یاسینجان سادیق چوغلان

باهادیرنامه

2

مسلک تله رنسر سیاتی • بیبیجک

ياسنجان سادىق چوغلان

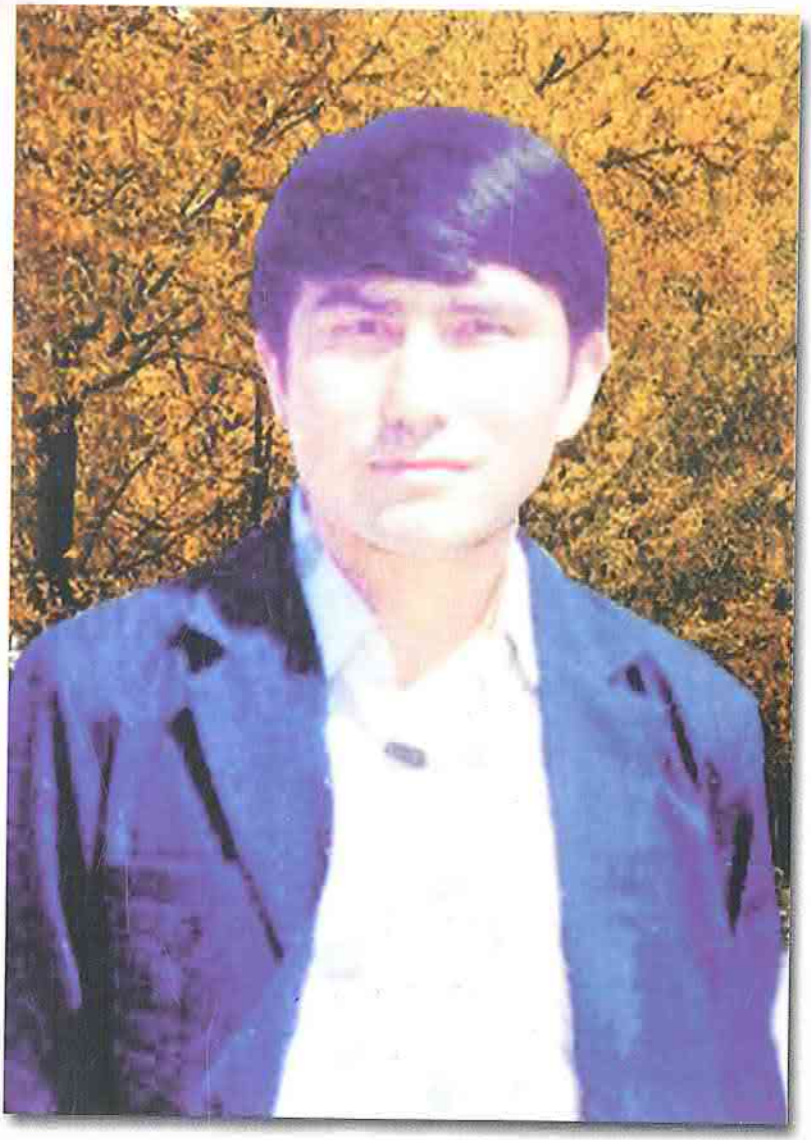
باهادىرنامە

(تاريخي رومان)

2

مىللەتلەر نەشرىياتى

یاسنجان سادیق چوغلان ◆ 1985 - یل

26

يىل ئۆرۈلمەيلا ياغقان تۇنجى قار تېزلا ئېرىپ تۇرپان شەھىرىنى پاتقاق قىلىۋەتكەنىدى. سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ قازا قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شەھەر خەلقى بۇ شۇم خەۋەرنى پىچىرلاپ دېگۈدەك بىر ـ بىرىگە يەتكۈزۈشەتتى. چىرايلىرىدا ئېغىر بىر ماتەمنىڭ سايىسى ئەلەڭگىيەتتى. گەرچە ئوردىدىن تېخى رەسمىي يوسۇندا ماتەم جاكارلانمىغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلەر ئۆز ـ لۈكىدىن قارىلىق كىيىملىرىنى كىيىۋالغانىدى. كوچا ـ رەستىلەردە ئادەملەر تولىمۇ شالاڭ ئىدى. ئەمما شەھەر ۋە ئوردا سېپىلىدا مۇھاپىزەتچى لەشكەرلەر خېلىلا كۆپىيىپ قالغان بولۇپ، قارىماققا كىشىگە ئاللىقانداق بىر ۋەھىمە، تەشۋىش، خاتىرجەمسىزلىكتىن بېشارەت بېرەتتى. ئوردىنىڭ ئىچىدىمۇ ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇننىڭ ياساۋۇللىرى ماڭدامدا بىر دېگۈدەك قېتىم تۇرۇشاتتى. ئۇياق ـ بۇياقتا مېڭىپ تۇرغان خىزمەتكار ـ مەھرەملەر شاھنىشىن تەرەپكە ئەنسىز قاراپ قويۇشاتتى. ئۇچ كۈندىن بېرىقى يىغا ـ زار، ھازا ئېچىشلار بۇگۈن شاپېيدە بېسىلىپ قالغانىدى.

شاھنىشىنىڭ ئىچى ئونلىغان ئاتەشداندا يېلىنجاۋاتقان قارىغاي، ئۆرۈك ئوتۇنىنىڭ چوغىنىڭ تەپتىدە باھاردەك ئىللىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كىشىگە تولىمۇ سوغۇق تۇيغۇ بېرەتتى. شاھنىشىنغا ئوردىدىكى بارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمرلەر جەم بولغان بولۇپ، تۆردىكى يولۋاس تېرىسى سېلىنغان ئالتۇن تەخت بوش ئىدى. تەختىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى كۆرسىدا دادىسىنىڭ ئۇلۇسىبېگلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مىرمۇھەممەدشاھ

قاپقىنى تۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا جىيەنى ـــ لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئەمىر كەبىرى سەييىدئەلى ئالىپ تەمكىن قىياپەتتە ئۆرە تۇراتتى. بۇلارنىڭ قارشى تەرىپىدە ـــ تەختىنىڭ يېنىدىكى نېپىز يىپەك پەردىنىڭ ئارقىسىدىكى كۇرسىدا چوڭ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن كىچىك خانىش كۇنتۇرا ئاغىچا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇراتتى.

بارلىق خۇي ـ مىجەزى بوۋىسى ـــ ئۇلۇسبېگى خۇدايدادنى تارتقان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ چىرايىدىن ئىچكى تۇيغۇسىنى بىلەمەك تولىمۇ قىيىن ئىدى. سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندىن كېيىن خانلىقىنىڭ ئالىي ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. ئەمىرلەر ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھتىن كۆرە ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپتىن بەكرەك ئەيمىنەتتى، تەپ تارتاتتى. سەييىدئەلى ئالپ شاھنىشىندىكى ئەمىرلەرگە بىرمۇبىر نەزەر تاشلىدى. شۇ تاپتا ئۇ سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ئۆلۈمىگە بولغان قايغۇ ـ ھەسرىتىنى بىلدۇرۇپ تۇرغان ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدىن ئىچكى تۇيغۇسىنى، ئۇي ـ خىيالىنى، مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى بىلىۋالماقچى بولغاندەك قىلاتتى. كۆزلىرى سەييىدئەلى ئالپ بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئەمىرلەر دەرھال كۆزلىرىنى ئېپقاچاتتى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆزى ئىرازان بارىن ۋە مىرەك تۇركمەنىنىڭ كۆزلىرى بىلەن توقۇنۇشتى. چىرايلىرىدىن قايغۇ ـ ھەسرەتتىن كۆرە كۇچلۇك غەزەپ، نارازىلىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان بۇ ئىككى سەركەردە سەييىدئەلى ئالپقا مەنسىتمەسلىك نەزەرى بىلەن قاراپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار بىرنەچچە دەقىقە كۆز جېكى قىلىشتى، نەشتەر ـ دەك تىكىلگەن ئاداۋەتلىك كۆزلەردىن بىر ـ بىرىگە قىلچىلىك يول قويمايدىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

«خان ئالىيلىرى بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە قېينىئاتىسىنىڭ لەشكىرىي كۆمىكىنى قوبۇل قىلمىسا بوپتىكەن، ئول چاغدا قېينىئاتىسىنىڭ مۇنۇ ئىككى سەركەردىسى ئوردىمىزدا بۇنداق ئاتىكارچىلىق قىلىشقا پېتىنالمىغان بولاتتى، ـــ دەپ ئويلىدى سەيىد

يىدئەلى ئالپ ئۇلارغا مختەك قادىلىپ تۇرۇپ، ـــ ئۆز ۋاقتىدا جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنى رەنجىتىپ قويۇشتىن ۋايىم يەپ، بۇ ھەقتە ئېغىز ئېچىشنى بىئەپ كۆرگەن ئىكەنمەن. خان ئالىيلىرىنىڭ بۇنداق تۇيۇقسىز قازا قىلىپ كېتىشىنى كىم بىلسۇن، ئىختىلاپنىڭ چوڭى چىقتى مانا...»

ھەئە، شۇ چاغدا ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا يۇرۇش قىلىشتىن ئاۋۋال سۇلتان ئۇۋەيسخان قېينىئاتىسى ـــ تۇركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىندىن لەشكىرىي يارىدەم تەلەپ قىلىش تەكلىپىنى بەرگەنىدى.

«مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ سانى بىزنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ، ـــ دېگەنىدى سۇلتان ئۇۋەيسخان، ـــ ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەسەررۇپىدا جەڭ قىلمىز. قورال ـ ياراغ، ئوزۇق ـ تۇلۇك مەسلىسىنى ئويلاشمايمۇ بولمايدۇ. شۇڭا قېينىئاتام بىلەن كۆمەكلىشەيلى، ھېچ بولمىسا ئوزۇق ـ تۇلۇك يارىدەم قىلسىمۇ ھېساب».

شۇ كۈنلەردە سەييىدئەلى ئالپ تۇيۇقسىز ئاغرىپ قالغان بولۇپ، سۇلتان ئۇۋەيسخان ئۇنى لەشكىرىي يۇرۇشكە قاتناشماي ئوردىدا قېپقېلىشقا بۇيرۇغانىدى. ئۆزى خان بىلەن بىللە جەڭگە بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۇرۇشىنىڭ مەقسىتى قېينىئاتىسىنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەھدىتىدىن قوتۇلدۇرغاچ پەرغانە ۋادىسىنى ئىستىلا قىلىپ، شۇ ئارقىلىق مىرزا ئۇلۇغبەگنى قەشقەردىن لەشكەر چېكىندۇرۇشكە مەجبۇرلاش بولغاچقا، كۆڭلىدە ئانچە خالاپ كەتمىسىمۇ ئارتۇقچە بىر نېمە دېيەلمىگەنىدى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىن كۆيۈئوغلىغا ئوزۇق ـ تۇلۇك يارىدەم قىلغانلىقىنى سىرتىدا، ئىنىسى ئىرازان بارىن بىلەن سەركەردىسى مىرەك تۇركمەننى بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن ھەمدەم بولۇشقا ئەۋەتتى. ئىككى قوشۇن ئىسسىقكۆل ۋادىسىدا ئۇچراشتى. ھەر كۈنى دېگۈدەك تۇرپاندىن چاپارمەن ماڭغۇزۇپ، ئىسسىقكۆل ۋادىسىدىكى جەڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تەـ

پىپ تۇرغان سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ مىرزا ئۇ-
لۇغبەگنىڭ سەركەردىسى ساتۇقخانىنىڭ ھېيلىسىگە ئالدىنىپ
ئىككى قېتىم يېڭىلىپ قالغىلى تاس قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپ-
قاندا پەقەتلا خاتىرجەم بولالمىدى. ئاخىر سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ
ئىجازىتىنى ئالمايلا مىڭ نۆكىرىنى ئېلىپ ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا
قاراپ يولغا چىقتى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، يېرىم يولدا سۇلتان
ئۇۋەيسخانىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ يانغان سەركەردە ـ لەشكەرلەر
بىلەن ئۇچراشتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك
تۇركمەنمۇ بار ئىدى. بۇ ئىككى سەركەردىنىڭ تۇركىستانغا قايتـ-
ماي، بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن موغۇلىستانغا كېلىشى سەييىد-
ئەلى ئالپقا بىرئاز غەلىتە تۇيۇلدى. دېمىسىمۇ ئەمدى ئۇلارنىڭ
تۇرپانغا كېلىشىنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى. خانىنىڭ ئۇلۇم ئەھۋا-
لىدىن تولۇق خەۋەر تاپقان سەييىدئەلى ئالپ سەركەردە پولات با-
ھادىرنى بەش مىڭ لەشكەر بىلەن كەينىگە ياندۇرۇپ چېگرىنى
ساقلاشقا، مۇھىم ئەھۋال كۆرۈلسە دەرھال ئوردىنى خەۋەرلەندۇ-
رۇشكە بۇيرۇدى ـ دە، ئاندىن ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇرك-
مەنگە يۈزلەندى:

ـــ ئىككىلىرى جەنەتماكان قىبلىگاھىمىزغا كۆمەكلىشىپ
رىيازەت چېكىشتىلە. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز كۆپ مىننەتدارمىز.
ئاللاھ خالىسا كېلەر يىلى ئەتىيازدا قايتىدىن لەشكەر تارتىمىز،
شۇ چاغدا خەۋەر بېرۈرمىز. ھازىرچە تۇركىستانغا قايتىپ تۇ-
رۇشسىلا. ھۆرمەتلىك ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرىغا سالامـ-
مىزنى يەتكۈزگەيلا.

ـــ ئالەمپاناھ ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى كۆيۈئوغلـ-
نىڭ ماتەم ـ تەزىيىسىگە قاتناشماي يېرىم يولدىن قايتىپ كەل-
گىنىمىزنى بىلسە بىزگە غەزەپ قىلمىدۇ، ـــ دېدى ئىرازان با-
رىن، ـــ ئۇنىڭ ئۈستىگە كەمىنىلىرى ئول باشپاناھىمىزنىڭ ئۆ-
لىسى بولغانلىقىم ئۈچۈن جەنەتماكان مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيس-
خان ئالىيلىرىغىمۇ قەيىنئاغا كېلىمەن. مەرھۇم خان ئالىيلىرى-

نىڭ مېيىت نامىزىغا داخىل بولۇپ، مېيىتنى يەرلىكىدە قويۇش، ھازا ئېچىپ ماتەمدار بولۇش، خانىش ئايىم، شاھزادە، مەلىكىلەر- گە تەسەللى بېرىش مەجبۇرىيىتىمىز ھەم باردۇر. شۇڭا ئەمىر كەبىر جانابلىرى يولىمىزنى توسۇمغاي.

ئىرازان بارىننىڭ كۆرسەتكەن سەۋەبلىرى يوللۇق ئىدى. سەييىدئەلى ئالىپ ھېچنېمە دېيەلمىدى. دېمىسىمۇ ئۇرۇق ـ تۇغ- قانلار ئارا ئۆلۈم پەتىسىگە بېرىش، ھازىدارلارغا تەسەللى ئېيتىپ، كۆڭۈل قويۇش تۇركىي قوۋملىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئىككى سەركەردىنى سۈلتان ئۇۋەيس- خاننىڭ تەكلىپى بىلەن ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئەۋەتكەن بولغاچقا، بىللە ئېلىپ ماڭغان لەشكەرلىرىنى تۇركىستانغا قايتۇرۇۋېتىش ئىشىنى سەييىدئەلى ئالىپ تىلغا ئېلىشنى بىئەپ كۆردى. تەڭ يولغا كېلىپ بولغاندا سەركەردىلەر ئۆزى قېپقېلىپ، شۇنچىۋالا لەشكەرنى تۇركىستانغا قايتۇرۇۋەتسىمۇ ياخشى بولمايتتى. چۈن- كى، سەركەردىسىز لەشكەرنىڭ كۆتىمىگەن ئىشلارنى قىلىپ قويۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاشۇ لەشكەرلىرى بىلەن ئىلىبالىق[1]قا كېلىپ سۈلتان ئۇۋەيسخاننىڭ مېيىت نامىزىنى ئوقۇدى، يەرلىكتە قويدى. نېمە ئۈچۈندۇر سەييىدئەلى ئالىپ سۇل- تان ئۇۋەيسخاننى بوۋىسى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مازىرىغا دەپنە قىلماي، ئىلىبالىققا ئېلىپ كېلىپ ئايرىم دەپنە قىلغانىدى. تۇر- پانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۈلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ھازىسى قايتا ئېچىلدى. يىغا ـ زارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئوردا تىپتىنچ ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ كۆرۈنۈشتىكى تىنچلىق ئىدى. ئوردىنى يى- غا ـ زار، پىغان ـ ھەسرەت قاپلىغاندەك قىلغان بىلەن ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەردىن تارتىپ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالىپقىچە، سۈلتان ئۇۋەيسخاننىڭ توقال ـ غۇنچىچەلىرىدىن تارتىپ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە، كۈنتۇرا مەلىكىگىچە ھەممەيلەننىڭ كۆزى بوش قالغان ئاشۇ ئالتۇن تەخت-

① ئىلىبالىق ـــ غۇلجا شەھىرى.

تە ئىدى. ھەئە، سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ئون ئۇچ ياشلىق خانزادە-
سى يۇنۇسخان بىلەن ئون ئىككى ياشلىق خانزادىسى ئىسان بۇغا-
خاندىن قايسىسىنى خان قىلىپ تىكلەپ تەختتە ئولتۇرغۇزۇش
مەسلىسىدە ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە پۇككەن مەقسەت، مۇددىئالىرى
بار ئىدى. شۇ سەۋەبلىك بۇگۇن شاھنىشىندا قۇرۇلتاي چاقىرىل-
غانىدى. تېخى گەپنىڭ بېشى باشلىنا ـ باشلانمايلا، ئۇلۇسبېگى
مىرمۇھەممەدشاھ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپلار بىلەن ئىرازان
بارىن، مىرەك تۇركمەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ يۈز بەردى.

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئەمىر كەبىر سەييىد-
ئەلى ئالپ كىچىك خانىش كۇنتۇرا ئاغىچىدىن تۇغۇلغان ئىككىنچى خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش تەكلىپىنى بەرگەنىدى. بىراق بۇ تەكلىپكە ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇركمەن قارشى چىقىپ، چوڭ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىدىن تۇغۇلغان چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى ياقلىدى. شۇنىڭ بىلەن شاھنىشىندا بىردىنلا جىددىي ۋەزىيەت شەكىللەندى. ئەمىرلەر ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇددىئاسىنى ئېنىق چۈشىنەتتى. چۈنكى، كىچىك خانىش كۇنتۇرا ئاغىچا ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنىڭ قىزى، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپنىڭ نەۋرە سىڭلىسى ئىدى. چوڭ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بولسا ئىرازان بارىننىڭ جىيەن قىزى ئىدى. تەختتە ئىككى خانزادىدىن قايسىسى ئولتۇرسا، پۈتكۈل موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ ھوقۇقى تەبىئىي ھالدا شۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتەتتى. ئەقىللىق، چېچەنرەك ئەمىرلەر بۇ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئىپادە بىلدۈرۈشمەي بېشىنى ئىچىگە تىقىۋىلىشقانىدى. ھەر ئىككىلا تەرەپنى قوللاپ ئىپادە بىلدۈرۈشكەن ئەمىرلەرمۇ بار ئىدى.

ـــ ئاتا تەختىگە چوڭ خانزادىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سەلتەنەت يوسۇنىدۇر، ـــ دېدى ئىرازان بارىن قاپىقىنى تۇرۇپ، ـــ جانابى ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ ئۆز نەۋرىسى بولمىش كىچىك خانزادىنى تەختتە ئولتۇر-

غۇزۇش مۇددىئاسىدىن يېنىپ، ئابا ـ ئەجدادلىرىمىز داۋاملاشتۇ- رۇپ كېلىۋاتقان سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى بۇزماسلىقىنى يەنە بىر نۆۋەت تەۋسىيە قىلىمەن. چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولىغا ئېـ- لىشى قىل سىغماس ھەقىقەتتۇر، بول ھەقىقەتكە كۆز يۇمۇپ، جەنىنەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك روھىنى قورۇندۇرۇپ قويمىغايلا.

ئۇلۇسبەگى مىرمۇھەممەدشاھ ئەزەلدىن سۆزگە ناقىس، ياۋاش ئادەم ئىدى. ئۇ ئىرازان بارىنغا گەپ تېپىپ بېرەلمەي قـ- مىرلاپ قويدى ۋە مەدەت تىلىگەندەك جىيەنى سەييىدئەلى ئالىپقا قارىدى. كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش سەييىدئەلى ئالپىنىڭ پىكرى ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ مۇددىئاسىنى ئە- مەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بېلىنى مەھكەم باغلىغاندەك، ئۆزگە پـ- كىر دىكىلەرگە قەتئىي يول قويمايدىغاندەك قىلاتتى.

ـــ ئىرازان بارىن جانابلىرىنىڭ سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى زد- يادە پەش قىلىشى بىھاجەتتۇر، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ تەمـ- كىنلىك بىلەن، ـــ جانابلىرىنىڭ بۇيۇك تەختگاھىمىزغا قەدەم كەلتۇرگىنىگە تېخى ئەمدى ئۈچ كۈن بولدى، بىزلەر بولساق ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇشبۇ سەلتەنەتنىڭ قورۇقچىلىقىنى قىلىپ، خان ـ سۇلتانلارغا مەھرەم بولۇپ كېلىۋاتىمىز. شۇنىمۇ سەمىلىرىگە سېلىپ قويماقچىمەنكى، ئاغىلىرى بولمىش ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىنىيلىرى جەنىنەتماكان خان ئالىيلىرىغا قېيىنئا- تا بولغىلى ئاران ئون تۆت يىل بولدى. ئەمما بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋد- لىرىمىزنىڭ ئۇشبۇ سەلتەنەت پاسىبانلىرى بىلەن قۇدا ـ باجا بولۇشۇپ ئۆتكىنىگە نەچچە ئون يىل بولدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، مانا بىزلەر ئول جەنىنەتماكان سەلتەنەت پاسىبانلىرى بىلەن قان ـ قېرىنداشمىز. ئابا ـ ئەجدادلىرىمىز داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى جانابلىرىدىن پىشىقراق بىلۇرمىز. ئۇشبۇ مەجلىسكە جەم بولغان بارلىق ئەمىرلەرنىڭ ئېسىدە بولسا

كېرەك، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئەمىرلەرگە يۈزلىنىپ تۇ-
رۇپ، ـــ ئەينى يىلى چوڭ خانزادە تەۋەللۇت قىلغاندا، مەرھۇم
جەننەتماكان خان ئالىيلىرى ئۇ تۇنجى پەرزەنتىگە ئۆزى ئەڭ
ھۆرمەتلەيدىغان بابائى بۈزرۈكلىرىدىن ئىسان بۈغاخان ئالىيلىرد-
نىڭ مۇبارەك ئىسىم ـ شەرىپىنى قويۇش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن
بولسىمۇ، بىراق خانىش ئالىيلىرنىڭ تەكلىپىگە يۈز كېلەلمەي
ئول ئارزۇسىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولغانىدى. كېيىن ئىك-
كىنچى خانزادە تەۋەللۇت قىلغاندا پەرزەنتىگە بابائى بۈزرۈكلىرد-
نىڭ ئىسمىنى قويۇش ئارزۇسىغا يېتىپ، تولىمۇ خۇرسەن بولغان-
لىقىغا شاھىتمىز. گەرچە يۇنۇسخان چوڭ خانزادە بولسىمۇ، ۋالد-
دەسى ھەم ئىسىم ـ شەرىپى يانتۇر. شۇنداق ئىكەن، ئول خانزا-
دىنىڭ سەلتەنەتكە پاسىبانلىق قىلىش سالاھىيىتى ھەم يوقتۇر.
ئەمما، كىچىك خانزادىنىڭ ئىسىم ـ شەرىپىدىنلا ئۇنىڭ ئۇشبۇ
سەلتەنەتكە پاسىبان بولۇشقا ئەڭ لايىق كېلىدىغانلىقى بىلىنىپ
تۇرۇپتۇ. خانزادە ئىسان بۈغاخان ئالىيلىرى تەختتە ئولتۇرسا
جەننەتماكان خان ئالىيلىرنىڭ روھى قورۇنۇش ئەمەس، تېخىمۇ
شادلانغۇسى، بىزلەركىم ئەمىرلىرىدىنمۇ ھەم رازى بولغۇسى.

ئىرازان بارىن مەسخىرە ئارىلاش خىرىلداپ كۈلدى:

ـــ ئىسىم ـ شەرىپىگە قاراپ تەخت ۋارىسى بەلگىلەش دېگەن
يوسۇننى ئاڭلاپ باقماپتىكەنمىز، نېمىدېگەن بىمەنە گەپ بۇ؟ بۇ-
يۇك موغۇلىستان ئوردىسىنى دانىشمەن، پازىل، ئەقىلدارلارنىڭ
دەرگاھى دەپ ئاڭلۇپدىم، ئەمما، مۇشۇنداق مەنتىقسىز سۆھبەت-
كە داخىل بولۇپ ھەيران قېلىۋاتىمەن.

سەييىدئەلى ئالىپنىڭ چىرايى سۇس تاتاردى.

ـــ راست ئېيتىدىلا جانابلىرى، موغۇلىستان ئوردىسى ھە-
قىقەتەنمۇ دانىشمەن، پازىل، پاراسەتلىك كىشىلەرنىڭ دەرگاھد-
دۇر. ئول دەرگاھتىكى ئەمىرلەرنىڭ باشقىلارنى ئارىلاشتۇرمايمۇ
سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچىلىكى ھەم باردۇر. بايا-
تىن بېرى ئۆزلەنى ئەزىز مېھمان دەپ بىلىپ ئىززەت كۆرسەتـ

تۇق. ئەڭ ياخشىسى سەلتەنەت ئىشلىرىمىزغا ئارىلاشمىسۇنلار.

ـــ يېڭىلىشتىلا ئەمىر كەبىر جانابلىرى، گەرچە بىز مېھمان بولساقمۇ، موغۇلىستان ئوردىسىنىڭ ئەمىرلىرىدىن بولمىساقمۇ، ئەمما چوڭ خانىش ئالىيلىرىنىڭ تاغىسىمىز، ئۇشبۇ مەجلىسكە چوڭ خانىش ئالىيلىرىنىڭ تەۋسىيسى بىلەن قاتنىشىۋاتىمىز. شۇڭا سىلىنىڭ بىزنى ئۇشبۇ مەجلىستىن قوغلاش ھەققىلىرى يوقتۇر. بىز پەقەت چوڭ خانىش ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىمىز.

ئىرازان بارىنىڭ ھە دېگەندە «چوڭ خانىش» دېگەن سۆزنى ئۇرغۇ بىلەن تىلغا ئېلىپ، تەھدىت ئارىلاش چوڭ سۆزلىشى سەيىدىلى ئالىپنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويغانىدى. ئۇ يالت ئېتىپ خانىش ئولتۇرغان تەرەپكە قارىدى، ئارىلىقنى يېپەك پەردە توسۇپ تۇرغىنى ئۈچۈن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ چىراي ئىپادىسىنى ئېنىق كۆرەلمىدى. سەييىدىلى ئالىپ ئەزەلدىن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى چوڭ بىلەتتى، ئەينى يىلى ھەممە نەمىسىدىن ئايرىلىپ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن سۇلتان ئۇۋەيسخانغا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ شۇنچە قارشىلىقىغا پىسەنت قىلماي ياتلىق بولغان بۇ جاسارەتلىك مەلىكىگە بەكمۇ قايىل ئىدى. ئەمما بۇ گۈنكىدەك تەخت ۋارىسى بەلگىلەيدىغان چوڭ ئىشتا ھېسسىياتقا بېرىلىسە بولمايدىغانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. شۇ تاپتا دۆلەتسۇلتان خانىش ئۆز ئوغلىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشتا چىڭ تۇرۇۋالسا، رايىغا باقماي ئامال يوق ئىدى. چۈنكى، خانىشنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى بولمىغىنى بىلەن نوپۇزى بار ئىدى. ئەمما ئۇلۇسبېگلىك، ئەمىر كەبىرلىكتىن ئىبارەت يۇقىرى مەرتىۋە بىلەن خانىشنىڭ نوپۇزىنى چەكلىگىلىمۇ بولاتتى، گەپ خانىشقا قانداق ئۇسۇلدا تاقابىل تۇرۇشتا ئىدى.

ـــ بىزمۇ ھەم خانىش ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىمىز، ـــ دېدى سەييىدىلى ئالىپ ئىرازان بارىنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ، ـــ ئەمما خانىش ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەتنىڭ مۇ-

ھەم، چوڭ ئىشلىرىغا نوقۇل تۇغقاندارچىلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ ياتلارنى ئارىلاشتۇرۇۋالمايدىغانلىقىغا، ياتلارنىڭ گېپىگە كىرىپ نىزا ـ ئاداۋەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا يول قويمايدىغانلىقىغا ھەم ئىشىنىمىز. سەلتەنەتنىڭ چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنىڭ قۇرۇلتاي ئارقىلىق قارار قىلىنىدىغانلىقىنى، ئۇنداق بولمايدىكەن، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى خانىش ئالىيلىرىمۇ ئوبدان بىلىدۇ. چۈنكى، بىزلەر ئۇشبۇ سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق ئەمىرلىرىمىز. خانىش ئالىيلىرىنى بىزلەرگىم ئەمىرلىرىنىڭ قارارىغا ھۆرمەت قىلىدۇ ھەم قوللايدۇ دېگەن ئۈمىدتىمىز.

پەردىنىڭ ئارقىسىدىن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ يېڭىل يۆتەلگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ تاپتا بارلىق ئەمىرلەرنىڭ دىققىتى ئۇنىڭغا مەركەزلەشكەنىدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە قاتتىق تەكىتسىلىقتا قالغانىدى. ئەلۋەتتە ئۇمۇ ئۆز ئوغلىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىنى چىن يۈرىكىدىن ئارزۇ قىلاتتى. تېخى تۇنۇگۈن كەچ تاغىسى ئىرازان بارىن بىلەن كۆرۈشكەندە: «گەرچە مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ يەنە بىر خانزادىسى بولسىمۇ، لېكىن ئوغلۇم يۇنۇسخان چوڭ خانزادىدۇر، شۇڭا تەختكە ئەلۋەتتە يۇنۇسخان ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئەمىرلەرنىڭمۇ بۇنىڭغا باشقىچە پىكىر دە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس...» دەپ مۇددىئاسىنى ئاشكارىلىغان ھەمدە تاغىسىنىڭ: «مەنچىمۇ شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك، ئەمما تەخت ۋارىسى بەلگىلەش ئىشىدا باشقىلارنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق مەقسەت ـ مۇددىئالىرى بولۇشى مۇمكىن. كىچىك خانزادىمۇ بار ئەمەسمۇ؟ مەيلى باشقىلار نېمە دېسە دېسۇن، سىلى خانزادىلىرىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئىشىدا ھەرقانداق مەسلىھەت ـ كېڭىشكە ئورۇن بەرمىسىلە. گەرچە قوللىرىدا ئەمەلىي ھوقۇق بولمىسىمۇ، چوڭ خانىشلىق مەرتىۋىلىرى بار. سىلىلا بەل قويۇۋەتمىسىلە، باشقىلارنىڭ باشقىچە ئوي ـ خىيالىرى بولسىمۇ يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەنمۇ شەھەر سىرتىدىكى قارارگاھتا تۇرۇۋاتقان بىر تۇمەن ئاتلىق لەشكىرىم بىلەن ھەمدەمدە بولىمەن»

دېگەن مەسلىھەتىگە ئويلانمايلا ماقۇل بولغاندى. ئەمما بۇگۈنكى ئوردا كېڭىشىدە ئەھۋال ئۇنداق ئويلىغىنىڭدەك ئەكسىچە بولدى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخانىڭ تەرىپىنى ئالغىنىنى كۆرۈپ دەسلەپتە ھاڭ ـ تاڭ قالدى، ئەجەبلەندى. كېيىن ئۇلارنىڭ كىچىك خانىش كۈنتۇرا ئاغىچىنىڭ دادىسى بىلەن نەۋرە ئاكىسى ئىكەنلىكىنى بىردىنلا ئېسىگە ئالدى ـ دە، ئۆزىنىڭ ئوردىدا ھەـ قىقەتەن يالغۇز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. تاغىسى ئىرازان بارىن بىلەن قاتتىق مۇنازىرىلەشكەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ «گەرچە يۇـ نۇسخان ئالىيلىرى چوڭ خانزادە بولسىمۇ، ۋالىدەسى ھەم ئەـ سىم ـ شەرىپى ياتتۇر...» دېگەن سۆزلىرى يۈرىكىگە خەنجەر بوـ لۇپ ئۇرۇلدى. شۇ دەقىقىدە خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ئوغـ لى يۇنۇسخاننى ئاتا تەختىگە ئولتۇرغۇزۇش ئۈمىدى پۈتۈنلەي يوققا چىققانىدى، يېنىدا ھېچ ئىش بولمىغاندەك بەخىرامان ئولـ تۇرغان كۈنتۇرا خانىشقا قاراپ ۋۇجۇدىغا بىردىنلا يېغا ئولاشتى، لېكىن ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ يېغا بىلەن ھېچ ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەنىدى. ھاكىمىيەتنىڭ ئەڭ چوڭ ھوـ قۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ بىرى كىچىك خانـزا ـ دىنىڭ بوۋىسى، يەنە بىرى نەۋرە تاغىسى ئىدى. ئۇلار بىلەن قار ـ شىلىشىش سەييىدئەلى ئالپ ئېيتقاندەك بىھۇدە قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولاتتى. بايا سەييىدئەلى ئالپ بۇ گەپنى ئۇنى ئاگاھلاندۇـ رۇپ ئېيتقانىدى. تاغىسى ئىرازان بارىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر تۇمەن تۈركىستان لەشكىرى بىلەن نەچچە تۇمەن موغۇلستان لەشكەرلىرىگە تەڭ كەلگىلى بولمايتتى. ئىش يامىنىغا تارتىپ قالسا بىھۇدە قان تۆكۈلگەننى ئاز دەپ، ئوغلىنىڭ جېنىنمۇ ساقلاپ قالالمايتتى. خانىشنىڭ نوپۇزىغا قاتتىق ئىشەنگەن ئىرازان بارىن ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى خانىشنى قوللايدۇ، چوڭ خانزادىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشى قىل سىغمايدىغان ھەقـ قەت، دەپ چوتنى خاتا سوقۇپ، ھەم قولىدىكى بىر تۇمەن لەشـ

كەرگە ئىشىنىپ ئاشۇنداق چوڭ سۆزلىگەن، ئىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى ئويلىمىغانىدى.

سەييىدئەلى ئالپنى ھەققانىيەتچى، ھەرقانچە بولسىمۇ چوڭ خانزادىنى قايرىپ قويۇپ، كىچىك خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش تەكلىپىنى قوللىمايدۇ، دەپ ئويلىغان خانىش قاتتىق خاتالاشقانلىقىنى، شۇ تاپتا ۋەزىيەتنىڭ قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ سۆكۈت قىلىپ تۇرۇۋېرىدىغان بولسا تاغىسى ئىرازان بارىن سەييىدئەلى ئالپقا ھەرگىز يول قويمايتتى، ئۇ چاغدا كېڭەش بۇزۇلۇپ دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈز بېرەتتى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەك تولىمۇ قىيىن ئىدى. پۈتكۈل خانلىقنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان سەييىدئەلى ئالپقا باشقا ئەمىرلەرنىڭ ھە دېگەندە قارشى چىقالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ناۋادا چوڭ خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇزالمىغان تەقدىردىمۇ تېخى ئەمدىلا ئون ئۈچ ياشقا كىرگەن ئۆسمۇرنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىشى ناتايىن ئىدى، يەنىلا ئۇلۇسبېگى بىلەن ئەمىر كەبىرنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالاتتى. ناۋادا چوڭ خانزادىنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يەتسە، تالاشقان تاجۇ تەخت يەنىلا تەبىئىي ھالدا كىچىك خانزادىگە قالاتتى. خانىشنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ئوغلىنى ئېھتىماللىقى زور بولغان سۈيىقەست، خېيىم ـ خەتەردىن قوغداپ قالالمىشى ھەم ناتايىن ئىدى. تاغىسى ئىرازان بارىنىڭ بىر تۈمەن لەشكىرىنىڭ موغۇلىستان زېمىنىدا داۋاملىق تۇرۇۋېرىشى ھەمدە بۇ ئانا ـ بالىنى ئۇزاققىچە قوغدىيالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ھەسرەتلىك ئۇھسىنىدى.

ـــ بولدى تالاشماڭلار، ـــ دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ كىرپىكىگە تېخى تۇپا قونار ـ قونماي تۇرۇپلا غوڭاسى قىلىشساق سەت ئەمەسمۇ؟ ھەر ئىككى خانزادە مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز پۇشتىدۇر، قايسىسى تەختتە ئولتۇرسا ئوخشاش. ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرى بىلەن ئەمىر

كەبىر جانابلىرى كىچىك خانزادىنى مۇڭاپىق كۆرگەن بولسا، سەلتەنەتكە شۇ پاسىبان بولۇپ، ئاتىسىنىڭ تاجۇ تەختىگە ۋارىس-لىق قىلسۇن. بۇنىڭلىق بىلەن چوڭ خانزادە تەخت ــ سەلتەنەتسىز قالماس، ئەمدى بۇ ئىشلار توغرۇلۇق غوۋغا كۆتۈرمىگەيسىلەر.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە گېپىنى دەپ بولۇپ تاقىقدە ئارقا-سىغا ئۆرۈلۈپ، تەختىنىڭ يېنىدىكى يان ئىشىك بىلەن شاھنىشىنىدىن چىقىپ كەتتى. خانىشنىڭ چىقىپ كەتكىنىنى كۆرگەن ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەن لاسسىدە بوشاشتى، ئەمدى ئۇلارنىڭ سەيىيد-ئەلى ئالپ بىلەن يەنە قارشىلىششقا يولى قالمىغانىدى.

ــ يۈرسىلە سەركەردە، بىزمۇ چىقىپ كېتەيلى، ــ دېدى ئىرازان بارىن مىرەك تۈركمەنگە قاراپ باشقىلارغا ئاڭلىتىپ تۇ-رۇپ سۆزلەپ، ــ قولىدىكى ھوقۇق ــ مەرتىۋىسىگە تايىنىپ ئا-جىزلارغا زومىگەرلىك قىلىشنى راۋا كۆرگەن، ئەدلى ــ ئادالەت پايخان بولغان بول دەرگاھتا ئەمدى بىر دەقىقە تۇرۇشقىمۇ تاقە-تسىز يوقتۇر. ياراتقان ئىگىسى ئادالەتكە ئۆزى ھامىي بولغاي!

سەيىيدئەلى ئالپ لام ــ جىم دېمىدى، مەقسەت ــ مۇددىئا-سىغا تولۇق يەتكەن بولسىمۇ غالىبلىقىغا تەنتەنە قىلىپ كۈلە-مىدى. ۋىجدان، غۇرۇرىنىڭ ئالدىدا بىچارىلەرچە سوراقتا تارتە-لمۇاتقان بۇ سەركەردىنىڭ يۈرىكى شۇ تاپتا كاۋاپتەك پىژىلداۋا-تاتتى، چىرايى قىزىرىپ كەتكەنىدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ئىككىنچى خانزادە-سى ــ ئون ئىككى ياشلىق ئىسان بۇغاخان بۇيۇك موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولدى.

يەنە ئۇچ كۈندىن كېيىن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە باش-چىلىقىدا يولغا چىققان غايەت زور كارۋان تۈرپان شەھىرىدىن چە-قىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھېچكىم ئۇزىتىپ چىقمىدى. تۆگىنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغان ھەشەمەتلىك بېزەلگەن مەھمەل[1]

① مەھمەل ــ ئولتۇرۇپ سەپەر قىلىش ئۈچۈن تۆگە ئۈستىگە ئورنىتىلغان كاجاۋا.

دە ئولتۇرغان خانىش ئاب ـ ھاۋاسىغا ئوخشاش مېھرى ئىسسىق بۇ شەھەردىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغاندەك ئەتراپقا تويماي قارايتتى. قېنىق سۇرۇلگەن سۇرمىسى يىغىدىن ئىشىپ، قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىدىكى مۇڭ ـ ھەسرەتنى ياپالمىغانىدى. ئېسىل قارا ئارغىماقتا مىنىۋالغان خانزادە يۇنۇسخان بولسا پات ـ پات ئارقىسىغا قاراپ قويياتتى. مەھكەم تۇرۇلگەن قوشۇملىرى ئاستىدىكى چىرايلىق كۆزلىرى تولىمۇ خىيالچان كۆرۈنەتتى، بالىلىقى چىقىپ تۇرغان چىرايىدىن نېمە ئۈچۈن كىنىدىك قېنى تۆكۈلگەن بۇ تۈپراقنى تاشلاپ كەتمەكچى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىدىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى، لېكىن نېمىنى خىيال قىلىۋاتقانلىقىنى بىلمەك قىيىن ئىدى.

كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخاننىڭ تەختتە ئولتۇرغىنىغا قايىل بولمىغان بىر قىسىم ئەمىرلەرمۇ ئۇلارغا ئەگەشكەن بولۇپ، ئۇلارمۇ پۈتۈن جەددى ـ جەمەتىنى بىللە ئېلىپ ماڭغانىدى. ھەئە، بۇ غايەت زور كارۋاننى ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇركمەنىنىڭ بىر تۈمەن كىشىلىك قوشۇنى قوغداپ ماڭغانىدى.

27

مىلادىيە 1430 ـ يىل، كۆكلەم پەسلى.

ھاۋانىڭ ئىللىشىغا ئەگىشىپ قەشقەر شەھىرىنىڭ جان تومۇرى ھېسابلانغان تۈمەن دەريا‌سى بىلەن قىزىل دەريا‌سىغا ئەگىز سۈيى كېلىشكە باشلىغانىدى. دېھقانلار ئاللىقاچان ئەتىيازلىق تېرىلغۇسىنى باشلىۋەتكەن، ئېتىز ـ قىرلاردا كۆك تېرىۋاتقان بالىلار، قىز ـ جۈۋانلار ماڭدامدا بىر ئۈچرايتتى. شەھەرگە سەپ تارتىپ كىرىۋاتقان كارۋان تۆگىلىرىنىڭ كولدۇرمىلىرى تىنىم-

سىز جىرىكلاپ، قىشتىن بېرى خېلىلا جىمىپ قالغان بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ رەستىلىرىنى قايتىدىن ئاۋاتلاشتۇرۇشقا باشلىغانىدى. ئەزەلدىن ھۈنەر ـ كەسىپ، سودا ـ تىجارەتكە ماھىر قەشقەر خەلقى بامدات نامىزىدىن كېيىنلا كوچا ـ رەستىلەرنى، ھويلا ـ دۇكانلىرىنىڭ ئالدىنى سىيرىپ ـ سۈپۈرۈپ، سۇ چېچىپ، كۈن چىقىشتىن ئاۋۋال بىر كۈنلۈك تىرىكچىلىك مەشغۇلاتىنى باشلىۋەتكەنىدى.

مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئەمىر سەييىدئەھمەد مىرزىنى قوغلاپ چىقىرىپ، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە قوش قوللاپ سۈنغاندىن بېرى، مىرزا ئۇلۇغبەگ تەرىپىدىن قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە تەينىلەنگەن سۇلتان مەلىك دوغلاتقا قارشى بىرقانچە قېتىملىق توپلاڭنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قەشقەر شەھىرىدە چوڭراق جەڭگى ـ جېدەل، ئۇرۇش ـ قىرغىنچىلىق يۈز بەرمىدى. ئەمما قەشقەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسى، بەگ ـ تۆرىلىرى بىلەن سەمەرقەنتتىن كەلگەن سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئارىسىدا سۈركىلىش پات ـ پات يۈز بېرىپ تۇراتتى. قەشقەرنىڭ مەمۇرىي ۋە لەشكىرىي ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان سۇلتان مەلىك دوغلات يەرلىكلەرگە نىسبەتەن قاتتىق باشقۇرۇش، قەشقەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە نىسبەتەن ئىختىيارىغا قويۇۋېتىش، رايىغا بېرىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنىدى. قەشقەرنى كونترول قىلىپ تۇرغان بىر تۈمەندىن ئارتۇق سەمەرقەنت لەشكەرلىرى تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئۆزى خالىغان باھادا سېتىۋالاتتى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ مېلىغا باھا قويۇش، باھا تالىشىش ھوقۇقى يوق ئىدى. كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن قىز ـ جۇۋانلارغا خالىغانچە بەتقىلىقلىق قىلاتتى. شۇ سەۋەبلىك قىز ـ جۇۋانلار يۈرەكلىك ھالدا كوچا ـ رەستىلەرگە چىقالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ھەپتە ئارىلاپ دېگۈدەك سەمەرقەنت لەشكەرلىرى بىلەن يەرلىك كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش يۈز

بىرەتتى، ئەمما بۇ ماجىرالار يەرلىكلەرنىڭ زىيان تارتىشى بەدىلىگە ئېسىقتۇرۇلاتتى. بۇ تەڭسىزلىككە چىدىمىغان قەشقەر خەلقى سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھۆزۈرىغا توختىماي ئەرزنامە ئەۋەتەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ قەشقەر خەلقىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن سۇلتان مەلىك دوغلاتنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى قەشقەرگە ئەمىر قىلىپ ئەۋەتتى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە بولغان باشقۇرۇشنى خېلىلا كۈچەيتتى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئەرز ـ دادىنى ئادىللىق بىلەن سورىدى. بۇ مەزگىلدە سۇلتان ئۇۋەيسخان موڭغۇللارغا قارشى جەڭ قىلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشقا لەشكەر ئەۋەتەلمىدى. شۇ سەۋەبلىك قەشقەر خەلقىنىڭ سەمەرقەنت سەلتەنەتىنىڭ ئىستىلاچىلىقىغا قارشى ھەرىكەتلىرى خېلىلا پەسكويغا چۈشۈپ قالغانىدى.

ئىسسىقكۆل ۋادىسىدىكى جەڭدە سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ قىلىچىدىن مىڭ تەسته قۇتۇلۇپ قالغان مىرزا ساتۇقخان ئەندىجانغا بېكىنىۋالغاندىن كېيىن ياۋ ئەھۋالىنى تىڭ ـ تىكلاش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىدىن سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ قازا قىلغانلىقى سەۋەبلىك سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، رەقىبىدىن زىيادە ئېھتىيات قىلىپ، ئالدىراپ ـ تېنەپ ئەندىجانغا بېكىنىۋېلىپ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقىغا تولىمۇ ئۆكۈندى. ئەلۋەتته، بۇ ئەھۋالدىن مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەيىنەن مەلۇمات يەتكۈزسە جازاغا تارتىلاتتى. شۇڭا مىرزا ئۇلۇغبەگكە: «سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرۈپ، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنى پۈتۈنلەي تارمار قىلدىم» دەپ مەلۇمات يوللىدى. بۇ مەلۇماتقا ئىشەنگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ موغۇلىستان سەركەردىلىرىنىڭ خانىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن بارلىق كۈچىنى توپلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ساتۇقخانغا دەر ـ

ھال قەشقەرنى مۇداپىئە قىلىش پەرمانى چۈشۈردى. پەرماننى تاپ-شۇرۇۋالغان ساتۇقخان باش باھاردا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. شۇ-نىڭ بىلەن سۇلتان ئۇۋەيسخاننى مىرزا ساتۇقخاننىڭ ئۆلتۈرگەن-لىكى ھەققىدىكى خەۋەر پۈتكۈل قەشقەرگە پۇر كەتتى. ئەسلىدە سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئىسسىقكۆل ۋادىسىدا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەركەردە، لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپ-قان قەشقەر خەلقى پات يېقىندا ئۇنىڭ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ئىستېلاچىلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلاپ، زور ئۈمىدته بولغانىدى. كۈتمىگەنده يەنه بىر تۇ-مەندىن ئارتۇق سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە يېتىپ كە-لىشى بىلەن تەڭ تارقالغان بۇ شۇم خەۋەر ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئۇ-مىدلىرىنى كۆپۈككه ئايلاندۇرۇۋەتتى.

ـــ ئاڭلاشتىلمۇ، سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى قازا قىپتۇ.

ـــ ئىسسىقكۆلدىكى جەڭده سەمەرقەنت لەشكەرلىرىدىن قاتـ-تىق يېڭىلىپ قاپتىمىش.

ـــ ئۇلۇشكۇن شەھەرگە كىرگەنلەر خان لەشكەرلىرىنى يە-ڭىۋالغان غالىبلارمىش.

ـــ ئاھ خۇدا، بېشىمىزغا يەنه قانداق ئېغىر كۈنلەر كېلەر ئەمدى!

ـــ شۇنى دېسىلە، نەچچە يىلدىن بېرى سەمەرقەنت لەشكەر-لىرىنى بېقىۋاتقىنىمىز ئاز كەلگەندەك يەنه بىر پاتمان لەشكەر كەلدى ئەينا.

ـــ تاپشۇرىدىغان ئالۋان ـ سېلىقلىرىمىز كۆپىيىدىغان بولدى.

ـــ جان باقماق تەسكه چۈشىدىغان ئوخشايدۇ.

ـــ سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى تولىمۇ ئادالەتلىك پادە-شاھ ئىكەنمىش.

ـــ ياتقان يېرى جەننەتته بولغاي.

ـــ ياراتقان ئاللاھ ئىگەم سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ زۇلمىدىن

ئۆزى قۇتۇلدۇرغاي.

ـــ جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنى سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ سا-تۇقخان ئاتلىق سەركەردىسى ئۆلتۈرۈپتىمىش.

ـــ خۇدايىم جاجىسىنى بېرەر ئول ساتۇقخانىنىڭ.

ـــ ماڭا قايلىسىلا مەخسۇم، خۇدادىن تىلەپلا يۈرەمدۇق مۇ-شۇنداق؟

ـــ ئەمىسە بىزنىڭ قولىمىزدىن نېمە كېلەتتى؟

ـــ شۇنى دېسىلە، خان ئالىيلىرىمۇ تەڭ كېلەلمىگەن تۇرسا!

ـــ قاراقۇل ئەھمەد مىرزا بولغان بولسىمۇ بىر ئىش تەۋرد-تەتتى.

ـــ راست، قاراقۇل ئەھمەد مىرزا غايىب بولۇپ كەتتىيا ئە-جەب؟

ـــ سەمەرقەنتكە كېتىپتىمىش.

ـــ ياق، مەككىگە كېتىپتىمىش. پىرھاجى مۇھەممەد شا-يەستە نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش يوللۇق تۇتۇپ ھەج سەپىرىگە ماڭغۇزۇپتىمىش.

ـــ توۋا، قاراقۇل ئەھمەد مىرزىدەك باھادىر كىشى ئالتۇن ـ كۈمۈشكە سېتىلغان بولسا بىزدە ئۈمىد قالماپتۇ.

ـــ خەقنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىغا ئىشەنمىسىلە ھاجىم. قارا-قۇل ئەھمەد مىرزا ئالتۇن ـ كۈمۈشكە سېتىلىدىغان ئادەم ئە-مەس.

ـــ قانداقلىقىنى بىر ئاللاھ بىلىدۇ.

ـــ سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ زۇلمى يەنە كۆپىيىدىغان بولدى.

ـــ ھەرھالدا خاتۇن ـ قىزلىرىمىزغا ھېزى بولايلى.

ـــ بىر ياخشىلىق بولۇپ قالار.

ـــ ئاللاھ ئىگەم بەندىسىگە زۇلۇمنى بىر ئۆمۈر راۋا كۆر-مەس.

ــ شۇنداق، ئاللاھنىڭ ئەمرىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ.

ــ .....

ساتۇقخاننىڭ قەشقەرگە كېلىشى بىلەن باشلانغان بۇ باش ـ ئاخىرى يوق پاراڭلار بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا بېسىقىپ قالدى. ئەمما كىشىلەرنىڭ چىرايىدىكى ۋەھىمە، كۆز ـ لىرىدىكى تەشۋىش يوقالمىغاندى، قەشقەر خەلقى تېخىمۇ ئېھتىـ ياتچان بولۇپ قالغاندى.

※ ※ ※

گۈگۈم مەزگىلى، تۇمەن دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان كوزىچى يارېپشى مەھەللىسى ئادەتتىن تاشقىرى تىمتاسلىققا چۆمگەنىدى. ئادەتتىكى شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھويلىلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان قورۇنىڭ ئاددىي سەرەمجانلاشتۇرۇلغان مېھمانخانـ سىدا بىر ـ بىرىدىن بەستلىك كەلگەن ئالتە يىگىت ئوتتۇرىغا سېلىنغان داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. داستىخاندا بىرـ نەچچە تەخسە قۇرۇق يەل ـ يېمىشتىن باشقا، بىر مىس لېگەندە قوي گۆشى، يەنە بىر ياغاچ تاۋاقتا تۇخۇ گۆشى بار ئىدى. مېھـ مانلارنىڭ غىزاغا تازا تاۋى يوقمۇ، تۇزۇك يېيىلمىگەن گۆشلەر ئاللىقاچان سوۋۇپ قالغانىدى. ئۇلار قىلىشىدىغان پاراكى تۇگەپ قالدىمۇ ياكى يەنە بىرەر ھەمراھىنى ساقلاۋاتقانمۇ ئەيتاۋۇر ئۇن ـ تىنسىز ئولتۇرۇشاتتى، مېھمانخاننى چۈن ئۇچسا ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىق باسقانىدى. شۇ ئەسنادا ئەللىك ياشلار ئۆپچۆرىسىدىـ كى قارامۇتۇق، دوغلاق كەلگەن بىر كىشى پەتنۇستا ئىككى ھېـ جىر[1] ئۇگرە كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى ـ دە، پەتنۇسنى ئاۋۇال ئوك تەرەپتىكى مېھمانغا تۇتتى.

ــ قېنى ئالسلا، بىر قوشۇقتىن ئۇگرە ئىچكەچ تۇرايلى.

① ھېجىر ــ يەرلىك ئۇسۇلدا ئاددىي قىلىپ ياسىلىپ پىشۇرۇلغان، ئىچ تەرىپى سىرلانغان ساپال قاچا.

مېھمانلار ئۇگرە ئۇسۇلغان ھېجىرنى ئىككى قوللاپ ئاۋايلاپ ئېلىپ داستىخانغا قويدى. دوغلاق كىشى چىقىپ كېتىپ ھايال ئۆتمەي پەتنۇستا يەنە ئىككى ھېجىر ئۇگرە كۆتۈرۈپ كىرىپ يەنە ئىككى مېھمانغا ھۆرمەت بىلەن تۇتتى. شۇ يوسۇندا مېھمانلارنىڭ ئالدىغا بىر ھېجىردىن ئۇگرە كەلتۈرۈلدى. گۆشنىڭ شورپىسىغا چامغۇر، سەۋزە، يۇمغاقسۇت سېلىپ چاچتەك كېسىپ ئېتىلگەن ئۇگرە تولىمۇ ئوخشىغاندى. مېھمانلار «ئالسىلا، باقسىلا» دې-يىشكەندىن كېيىن ھېجىرنى قوللىرىغا ئېلىپ ئۇگرىنى ياغاچ قوشۇق بىلەن ئالدىرىماي ئىچىشكە باشلىدى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزى-گىمۇ بىر ھېجىر ئاش كۆتۈرۈپ كىرگەن ساھىبخانا ئاستا كې-لىپ پەگادا ـــ سۆپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى ۋە چىرايلىرىدىن ئال-لىقانداق تەقەززالىق چىقىپ تۇرغان يىگىتلەرگە قاراپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ مىرزا ئەجەب كېچىكتىپ قالدىغۇ ـ تاڭ، ئۇلگۈرۈپ كەل-گەن بولسا بىر چىنە ئىسسىق ئاش ئىچىۋالاتتى.

ـــ كېلىپ قالار، ـــ دېدى تۆردە ئولتۇرغان تۇمارچە بۇرۇت قويۇۋالغان يىگىت، ـــ بىرەر ئىش بىلەن ھايال بولۇپ قالغان چېغى.

ئۇلار تەرلەپ ئولتۇرۇپ بىر ھېجىر ئۇگرىنى ئىچىپ تۇگە-كەن ۋاقىتتا ئىشىك تۆۋىدە قىرىق ـ ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى قوشۇما قاشلىق، قاڭشارلىق، كۆكۈچ كۆزلىرى تولىمۇ ئۆتكۇر، شاپ بۇرۇتلىرى مىس رەڭ چىرايىغا خويمۇ ياراشقان بەستلىك، تەمبەل كەلگەن بىر كىشى «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېگىنىچە پەيدا بولدى. ئاۋۋال ساھىبخانا، ئاندىن كېيىن مېھمان يىگىتلەر دۇر-رىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دېيىشكىنىچە سالامنى ئېلىك ئېلىپ ھۆرمەت بىلدۇرۇشتى.

بۇ يىگىت مىرزا ساتۇقخان لەشكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە كەلگەندە قەشقەر خەلقى ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ، دېرىكىنى قە-لىشقان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئىدى.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئاۋۇال ساھىبخانا بىلەن، كېيىن مېھمان يىگىتلەر بىلەن بىر ـ بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، ئەھۋال سوراشتى. يىگىتلەر ئۇنى تەكلىپ قىلىپ تۆرگە ئولتۇر-غۇزۇشتى. ئۇ تۆرگە جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ پاتىھە ئوقۇدى، ئاندىن ئولتۇرغانلاردىن قايتىدىن ئامانلىق سورىدى. شۇ ئارىدا ساھىبخانا چىقىپ كېتىپ پەتنۇستا بىر ھېجىر ئۇگرە كۆتۈرۈپ كىردى.

ـــ ئالسىلا مىرزام، شۇغىنىسى ئاش ئازراق سۇ يەپ قاپ-تۇ، ـــ دېدى پەتنۇسنى تەڭلەپ.

ـــ رەھمەت، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ھېجىرنى قو-لىغا ئېلىپ، ـــ ئەتىگەن ئاتىلا[1] بىلەن ناشتا قىلغانچە، قورسـ-قىم خويمۇ ئاچقاندى. خوش، ئاشقا كېلىلى.

ـــ خوش، باقسىلا، ـــ دېيىشتى مېھمانلار.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئاشنى ئىچىپ بولغىچە ھېچكىم گەپ قىلمىدى.

ـــ بۇياققا ماڭاي دەپ تۇرسام ئاستانىگە ماڭغۇزغان ئايغاقچى قايتىپ كەلدى، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا قۇرۇق ھېجىرنى داستىخانغا قويۇپ تۇرۇپ.

ـــ يەنە بىر قوشۇق ئاش ئەكىرەي، ـــ دېدى ساھىبخانا قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

ـــ رەھمەت، ئەمدى ئاش ئەكىرمىسۇنلار، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا يوغان ئالىقانلىرى بىلەن ھېجىرنىڭ ئاغزىنى يې-پىپ تۇرۇپ.

ساھىبخانا قايتا زورلىمىدى.

ـــ ئەمىسە گۆشكە ئېغىز تەگسىلە. سوغۇق گۆش يېيىشلىك بولىدۇ. ۋاي، قوللىرىغا سۇ بېرىشنى ئۇنتۇپتىمەن.

ساھىبخانا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىك تۆۋىدىكى ئاپتۇۋا ـ

① ئاتىلا ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي تائاملىرىدىن بىرى. ئاق ئۇننى قوي مېيى بىلەن قورۇپ ئېتىلىدىغان سۇيۇق تاماق.

چىلاپچىنى ئېلىپ قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ قولىغا سۇ بەردى. قولىنى چايقىۋالغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا لىبگەندىن بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ تۇرۇپ ھەمراھلىرىغا يۈزلەندى.

ـــ ئىككىنچى خانزادە ئىسان بۇغاخان مەرھۇم خان ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ سۇلتانلىق تاجىنى كىيىپتۇ...

ـــ ئەجەب ئىش، تەختكە چوڭ خانزادە ئولتۇرماي كىچىك خانزادە ئولتۇرۇپتىيا؟ ـــ دېدى ئاق سېرىق كەلگەن يىگىت مىرزىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ.

ـــ مەن كىچىك خانزادىنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشنى ئالدىنئالا پەملىگەن، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا بىر لوقما گۆشنى چاينا‌پ يۇتۇۋەتكەندىن كېيىن، ـــ چۈنكى، كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخان ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىگە نەۋرە، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپقا جىيەن كېلىدۇ. چوڭ خانزادە يۇنۇسبەگ سۇلتانىنىڭ بولسا ئوردىدا خانىش ۋالىدەسىدىن باشقا بىرمۇ يۆلەنچۈكى يوق. بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى بولسا يىراق تۇركىستاندىدۇر. ھە راست، ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىغا كۆمەكلىشىش ئۈچۈن ئىنىسى مىرزا ئىرازان بارىن بىلەن سەركەردىسى مىرەك تۇركمەننى بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا ئەۋەتكەنىكەن، خان ئالىيلىرى قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇلار ئاستانىگە بارغان ئوخشايدۇ. ئوردىدىكى كېڭەشتە تەخت ۋارىسىنى بەلگىلەش ئىشىدا ئۇلار غوۋغا كۆتۈرۈپ، ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرى بىلەن ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپقا خىلىلا تاپا ـ تەنە قىلغانلىقى مەلۇم. ئاخىرقى ھېسابتا خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە كىچىك خانزادىنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىغا يول قويۇپ، غوۋغانى بېسىقتۇرۇپتۇ ھەمدە چوڭ خانزادىنى ئېلىپ تۇرپاندىن چىقىپ كېتىپتۇ.

ـــ خانىشنىڭ نەگە كەتكەنلىكىدىن مەلۇمات بارمۇ؟

ـــ بۇنىسى تېخى نامەلۇم. بەزىلەر خانىشنى تۇركىستانغا ئا‌

تىسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىپتۇ دېيىشىۋاتقۇدەك. يەنە بەزىلەر ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇركمەن خانزادە يۇنۇسبەگ سۇلتاز-نى ئېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەرز قىلىش ئۈچۈن سەمەرقەنتكە كېتىپتۇ دېيىشىۋاتقۇدەك.

ــ بۇ ئىش مىرزا ئۇلۇغبەگكە باھانە بولۇپ بەرمىسە بولاز-تى.

ــ قانداق دەيدىلا؟

ــ مىرزا ئۇلۇغبەگ چوڭ خانزادىگە تەختنى ئېلىپ بېرىش-نى باھانە قىلىپ تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ قالارمىكىن دەيمىنا، ــ دېدى كوسا چىراي، يايما قاپاق يىگىت.

ــ مۇشۇنداقمۇ قىلارمۇ ــ سورىدى ئاق پىشماق، يۇزىدە تا-تۇقى بار يىگىت.

ــ بىرنېمىدەپ بولمايدۇ، ــ دېدى كوسا چىراي يىگىت، ــ ئاڭلىشىمچە، ئىرازان بارىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا قىزىنى بەرگەنىكەن. مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ قۇدىسىنىڭ يۇزىنى قىلمىغاندىمۇ ئوغلىنىڭ تەلىپىنى يەردە قوي-ماس دەيمەن. ئەڭ مۇھىمى ھۆكۈمدارلار تەسەررۇپ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، قوشۇنلارنىڭ زېمىنىنى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن باھا-نە ئىزدەيدۇ ئەمەسمۇ، چوڭ خانزادە يۇنۇسبەگ سۇلتاننىڭ ئۇ ياقلارغا بېرىشى ئۇنىڭغا خويمۇ بەلەن باھانە بولۇپ بېرىشى مۇم-كىن.

ــ ناتايىن، ــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئويلانغان ھالدا، ــ پەمىچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئون ئۈچ ياشلىق بىر گۆدەك خانزادىنى دەپ ھەرگىز تەۋەككۇل قىلمايدۇ. ھازىرچە قەشقەرنى تەسەررۇپىغا ئالغىنىغا قانائەت قىلىشى مۇمكىن، ئۇنىڭسىزمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلى تازا خاتىرجەم ئەمەسمىش. سەمەرقەنت ئۆلىمالىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ فەلەكىييات ئىلمى[1]غا زىيادە مەپتۇن بولۇپ كېتىپ، ئاللاھقا شەك كەلتۈرگەن دەھرىيلىكىگە

① فەلەكىييات ئىلمى ــ ئاسترونومىيە.

نارازى ئىكەن.

ـــ ئاڭلىشىمچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ كېچىلىرى ئۇخلىماي ئۇستۇرلاپ[1] دەيدىغان بىر ئەسۋاب بىلەن ئاسمانغا قاراپ يۇلتۇزلارنى كۆزىتەرمىش. ئوردىسىغىمۇ ساپلا ئۆزىگە ئوخشاش دەھرىلەرنى يىغۇالغانمىش.

ـــ يا پەرۋەردىگار، سېپى ئۆزىدىن مۇرتەدلىكقۇ بۇ، ـــ دېدى ساھىبخانا ياقىسىنى تۇتۇپ.

ـــ ئول دەھرىي سۇلتاننىڭ ئىشىنى قويۇپ، ئۆزىمىزنىڭ گېپىگە كېلەيلى، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئولتۇرغانلارغا تەكشى نەزەر تاشلاپ، ـــ ھەممىلىرىگە مەلۇم، مۇناپىق خوجا شەرىپ مىرزا ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەرنى سەمەرقەنت تەختگاھىغا تەۋە قىلغاندىن بېرى غۇرۇرىمىز پايخان بولۇپ، دەرد ـ ھەسرەت ئىلكىدە ياشاپ كېلىۋاتىمىز. ئاۋام ـ رەئىيەت بۇ قارا كۈنلەردىن قۇتۇلۇشقا تەشنا بولماقتا. گەرچە ئول تاجاۋۇزچىلارغا قارشى بىر-نەچچە نۆۋەت كۆتۈرۈلۈپ چىققان بولساقمۇ، مۇنتىزىم ماھارەت تەربىيەسى كۆرگەن لەشكەرلىرىمىز بولمىغاچقا، سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ قاتتىق باستۇرۇپ قىرغىن قىلىشىغا دۇچار بولدۇق. يەنە تېخى ئۆز يۇرتىمىزدا ئاشكارا يۈرەلمەي، تەقىب ئاستىدا مۆكۈنۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولۇۋاتىمىز. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە كۆتۈرەلمەسلىك ساڭگىلىتىۋال دېگەندەك، مىرزا ساتۇقخان يەنە بىر تۈمەن لەشكەر باشلاپ كەلدى، ئۇلار سۇلتان ئۈۋەيسخان ئالىيلىرىنى شېھىت قىلغانىنى ئاز دەپ، تەپ تارتماي كۆرەڭلەۋاتىدۇ. ئەمدى بۇ قان قىساسقا سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋەرسەك، بۇ خورلۇقىغا بېشىمىزنى ئېچىمىزگە تىقىپ چىداۋەرسەك يىگىتلىكىمىزگە زىنھار خوپ كەلمەس. ھەربىرلىرىنى ئۆزۈندىن بېرى مۇشكۈلاتلاردا سىنالغان بۇرادەرلىرىم، شۇنداقلا ئانىسى ئۈجۈكىگە شۇمەك سېلىپ باققان ھەقىقىي ئوغۇلبالا ـــ ئەركەك دەپ بىلگەنلىكىم ئۈچۈن

① ئۇستۇرلاپ ـــ ئاي، يۇلتۇز، ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىدىغان ئەسۋاب.

بول داستىخانغا ئالاھىدە جەم قىلدىم. گەپنى ئوچۇقلا دەۋېرەي: مەن مىرزا ساتۇقخاننى ئۆلتۈرۈپ، مەرھۇم جەننەتماكان خان ئا-لىيلىرىنىڭ قىساسىنى ئالماقچى ھەمدە ئول باسقۇنچىلارغا قەش-قەر يىگىتلىرىنىڭمۇ ئۇنچە ياۋاش، سەۋرچان ئەمەسلىكىنى بىل-دۈرۈپ قويماقچى. بىلمىدىم، ھەربىرلىرىنىڭ كەمىنە بىلەن كۆ-مەكلىشىشكە جۈرئىتى بارمىكىن؟

چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان يىگىتلەر دەرھال يۈكۈنۈپ، قەددىنى رۇسلاپ جاۋاب بېرىشتى.

ــ مىرزا جانابلىرىنىڭ بىزگە شۇنچىلىك ئىشەنگىنىگە رەھمەت. خان ئالىيلىرىنىڭ قىساسىنى ئېلىش، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئار ـ نومۇسىنى ئاقلاش ئۈچۈن جېنىمىز پىدا.

ــ جانابى باھادىرلارنىڭ جاسارىتىگە تەسەننا، ــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا مەمنۇنلۇق بىلەن، ــ مىرزا ساتۇقخان قەشقەرگە لەشكەر باشلاپ كەلگەندىن بېرى ئەمىر پىرھاجى مۇ-ھەممەد شايەستە بىلەن ئوتتۇرىسىدا خېلىلا چوڭ ئىختىلاپ يۈز بەرگەنلىكى مەلۇم. پەمىچە، مىرزا ساتۇقخان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يارلىقىغا بىنائەن قەشقەرنى قوغداشقا كەلدىم، دەپ ئۆزىنى چوڭ تۇتقان بولۇشى، ئەمىر پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بولسا ئۆزىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرىمەن دەپ يول قويمىغان بولۇشى مۇمكىن. شول بائىستىن بولسا كېرەك، يېقىندىن بېرى شەھەردە خۇپىيە ـ پايلاقچىلارنىڭ تەقىبى خېلىلا بوشاپ قالدى. لەشكەرگاھلاردىمۇ مەيخورلۇق، بەزمە، قىمارۋازلىق ئەۋجىگە چىقتى. پەمىچە ئۇلار خۇددىنى يوقىتىپ، بىخۇد ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ بىزنىڭ قول سېلىشىمىزغا تولىمۇ پايدىلىق. مەن مىرزا ساتۇقخاننىڭ لەشـ-كەرگاھىدىكى تۇرالغۇسىنى ئېنىقلاپ چىقتىم. ئەتە تۇن تەڭ بـ-لەن قول سالايلى.

ــ تايىنلىق قول سالغاندىكىن پىرھاجى مۇھەممەد شايەس-تەنمۇ بىراقلا جايلىۋەتمەيمىزمۇ مىرزام؟ ــ دېدى كۆك كۆزلۈك يىگىت.

ـــ ئەگەر شۇنداق قىلساققۇ، ئول ئىككى سەركەردىنىڭ بەشىنى بىراقلا تېنىدىن جۇدا قىلىپ، لەشكەرلىرىنى يولباشچىسىز قالدۇرۇپ قويساتتۇق، ـــ دېدى ئاق سېرىق كەلگەن يىگىت ھەمراھىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، ـــ سەركەردىلىرىدىن ئايرىلغان لەشكەرلەر ئۆزلۈكىدىنلا قەشقەرنى تاشلاپ سەمەرقەنتكە كېتەتتى.

ـــ ئىككى ئىشقا بىراقلا تەۋەككۇل قىلساق ياخشى بولماس، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا سوغۇققانلىق بىلەن، ـــ ناۋادا ئىشىمىز ئەپلەشمەي قالسا، ھېچقايسى ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماي داغدا قالىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىككى سەركەردىگە تەڭ قول سېلىش ئۈچۈن بۆلۈنۈپ ھەربىكەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ، ئول چاغدا يېتىشەلمەي قالىمىز. ئۇچرىغانلىكى ئادەمنى بۇ ئىشقا شېرىك قىلساق قاملاشماس. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە تۇلكىدەك ھىيلىگەر، توشقاندەك ئېھتىياتچان ئادەم، ئۇنىڭغا قول سېلىش ئۇنچە ئاسان ئەمەس. ئەڭ ياخشىسى، ئاۋۋال مىرزا ساتۇقخاننىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلايلى. سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئۆلتۈردۇم دەپ كۆرەڭلەپ كەتكەن ئول مىرزا شۇ كۈنلەردە تولىمۇ بىغەمدۇر. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەگىمۇ نۆۋەت كېلىپ قالار.

ئۇلار مەسلىھەتىنى پىشۇرۇۋېلىشقاندىن كېيىن خۇپتەن نامىزىنى بىرلىكتە ئوقۇۋېلىپ تارقاپ كېتىشتى.

28

بۇگۈن پېشىن مەزگىل بىلەن تۇتۇلغان ھاۋا قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى تولىمۇ خۇشال قىلىۋەتكەنىدى. «بۇگۈن ئىشىمىز ئوڭغا تارتىدىغان ئوخشايدۇ. ھاۋا تۇتۇلغاندا كېچە تېخىمۇ قاراڭغۇ

بولىدۇ، بۇ ھەربىرىمىزغا تېخىمۇ پايدىلىق» دەپ ئويلىدى. غانىدى ئۇ تۇتۇلغان ھاۋاغا قاراپ. ئەپسۇس، شام ۋاقتى بىلەن ھاۋا بىردىنلا ئېچىلىپ، قەشقەر ئاسمىنىدا پەيدا بولغان تۇمانلىرى گەن يۇلتۇزلار خۇددى تاماشا كۆرمەكچى بولغاندەك چاراقلاپ يېنىپ كەتتى. بۇنى ئاز كۆرگەندەك ئون تۆت كۇنلۇك تولۇن ئايمۇ چۈمپەردىسىنى پۈتۈنلەي قايرىۋەتكەنىدى. ئېغىر ئەلياتقۇ مەھەل بىلەن لەشكەرگاھنىڭ ئارقا تەمىنىڭ تۆۋىگە كېلىپ بولغان قارا. قۇل ئەھمەد مىرزا زېمىننى سۈتتەك يورۇتۇۋەتكەن ئاي بىلەن يۇلتۇزلارغا ئۆچلۇكى كېلىپ قاراپ قويدى ـ دە، ھەمراھلىرىنى ساقلىغاچ ئەتراپنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتتى.

لەشكەرگاھنىڭ ئارقا تەرىپى تۇمەن دەريا سىنىڭ بويىغا بار. غۇچە بېدىلىك ئىدى. تېخى ئەتىياز مەزگىلى بولغاچقا، ئېتىزلىق. تىكى بېدىلەر تېخى غېرىچچىمۇ كەلمەيتتى. «ياز پەسلى بولغان بولسا بولۇق ئۆسكەن بېدىلىك ئارىسىدا ھەربىرىمىز قىلماق ئاسان ئىدى، ئورامغا كەلگەن بېدىلەر ئوبدانلا دالدا بولاتتى. قاتتىق ئېھتىيات قىلمىساق بۇ يەردە ئاسانلا ئاشكارىلىنىپ قالغۇدەكمىز. لېكىن لەشكەرگاھقا كىرىشتە بۇ يەردىنمۇ ئەپلىك جاي يوق...»

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا خىيال سۈرگەچ ئەتراپقا قارىدى، شۇ تاپتا بۇ يەردە ئىنس ـ جىن كۆرۈنمەيتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئادەم چۆچكىدەك بىر ئازگالغا كىرىۋېلىپ، لەشكەرگاھ قوروق[1] تېمىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچتىن ياسالغان قۇببە شەكىللىك بۇرج قا نەزەر تاشلىدى. لەشكەرگاھنىڭ مۇھاپىزىتى ئانچە چىڭ ئەمەستەك قىلاتتى. تامنىڭ ئۈستىدە ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ يۈرگەن قاراۋۇللار كۆرۈنمەيتتى. تۇيۇقسىز يۆتەلگەن ئاۋاز قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى سەگەكلەشتۈردى. «بۇرجدا قاراۋۇل بار ئىكەن» دېگەننى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى مىرزا ۋە ئاستا ئازگالدىن ئۆملەپ چىقىپ، بېدىلىكنىڭ ئۇ چېتىدىكى ئىككى تۇپ قېرى سۆگەتنى

① بۇرج ـــ كۆزىتىش مۇنارى. بۇنىڭدا لەشكەرلەر كۆزەتتە تۇرغاچ قار ـ يامغۇردىن دالدىلىنىدۇ.

نىشانلاپ بېدىلىكىنىڭ ئارىسىدىكى ئېرىق بىلەن ئۆمىلەپ ماڭدى، ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن مۇشۇ يەردە ئۇچراشماقچى بولغانىدى.

«ئەجەب كېچىكىپ قالدىغۇ ئۇلار؟ ياكى مەن بالدۇر كېلىۋالىدىمۇ ـ يا...»

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا غىلىپى تېقىمغىچە ساڭگىلاپ تۇرغان يېڭىسار خەنجىرىنى سىلاپ قويغاچ لەشكەرگاھنىڭ سېپىلىدىن قېلىشقۇسىز ئېگىز تاملىرىغا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى.

«ئارقا تامنىڭ ئۇ تەرىپى ئاختىخانا، سامانلىق، ياراغخانا، ئۇ يەردىن ئۆتۈپ سولغا بۇرۇلساق پىيادە لەشكەرلەرنىڭ تۇرالغۇسى. پىيادىلەر بىلەن ئاتلىق لەشكەرلەر تۇرالغۇسىنىڭ ئارىلىقىدا ئۆڭ-رۇكلۇك باغ بار ئىدى، باغ ۋەيران بولۇپ كەتمىگەنىدۇ بەلكىم. باغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى كۆلدىن ئايلىنىپ ئۆتسەك كۆكسارايى، مىرزا ساتۇقخاننىڭ ئاشۇ سارايغا چۈشكۈن قىلغانلىقى مەلۇم. لەشكەرگاھتىكى ئەڭ ئېسىل تۇرالغۇمۇ شۇ. ئۆز ۋاقتىدا مۇناپىق خوجا شەرىپ مىرزىمۇ شۇ سارايدا تۇراتتى. مىرزا ساتۇقخان ناۋادا كۆكسارايدا تۇرمىسا، چوقۇم تەسكەيدىكى ئەنجۇرلۇك كۆشك[1]تە، لېكىن ئەنجۇرلۇك كۆشك ياتىشلار[2]نىڭ تۇرالغۇسىغا بەكلا يېقىن... مەيلى، نېمىلا بولمىسۇن ئاۋۋال لەشكەرگاھقا كىرەي، لەشكەرگاھنىڭ ئىچى ماڭا بەش قولدەك ئايان، لەشكەرگاھنىڭ ئىچىدىلا بولسا تاپماي قويمايمەن.. ئەستاغپۇرۇللا، بۇگۈن قېرىشقاندەك ئەجەب ئايدىڭ بولدى دېسە. ھاۋا ئېچىلمىغان بولسىدى...»

ھەئە، ئۆز ۋاقتىدا قەشقەر ئەمىرى مەرھۇم سەييىد ئەھمەد مىرزىنىڭ قول ئاستىدا ھەزارىگى[3] بولۇپ تۇرغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا لەشكەرگاھنىڭ ئوي ـ دۆڭىنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغچە بىلەتتى، ئۇ ئاشۇ كۈنلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئېغىر ئۇھ تارتتى...

ئەسلى تاشمىلىقلىق دېھقانىنىڭ پەرزەنتى بولغان بۇ يىگىت

① كۆشك ـــ داچا، قەسىر.

② ياتىشلار ـــ كېچىلىك چارلىغۇچىلار.

③ ھەزارىگى ـــ مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ سەركەردىسى.

قەشقەر ئەمىرىگە ئۆزى خالاپ لەشكەر بولغانىدى. كىچىكىدىن ئوۋچىلىققا، جانبازلىققا ھەۋىسى بولغاچقىمۇ، لەشكىرىي ماھارەتى خېلىلا يۇقىرى ئىدى. باشقا لەشكەرلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ماھارىتى، قورقۇمسىزلىقى، پەم ـ پاراسىتى، زېرەكلىكى بىلەن تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ، ئەمىر لەشكەر خوجا شەرىپ ئەمىرنىڭ نەزىرىگە ئىلىندى، بىرنەچچە يىل خوجا شەرىپ ئەمىرنىڭ خاس نۆكەر بولدى. كېيىنچە خوجا شەرىپ ئەمىرنىڭ ئۇنى ئاستا ـ ئاستا ئۆستۇرۇپ ھەزارىبېگلىك مەرتىۋىسى بەرگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇ خوجا شەرىپ ئەمىرنىڭ بەكلا ھۆرمەتلەيتتى، ھەرقانداق بۇيرۇقنىمۇ شەرتسىز بويسۇناتتى. خوجا شەرىپ ئەمىر سەييىدئەھمەد ئەمىرنىڭ كېچەچ، پاڭقاي دەپ ياراتماي، ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق بىر ئاباب ئەمىرنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەپ، ئوردىنىڭ نەزىرىگە ئىلىنالمىغانلىقىدىن ھەسرەتلەنگەن ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلغانىدى. كېيىن خوجا شەرىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، سەييىدئەھمەد ئەمىرنىڭ قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. قاراقۇل ئەھمەد ئەمىرا بولسا خوجا شەرىپنى قوللاپ، بۇيرۇقنىڭ بىجانە ئىللىق بىلەن ئورۇندىدى. ئۇ، خوجا شەرىپنىڭ ئوردىدىن يۇز ئۆرۈپ سەمەرقەنت تەختگاھىغا بەيئەت قىلىشىنى، ئۆزىنى ئەمىرا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇچقىغا ئېتىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئازغىنە ۋاقىت ئۆتمەي سۇلتان مەلىك دوغلات سەمەرقەنتتىن كېلىپ قەشقەرگە ئەمىر بولدى. خوجا شەرىپ بولسا سەمەرقەنتەكە ـــ ئەمىرا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوردىسىغا كەتتى. قەشقەر موغۇلىستانىنىڭ تەۋەلىكىدىن تولۇق چىقىپ كەتتى. ئەنە شۇ چاغدىلا قارا قۇل ئەھمەد ئەمىرا ئۆزىنىڭ خاتالىشىپ مۇناپىق خوجا شەرىپكە ھەمدەم بولغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئەل ـ يۇرتنى ئۆزگە ئەلگە قارام قىلىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ۋىجدان ئازابى تارتتى. سۇلتان مەلىك دوغلات خوجا شەرىپنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئۇنى قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ سەركەردىلىكىگە تەينىلەپ مەنسىپىنى ئۆستۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان نوموس تۇيغۇ

سىدىن قۇتۇلالمىدى. ئىش بۇنداق بىلەنلا تۈگىمىدى، سەمەرقەنت لەشكەرلىرى بىلەن قەشقەر لەشكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن چوڭ ـ كىچىك سۇركىلىشلەر ئۇنى ئوبدانلا قورساق كۆپۈكى قىلىپ قويغانىدى. ھەئە، ھەرقانداق ئىشتا سەمەرقەنت لەشكەرلىرى قەشقەر لەشكەرلىرىنى بوزەك قىلاتتى، كەمستەتتى، خىزمىتىگە سالاتتى، كۆزىگە ئىلمايتتى، ھەتتا ئۇراتتى؛ سەركەردىلەرنىڭ مۇئامىلىسىمۇ ئوخشاش ئىدى. ئەمىر سۇلتان مەلىك دوغلات بولسا قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ ئەرز ـ دادىغا قۇلاق سالمايتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئاخىرى بۇ تەڭسىزلىككە چىدىمىدى، بۇ خورلۇققا سۇكۇت قىلىپ ياشاشقا غۇرۇرى يول قويمىغانىدى. بىرقانچە ۋىجدانلىق سەركەردە ـ سەرۋاز[1]لار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، خىلىلا ئەتراپلىق پىلانلاپ قوزغىغان قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى جاسارىتى سۇنغان، بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىقى بۇزۇلغان قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرالماسلىقى سەۋەبىدىن مەغلۇپ بولدى. سۇلتان مەلىك دوغلات ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن بەش يۇز نەپەر قەشقەر لەشكىرىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. بۇ ۋەھشىيانە جازادىن قاتتىق چۆچۈگەن قەشقەر لەشكەرلىرى سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە باش كۆتۈرۈپ قارىيالمايدىغان، تۇرلۇك خورلۇقلارغا يۈزلەنگەن بىلەن سۇكۇت قىلىدىغان بولدى.

سەمەرقەنت سەركەردە ـ سەرۋازلىرى بەكلا بەتقىلىق ئىدى. ئۇلار خوتۇن ـ بالىلىرىنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ كەلمىگەنىدى. شۇڭا كوچا ـ رەستىلەردە ياشراق ئاياللارنى ئۇچراتسا بۇلاپ لەشكەرگاھقا ئەكىرىپ ئاياغ ئاستى قىلاتتى. كېيىن قەشقەر خەلقى قىز ـ ئاياللارنى كوچا ـ رەستىلەرگە چىقارمايدىغان بولدى، ھەتتا كوچا ـ رەستىلەردىن كۆڭۈل ئاچقۇدەك ئايال تاپالمىغان سەركەردە ـ سەرۋازلار قۇتۇرغان جىنسىي ھەۋەسلىرىنى سەمەر-

① سەرۋاز ـــ مىڭبېشىدىن تۆۋەن. سەپبېشى، يۈزبېشى، ئەللىكبېشى مەنسىپىدىكى لەشكەر بېشىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مىڭبېشىدىن يۇقىرىلىرى سەركەردە دەپ ئاتىلىدۇ.

قەنتتىن بىللە ئېلىۋالغان چۆھرە[1] لىرى بىلەن قاندۇراتتى. ئۇلار بۇنداق خىزمەتكارلارنى كەمستېپ ھىز[2] دەپ ئاتايتتى. ھىز لە- قەملىك بۇ چۆھرە يىگىتلەر جەڭگە يارىمايتتى، لەشكەرگاھتا كىر - قات يۇيۇش، چېدىر - ئوتاۋلارنى تازىلاش، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناش، سەركەردە - سەرۋازلارنىڭ پۇت - قوللىرىنى تۇتۇش.. دېگەندەك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. سەمەرقەنت سەركەردىلىرى ئەللىكبېشىدىن يۇقىرى مەنسەپتىكى سەرۋازلار- نىڭ قۇربى يەتسە چۆھرە ئېلىپ يۈرۈشىگە يول قويغانىدى. ئۇلار بۇنداق پاسىق ئىشلارغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمەيتتى. شۇنىڭ بە- لەن چۆھرە ئېلىپ كېلەلمىگەن سەرۋازلار قەشقەر لەشكەرلىرى ئارىسىدىكى ياۋاشىراق، يېشى كىچىكرەك لەشكەرلەرنى ئۆزىگە چۆھرە بولۇپ كۆڭلىنى ئېچىشقا زورلايدىغان بولدى. بۇ ئىش قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ قاتتىق غۇرۇرىغا تەگدى، ئۇلار بۇ تاپتىن چىققان خورلۇققا بەرداشلىق بېرەلمىگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن سە- مەرقەنت لەشكەرلىرى بىلەن قەشقەر لەشكەرلىرى ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم قىرغىنچىلىق يۈز بەردى. قاتتىق غەزەپلەنگەن قەشقەر لەشكەرلىرى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە يۈزلىگەن سەمەر- قەنت لەشكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، ئۆلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا سەرۋازلار جىقراق ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ قىرغىنچىلىقمۇ يەنىلا قەش- قەر لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. سۇلتان مەلىك دوغلات ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن يەنە بەش يۈز نەپەر قەشقەر لەشكىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ جازالىدى. ئاچچىق ساۋاقنى يە- كۈنلىگەن سۇلتان مەلىك دوغلات بارلىق قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنىلا ئەمەس، يېنىدىن تىغ چاغلىق نەرسە قال- دۇرماي تولۇق يىغىۋېلىپ، تۇرالغۇسىنى ئايرىۋەتتى ۋە قاتتىق نەزەربەند ئاستىغا ئالدى. بۇنىڭدىن نارازى بولغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا سۇلتان مەلىك دوغلات بىلەن خىلى قاتتىق زاكۇنلاشتى.

① چۆھرە ـــ ئوغۇل خىزمەتكار، بەچچە.
② ھىز ـــ ھەزىلەك، جىنسداش مەشۇق.

ـــ شۇنچىلىك ئەتىۋارلاپ ئىززەت كۆرسەتكىنىمىزگە شۇ-كۇر قىلىسىلا مىرزا، ـــ دېدى سۇلتان مەلىك دوغلات قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى قاتتىق سىلكىپ، ـــ سەرۋازلىرىم قەشقەرلىك بىرقانچە ھىز بىلەن كۆكتۇل ئاچسا نېمە بوپتۇ، ئۇلارنىڭ خاتۇن-لىرى سەمەرقەنتتە قالغان، شۇنداق قىلماي ئامالى يوق، سەلتەنە-تىمىزگە جېنىنى تىكىپ ساداقەت كۆرسىتىۋاتقان ئول سەرۋازلار-نى ئاشۇنچىلىك جىما لەززىتىدىن مەھرۇم قىلساق بىزدىن دىلى رەنجىيدۇ، كۆڭلى سوۋۇيدۇ. بىزنى بىلمەيدۇ دېمىسىلە، لەشكەر-گاھتىكى بىرقانچە قېتىملىق جەڭگى ـ جېدەلنىڭ باش سەۋەبكا-رى سىلى. ھېلىمۇ مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىنىڭ يۇز ـ خاتىرىسىنى قىلىپ يول قويۇپ كەلدۇك، غەزىپىمىزنى بېسىۋېلىپ كۆكتۇللىرىگە ئازار بەرمىدۇك. ئەڭ ياخشىسى ئۆزلە-رىنى بىلىپ يۇرسىلە.

ـــ سىلىمۇ بىلىپ قالسىلا ئەمىر جانابلىرى، ـــ دېدى قارا-قۇل ئەھمەد مىرزا سۇلتان مەلىك دوغلاتقا قەھرى بىلەن تىكە-لىپ، ـــ بىز ئەزەلدىن سەركەردە ـ سەرۋازلىرىمىزنىڭ لەشكەر-گاھتا ھەرقانداق پاسقىلىق، بۇزۇقچىلىق قىلىشىغا يول قويغان ئەمەسمىز، چۆھرە ساقلاشنى نومۇس دەپ بىلىمىز. بۇ ئاللاھنىڭ ئالدىدىمۇ كەچۈرگۈسىز گۇناھلىق ئىشتۇر. جانابلىرىنىڭ ئول ئەتىۋارلىق سەرۋازلىرى ئىچ پۇشۇقى تارتىپ قالغان بولسا، ئۆز-لىرىنىڭ ئارىسىدىكى چۆھرە ھىزلىرى بىلەن كۆكتۇل ئاچقاي!

سۇلتان مەلىك دوغلات قاراقۇل ئەھمەد مىرزىغا گەپ تېپىپ بېرەلمەي ئۇنى ئەمىر مەھكىمىسىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى.

شۇ كېچىسى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا سەرۋاز ـ لەشكەرلىرىنى لەشكەرگاھتىن قېچىشقا تەشكىللىگەن بولسىمۇ، قاراۋۇللار تۈيۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن پەقەت ئاز سانىدىكى لەشكەرلىرىلا قېچىپ كە-تەلىگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مۆكۈپ يۈرۈپ سۇلتان مەلىك دوغلاتقا قارشى يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىپ يۈردى، ئەمما سۇلتان مەلىك

دوغلاتقا قەست قىلىش مەقسىتىگە پەقەتلا يېتەلمىدى. قەشقەردە بولغان ئىشلارنى تەپسىلىي بايان قىلىپ قەشقەر خەلقى نامىدىن سەمەرقەنت ئوردىسىغا ئارقىمۇئارقا ئەرز يوللىدى. بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقان مىرزا ئۇلۇغبەگ سۇلتان مەلىك دوغلاتنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى ئەۋەتتى.

قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قارا-قۇل ئەھمەد مىرزىنى قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ سەركەردىلىكىگە قايتا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، قاراقۇل ئەھمەد مىرزا «مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىمەن» دېگەن سەۋەبنى كۆرسىتىپ بۇ تەكلىپنى چىرايلىقچە رەت قىلدى. ھەئە، ئۇ قەشقەرنى بەسۇالغان سەمەرقەنتلىكلەرگە خىزمەت قىلىشنى نومۇس دەپ بىلگەنىدى. ئەمما تۇرپانغا بېرىپ سۇلتان ئۇۋەيسخاندىن لەشكەر يارىدەم تەلەپ قىلىشقىمۇ جۇرئەت قىلالمىدى. ئۆز ۋاقتىدا خوجا شەرىپكە ھەمكارلاشقانلىقى ئۈچۈن سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ جازاغا تارتىشىدىن ئەندىشە قىلغانىدى.

ـــ ھاۋا! ھاۋا! ھاۋا!...

بېدىلىكىنىڭ ئۇ چېتىدىن ئىتنىڭ ئۈزۈپ ـ ئۈزۈپ ئۇچ قېتىم قاۋىغان ئاۋازى قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ خىياللىرىنى ئۇزۈپ قويدى. ئۇ شارتتىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا نەزەر تاشلىدى، خېلى نېرىدىن بىرقانچە كۆلەڭگىنى ئىلغا قىلدى ـ دە، ئىتنى دوراپ ئۈچ قېتىم قاۋىدى. ئۇ تۇنۇگۈن كوزىچى ياربېشىدىكى قورۇدا ھەمراھلىرى بىلەن ئاشۇنداق بەلگە بېرىپ تېپىشىنى كېلىشىۋالغانىدى. ھايال ئۆتمەي ھېلىقى ئالتە نەپەر يىگىت ئېرىق ـ قىرلارنىڭ دالدىسى بىلەن ئۆمىلەپ يېتىپ كەلدى. شۇ تاپتا بۇرجدىكى قاراۋۇللار سېزىپ قالغان تەقدىردىمۇ ئۇلارنى لالما ئىتلارمىكىن، دەپ قالاتتى.

ـــ ھايال بولۇپ قالدىڭلارغۇ؟ ـــ سورىدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا پىچىرلاپ.

ـــ ئايدىڭدا پايلاقچىلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ قويمايلى دەپ، بىرئاز ھايال بولدۇق، ـــ دېدى يىگىتلەردىن بىرى، ـــ قېرىشقاندەك بۇگۈن ئەجەبمۇ ئايدىڭ بولدى ـ يا.

ـــ قانداق قىلىمىز مىرزام؟ ـــ دېدى يەنە بىر يىگىت ئاستا ـ ماننى ئىشارە قىلىپ، ـــ سېزىلىپ قالارمىزمىكىن دەپ ئەندىشە قىلىۋاتىمەن.

ـــ ئىشىمىزنى باشلاۋېرەيلى، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا كەسكىنلىك بىلەن، ـــ خۇدايىم بۇيرۇمىسا ئەتراپ ھەرقانچە قاراڭغۇ بولسىمۇ، ھەتتا سۇلايمان قالپىقى[1] كىيىۋالساقمۇ سېزىلىپ قېلىۋېرىمىز. يۇرۇڭلار، تەۋەككۇل قىلايلى، ياراتقان ئىگەم ئاسانلىق بېرىپ ئۆز پاناھىدا ساقلار.

ئۇلار شەپە چىقارماسلىققا تىرىشىپ، پەم بىلەن ئۆملەپ قورۇق تامنىڭ تۆۋىگە كەلدى، ئاندىن بىرىنىڭ مۇرىسىگە بىرى دەسسەپ تامنى بېغىرلىغىنىچە ئۆرە بولۇشقا باشلىدى. يەتتە ئادەمدىن شەكىللەنگەن «شوتا» تامغا ئاران بويلاشقاندى، قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئەڭ ئۇستىدە ئىدى، ئۇ بىر ئىرغىپلا تامنىڭ ئۇستىگە چىقتى ھەم ئاستىدىكى ھەمراھىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. قالغان يىگىتلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، قاراقۇل ئەھمەد مىرزا بىلىگە يۆگىۋالغان قىل ئارغامچا بىلەن يېنىدىكى يىگىتنىڭ بېلىدىكى قىل ئارغامچىنى ئۇلاپ پەسكە ساڭگىلاتتى ـ دە، تۆۋەندىكى يىگىتلەرنى بىر ـ بىرلەپ تارتىپ چىقىرىشقا باشلىدى. تامنىڭ ئۇستى خېلىلا كەڭ بولۇپ، ئىككى ئادەم بىمالال ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۆتەلەيتتى. ھەر ئىككى يۇز قەدەم ئارلىقتا بىردىن بۇرج جايلاشقانىدى. ئۇلار ئىككى بۇرجنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا ھەربىكەت قىلىۋاتاتتى، بۇرجدىكى قاراۋۇللارنىڭ پاراڭلاشقان ئاۋازى ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىرى تولىمۇ چەبدەس ئىدى. بىردەمدىلا ھەممىسى تامنىڭ ئۇستىگە چى-

① سۇلايمان قالپىقى ـــ رىۋايەتلەردىكى كىيىۋالغان ئادەمنى غايىب قىلىۋېتىدىغان قالپاق.

قىپ بولدى ۋە ئاشۇ چەبدەسلىكى بىلەن بىردەمدىلا لەشكەرگاھ-نىڭ ئىچىگە ئارغامچا بىلەن سىيرىلىپ چۈشتى. ئەڭ كەينىدە قالغان يىگىتنى «ئادەم شوتا» ئارقىلىق چۈشۈرۈۋالدى.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا لەشكەرگاھ ئىچىنىڭ ئانچە بەك ئۆز-گىرىپ كەتمىگەنلىكىنى ھېس قىلدى. خېلى يىراقتىن ئاجىز تا-قىلداق ئاۋازى ئاڭلىنىاتتى. بۇ لەشكەرگاھتىكى جەسەكچىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە تىنچ ـ ئامانلىقنى بىلدۈرۈپ بەرگەن بەلگىسى ئى-دى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا تاقىلداق ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ، جە-سەكچىلەرنىڭ ئانچە كۆپ ئەمەسلىكىنى جەزملەشتۈردى. ئاشۇ جەسەكچىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا پۈتكۈل لەشكەرگاھ ئېغىر ئۇي-قۇغا كەتكەندەك قىلاتتى. ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن شەپە چىقارماي مېڭىپ ئاختىخانا، سامانلىق، ياراغخانىدىن ئۆتۈپ پىيادە لەشكەر-لەر تۇرالغۇسىنىڭ ئالدىدىن ئۆرۈكلۈك باغقا كېلىۋالدى. باغنىڭ ئىچى ھەر ھالدا قاراڭغۇ ئىدى، ئەمدى قاراۋۇللاردىن ئانچە ئېھ-تىيات قىلىپ كەتمىسىمۇ بولاتتى. ئۇلار باغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى كۆلنى نىشانغا ئېلىپ يۈگۈردى. كۆلگە لىق سۇ سېلىنغان بو-لۇپ، ئايدىڭدا كۆل بېتى ئەينەكتەك پارقىرايتتى. ھەشەمەتلىك سېلىنغان كۆكساراي كۆلنىڭ قارشى قىرغىقىدا كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى. كۆل بىلەن كۆكسارايىنىڭ ئارىلىقى خېلى كەڭرى ئوچۇقچىلىق ئىدى، كۆكسارايغا كىرىش ئۇچۇن ئاشۇ ئو-چۇقچىلىقتىن ئۆتمەي بولمايتتى، لەشكەرگاھنىڭ باشقا تەرىپىگە قارىغاندا بۇ يەردە قاراۋۇللار كۆپرەك ئىدى. شۇ ئەسنادا ئىككى قاراۋۇل كۆكسارايىنىڭ ئالدىدىن ئاستا ئۆتۈپ كەتتى.

ـــ ماڭامدۇق مىرزام؟ ـــ دېدى يىگىتلەر ئالدىراپ.

ـــ يەنە بىردەم ساقلايلى، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا پىچىرلاپ.

شۇ تاپتا ئۇ قاراۋۇللارنىڭ كۆكسارايىنىڭ ئەتراپىنى قانچە-لىك ۋاقىتتا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەۋا-تاتتى. ئالاھازەل بىر چىنە سۇيۇقئاش ئىچكىچىلىك ۋاقىتتا قارا-

ۋۇللار ئوچۇقچىلىقتا يەنە پەيدا بولدى.

ـــ يۇرۇڭلار، ـــ دېدى مىرزا پىچىرلاپ، ـــ ئاۋۋال كۆلنى ئايلىنىپ ئاۋۇ ئوچۇقچىلىققا يېقىنلىشايلى.

ئۇلار قاراۋۇللارغا تۇيدۇرماي مېڭىپ كۆلنىڭ لېۋىدىكى بىر - نەچچە تۇپ چىنارنىڭ دالدىسىغا يوشۇرۇندى.

ـــ ئىلدام بولۇڭلار، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا قارا - ۋۇللار سارايىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كېتىشى ھامان، ـــ ئابدۇساتار بىلەن ياقۇپخان ئىككىڭلار سارايىنىڭ ئاۋۇ قاڭشىرىدا تەييار بولۇپ تۇرۇڭلار، ناۋادا سارايىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بولغىچە قاراۋۇللار كېلىپ قالسا، زۇۋاننى چىقارماي جايلىۋېتىڭلار.

ئۇلار يۇگۇرگەن پېتى سارايىنىڭ ئىشكى تۈۋىگە كەلدى. قوش قاناتلىق، نەقىشلىك ئىشىك ئىچىدىن تاقالغانىدى. ئىشىكنىڭ ئىچىدىن لوكا بىلەن تاقىلىدىغانلىقىنى مىرزا ئوبدان بىلەتتى، ئۇ ئويلىنىپ تۇرمايلا يېنىدىكى خەنجىرىنى ئېلىپ ئىشكىنىڭ قوش قانىتىنىڭ يېرىقىغا تىقتى ـ دە، لوكىنى ئاستا ـ ئاستا سۇرۇشكە باشلىدى. جىددىيلىشىپ كەتكەن يىگىتلەر بىردە ئەتراپىغا، بىردە مىرزىغا قارايتتى. ناھايەت ئىشىك ئاخىر ئېچىلدى. ئۇلار چاققانلىق بىلەن سارايىنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ئىشىكنى پەم بىلەن يەنە تاقاپ قويدى. خىزمەتكار ـ مەھرەملەر قاتتىق ئۇخلاپ كەتكەن بولۇپ، قايسىبىر ھۇجرىدىن خورەك ئاۋازى ئاڭلىنىاتتى. ئۇلار دەھلىزدىن ئۆتۈپ گىلەم سېلىنغان چوڭ مېھمانخانىغا كىردى، ئايدىڭدا سارايىنىڭ ئىچى غۇۋا يورۇپ تۇراتتى. مېھمانخانىنىڭ سول يان تەرىپىدە يەنە بىر دەھلىز بار ئىدى، قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئاشۇ دەھلىزنىڭ بېشىدا خاس ھۇجرا بار - لىقىنى جەزملەشتۇردى. ئۇلار ئىككىنچى دەھلىزدىن ئۆتۈپ، ھۇجرىنىڭ بوسۇغىسىدا مۇگدەپ ئولتۇرغان مەھرەم يىگىتكە دۇچ كەلدى. ئاللىقانداق بىر شەپىدىن چۆچۈپ ئېسىگە كەلگەن مەھرەم يىگىت بىر ـ بىرىدىن بەستلىك كەلگەن كۆلەڭگىلەرنى كۆرۈپ سۇر باسقىنىچە تۇرۇپ قالدى، قورقۇنچتىن تىلى كالۋالاشقانىدى.

مىرزا بىلەن ياندىشىپ كېلىۋاتقان كۆك كۆزلۈك يىگىت چاقماق تېزلىكىدە بېرىپ مەھرەم يىگىتنىڭ ئاغزىنى يوغان ئالىقانلىرى بىلەن مەھكەم تۇتۇۋالدى ـ دە، قۇلىقىغا ئاستا پىچىرلىدى:

ـــ ساتۇقخان ھۇجرىسىدىمۇ؟

مەھرەم يىگىت «ھەئە» دېگەننى قىلىپ بېشىنى تەستە لىڭشىتتى. كۆك كۆزلۈك يىگىت بىر كۇچىپلا مەھرەم يىگىتنىڭ يۇلۇنىنى ئۇزۇۋەتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ھۇجرىغا پەم بىلەن كىردى. ھۇجرىنى شامداندىكى كۆيۈپ تۇگەي دەپ قالغان بىر تال شام غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ھۇجرىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى نەقىشلىك كات سۇپىنىڭ ئۈستىدىكى قات ـ قات سېلىنغان تۆشەكتە مىرزا ساتۇقخان ئوڭدا ياتقىنىچە خورەكنى دۆڭ تارتىۋاتاتتى. ئۇلار ساتۇقخانغا يولۇاستەك تاشلاندى. تۈيۇقسىز زەربىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ساتۇقخان قىمىر قىلالمىدى. لەۋلىرى تىترەپ، كۆزلىرى ۋەھىمىدىن چەكچەيدى، يىگىتلەردىن بىرى ئۇنىڭ گېلىنى مەھكەم بوغۇۋالغانىدى.

ـــ سى... سىلەر... كىم... بو... لىسىلەر؟ ـــ دېدى گېلى قاتتىق سىقىلغان ساتۇقخان خىرقىراپ تۇرۇپ.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئۇنىڭغا نەپرەت بىلەن تىكىلدى.

ـــ بىز جەنىنەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ساداقەتمەن نۆكەرلىرى بولىمىز. دەرھال شاھادەت ئېيتىپ، ئەجىلىڭ توشتى!

ـــ سۇلتان... ئا... ئالىيلىرىنى... مەن... ئۆلتۈرمىگەن، ـــ دېدى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە جان تالىشىۋاتقان ساتۇقخان ـــ ئۇقۇشماسلىق بولمىسۇن باھادىرلار، مەن گۇناھسىز. سىلەر راستىنلا سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ نۆكەرلىرىمۇ؟

ـــ شۇنداق، كۆزۈڭنى يوغان ئېچىپ كۆرۈۋال. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا دەپ ئاڭلىغان بولغىيدىڭ؟

ـــ شۇنداق... شۇنداق...

ـــ مانا مەن ئاشۇ قاراقۇل ئەھمەد مىرزا بولىمەن.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى كۆرۈپ ھاياتىدىن پۈتۈنلەي ئۈمىد ئۈزگەن ساتۇقخانىنىڭ ئۈمىد شامى ئاجىز يېلىلدىدى. ھەئە، ئۇ سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىش ئالدىدا خوجا شەرىپ مىرزا ئۇنىڭغا قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ گېپىنى قىلىپ بەرگەن. قەشقەر خەلقىنىڭ سەمەرقەنت ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەتلىرىنى تىنچىتىش ئۈچۈن قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى تېپىپ ھەمكارلىشىشنى، يۇقىرى مەرتىۋە بېرىپ ئۇنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىشنى ئالاھىدە تاپىلىغان، ھەتتا ئۆز قولى بىلەن مىرزىغا قارىتىپ مەكتۇپ يېزىپ بەرگەنىدى. ئۇ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەدىن قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى سۈرۈشتۈرگەن، كېيىن ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىپ ئىختىلاپ كۆرۈلدى. قەشقەردە ئىلگىرىكىدەك ھاكىمىيەتكە قارشى ھەرىكەتلەر يۈز بەرمىدى. شۇ سەۋەبلىك ساتۇقخان قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى ئىزدەشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانىدى.

ـــ خوجا... شەرىپ... مىرزا... جانابىي... سەركەردىگە...

ـــ زۇۋانىڭنى يېغ مەلئۇن. ئول مۇناپىق توڭگۇزنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالما! ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا قىساس ئوتى يېلىنجاپ تۇرغان كۆزلىرىنى نەشتەردەك تىكىپ، ـــ سەن بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇشقا ۋاقتىم يوق. شول تاپتا سەندىن مەرھۇم جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ خۇن قىساسىنى ئالسامىلا بولدى!

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا گېپىنى تۈگىتىپ ساتۇقخانىنىڭ سول كۆكسىگە گاچچىدە خەنجەر ئۇردى. ئاغرىق ئازابىغا چىدىمىغان ساتۇقخان قاتتىق ناله قىلدى. مىرزا رەقىبىنىڭ ئاغزىنى ئېتىۋېلىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلدى ـ دە، ئۇنىڭ بوينىغا قارىتىپ ئىككىنچى خەنجەرنى ئۇردى. شۇ ئەسنادا سىرتتىن قاتتىق تاقىلدىغان ئاۋاز ئاڭلاندى، قاراۋۇللار ساتۇقخانىنىڭ داد ـ پەريادىنى ئاڭلاپ قالغانىدى.

ـــ ماڭايلى، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئۇچىنچى قېتىم ئۇرغان خەنجەر بىلەن ساتۇقخانىنىڭ بېشىنى تېنىدىن ئۇزۇپ

تاشلىغاندىن كېيىن.

ئۇلار ھۇجرىدىن چىقىپ چوڭ مېھمانخانىدا ساتۇقخانىنىڭ خاس نۆكەرلىرىگە دۇچ كەلدى، نۆكەرلەر خېلىلا كۆپ ئىدى. قارا-قۇل ئەھمەد مىرزا ھەمراھلىرى بىلەن نۆكەرلەرگە تاشلاندى. ئۇلارنىڭ قولىدا خەنجەر، نۆكەرلەرنىڭ قولىدا قىلىچ بار ئىدى. خەنجەر بىلەن قىلىچقا تاقابىل تۇرماق خېلىلا تەس ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار ھايىت ـ ھۇيىت دېگۈچە بىرقانچە نۆكەرنى يەر چىشلىتىپ، سارايدىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئىشىككە يېقىنلاشتى. نۆكەرلەر جانبازلىق ماھارىتى ئالاھىدە يۇقىرى بۇ يەتتە ئەزىمەتتىن خېلىلا ئېھتىيات قىلىپ قالغان بولۇپ، ھەدىگەندە ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايۋاتاتتى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە دۈمبەسىنى قىلىپ، نۆكەرلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرگەچ چېكىنىپ، ئەمدىلا سارايىنىڭ قوش قاناتلىق ئىشىكىدىن چىقىشىغا نەچچە يۈزلىگەن لەشكەرلەرگە دۇچ كەلدى. شۇ ئەسنادا لەشكەر-گاھتا ناغرا چېلىنىپ، لەشكەرلەرگە ياۋدىن خەۋەر بېرىلدى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ھەمراھلىرى بىلەن قاتمۇقات قورشاۋدا قالغانىدى.

ـــ يا ھەزرىتى ئەلى شاھى مەردان پىرىمدىن مەدەت!

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا نەرە تارتقىنىچە نۆكەرلەرگە ئېتىلدى، باشقا يىگىتلەرمۇ دەمبەسقەدەم ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئۇلار ھايا-تىدىن ئۈمىد ئۈزگەنىدى، شۇ دەقىقىدە ئۆلۈپ كېتىپ بولغىچە ياۋ لەشكىرىدىن بىرنى بولسىمۇ كۆپرەك يەر چىشلىتىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. يىگىتلەر نۆكەرلەرنىڭ قىلىچىدا ئارقا ـ ئار قىدىن يەر چىشلىدى. نۆكەرلەرنى يېنىغا يېقىن يولاتماي جانپىدا-لىق بىلەن ئېلىشىۋاتقان مىرزا ھېرىپ ئاستا ـ ئاستا ھالسىزلى-نىشقا باشلىدى. ئۇ ئالدىغا ئېتىلىپ كەلگەن نۆكەرگە خەنجەر ئۇ-رۇپ تۇرۇشىغا، ئارقىسىدىن ئېتىلىپ كەلگەن ئون نەچچە نۆكەر بىر يوپۇرۇلۇپلا ئۇنى ئاستىغا بېسىۋالدى. ئەمدى مىرزىنىڭ قار-شىلاشقۇدەك ماجالى قالمىغانىدى، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە نۆ-

كەرلەر ئۇنى چەمبەرچاس باغلىۋالدى.

ـــ نوچى بولساڭ مېنى ھازىرلا ئۆلتۈرۈۋەت، نائەھلىلەر!

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا جان ـ جەھلى بىلەن ۋارقىرايتتى.

ـــ سولاپ قويۇپ قاتتىق ساقلاڭلار، ـــ دېدى ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلاپ يېتىپ كەلگەن ساتۇقخانىنىڭ ئورۇنباسار سەركەردىسى.

※ ※ ※

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى ئەمىر پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سوراق قىلدى. تاياق زەربىسىدىن مىرزىنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى كۆكىرىپ، ئىششىپ كەتكەنىدى.

ـــ مەن مەرھۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ خۇن قىساسىنى ئالدىم، ـــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئەمىرگە نەشتەردەك تىكىلىپ، ـــ بۇ مېنىڭ مۇناپىق خوجا شەرىپىكە كۆمەكلىشىپ، ئەل ـ يۇرتۇمغا ئاسىيلىق قىلغان گۇناھىمنى ئاز ـ تولا يۇغىنىم بولۇپ قالسا شۇنىڭغا رازىمەن، ئەمدى ئۆلۈپ كەتسەممۇ ئارمىنىم يوق. مېنى ئاتاملا، چاپاملا، ئاساملا ئىختىيارلىرى. ئەڭ ياخشىسى ئەمدى مەندىن گەپ سوراپ ئاۋارە بولمىسلا!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە شۇ تاپتا تولىمۇ زىددىيەتلىك تۇيغۇغا ئەسىر بولغانىدى. ئۇنىڭ ساتۇقخاندىن ئىبارەت ھە دېگەندە ئۆزى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، ئۇستۇنلۇك تالىشىپ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلغان كۇشەندىسىدىن قۇتۇلغىنىغا خۇش بولغان بولسىمۇ، لېكىن سەمەرقەنت ئوردىسىغا، مىرزا ئۇلۇغبەگكە قانداق جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي بېشى قېتىپ كەتكەنىدى. ساتۇقخانىنىڭ ئۆلۇمى ئۇنى قاتتىق چۆچۈتكەنىدى.

ھەئە، ساتۇقخان بىلەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىر ـ بىرىنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەرز يېزىشقانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ساتۇقخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپسا چوقۇم پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەدىن گۇمانلىناتتى. گۇ ـ

مانلانمىغان تەقدىردىمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ـ بىرىگىلارغا يول قويۇپ، قەشقەرنى باشقۇرغان بولسىمۇ ئۇتتۇراگىلاردىكى زىددىيەتتىن دۈشمەن پايدىلىنىپ كەتمەيتتى، دەپ ئەيىبلىشى، ھەتتا ئەمرلىك مەنسىپىنى ئېلىۋېتىشى مۇمكىن ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ھازىر ساتۇقخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن خۇشال بولالمايۋاتاتتى. ئۇ بۇ ئىشنىڭ ئۆزىگە چوڭ بىر باش ئاغرىقى تېپىپ بەرگەنلىكىنى پەرەز قىلدى.

ــ ھەج تاۋاپ قىلغىلى بارىمەن دېگەن ئىدىلىغۇ مىرزا؟ ــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە تاتارغان ھالدا، ــ يوللىرىغا مېڭىۋەرمەي، چوڭ بىر بالانى تېرىدىلا مانا. ساتۇقخان بۇنداق قىلمىشلىرىغا ئەرزىمەيتتى. مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىمۇ ئول توخۇ يۈرەك ئۆلتۈرمىگەن ئىكەن. بۇنى مەن يېقىندىلا بىلدىم.

ــ مەيلى ئۇ خان ئالىيلىرىنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرسۇن ياكى ئۆلتۈرمىسۇن، بەربىر بۇ ئۆلۈمنىڭ سەۋەبكارى ئاشۇ ساتۇقخاندۇر. شۇڭا ئۇنىڭدىن بۇ قىساسنى ئېلىشىم تامامەن ھەقلىقتۇر. ئۇنىڭدىن ئالغان بۇ قىساسىم ھەج تاۋاپ قىلغىنىمنىڭ ساۋابىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق. ئەل ـ يۇرتنى باسقۇنچىلارنىڭ تەئەررۇزىغا تاشلاپ بېرىپ قىلغان ھەج تاۋاپىنىڭ جايىز بولمايدىغانلىقىنى بەلكىم ئەمىر جانابلىرى بىلمىسە كېرەك. شۇنى بىلىپ قالساڭلا، پەقەت ھۆر ئادەمگىلا ھەج تاۋاپ پەرھىز. سىلىمۇ ئاۋۇ باشلىرىغا ئاگاھ بولسىلا، قەشقەردە ماڭا ئوخشاش ئانىسى ئوتتۇز ئالتە ئاي تولۇق ئېمىتىپ، ئۇجۇكىگە شۇمەك سېلىپ باققان ئوغۇلبالىلا كۇرمىكى. بۇ سۆزۈمنى مىرزا ئۇلۇغبەگكىمۇ يەتكۈزۈپ قويغايلا!

قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ ئاخىرقى گېپى بىلەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەلدى.

«توغرا، ئۇنى سەمەرقەنتكە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتەي. ئۇ بۇ گېپىنى خان ئالىيلىرىغا ئۆز ئاغزى بە-

لەن دېسۇن. شۇندىلا ئالىيلىرى مېنى ساتۇقخان بىلەن ئەپ ئۆتـ
ىمگەنلىكى ئۈچۈن بۇ قازا يۈز بەردى، دەپ ئەيىبلىمەيدۇ. ساتـۇق ـ
خانىنىڭ ئۆلۈمىنى مەندىن كۆرۈپ بەتگۈماندا بولغانلارنىڭ زۇۋانـ
ىمۇ بېسىقمىدۇ. ئۇنداق قىلمىسام سەمەرقەنت ئوردىسىدىكى ئەغيار ـ
لىرىم ھەر باب بىلەن مېنى قەستلەيدۇ، بولۇپمۇ ساتۇقخانىنىڭ ئا ـ
غىسى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا راست دەيدۇ، ساتۇقخانىنىڭ بېشىغا
كەلگەن بۇ قىسمەت ئەتە ـ ئۆگۈن مېنىڭ بېشىمغىمۇ كېلىشى
مۇمكىن. توۋا، بۇ قەشقەرلىكلەر نېمانچە قىساسخور خەقتۇ؟ قەش ـ
قەر تۇرپان تەختىگاھىغا تەۋە بولدى نېمە بولدى، سەمەرقەنت
تەختىگاھىغا تەۋە بولدى نېمە بولدى، تېگىنى سۇرۇشتۇرۇپ كەلسە
ھەر ئىككى تەسەررۇپىنىڭ پادىشاھلىرىدىن ئاۋام ـ رەئىيەتلىرى ـ
گىچە بىر قوۋم ـ قېرىنداشلارغۇ، يات كىشىلەر ئەمەسقۇ؟ ئۇلار ـ
نىڭ تىلى، دىنى بىرغۇ؟ سەمەرقەنتتىمۇ نۇرغۇن قەشقەرلىكلەر
بارغۇ؟ تېگى ـ تەكتىنى ئاختۇرۇپ كەلسە، ھەممىسىنىڭ يىلتىزى
بىر. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىمۇ قەشقەرگە نېمانچە يېپىشىۋا ـ
لىدىكىن ـ تاڭ. تەسەررۇپىدا قەشقەردەك كاتتا شەھەر، ۋىلايەتلەر
ئازدەك. ئەڭ ياخشىسى، مەنمۇ بۇ ھۇدۇدلۇقتىن بىر ئامال قىلىپ
پەم بىلەن كېتىۋالاي. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ئورنۇمغا كىم ـ
نى ئەمىر قىلىپ ئەۋەتسە ئەۋەتسۇن. ئوردىدىن مەنسەپ بەرسە بە ـ
رەر، بەرمىسە مەيلى، شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ قەشقەر ـ
لىكلەرنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلالمىدىم. «سۇغا سالسا سۇ كۆتۈر ـ
مەس مىسقال تۆمۈرنى، ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆ ـ
ڭۈلنى، دېگىنى شۇ ئوخشايدۇ...»

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ قاراقۇل ئەھمەد مىرزىغا قارىدى:

ـــ ئەڭ ياخشىسى بۇ گەپلەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئۆز ئاغزىلىرى بىلەن يەتكۈزگەيلا مىرزا.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئەمىرنىڭ گېپىنىڭ مەنىسىنى دە ـ مالىلىقا چۈشىنەلمەي تېڭىرقىدى.

پـىرھاجى مـۇھەممەد شـايەستە شـۇ كۈنىلا قـاراقۇل ئەھمـەد مىرزىنى يۈز نەپەر خىللانغان نۆكەرگە تاپشۇرۇپ، تېزدىن سەمەر ـ قەنتكە يالاپ ئاپىرىشقا پەرمان بەردى.

قەشقەر خەلقى بۇ باھادىر ئەزىمەتنى يىغا ـ زار قىلىشىپ، ئاللاھتىن ئامانلىقىنى تىلەپ دۇئا قىلىشىپ ئۇزىتىپ قويدى.

29

تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمدارلار تەرىپىدىن «بەلدەئى مەھفۇز»[1] دەپ تەرىپلەنگەن سەمەرقەنت شەھىرى ياز پەسلى باشلىنىشى بىلەن تەڭلا تېخىمۇ ھۆسنىگە تولۇپ، توزدەك ياسانغاندى. شەھەر ـ نىڭ ئىچى ۋە ئەتراپىدىكى باغى مەيدان، باغى دىلگۈشا، نەقشى جاھان، باغى چىنار، باغى شىمال، باغى بېھىش.. قاتارلىق مەشھۇر باغلاردىن تارقالغان تۇرلۇك ـ تۇمەن گۈل ـ گىياھ، يەل ـ يېمىشلەرنىڭ خۇش ھىدى دىماغقا ئۇرۇلۇپ، گويا پۈتكۈل شەھەر ـ گە ئىپار ـ ئەنبەر چاچقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. شەھەرنىڭ شىمال، جەنۇب تەرەپلىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان كۆھەك، ئابىرەھمەت، دەرغەم دەريالىرى شەھەر ئەتراپىدىكى كۆھەك ئېدىرلىقى، قولبە[2]، كانگىل[3]، خان يۇرتى، بۆدۈنە قورۇقى، كۆلى مەغەك.. قاتارلىق ئوتلاق ـ سەيلىگاھلارنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇ جايلارنى تۇرلۇك دالا گۈللىرى ئېچىلىپ كەتكەن ياپيېشىل چىمەنگە ئايلاندۇرۇۋېتىتى. مىرزا ئۇلۇغبەگدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالارغىچە بارچە سەمەرقەنتلىكلەر ئىككى ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت مۇشۇ گۈزەل

① بەلدەئى مەھفۇز ـــ بىخەتەر شەھەر.
② قولبە ـــ «قولۇڭنى بەر» دېگەن مەنىدە.
③ كانگىل ـــ كانى ئابگىل.

ئوتلاقلاردا ھاۋالىناتتى. ھەئە، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ئىچى ـ تېشى باغ، ئۆپچۆرىسى گۈزەل ياياق ـ سەيلىگاھ ئىدى. ئوردىنىڭ مەركىزىگە سېلىنغان تۆت قەۋەتلىك ھەشەمەتلىك كۆكسارايى، ئا-ھەنىن دەرۋازىسىنىڭ يېنىدىكى ئازنا مەسچىتى، فىرۇزە دەرۋازا-سىدىن ئۇدۇللا ئېلىنغان تېرەكلىك كوچىنىڭ ئۇ بېشىدىكى باغۇ دىلگۈشاغا سېلىنغان ھەشەمەتلىك كۆشك، ئەمىر تۆمۈر مەقبە-رىسى جايلاشقان تاشقورغان قەبرىستانلىقى، تىلاركى گۈمبىزى كۆككە تاقاشقان مىرزا خانىقاسى، ئۇنىڭ يېنىدىكى كاتتا ئىلىم يۇرتى بولغان مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسى، تاپسىلىرى ھەرخىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن مىرزا ھامامى، مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرە-سەسىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان مەسچىتى مۇقەتتەئى، كۆ-ھەك ئېدىرىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان باغى مەيداننىڭ ئوتتۇرىسە-دىكى قىرىق تۇۋرۇكلۇك، ئىككى قەۋەتلىك، تۆت مۇنارلىق قەلئە ۋە شەرق تەرەپتىكى چىنەخانا كۆشكى، گۆرى ئەمىر مۇنارى، گۈمبىزىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا تەپسە «لەق ـ لەق» قىلىپ ئاۋاز چىقىرىدىغان تولىمۇ سىرلىق مەسچىتى لەق ـ لەق... قاتار-لىق ھەشەمەتلىك، كاتتا ئىمارەتلەر سەمەرقەنت شەھىرىنى تېخە-مۇ كاتتا، تېخىمۇ سەلتەنەتلىك قىلىپ كۆرسىتەتتى.

پېشىن ۋاقتى بىلەن كۆھەك ئېدىرلىقىدىن قايتىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئادەتتە تەبەسسۇم كەتمەيدىغان يېقىشلىق چىرايى شۇ تاپتا غەزەپتىن كۆكىرىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭغا سوۋ-دىشىپ دېگۈدەك كۆكسارايغا كىرگەن شەيخۇلئىسلام بۇرھانىد-دىن، شەھەر ھاكىمى مىرانشاھ دورغا، لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمە-رى ئەمىر سۇلتان جاندار تارخان، مىرزا خوجا شەرىپ كاشغە-رىي... قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئوردا ئەركانلىرىمۇ خانغا قانداق تەسەللى بېرىشىنى بىلەلمەي گۆشىيىپ تۇرۇشاتتى. چىرايلىرى ئېغىز ئېچىشى ھامانلا ئۇلۇمگە بۇيرۇلىدىغاندەك تەش-ۇشلىك ئىدى. ھودۇققان كۆزلەر ئوي ـ خىيالىنى بىلىۋالماقچى بولغاندەك، خانىنىڭ چىرايىنى يوشۇرۇنچە كۆزىتەتتى، قاتتىقراق

نەپەس ئېلىشتىنمۇ ئېھتىيات قىلىشاتتى. شۇ چاغقىچە مىرزا ئۇ-لۇغبەگنىڭ بۇنچىلىك قاتتىق غەزەپكە كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ باق-مىغان بۇ ئەمىرلەر ۋەھىمگە چۈشۈپ قالغانىدى.

ھەئە، بۇگۈن ئەتىگەنلىك قوبۇلدا شاھنىشىنغا يىغىلغان بارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەر ئەمدىلا سالام ـ سەھەتنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرۇشىغا، رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل قىلىنغان مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسىنىڭ مۇدەررىسى، داڭلىق مىمار مەۋلا-نە جالالىددىن باغدادى بىر قەدەم ئالدىغا چىقىپ قول باغلىغىنىچە بىرىنچى بولۇپ مەلۇمات يوللىدى:

ـــ قۇدرەتلىك ئالەمپاناھ ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، رە-سەتخانىنىڭ ئۇلىنى قويۇرۇشقا ئامالسىزمىز...

ئالتۇن قۇببىلىرىگە دۇر ـ گۆھەردىن كۆز قويۇلغان ھەشە-مەتلىك تەختتە ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن ئە-لىك ئېلىپ ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگ غۇۋزۇدە قاپىقىنى تۇر-دى.

ـــ نېمە دېدىلە مەۋلانە؟ نېمە ۋەجدىن رەسەتخانىنىڭ ئۇلىنى قويۇرۇشقا ئامالسىز قالغۇدەكلا؟

ـــ ئەتىگەن بامدات نامىزىدىن يانغان پىرى بۇزرۇك ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ھەزرەتلىرى مىڭلىغان مۇرتىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ رەسەتخانىنىڭ ئۇلىنى ئىگىلىۋالدى، شول تاپتا دىلكا ئۇستىلار ئىش باشلاشقا ئامالسىزدۇر ھەزرىتىم.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ مىرزا ئۇلۇغبەگ چىرايىنى پۇرۇشتۇردى. لېكىن بايامقى غۇۋزۇدە كەلگەن غەزىپىنى بېسىۋېلىپ تۇرۇپ سورىدى:

ـــ ئول ئىشان ھەزرەتلىرىنىڭ مۇددىئاسى نېمىكەن مەۋلانە؟

ـــ خانىقا سالدۇرماقچىكەن.

ـــ رەسەتخانىنىڭ ئورنىغمۇ؟

ـــ شۇنداق ئانھەزرىتىم.

ـــ ئول ئىشان ھەزرەتكە شۇنچە كەڭرى كۆھەك تۆپىلىكىدىن

خانىقا سالغۇدەك باشقا جاي تېپىلماپتىمۇ؟

مەۋلانە جالالىددىن باغدادى بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

ـــ ئىشان ھەزرەتلىرىنىڭ پەيلى بەكمۇ ياماڭ قىبلىگاھىم. ھېچكىمنى ئېغىز ئاچۇرمايۋاتىدۇ، يەنە تېخى جانابىي قىبلىگاھىمنى...

مەۋلانە جالالىددىن باغدادى گېپىنىڭ ئايىغىنى يۇتۇۋەتتى.

ـــ ھە، نېمە دېدى ؟ـــ مىرزا ئۇلۇغبەگ مەۋلانىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى.

مەۋلانە جالالىددىن باغدادى لېۋىنى چىشلىگىنىچە زۇۋان سۇرمىدى. ئەمما مىرزا ئۇلۇغبەگ پۈتكۈل سەمەرقەنتتىكى تەرىقەت سۇلۇكىنىڭ پېشۋاسى بولغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ ئۆزى ھەققىدە نېمىدەپ بىلجىرلىغانلىقىنى پەرەز قىلىپ بولغىنىدى. شۇنداق، ئىشان بىلەن سۇلتان ئوتتۇرىسىدىكى بۇ سۇركىلىش بۇگۈنلا پەيدا بولغان ئەمەس ئىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ماۋەرائۇننەھر سەلتەنىتىنى قولىغا ئېلىپ تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى، بولۇپمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىدىن كۆڑە ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىغا كۆپرەك بېرىلىپ، شەھەر ـ شەھەرلەردىن كەلگەن ئىلىم پېشۋالىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسىسىگە توپلاپ، ئاشۇ ئالىم ـ ئۆلىمالار، تالىپى ئىلىملەر بىلەن كۆپ-رەك ھەمسۆھبەت بولغان، دەققەت ـ ئېتىبارىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلگەن ئىلمىي نۇجۇم، فەلەكىييات ئىلمىگە قارىتاقاندىن بېرى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا بىرنەچچە قېتىم كەلگەن ۋە خان بىلەن خېلى كەسكىن مۇنازىرە قىلىشقانىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنى قايىل قىلالمىغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئوردىدىن يامانلاپ چىقىپ كېتىپ، خانىنى دەھرىيلىكتە ئەيىبلەپ پىتنە ـ پاسات تارقاتقانىدى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشانىڭ خانىقا سىلىش باھانىسى بىلەن ئاددىي خەلقنى

قۇترىتىپ، رەسەتخانا قۇرۇلۇشىنى توسۇماقچى بولغانلىقىنى چۈشەندى.

ـــ كۆھەك تۆپلىكىگە بارايلى، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ بەگلەر ھەمراھ بولۇپ بىللە بارسۇن. ئىچكىيلەر[1] قېپقېلىپ ئۆز خىزمىتىگە مەشغۇل بولسۇن.

※ ※ ※

رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئۈچۈن پىلانلانغان كۆھەك ياپلىقىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى تۆپلىك ئادەم دېگىزىغا ئايلانغانىدى. ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش تۆپلىكىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تەرىپىگە تىكىلگەن سايىۋەننىڭ ئاستىدىكى قات ـ قات سېلىنغان كۆرپىنىڭ ئۈستىدە پەر ياستۇققا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتاتتى. ئۇنىڭ مەيدىسىگىچە چۈشكەن قاپقارا ساقاللىرى بىلەن بېشىغا ئورىۋالغان يوغان ئاق سەللىسى، ئۈچىسىدىكى خوتەن شايىسىدا تىكىلگەن ئاپئاق يەكتەكى روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ تۇراتتى. رەسەتخانا ئۇلىنىڭ ئىشانىنىڭ مىڭلىغان مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن بىردەمدىلا پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋېتىلگەنلىكىنى كۆرگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىچى سىيرىلىپ، ئەرۋاھى قىرىق گەز ئۆرلىدى.

ئۆتكەن يىلى كۈزدە رەسمىي ئىش باشلانغان رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورنىغا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى كۈندە بىر دېگۈدەك كېلىپ كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇراتتى. قەلئە شەكلىدە ئۇچ قەۋەتلىك قىلىپ سېلىش لايىھىلەنگەن رەسەتخانىنىڭ ئۇلى پۈتەي دەپ قالغانىدى. رەسەتخانىنىڭ ئۇل قىسمى ھېسابىدا يەر ئاستىغا سېلىنغان بىر قەۋەت ئۆيلەر ئۇرگۇت تاغلىرىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن تاشلارنى تاشچى ئۇستىلارنىڭ تاراشلىشى بىلەن چاسا شەكلىگە كەلتۈرۈپ، بىرتال ـ بىر تالدىن جىپسلاپ قويۇرۇپ چىقىلغان بولۇپ، يەنە

① ئىچكىيلەر ـــ مەرتىۋىسى بەگلىك دەرىجىسىگە يەتمىگەن تۆۋەن دەرىجىلىك ئوردا ئەمەلدارلىرى.

بىرەر ئايدا ئۇستى يېپىلىپ، رەسەتخانىنىڭ تاشقى گەۋدىسى ـــ ئۇستۇنكى ئۇچ قەۋەت قىسمىغا ئىش باشلىغىلى بولاتتى. رەسەتخانىنىڭ پۇختا بولۇشىنى، دۇنيادا يېگانە دېگۈچىلىكى بار بۇ كاتتا ئىلمىي تەتقىقات ئورنىنىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قېلىشىنى، ئۆزىدىن كېيىنكى نەچچە ئەۋلاد ئىلىم ـ ئەھلىلىرىنىڭمۇ بىمالال پايدىلىنىشىنى كۆزلىگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ممارلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇپ، رەسەتخانا ئۇلىنى ئەنە ئاشۇنداق پۇختا قوپۇرۇپ چىقىشنى قاتتىق تاپىلىغانىدى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، نەچچە ئون ملىغان ممار ـ بىناكارلار يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ لايىھىلىگەن، يۈزلىگەن داڭلىق دىلكا، تاشچىلارنىڭ باشچىلىقىدا ھەر بىر پارچە تاش، ھەر بىر چاڭگال لېيى تۈجۈپىلەپ قويۇلغان، نەچچە يۈزلىگەن نىمكار ئىشلەمچىلەرنىڭ قان ـ تەرى سىڭىپ پۈتەي دەپ قالغان رەسەتخانىنىڭ ئۇلى، يەر ئاستى ئۆيلىرى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ بىر ئېغىز پەرمانى بىلەن مىڭلىغان ئادان مۇرىت ـ مۇخلىسلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋېتىلگەنىدى.

ھېچكىمنى نەزەرىگە ئىلماي، قەستەن كۆرمەسكە سېلىپ تەكەببۇرلۇق بىلەن ئولتۇرغان ئىشان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نەشتەرىدىكى تىكىلىشلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئورنىدىن تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇرگۈت تاغلىرىدىن ئەسكەن غۇر ـ غۇر شامال شايى يەكتەكنىڭ پەشلىرىنى، ھەر بىر تېلى خۇددى بويىغانىدەك پارقىراق، كۆكرىكىگە چۈشۈپ تۇرغان قاپقارا ساقاللىرىنى يەلپۈپ، ئىشانىنى خۇددى ھازىرلا قانات قېقىپ ئۇچىدىغاندەك ئولۇغۇار قىياپەتكە كىرگۈزۈپ قويغانىدى. تۆۋەندە ئۆزىگە تەلمۈرۈپ تۇرغان مىڭلىغان مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىغا شۇنداقلا نەزەر تاشلىغان ئىشانىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى تەشۋىشلەر بىردىنلا غايىب بولدى ـ ده، يەنە تەكەببۇر قىياپىتىگە قايتتى. قولىدىكى كەھرىۋا تەسۋىنى سىيرىغىنىچە مۇرىتلىرىنى ئەيمەنىدۈرۈپ قاراشقا ئادەتلەنگەن ئۆسكىلەڭ قاشلىرى ئاستىدىكى كۆزلىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە

دادىل تىكتى. شۇ تاپتا پۈتكۈل سەمەرقەنت خەلقى «پىر ـ بۇز-رۇك»، «ئەۋلىيا ئەزەم»، «سۇلتانۇل مۇھەققىقىن» دەپ ئايىغىغا باش قويىدىغان، پېشىدە نامىاز ئوقۇيدىغان، تا ھازىرغىچە كۆزى چۈشكەنلىكى نەرسىگە ئېرىشىپ كەلگەن ئىشاننىڭ رەسەتخانا ئورنىغا خانىقا سالدۇرۇش ئىشەنچى بەكمۇ چوڭ ئىدى.

«ياخۇدا، نېمانچە تەكەببۇرلۇق بۇ. شۇ تاپتا ماۋەرائۇننەھرنىڭ سۇلتانى ئۇمۇ ياكى مەن مىرزا ئۇلۇغبەگمۇ؟ ئازراق بولسىمۇ تەپ تارتاي دېمەيدۇ ـ يا؟ بوپتۇ، يەنىلا ئۆزۈمگە ھاي بېرەي.. ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئاتتىن چۈشۈپتىمەن تېخى. ئۇنىڭ بىلەن ئات ئۈستىدىلا سۆزلىشىدىغان ئىشكەندۇق، خەير...»

قاتتىق غەزەپتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇۋالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشانغا سالام قىلماي تەئەددى بىلەن ئېغىز ئاچتى:

ـــ خوش ھەزرىتىم، ئۇشبۇ ۋەيرانچىلىقنىڭ ۋەجى نېمە-كىن؟

ـــ ئىننەللاھۇ مۇئەسسابىرىن[1]، ـــ دېدى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش سۆزلىرىگە سىرلىق تۇس بېرىشكە تىرە-شىپ، ـــ سەۋر قىلىپ ئىككى كەلىمە سۆزۈمگە قۇلاق سالغايلا ئالىيلىرى، ـــ ئىشان قەستەن مۇرىتلىرىغا قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى، ـــ كېچىدىن ھەممىگە قادىر ۋە ھېكمەت ئىگىسى بول-غان جانابى ئاللاھنىڭ جامالىغا سېغىنىپ تۇنىگەنىدىم، بامدادتا يېقىن قۇلىقىمغا غايىبتىن: «ئەي شەيخ نىزامىددىن، زېھىن قويۇپ ئاڭلا، ئاگاھ بولغىنكى، سەن ۋەتەن قىلغان ئول بەلدەئى مەھفۇزدا بىر كۈپۈر دەرگاھ بىنا بولۇشقا يۈزلەندى. گەرچە بۇ سېنىڭ گۇ-ناھىڭ بولمىسىمۇ، تەرىقەت پېشۋاسى بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئول گۇناھى كەبىر ئىشنى تۇسۇش مەجبۇرىيىتىڭ باردۇر. مۇگدەپ ئولتۇرماي ئورنۇڭدىن تۇر ـ دە، باقىيدا سەككىز جەننەتنىڭ ئاچ-قۇچىنى قولغا ئېلىشنى مەقسەت قىلىپ پېشىڭغا ئېسىلغان، قول بېرىپ سېنى پىر تۇتقان تەرىقەت ئەھلى بولمىش مۇرىت ـ مۇخ-

① ئاللاھ سەۋر قىلغۇچىلار بىلەن بىللەدۇر.

لىسلىرىڭنى ۋاقىپلاندۇر. ياتقان بولسا قوپسۇن، ئولتۇرغان بولسا ماڭسۇن ـ دە، ئول كۆپۈر دەرگاھنى يەر يۈزىدىن يوقىتىپ، ئور ـ نىغا ئاللاھنىڭ دەرگاھى بولمىش خانىقا مۇبارەك بىنا قىلسۇن» دېگەن ئاجايىپ يېقىملىق بىر سادا ئاڭلاندى. ھىدايەت ئەزەلىي ـ دۇر، ئىنايەت ئەبەدىيدۇر. ھىدايەت غەيىبىكە ئىمان كەلتۈرمەك ـ تىن ئىبارەتتۇر. مەگەركى، ئەزەلىي ھىدايەتنىڭ مەيىن شامىلى يەتسە كۆڭۈل گۈلىدىن ئىمان غۇنچىسى ئېچىلغۇسىدۇر. ئەماكى ئىمانى سۇس بەندىنىڭ غەيىبىكە ئىشىنىشى قىيىندۇر. شول با ـ ئىستىن ئۇشبۇ ۋەھىينى نامۇس بامداتتىن پارىغ بولۇپلا جانابى ھۆسنى مۇتلەقنىڭ ئىشق ـ پىراقىدا كاۋاپ بولغان، يۈرەك ـ باغرىنى ھىدايەت شامىلىدا ھەرقاچان سەگىتىپ تۇرغان مۇرىدىل ھىدايەتچىلىرىمگە يەتكۈزدۇم. ئەۋۋەل جانابى ئاللاھنىڭ ئەمرىسىز قىل تەۋرىمەس مەدىتى بىلەن، ئاندىن قالسا جەننەتماكان پىر ـ بۇزرۇك، ئەۋلىيالارنىڭ دىلىمىزغا سالغان كەشپۇ كارامەتلىرىنىڭ رىغبىتى بىلەن بول كۆپۈر دەرگاھنى گۈمران قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق. تەڭرى: كۆڭلىنى زىكرىمىزدىن غەپلەتتە قالدۇرغان ئا ـ دەمگە ئەگەشمىگىن، دېگەن...

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ قۇتراتقۇ تۇسىنى ئالغان نۇتقىنى ئاڭلاۋېرىشكە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى.

ـــ بولدى بەس، ـــ دېدى غەزەپ بىلەن قولىنى سىلكىپ.

تۇكۇرۇكىنى چاچرىتىپ سۆزلەۋاتقان ئىشان چۆچۈپ تۇخ ـ تىدى ـ دە، مىرزا ئۇلۇغبەگكە ھودۇقۇپ قارىدى.

ـــ ئىشان ھەزرەتلىرى ئۇنتۇپ قالغان بولسا سەمىگە سېلىپ قويايلى. شەرىئەت قانۇنلىرىدا تەڭرى ھېكمىتى ھەققىدە ئارتۇقچە پىكىرلەرنى قىلىش مەنئى قىلىنغاندۇر. چۈنكى، تەڭرى ھېكمە ـ تىنى ئاشكارىلاش ئاددىي بەندىنىڭ قولىدىن زىنھار كەلمەس. شول بائىستىن بەندە رازىلىق ۋە تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇلغان. گەرچە غەيىبىكە ئىشىنىش ئىمان جۈملىسىدىن بولسىمۇ، شەخسىي مۇد ـ

دىئاسىغا يېتىش ئۈچۈن ئاللاھنى ۋە ئۇنىڭ مالائىكىلىرىنى شېپى كەلتۈرۈپ غەيىبىب ھەققىدە ئاغزىغا كەلگىنىچە جۆيلۈش ئېغىر گۇناھدۇر. پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم «ئىلىم چىندا بولسىمۇ ئۆگىنىڭلار» دېگەن ئىكەن. بايا ئىشان ھەزرەتلىرى ئۇشبۇ ئاتالمىش كۇپۇر دەرگاھ ھەققىدە غەيىبىنى شېپى كەلتۈرۈپ سۆزلىدىلە. بىلىپ قالسىلا، قۇرۇلماقچى بولغان بۇ ئىمارەت سىلى ئېيتقاندەك كۇپۇر دەرگاھى ئەمەس، بەلكى ئىلىم ـ ئىرپان دەرگاھىدۇر. بىز پاسىبانلىق قىلىۋاتقان بۇل تەسەررۇپقا ئەقىلنى نۇرلاندۇرغۇچى ئىلىم ۋاستىسى بىلەن ئاسايىشلىق يولى تاپماي مۇمكىن ئەمەستۇر.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مىرزا ئۇلۇغبەگكە گۆلەيدى. خانىڭ «تەكرى ھېكمىتىنى ئاشكارىلاش ئاددىي بەندىنىڭ قولىدىن زىنھار كەلمەس...» دېگەن سۆزلىرى قاتتىق ئېغىر كەلگەندى. ھەئە، مىڭلىغان مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى «ئەۋلىيا ئەزەم»، «سۇلتانۇل مۇھەققىيىن» دەپ، ئايىغىدىن توزۇغان چاڭلارنى كۆزىگە سۈرتۈپ تاۋاپ قىلىدىغان كاتتا پىر ـ بۇزرۇك ئەۋلىيانى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەنسىتمەي ئاددىي بەندە دەۋاتاتتى.

ـــ بىتەۋپىق كىشىلەرگە جانابى ئاللاھنىڭ سىر ـ ھېكمەتلىرىنى بىلىش، كۆرۈش، ئاڭلاش زىنھار نېسىپ بولماس، ـــ دېدى ئىشان ئۆزىگە ئۇلۇغۋار سىن بېرىشكە تىرىشىپ، ـــ چۈنكى، ئۇلارنىڭ قۇلىقى گاستۇر، تىلى گاچىدۇر، كۆزى كوردۇر. پەقەت تەرىقەت يولىنى تۈتۈپ، سۇلۇككە ئىرادەت قىلغانلارلا بۇنىڭدىن مۇستەسنادۇر.

ـــ ئۇنداقتا سۇلۇككە كىرىپ، ئىشان ھەزرەتلىرىنى پىر تۇتمىساق بولمايدىكەن ـ دە، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەسخىرىلىك كۇلۇپ.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مەسخىرىسىنى چۈشەنمىگەندەك گىدىيىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ـــ ھەق راست، پىرى يوقنىڭ پىرى شەيتاندۇر. توغرا يول

كۆرسەتكۈچى پىرغا مۇشەررەپ بولمىغانلار شەيتانى لەئىنگە ئالـ
دىنىپ جاھىللىق پاتقىقىغا پاتۇر. قۇياش قارىغۇ كىشىگە كـۆرۈنـ
مىگەندەك، توغرا يول بەلگىلىرى جاھىللارغا زىنھار كۆرۈنمەس.
ئول توغرا يول بەلگىلىرىنى تونۇش پەقەت ئاقىللارغىلا خاستۇر.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ تەرسا، مۇتەئەسسىپ تەرىقەت پېشۋاسى بىلەن ھەرقانچە زاكونلاشسىمۇ، خۇددى كاج ئېشەكنى كۆۋرۈكتىن ئۆتكۈزگىلى بولمىغاندەك ھەرگىز قايىل قىلالمايدىغانلىقىنى بـ
لىپ تۇرسىمۇ ئىختىيارسىز مۇنازىرە قاينىمىغا كىرىپ قالغانـ
دى، شۇڭا ئىشانغا يول قويغۇسى كەلمەي سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ دانىشمەن بابائى بۇزرۇكلىرىمىزدىن ئەل فارابى ھەزرەتـ
لىرى گۆھەردەك بىباھا ئۆگۈتلىرىدە: «ئۆز سۈپەتلىرىنى، پەزدـ
لەتلىك پائالىيەتلەرنى كامالەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشلەتكەن يا ـ
كى ئۆزىنى رەزىل پائالىيەتلەردىن قاچۇرغان ئاقىل ـــ پاراسەتـ
لىك ئاقىلدۇر» دېگەنىكەن. ھەم شۇنىڭدەك «پەقەت دانىشمەن شۇ ـ
غۇللىنىدىغان بىلىملا شەرتسىز، مېغىزلىق، ئەڭ ياخشى بىلىم ھېسابلىنۇر» دېگەنىكەن. ئەمماكى شول تاپتا ئىشان ھەزرەتلىرىـ
نىڭ بايانىدىن سۇلۇكتىن مۇستەسنالار جاھىل، سۇلۇك ئەھلى ئاقىل، دېگەن مەنانى چۈشەندۈك. ئۇنداقتا جاۋاب بەرسۇنلار: ئاـ
قىللارنىڭ ئاقىللىقى ئىلىم بىلەن ئۆلچىنەمدۇ ياكى سۇلۇكى تەـ
رىقەت بىلەنمۇ؟

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ توغاچتەك مەڭزى بىر ـ ئاز تاتاردى. شۇ تاپتا ئۇ مۇنازىرىدە يېڭىلىپ، مىڭلىغان مۇرىتـ
لىرىنىڭ ئالدىدا رەسۋا بولۇشتىن، ئابرۇيىنىڭ تۆكۈلۈشىدىن ئەنسىرەپ قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىنى كاتتا ئىلىم ئىگىسىـ
دەك تۇتۇشقا تىرىشىپ جاۋاب بەردى:

ـــ ھەر نەرسىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن بىر سەۋەب بولۇر. سائادەتمەن سۇلۇكى تەرىقەت بولسا ئاقىللىق كوچىسىغا كىرمەكـ
چى بولغان نادانلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلغان ئوتقاشتۇر. ئاقىللىق كوچىسى بولسا ئەلۋەتتە ئىلىم ـ ئىرپان دۇرلىرى بىلەن تولغاـ

دۇر. ئەمما ئىلمىنىڭمۇ پەرقى باردۇر، ئانى تاللاپ ئۆگەنمەك ۋاجىپتۇر. ئاتەشپەرەسلەر، مەجۇسىيلارغا بېرىلگەن ئىلىمگە مەپ-تۇن بولغانلار بىتەۋپىق، دىيانەتسىز ئالىملاردۇر. ئۇلار ھەرقانچە ئىلىم تەھسىل قىلسىمۇ ئاقىللىق كوچىسىغا زىنھار كىرەلمەس، دەھرىيلىك كوچىسىدىكى پاتقاققا پېتىپ قالۇر. پەقەت سۇلۇكى تەرىقەتلا ئەڭ يۇكسەك، كامالەتكە يەتكەن ئىلىمدۇر. ئۇنىڭغا ئې-رىشكەن ھەر بىر ئىنسان ئەڭ يۇكسەك ھۇزۇرغا مالىك بولۇر. ئا-لىيلىرى مىرزا مەدرىسەسىگە ھەرىەر، ھەر دەرگاھلاردىن كېلىپ ئۆزىنى ئالىم ـ ئۆلىما، تالىپى ئىلىم دەپ ئاتىۋالغان دەھرىيلەر-نى جۇغلىۋالغانلىقلىرىنى ئاز دەپ، دەھرىيلىككە باشلىغۇچى كۇ-پۇر ئىلىمگە مەپتۇن بولۇپ قالدىلا. ھە دېسە ئۇلارنى يوقلاپ بې-رىپ، كېچىلىرى ئاللاھقا ئىبادەت قىلىش ئورنىغا يۇلتۇزلارنى كۆزىتىپ، ئەرشى مۇئەللەققە شەك كەلتۈردىلە. بۇ كەچۈرگۈسىز ئىغىر گۇناھدۇر!

ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن سوپى ـ دەرۋىشلەرنىڭ ئىشانىنى قوللاپ «ھەق ـ ھەق» دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئاددىي خەلق، بولۇپمۇ رە-سەتخانا قۇرۇلۇشىغا ئىشلەۋاتقان نىمكار، ئىشلەمچىلەرنىڭ چىرا-يىدا تەشۋىش پەيدا بولدى. ئىشان مۇشۇ سۆزلىرىم بىلەن خانىنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلايمەن، دەپ ئويلىغانىدى، لېكىن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانچە ئويلىنىپ تۇرمايلا ئىشانغا دەل ۋاقتىدا رەددىيە قايتۇردى:

ـــ مۇقەددەس دىنىي ئىسلامىمىز پەرھىزكار، تەقۋادار كە-شىلەر بىلەن كامالەت تاپقىنىغا ئوخشاش، مەملىكەت ئۆز ئالىم-لىرى بىلەن ھۆسىن ـ جامال تاپىدۇ، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشاننىڭ سۆزلىرىگە پەرۋاسىز قاراپ، ـــ ئۇشبۇ سەۋەبتىن ھۆ-كۈمدار ئاقىللارنىڭ يېقىنلىشىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندىن كۆرە، ئا-قىللار سۆھبىتىگە كۆپرەك داخىل بولغىنى ئەۋزەلدۇر. بىلىپ قويسىلا ھەزرەتلىرى، مىرزا مەدرىسەسىگە توپلاشقان ئول ئالىم ـ ئۆلىما، مۇدەررىس، تالىپى ئىلىملەر ھەرگىزمۇ دەھرىيلەر ئە-مەس، بەلكى بۇيۇك تەسەررۇپىمىزنىڭ مۇبارەك ھۆسن ـ جامالـ-

دۇر. ئەنە شۇلار يۇرگەن كوچىلار ھەقىقىي ئاقىللار كوچىسىدۇر. ھە راست، ھەزرىتىم ۋاقىتنى قانداق مۇلچەرلەيدىكىن؟

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن ئىشان ئالدىراپ ـ تېنەپ جاۋاب بەردى:

ـــ مۇشۇنىمۇ سوراش كېتەمدۇ ئالىيلىرى؟ ۋاقىتنى ئەلۋەتتە كۈندۈزى قۇياشقا، كېچىسى ئاي ـ يۇلتۇزغا قاراپ بەلگىلەيمىز ـ دە.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشاندىن دەل مۇشۇ جاۋابنى كۈتكەنىدى.

ـــ ئەجەبا ھەزرەتلىرى قۇياش، ئاي ـ يۇلتۇزلارغا قارىسىلا ھېچگەپ يوقۇ، بىز قارىساق دەھرىي سانىلىدىكەنمىز ـ دە.

ـــ بۇ... بۇ...

ئىشانىنىڭ تىلى بىرنەچچە دەقىقە تۇتۇلدى، ئاچچىقتىن بوغۇلۇپ كەتتى. تادائلىق قىلىپ قاپقانغا دەسسىۋالغان تۈلكىدەك تېپىرلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇنداق ئاسان بابلىنىپ قېلىشىنى خىيلىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. يېڭىلگىنىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن ھۇجۇم نىشانىنى بۇرنۇتەمەكچى بولۇپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ نېمە دېسىلە مەيلى، سىلى دېگەن سەلتەنەت پاسىبانى، ئەلۋەتتە دۇر ـ گۆھەر تاقالغان تاج كىيىسىلە بولىۋېرىدۇ. ئەمما سەللىنىمۇ تەرك ئەتمىسىلە ئالىيلىرى، سەللە دېگەن...

ئىشانىنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ قىلچىلىك يۇز ـ خاتىر قىلماي سۆزىنى بۆلۈۋەتتى:

ـــ بېشىمدا ئەقىل ـ ئىدراك بولسا ماڭا شۇ كۇپايە ھەزرەتلىرى. سەللە بىلەن كاتتىلىق مەن ئۈچۈن بىھاجەتتۇر. مۇسۇلمانى كامىللىق سەللە بىلەن ساقالغىلا ھاجەت ئەمەس، مۆرىتى كەلگەندە ساقال دېگەن قىرقىسا ئۆسۈپ تۇرىدىغان كوكات، سەللە دېگەن ئاق ماتا، خالاس.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش غەزەپتىن غالىلداپ تىترىدى، كۆزىنىڭ ئاق پاختىسىنى چىقاردى.

ـــ ساقلىم بىلەن سەللەمدىن پىتىنە ـ قۇسۇر ئىزدىمەك

چىمۇ سىلى؟

ـــ ئۆزۈڭ توغرا بولساڭ پىتىنە ـ قۇسۇردىن قورقما، دەپ-تىكەن. چۈنكى، دۇتارنىڭ ئۈنى پەدىگە ماس كەلسە، سازەندە ئۇنىڭ قۇلىقىنى تولغاپ تۇرماس ھەزرىتىم. بولدى بەس، بۇ يەرگە سىلى بىلەن دەتالاش قىلغىلى كەلمىدىم، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىردىنلا ھۆكۈمدارلارغا خاس ـ سۇر ھەيۋىسى بىلەن ئىشانغا مىختەك تىكىلىپ، ـــ ئېيتسىلا، رەسەتخانىنىڭ ئۇلىنى ۋەيران قىلىشتىكى مۇددىئالىرى زادى نېمە ؟

مىرزا ئۇلۇغبەگنى ھەرقانچە بولسىمۇ ئۆزىدەك يالغۇز سەمەرقەنت خەلقىلا ئەمەس، پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھر ۋادىسىدىكى بار-چە خەلق ھۆرمەتلەيدىغان سۇلۇك پېشۋاسىدىن تەپ تارتىدۇ، قاتتىق گەپ قىلىشقا پېتىنالمايدۇ، دەپ خام خىيال قىلغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مۇنازىرىدە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزىگە قىلچىلىك يۇز ـ خاتىر قىلمىغىنىنى كۆرۈپ چوتنى خاتا سوققانلىقىنى ھېس قىلغانىدى. مانا ئەمدى ئۇنىڭ بىردىنلا غەزەپكە كەلگىنىنى كۆرۈپ ھازىرلا ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە باستى، پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىگە چەكسىز ھۆرمەت بىلەن تىكىلىپ تۇرغان مىڭلىغان مۇرىدىل ھىدايەتچىلىرىنىڭ كۆزىگە قاراپ، ئۆزىنى مەغرۇر تۇتۇشقا تىرىشتى.

ـــ بايا دېدىمغۇ ئالىيلىرى، جانابى ئاللاھنىڭ پاك دەرگاھى بولمىش خانىقائى مۇبارەك سېلىش.

ئىشانىنىڭ ئورنىدا باشقا ئادەم بولغان بولسا، مىرزا ئۇلۇغ-بەگ ئاللىقاچان ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، كاللىسىنى ئالغۇزۇپ بولغان بولاتتى. شۇ تاپتا قەھرى ـ غەزىپى چېكىگە يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئەتراپتىكى ئىشانىنى ئەۋلىيادەك كۆرۈدىغان مىڭلىغان مۇ-رىتلارغا قاراپ پەيلىدىن ياندى. ھەئە، شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشاندىن قورقۇپ ئەمەس، خەلقتىن ھايا قىلىۋاتاتتى.

ـــ خانىقائى مۇبارەكنى كۆھەك ئېدىرلىقىنىڭ قانداق يېرى-

گە سالسىلا مەيلى، لېكىن رەسەتخانىنىڭ ئورنىغا تەگمىسىلە، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەر بىر ئېغىز گەپنى چىشلىرىنىڭ ئارد-سىدىن چىقىرىپ تۇرۇپ، ـــ بۇ تۆپىلىككە ئىككىنچى قەدەم باس-مىسىلا ھەزرىتىم.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ گەپ-سۆن، مۇشۇ يەردىلا ئۆتۈۋالايلى.

مىرزا ئۇلۇغبەگكە گەپ تېپىپ بېرەلمىگەن ئىشان پېشىن نامىزىنى باھانە قىلىپ مۇرتلىرىنىڭ ئالدىدا رەسۋا بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالماقچى بولغانىدى.

ئىشانىنىڭ ئۆزىنى قەستەن كۆزگە ئىلمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزەپتىن تىترەپ كەتتى. ھەئە، تا مۇشۇ كەمگىچە ھېچكىم ئۇنىڭغا بۇنچىلىك ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ باق-مىغانىدى. ئەمما نامازغا ئوقۇشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇرغان ئىشانىنى جازالاشقا ئامالسىز ئىدى. سەللا ئالدىراقسانلىق قىلسا، مىرزا ئۇ-لۇغبەگ پىر ـ بۇزرۇك ئەۋلىيانى نامازغا ئوقۇشتىن توسۇپتۇ، ئـ-بادەت قىلغىلى قويماي جازالاپتۇ، دېگەن بەتنامغا قالاتتى، شۇ دە-قىقىدە ئىشانىنىڭ كۆتكىنىمۇ دەل شۇ ئىدى.

خەلىپە كىشىلەرنى پېشىن نامىزىغا چاقىرىپ ئەزان توۋلاش-قا باشلىدى.

ـــ ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر...

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئاستا كەينىگە ئۆرۈلۈپ، بايا سايىۋەن قىلغان يەردىكى كۆرپىدەك يۇمشاق چىملىققا ئالدىنى قىبلىگە قىلغىنىچە يۆكۈندى. شۇ ھامان كىشىلەر توپىدىن تاھا-رىتى بارلىرى يۆگۈرۈپ كەلگىنىچە ئۇنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ سەپ تۈزدى، تاھارىتى يوقلىرى بەلىنىڭ تۆۋىنىدىكى ئېقىندا تاھارەت ئېلىش ئۈچۈن يۈگۈرۈشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەمدى بۇ يەردە تۇرۇۋېرىشنىڭ ھاجىتى قالمىغاندى. ئەگەر باشقا چاغ بولغان بولسا، ئىشانىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ پېشىن نامىزىنى ئوقۇغان بولاتتى، شۇ تاپتا ئىشانغا ئىقتىدا قىلىپ ناماز ئوقۇشقا كۆڭلى تارتمايۋاتاتتى.

«ئەڭ ياخشىسى پېشىن نامىزىنى شەھەرگە كىرىپ ئازنا مەسچىتتە ئوقۇي. ئۇنىڭغىچە پېشىنىنىڭ ۋاقتىمۇ ئۆتۈپ كەتمەس...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر سەكرەپلا ئالاپاچاق جەدە ئايغىرغا مىندى ــ دە، ئىشاندىن ئالالمىغان ئاچچىقىنى چىقارماقچى بولغاندەك ئاتقا ئاچچىق قامچا سالدى.

※ ※ ※

غەزىپى تېخىچىلا بېسىلمىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ پېشىن نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ كۆكسارايغا كىرگەندىن كېيىنمۇ ئاچچىقىنى چىقىرىدىغان يەر تاپالماي بوغۇلۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئېغىز ئېچىشقا پېتىنالمىغان ئەمىرلەر بېشىنى كۆتۈرۈشكىمۇ جۈرئەت قىلالماي، يەرگە قاراپ ئولتۇراتتى. ئىجازەت بېرىلمىگەچكە كۆكسارايدىن چىقىپ كېتىشكە تېخى پېتىنالمايتتى.

ــ مەلۇم بولغاي!

ھۆددىچى بەگنىڭ ئاۋازى تىمتاسلىققا چۆمگەن شاھنىشىنىدا تولىمۇ جاراڭلىق ئاڭلاندى، تەگسىز خىياللارغا ئەسىر بولۇپ ئولتۇرغان ئەمىرلەر چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى. مىرزا ئۇلۇغبەگ «سۆزلە» دېگەننى قىلىپ ھۆددىچى بەگكە قارىدى.

ــ قەشقەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ھۇزۇرىدىن جىددىي مەلۇمات كەلدى. سەركەردە مىرزا ساتۇقخان جانابلىرى قەشقەرلىك قاراقۇل ئەھمەد مىرزا تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلۈپتۇ.

ئەمىرلەر يالت ئېتىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە قارىدى. مەلۇمات خاننى چۆچۈتۈۋەتكەنىدى، ھۆدەيچى مەلۇماتنى ئىككى قوللاپ خانغا سۇندى. مەلۇماتنى ئوقۇۋاتقان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قوشۇمىلىرى تۇرۇلۇپ كېتىپ باراتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغان مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى.

ـــ داد ئانھەزرىتىم، ئىنىمنىڭ قان قىساسىنى ئېلىپ بەرگەيلا!

ئەمىرلەر ئارىسىدىن يۈگۈرۈپ چىققان سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىرانشاھ دورغا ئۆزىنى تاپسىغا تاشلاپ ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى.

ـــ بالاغا سەۋر، قازاغا رىزا، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىمكان بار ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ـــ ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا دورغا بېگىم، ئەلھۆكمىللا، ـــ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمىرلەرگە يۈزلەندى، ـــ سەركەردە ساتۇقخان ساداقەتمەن، ئىستېداتلىق ئەمىرىمىز ئەردى. قازايىقەدەر يۈرەك باغرىمىزنى تىلىپ تاشلىدى. مەرھۇم سەركەردىنىڭ روھى ئۈچۈن ئوردا نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزگەي. سەلتەنەتىمىزگە كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىسى ئۈچۈن تاشقورغان قەبرىستانلىقىدا كاتتا مەقبەرە ياسالغاي. ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا مىڭ پاتمان يەر نەپىقە ھېسابىدا بېرىلگەي!

ـــ ئادالەتپاناھىمىزنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا! ـــ دېيىشتى ئەمىرلەر.

ـــ ئەمىر پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئول قاتىلنى تۇتۇپ بىزنىڭ جازالىشىمىز ئۈچۈن دەرگاھىمىزغا ئەۋەتىپتۇ، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ، ـــ ئول بەدرەك[1]نى دەرھال ئالدىمغا كەلتۈرۈڭلار!

ـــ ئىنىمنىڭ ئۆلۈمىدە پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىگىمۇ قولى بار ئالىيلىرى، ـــ دېدى مىرانشاھ دورغا، ـــ ئىنىم قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئول ئەمىر قەشقەردىكى رەئىيەتكە: «سۇل-

① بەدرەك ـــ يامانلىق قىلغۇچى، بۇزغۇنچى.

تانىكلارنى ئۆلتۈرگەن قاتىل كەلدى» دەپ پىتنە تارقىتىپ، كۆپ دىشۇارچىلىقلار كەلتۈرگەنكەن، بۇ ھەقتە ئىنىمنىڭ يوللىغان ئەرز ـ مەلۇماتلىرىدىن خەۋەرلىرى بار. بۇ ئىشنى ئوبدانراق تەھقىقلەپ بەرگەيلا ئالىيلىرى.

ـــ دورغا بېگىم، زىنھار بەتگۈماندا بولمىغايلا، ئەلۋەتتە بۇ ۋاقىئەنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ئېنىقلاپ، تەپتىش قىلغايمىز. سەۋر قىلسۇنلار.

شۇ ئەسنادا ياساۋۇللار پۈت ـ قولىغا كىشەن سېلىنغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى كۆكسارايغا ئېلىپ كىردى. مىرزا ئۇلۇغبەگ سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈشكە پېتىنغان گۇناھكارغا غەزەپ بىلەن نەزەر تاشلىدى. كۆكسارايىنىڭ بوسۇغىسى تۆۋىدە تۇرغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن بولسىمۇ، قەددىنى رۇسلاشقا تىرىشىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە مەغرۇر تىكىلىدى. ھەئە، ئۆزىنى ئاقلىمىدى، تىزلىنىپ بىر قوشۇق قېنىنىمۇ تىلىمىدى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ كۆزى تۇيۇقسىز خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ كۆزلىرىدىن كۇچلۇك مەسخىرە، ياراتماسلىق، غالىبلىق، غۇرۇر بالقىيتتى. تاتىرىپ كەتكەن خوجا شەرىپ كۆزلىرىنى ئېپقاچتى، سېزىلەرلىك تىترەپ، كىرپىدەك تۇگۈلۇۋالدى.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ چىرايىدىكى مەسخىرىلىك كۇلكىنى كۆرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوغىسى قاينىدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ قەشقەردىن ئېلىپ كېلىنگەن بۇ قاتىلنى سوراق قىلىش خىيالى بار ئىدى، شۇ دەقىقىدە ئەتىگەنكى غەزىپى بىلەن ھازىرقى نەپرىتى قوشۇلۇپ كۆڭلىگە پۈككەن ئوي ـ خىياللىرىنى كۇلدەك توزۇتۇۋەتكەن، تاپىنىدىن كىرگەن بىر غەزەپ مېڭىسىگە تەپكەندى.

ـــ مىرغەزەپ! ـــ دەپ توۋلىدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ـــ لەببەي ئانھەزرىتىم.

ـــ ئول بەدرەكنى ئېلىپ چىقىپ دەرھال ئىككى پارچە قىـ

لىپ تاشلاڭلار!

جاللاتلار قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى قولتۇقىدىن تۇتقىنىچە دارقىرىتىپ سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

تېخىچە مىشىلداپ يىغلاۋاتقان مىرانشاھ دورغا ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ قول باغلىدى:

ـــ مۇمكىن بولسا ئول توڭگۇزنىڭ تېنىنى ئۆز قولۇم بىلەن ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىسام ئالىيلىرى.

ـــ ئىجازەت! ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

قاتتىق قورقۇپ كەتكەن خوجا شەرىپ كاشغەرىي جان قايغۇسىدا قېلىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئۇزۇن مەزگىل ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلغان، ئۆز ۋاقتىدا سەييىد ئەھمەد مىرزىنى قوغلاپ چىقىرىپ قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەقدىم قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن بۇ باھادىر سەركەردىسىنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى تىلەشكە پېتىنالمىدى.

30

تۇرپان.

كۈز شەپىسى ئەمدىلا كېلىشكە باشلىغان بولسىمۇ، تېخى ئاش ۋاقتى بولمايلا شەھەر تونۇردەك قىزىپ كەتكەنىدى. چىدىغۇسىز تىنچىق ھاۋا سىرتقا چىققان كىشىنىڭ دېمىنى سقاتتى. يىراقتىن قارىغان كىشىگە يالقۇنتاغ خۇددى كۆيگەندەك كۆرۈنەتتى. ئاق قار بىلەن پۈركەنگەن بوغدا چوققىسىنىڭ سوغۇق ھاۋاسى بۇ ئويمانلىققا پەقەتلا تەسىرىنى كۆرسەتمىگەنىدى. ھەئە، قۇياش بارلىق نۇرلىرىنى پەقەت مۇشۇ چوڭقۇرلۇققىلا چېچىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى، خۇددى بىر تال چوغ تاشلىسا پۈتكۈل شە-

ھەرگە گۇررىدە ئوت كېتىدىغاندەك.

بۇنىڭ ئەكسىچە، شاھنىشىن تولىمۇ سالقىن ئىدى. ئوردا ئىچىگە ئېقىپ كىرگەن مۇزدەك كارىز سۇلىرى شاھنىشىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەرمەر كۆلچەككە مىس نوكەش بىلەن باشلانغان بولۇپ، كۆلچەكنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئەتراپىدىن ئادەم بويى ئېگىز-لىكتە چاچراپ چىققان فونتان ھاۋا تەڭشىگۈچنىڭ رولىنى ئوي-ناپ، بۇ كاتتا سارايىنىڭ ئىچىنى باشقىچە سالقىنداتقانىدى.

بۇگۈن ئەتىگەنلىك قوبۇلغا چىققان، ئەمدىلا ئون ئىككى ياشتىن ئاشقان سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئورۇق، ۋۇجۇك گەۋ-دىسى يولۋاس تېرىسى سېلىنغان شاھانە تەختكە چۆكۈپ كەتكەن بولۇپ، پۇتلىرى يەرگە تەگمەي قالغانىدى. تەختتە ئولتۇرغان بىرنەچچە ئايدىن بېرى سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى خېلى ئوبدان ئۆ-گىنىپ قالغان بۇ بالا سۇلتان پەرمان كۈتۈپ، قول باغلاپ تۇرۇش-قان ئەمىرلىرىگە تەكشى قارىۋەتكەندىن كېيىن ئولتۇرۇشقا ئىجا-زەت بەردى:

ـــ ئىجازەت، جاي ئالسۇنلار!

ئەمىرلەر مەنسەپ ـ مەرتىۋىسى بويىچە ئۆز جايلىرىدا ئول-تۇرۇشتى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىر ئايدىن بېرى ئاغرىپ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالغاچقا، تەختنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قويۇلغان كۇرسى بوش ئىدى. ئۇنىڭ يېنىغا يەنە بىر كۇرسى قويۇلغان بو-لۇپ، سەييىدئەلى ئالپ ئاشۇ كۇرسىدا ئولتۇراتتى.

ـــ ئۇسسۇلۇق كەلتۈرسۇنلار.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ پەرمانى بىلەن ئوردا بىكاۋۇل ئەمىرى مەھرەملەرنى شەربەت كەلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. مەھرەملەر ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپقا ئالتۇن جامدا، باشقا ئە-مىرلەرگە قاشتېشى جامدا شەربەت تۇتتى. كارىزغا چىلاپ ساقلا-غان شەربەتلەر مۇزدەك سوغۇق ئىدى. شەربەتنى ئىچىپ ئۇسسۇز-لۇقى قانمىغان ئەمىرلەر تەمەگەرلىك بىلەن تىللىرىنى تامشە-تىشتى.

ئىسان بۇغاخان ھەركۈنى مۇشۇ ۋاقىتتا رەسمىيەت ئۇچۇن بىر ۋاق ئوردىغا چىقىپ قويااتتى. سەلتەنەتنىڭ قالغان ئىشلىرىنى سەييىدئەلى ئالىپ بېجىرەتتى. نامدا ئىسان بۇغاخان سۇلتان بولغان بىلەن، ھوقۇق سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قولىدا ئىدى.

ـــ مەلۇمات بولسا ئېيتىڭلار، بولمىسا يېنىڭلار، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ئەمىرلەر كۆزلىرىنى سەييىدئەلى ئالىپقا تىكتى. چۈنكى، سەييىدئەلى ئالىپ ئورنىدىن تۇرمىسا ھېچكىم قوزغىلالمايتتى.

ـــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ بۇ يىل ئەتىياز ۋە يازدا يامغۇر ـ يېشىن كۆپ يېغىپ، بول ھۇدۇدلۇقىمىزنىڭ ئاب ـ ھاۋاسى ئوبدان بولۇپ بەرگەچكە، زەر ـ زىرائەتلەر ياخشى ئوخشىدى. دېھقانلار خامانلىرىنى ئاساسەن ئېلىپ بولدى. ئاشلىق مەھكىمىسىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەر ئاۋامدىن يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك غەللە ـ پاراقلارنى تولۇق يىغىپ بوپتۇ، ئەتە يازدىن يارکەنت ئەمىرىنىڭ خان ئاشلىقىغا خىيانەت قىلىش مەسىلىسى بىر ياقلىق قىلىنغاندىن بېرى بۇنداق مەسىلە باشقا ۋىلايەتلەردە بايقالمىدى، خان ئاشلىقى يىللاردىكىدىن كۆپ يىغىلىدى. ئامبارلىرىمىزدا ئوزۇق ـ تۇلۇك زاپىسى خېلىلا كۆپەيدى. بول پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، قولىمىزدىن كېتىپ قالغىنىغا ئون تۆت يىل بولغان، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ قەدىم تەختگاھى بولمىش قەشقەر شەھىرىنى قايتۇرۇۋالغايمىز. ھېلىمۇ كۆپ سۇكوت قىلدۇق، ماۋەرائۇننەھىر ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىنساپ قىلىدىغان ئەلپازى يوق. بۇ كاتتا شەھەر تەسەررۇپىمىز دىن مۇشۇنداقلا چىقىپ كەتسە، بىز ئۇچۇن ناھەقچىلىق ۋە ئار ـ نومۇس بولغۇسىدۇر. جەننەتماكان مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىلىرىنىڭ پاك روھلىرىمۇ بىزنى ئەيىبلىگۈسىدۇر. مۆھتەرەم خان ئالىيلىرىنىڭ قەشقەرگە لەشكەر تارتىشىمىزغا ئىجازەت بېرىشلىرىنى سورايمىز!

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى رەت قىلمايتتى. شۇ سەۋەبتىن سەييىدئەلى ئالپ كۆڭلىگە پۈككەن ھەرقانداق ئىشنىڭ تەييارلىقىنى پۈختا پۈتتۈرۈپ بولۇپ ئاندىن خانغا ئىلتىماس قىلاتتى.

تەختكە يۆلىنىپ ئولتۇرغان ئىسان بۇغاخان قەددىنى رۇسلاپ سورىدى:

— ئول لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ ھازىرلىقلىرى پۈتكەنمىدى ئەمىر جانابلىرى ؟

— ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ھازىرلىقلىرىمىز ئاساسەن پۈتۈپ قالدى.

— ياخشى بوپتۇ. ئۇنداقتا مەنمۇ ئەمىر جانابلىرى بىلەن بىللە قەشقەرگە لەشكەر تارتاي. شۇ باھانىدا ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز-نىڭ تەختگاھى بولمىش ئول شەھەرنى كۆرۈپ كېلەي.

لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ جاپاسىنى، خېيىم ـ خەتىرىنى ئانچە بىلمەپ كەتمەيدىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بالىلارچە قىزىقىش بىلەن قەشقەرگە بېرىشنى خالاپ قالغانىدى.

خاننىڭ بۇنداق جاۋاب بېرىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن سەييىدئەلى ئالپ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

— قىبلىگاھىمنىڭ قەشقەر يۈرۈشىگە ئۆزى بىۋاستە قاتـ-نىشىشنى ئىختىيار قىلغىنى تولىمۇ بەلەن ئىش، ئەلۋەتتە. ئا-لىيلىرى بول لەشكىرىي يۈرۈشتە بىللە بولسا، سەركەردە ـ لەش-كەرلىرىمىزنىڭ جاسارىتى ئۇرغۇپ، كۈچىگە كۈچ قوشۇلاتتى، قەشقەرنى ئېلىش ئىشەنچىمىز تېخىمۇ ئاشاتتى. بىراق، بۇيۇك سەلتەنەتىمىزنىڭ تەختگاھى قاراقسىز، بوش قالسا ياخشى بول-ماس. ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ مۇشەققىتىمۇ ھېلە-ھەم بار. شول بائىستىن ئانھەزرىتىمنىڭ يەنىلا ئوردىدىن چىق-ماي، بىزنىڭ بول لەشكىرىي يۈرۈشىمىزگە رەھنەما بولۇپ بې-رىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان نارازىلىق بىلەن دومسايدى.

ـــ تەخت بىرنەچچە گاخ بوش قېپقالسا ھېچنېمە بولماس؟

ـــ ئۇغۇ شۇنداق، ـــ دېدى تەڭقىسلىقتا قالغان سەييىدئەلى ئالپ بىرئاز تۇرۇۋېلىپ، ـــ لېكىن تەخت دېمەكلىك ـــ سەلتەنەت دېمەكلىكتۇر. ئالەمپاناھ پاسىبانىمىزنىڭ تەختتىن ئايرىلمىغىنى ئەۋزەلدۇر. تۇركىستانغا كەتكەن ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، سەركەردە ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇركمەنلەر تۇركىستان ئەمىرى شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرىنى كۈشكۈرتۇپ، تەسەررۇپىمىزغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ تاجۇ تەختكە ئاغىلىرى خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئولتۇرغۇزۇش قەستىدە بولۇۋاتقىنىمىش. ناۋادا تەختنىڭ بوش قالغانلىقىنى بىلىپ قالسا ئۇلارنىڭ بول غەرىزى تېخىمۇ قۇتراپ قېلىشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىندۇر.

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا گۇمان بىلەن تىكىلدى. چىرايىدىن ياكى تەشۋىشلەنگەنلىكىنى، ياكى ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى.

ـــ تۇركىستان چېگرالىرىنى ساقلاشقا سەركەردە پولات باھادىر بىرنى بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن ئەۋەتكەن ئەمەسمىدۇق، ناۋادا ئۇلار تەسەررۇپىمىزغا قەدەم بېسىشقا پېتىنسا، پولات باھادىر بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ قالۇر.

ـــ شۇنداقتىمۇ كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئېھتىياتچان بولغىنىمىز ئەۋزەل ئالىيلىرى. شۇڭلاشقا ئاستانىدىن ئايرىلماسلىقلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

سەييىدئەلى ئالپ ئەمرىلەرگە قاراپ كۆزىنى قىسىپ قويدى، ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن ئەمرىلەر ئىسان بۇغاخانغا ئىلتىجا قىلىشقا باشلىدى:

ـــ ئاري، ئەركانى دۆلەت سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ تەۋسىيەسى ئورۇنلۇق.

ــ ئوردىدىن ئايرىلمىغايلا ئالىيلىرى.

ــ تاجۇ تەختىتە ئولتۇرۇپ، لەشكىرىي يۈرۈشكە رەھنەما بولغايلا.

ــ ...

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ گۈمانى ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن خانزادە يۇنۇسخاننى ئېلىپ تۇركىستانغا كەتكەن سەركەردە ئىرازان بارىن بىلەن مىرەڭ تۇركمەنلەر-نىڭ ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، تەختكە خانزادە يۇنۇسخاننى ئولتۇرغۇزۇشقا ھەدەپ كۈشكۈرتكەدىلىكى ھەققىدە ئايغاقچىلار مەلۇمات ئېلىپ كەلگەنىدى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى. ئۇ-نىڭسىزمۇ ناۋادا سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەشقەرگە قىلىدىغان لەشكىرىي يۈرۈشكە بىللە چىقىپ قالسا، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەت تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتەتتى. جەڭ قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئىسان بۇغاخان ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئاۋارىچىلىق تېپىپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سەييىدئەلى ئالپ بىللە ئېلىۋالغان بۇ بالا سۇلتاندىن چوڭ ــ كىچىك ئىشلاردا پەرمان ئېلىپ تۇرمىسا بولمايتتى. سەييىدئەلى ئالپ ئۇچۇن تۇمەنلىگەن لەشكەرلەرنى باشقۇرۇشتىن، بىللە سەپەرگە چىققان خانىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش تولىمۇ تەسكە چۈشەتتى. شۇڭا ئۇ ئىسان بۇغاخانىڭ قەشقەرگە بىللە يۈرۈش قىلىشىنى توسۇۋاتاتتى.

ــ بوپتۇ ئەمىسە، ــ دېدى ئەمىرلەرنىڭ ئىلتىجاسىنى ئاڭلاپ ئىرادىسى بوشاشقان ئىسان بۇغاخان كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا، ــ ئەپسۇس، قەشقەرگە بەكمۇ بارغۇم بار ئىدى.

ــ ئاللاھ خالىسا ئول ئەغيارلىرىمزنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن قەشقەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كەلگەيلا ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ يەڭگىل نەپەس ئېلىپ.

كۆڭلىدە ئانچە قايىل بولمىغان ئىسان بۇغاخان ئۇندىمىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئەمىرلەرگە يۈزلەندى:

ـــ ئەمىر سۈپۈرگە مىرزا!

ـــ لەببەي، ـــ دېدى چاچ ـ ساقاللىرى قارەك ئاقارغان، بىرئاز مۈكچىيىپ قالغان سۈپۈرگە مىرزا بىر قەدەم ئالدىغا چىقىپ.

ـــ جانابلىرى قومۇلغا قايتماي، بىز قەشقەر يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگىچە خان ئالىيلىرىغا ھەمدەمدە بولۇپ ئاستانىدە تۇرغايلا.

ـــ باش ئۈستىگە.

ھەممە ئىشلارنى ئالدىنئالا پىلانلىغان سەييىدئەلى ئالپ بۇ ساداقەتمەن پېشقەدەم ئەمىرنى قومۇلدىن ئوردىغا چاقىرتىپ كەلگەندى. ئەلەم ۋە قەلەم ماھارىتى كامالەتكە يەتكەن تەدبىرلىك سۈپۈرگە مىرزىنىڭ بالىلارچە خۇي ـ مىجەزىنى تاشلىمىغان بەگ ـ باش ئىسان بۇغاخاننى تىزگىنلەپ، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان تاسادىپىي ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشمۇ خاندىن ۋە ئوردىدىن خاتىرجەم بولالايتتى، ئۇلار ئالدىنقى كۈنى بۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشۋالغانىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئۆزى بىلەن بىللە قەشقەر يۈرۈشىگە مالىدىغان سەركەردە ـ سەرۋازلارغا دەرھال سەپەر تەييارلىقى كۆرۈشنى، خالىسا خوتۇن ـ بالىلىرىنى بىللە ئېلىۋالسا بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، قالغان ئەمىر ـ بەگلەرگە ئەمىر سۈپۈرگە مىرزىنىڭ بۇيرۇقىغا شەرتسىز بويسۇنۇپ، ئوردا ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلەشنى ئالاھىدە جېكىلىدى.

ـــ ئانھەزرىتىمىنىڭ يەنە قانداق پەرمانى بارکىن؟ ـــ دېدى ھەممە ئىشلارنى بىر قۇر ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغان سەييىدئەلى ئالپ تەختتە بەخىرامان ئولتۇرغان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ.

ـــ قايسى كۈنى يولغا چىقىشنى مۇيلاشتىلا ئەمىر؟ ـــ سورىدى ئىسان بۇغاخان.

ـــ ئۆگۈنلۈككە كۈنگە جۈمە، قىبلىگاھىمىز ئىجازەت بەر-سە، جۈمە نامىزىنى ئالىيلىرى بىلەن بىللە ئوقۇۋلىپ ئاندىن يولغا چىقايلىمىكىن دەيمەن.

ـــ ئەمىسە شۇنداق بولسۇن.

ئىسان بۇغاخان گەپ تۈگىدى دېگەننى قىلىپ ئورنىدىن تۇردى.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئامان بولغاي، ـــ دېدى دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقان ئەمىرلەر خانىنى ئۇزىتىپ.

ـــ ئەمدى ھەرقايسىلىرىمۇ قايتىشسىلا جانابى ئەمىرلەر، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئىسان بۇغاخان چىقىپ كەتكەندىن كېيىن.

※ ※ ※

سەييىدئەلى ئالپ قېينىئانىسى سۇلتان خاتۇنىنىڭ ھۇزۇرىدىن يېنىپ چىققاندا تۇرپان شەھىرىگە تۇن پەردىسى پۈتۈنلەي يېيىلغانىدى.

سۇلتان خاتۇن ھېلىمۇ ئۇچ كۆڭرۈك مەھەللىسىدىكى كونا قەسىردە تۇرۇۋاتاتتى. گەرچە قېرىپ چاچلىرى پۈتۈنلەي ئاقىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا تىمەن ئىدى. كۆزىنىڭ ئەتراپى، جاۋغايلىرىغا چۈشكەن قورۇقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا جۇڭان ۋاقتىدىكى لاتاپىتىنى يوقاتمىغانىدى. ئوغلى ئۇۋەيسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەنە پات ـ پات ئوردىغا كىرىدىغان، نەۋرىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا سەلتەنەت ئىشلىرىغا دائىر تەربىيە قىلىدىغان، يول كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ھەئە، نەۋرىسىنى سەييىدئەلى ئالپنىڭ گېپىنى ئاڭلاشقا، سىزغان سىزىقىدىن چىقماسلىققا ئاگاھلاندۇراتتى. سەييىدئەلى ئالپقىمۇ بۇ بالا سۇلتاننى ئۆز پەرزەنتىدەك كۆرۈپ سەلتەنەت ئىشلىرىنى، يۈرتدارچىلىق تىزگىنىنى تۇتۇشنى ئۆگىتىشنى جېكىلەپ تۇراتتى.

سەييىدئەلى ئالىپ بۇگۇن قېينىئانىسىنىڭ قېشىغا قەشقەر-گە يۇرۇش قىلماقچى بولغانلىقىنى، ئوردا ئىشلىرىنى قومۇل ئە-مىرى سۇپۇرگە مىرزىغا تاپشۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلغاچ، قېينىئا-نىسىنىڭ پات ـ پات ئوردىغا كىرىپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۆز ـ قۇلاق بولۇپ تۇرۇشىنى تاپىلىغىلى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن خوشلاش-قىلى كىرگەنىدى.

ـــ ئوردا ئىشلىرىغا سۇپۇرگە مىرزىنى مۇئەككەل قىلىپ ياخشى قېپتىلا، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ـــ ئول قومۇل ئەمىرى تەدبىر-لىك، تولىمۇ ساداقەتمەن ۋەزىرلەردىندۇر. خان ئالىيلىرى تېخى كىچىك، سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇشنى بىلمەيدۇ، ئالداشقا كە-چىك بالا ياخشى، دەپ ئۆزلەنىڭ يوقلۇقلىرىدىن پايدىلىنىپ بىر قىسىم ئەمىرلەر ياخشى كۆرۈنۈش، يېقىن ھەمدەمچىلىرىدىن بو-لۇۋېلىش ئۈچۈن خانىنى ئويۇن ـ تاماشىغا مەلىكە قىلىپ يامان ئۆگىتىپ قويۇشى مۇمكىن. ئوردىدا خان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا سۇپۇرگە مىرزا بولسا مەنمۇ خاتىرجەم بولىمەن. ۋەزىرلەر سادا-قەتمەن، دىيانەتلىك بولمىسا خان ھەرقانچە تەدبىرلىك، ئىستېداد-لىق بولسىمۇ سەلتەنەت روناق تاپالمايدۇ. ئوردا ئەركانلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ھەممىدىن مۇھىم. سەلتەنەتنى بىر ئادەمگە تەققاس-لىساق، ئوردا ئەركانلىرى ۋە ئاۋام ئول ئادەم تېخىنىى تەشكىل قىلغۇچى تۆت تادۇنىڭ دەل ئۆزىدۇر. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى، شەھ-شەر ئەھلى، يەنى سەركەردە ـ لەشكەرلەردۇر، بۇلار بەئەينى ئوتقا ئوخشايدۇ. ئىككىنچىسى، قەلەم ئەھلى، يەنى كىتابدارلاردۇر، بۇلار بەئەينى ھاۋاغا ئوخشايدۇ. ئۈچىنچىسى، مۇئامىلە ئەھلى، يە-نى سودىگەر ـ ھۇنەرۋەنلەردۇر، بۇلار بەئەينى سۇغا ئوخشايدۇ. تۆ-تىنچىسى، زىرائەت ئەھلى، يەنى دېھقانلاردۇر، بۇلار بەئەينى تۇپراققا ئوخشايدۇ. ئادەم بەدىنىدىكى ئول تۆت تادۇنىڭ بىرى يەنە بىرىدىن غالىب كېلىپ، تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلسا، خۇددى ئادەمنىڭ مىزاجى بۇزۇلۇپ كېسەلگە مۇپتىلا بولغىنىدەك، يۇقىرىقى تۆت

تائىپەلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ بىر ـ بىرىدىن غا-لىب كەلسە، سەلتەنەتمۇ خارابلىشىشقا يۈزلىنىدۇ. خان ئالىيلە-رىنىڭ ئەقلى تېخى چولتا، سەلتەنەت مىزاجىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا پاراسىتى يەتمەيدۇ. ئۇنى ئۆزلەگە ئوخشاش پاراسەت ئەھلى باشلاپ تۇرۇشى كېرەك. گەرچە ياراتقان ئاللاھ ئىگەم سۆيۈنگەن ئوغلۇم-دىن ۋاقىتسىز ئايرىغان بولسىمۇ، ئۆزلەدەك يەنە بىر ئوغۇلنى نېسىپ قىلمىپتۇ. مۇشۇلارنى ئويلىسام ياراتقان ئىگەمگە يۈزمىڭ قەتلە شۈكۈر ئېيتىمەن. مەن ئۆزلەدىن تولىمۇ رازى، قەشقەرگە لەشكەر تارتىشنى نىيەت قىلغان بولسىلا ئاق يوللۇق بولسىلا، ئاللاھ ئىگەم غەلىبە ـ نۇسرەت ئاتا قىلغاي. ئۆزىنى ئەلنىڭ ئوغلانى، سەلتەنەتنىڭ قوروقچىسى، نۆكىرى ھېسابلىغان باھا-دىرلار ئۈچۈن پەرز، ۋاجىپ، سۈننەتلەرنى ئادا قىلغاندىن كېيىن باش تارتىپ بولمايدىغان بىردىنبىر ۋەزىپە ئەل ـ يۇرتنىڭ يۈز ـ ئابرۇيىنى قوغداش، ئار ـ نومۇسىنى يۇيۇشتۇر. ھەر ۋاقىلىق نا-مىزىمدا ئۆزلەگە سالامەتلىك ۋە نۇسرەت تىلەيمەن ئوغلۇم.

سۇلتان خاتۇن مېڭىشقا تەمشەلگەن سەيىدئەلى ئالپنى توختىتىۋېلىپ، پەتنۇستا بىرجۇپ پايپاق بىلەن بىر كۆڭلەك كۆ-تۇرۇپ چىقتى. ياۋا تۆگىنىڭ يۇڭىدا توقۇلغان پايپاق بىلەن كۆڭ-لەك ھەم يۇمشاق، ھەم سىپتا ئىدى. بۇنى سۇلتان خاتۇن ياۋا تۆ-گىنىڭ يۇڭىدا ئۆز قولى بىلەن يىپ ئېگىرىپ توقۇپ چىققانىدى. ھەئە، ئۇ ئىلگىرى مەرھۇم ئوغلى سۇلتان ئۇۋۇەيسخانغىمۇ ئۆز قو-لى بىلەن توقۇغان مۇشۇنداق كىيىملەرنى سوۋغا قىلاتتى، بۇ ئار-قىلىق ئوغلىنى ھەشەمەتچىلىككە بېرىلمەي، ئاددىي ـ ساددا يا-شاشقا ئاگاھلاندۇراتتى.

ـــ ئاددىي بولسىمۇ بۇ كۆڭلەك بىلەن پايپاقنى كىيىۋالسىلا ئوغلۇم، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن، ـــ لەشكىرىي يۇرۇشتە كۆپەن-چە ئايدالادا يېتىپ ـ قوپۇشقا توغرا كېلىدۇ. يامغۇر ـ يېشىن، سوغۇققا دالدا بولسا ئەجەب ئەمەس.

ـــ بۇزرۇكۋارمىنىڭ ھەممىتىگە كۆپ رەھمەت، ـــ دېدى

سەييىدئەلى ئالىپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۇرۇپ.

قەيسەرئانىسى بىلەن خوشلىشىپ چىققان سەييىدئەلى ئالىپ ئانىسى بىلەن ئەتە ئەتىگەن خوشلىشىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۆز قەسىرىگە قاراپ ماڭدى. يول بويى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئەسلەپ قەلبى ئېغىر ھەسرەتكە تولدى، ئۇ سۇلتان ئۇۋەيسخاننى تېخىچە ئۇنتۇيالمىغانىدى. ھەر قېتىم مەرھۇم خاننى ئېسىگە ئالسا، خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ چوڭ خانزادىنى ئېلىپ تۇركىستانغا كەتكىنىدىن تولىمۇ ئەپسۇسلىناتتى. بۇ ئىشلار ئۇ-چۇن ئۆزىنى ئەيىبلىك ھېسابلايتتى، خۇددى كەچۈرگۈسىز گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويغاندەك خىجىل بولاتتى، ئىككى خانزادىنى شېرىك خان قىلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزمىغىنىغا ئۆكۈنەتتى. ئۆز جەمەتـ-نىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ شەخسىيەتچىلىك، ئادالەتسىزلىك، نا-مەردلىك قىلغىنىغا پۇشايمان يەيتتى. مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيس-خاندىن، خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىدىن، خانزادە يۇنۇسخاندىن غايىۋانە ئەپۇ سورايتتى. ھەئە، ئۇ چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تۇر-پانغا قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەنمۇ بولدى، لېكىن ئەلچىلەر قۇرۇق قول قايتىپ كەلدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئەلچىلەرگە چىرايلىق مۇئامىلە قىلىپتۇ، ھېچكىمنى ئەيىبلىمەي-تۇ، دادلىماپتۇ، قەيسەرئانىسىغا، سەييىدئەلى ئالىپقا، ئۆز سۇلتان مەلىكىگە سالام يوللاپتۇ. قايتىپ كەلگەن ئەلچىلەردىن بۇ گەپلەر-نى ئاڭلىغان سەييىدئەلى ئالىپنىڭ يۈرىكى ئوتتا كۆيگەندەك ئۆر-تەندى، نومۇستىن ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالماي قالدى.

ـــ كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلمىسلا، ئۆزلىرىنىمۇ زىنھار ئە-يىبلىمىسلە، ـــ دەپ تەسەللى بەرگەندى قەيسەرئانىسى سۇلتان خاتۇن سەييىدئەلى ئالىپقا، ـــ مەنمۇ ئول چوڭ نەۋرەمگە كىچىك نەۋرەمگە ئوخشاشلا مېھرىم بىلەن باقمەن. ئوغلۇمنىڭ نەسلى، پۇشتى دەپ ئېچ ـ ئىچىمدىن كۆيمەن. لېكىن نەچارە، بىر قازاندا ئىككى كاللىنى قاينىتقىلى بولغان بىلەن بىر تەختتە ئىككى پادىشاھنى ئولتۇرغۇزغىلى بولماس. شېرىك پادىشاھلىق سەل-

تەنەتنى خاراب قىلۇر، زىنھار رونۇق تاپقۇزماس، ئەل ـ يۇرتقا ئا-
سايىشلىق بەرمەس. بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش، مۇۋەپپەقە-
يەتكە يۇزلىنىشتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىش بىلەن بىللە تولۇق
غەيرەتكە كېلىش، دۇچ كەلگەن توسالغۇلاردىن ئىككىلەنمەي ئۆ-
تۈش لازىم. مانا بۇلار پىداكارلىق مەيدانىدا قىلىنغان شۇنداق بىر
بەيگىكى، پەقەت جاسارەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىيالە-
غانلارلا بۇ بەيگىنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرالايدۇ ۋە ئۇتۇق قازە-
نالايدۇ. كۆكۈلچەكلىك سەلتەنەت ئەھلى ئۇچۇن نۇقساندۇر. كۆ-
كۈللىرىنى ئازادە تۇتسىلا، ياراتقان ئىگەم تەقدىر ـ پېشانىسىگە
پۈتكەن بولسا نەۋرە خانزادە يۇنۇسخانغىمۇ بىرەر ئەلنىڭ سەلتەنە-
تى نېسىپ بولۇپ قالۇر.

قېينىئانىسى بىلەن ھەر قېتىم ھەمسۆھبەتتە بولغاندا سەي-
يىدئەلى ئالپ باشقىچە كۇچ ـ غەيرەتكە، ئەقىل ـ پاراسەتكە
تولاتتى. شۇڭا سەلتەنەتنىڭ ھەرقانداق ئىشلىرىنى يوشۇرمايتتى،
مەسلىھەتىگە سالاتتى.

«خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن خانزادە يۇنۇسخان ھازىر
قانداقراق تۇرۇۋاتقاندۇ؟... ئەلچىلەرگە سىلىق ـ سىپايە مۇئامىلە
قىلغان بىلەن مەندىن قاتتىق رەنجىدى، بولۇپمۇ خانىش مېنى
ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ. تۇركىستاندا دەسلەپ ئۇچراشقان ئاشۇ كۇن-
لەر قانداق گۈزەل چاغلار ئىدى ـ ھە. تەقدىر دېگەن ئاجايىپ بو-
لىدىكەن، ئويلىمىغان قىسمەتلەر يۈز بېرىدىكەن، ئادەم بىلىپ ـ
بىلمەي ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇر بولىدە-
كەن...»

※ ※ ※

تەگسىز خىياللار قاينىمىغا ئەسىر بولغان سەييىدئەلى ئالپ
قەسرىنىڭ ئالدىغا قانداق كېلىپ قالغىنىنى بىلەلمەي قالدى،
ئاتنى نۆكەرلىرىگە بېرىپ ئىچكىرىكى سارايغا قاراپ ماڭدى.

ـــ ھارمىغايلا، سالامەت كەلدىلمۇ ھەزرىتىم؟

سەييىدئەلى ئالىپ خىيالدىن باش كۆتۈردى. ئالدىدا تەۋازۇ بىلەن قول باغلاپ تۇرغان جۇۋانغا ـــ تېخى بىر ئاي بۇرۇن نىكاھىغا ئالغان كىچىك ئاغىچىسىغا مېھرى بىلەن قارىدى. قامىتى تال چۈشكەنى ئەسلىتىدىغان، خۇمارلىق كۆزلىرى ئەتراپىدىكى قاش ـ كىرپىكلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان گۈل يۈزلۈك بۇ جۇۋان ھەقىقەتەن پەرىزاتتەك گۈزەل ئىدى. ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتكەن بۇ بىر ئايدىن بېرى سەييىدئەلى ئالىپ ئۆزىنى قايتىدىن يىگىرمە ياشلىق يىگىت ھالىتىگە قايتىپ قالغاندەك سېزەتتى. شۇ تاپتا كىچىك ئاغىچىسىنى كۆرۈش بىلەن تومۇرلىرىدىكى يىگىتلىك قانلىرى قاينىشقا باشلىغانىدى، لېكىن ئۆزىنى دەرھال تۇتۇۋېلىپ، ھاياجىنىنى زورىغا باستى. سارايىنىڭ تۆرىدىكى چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان خېنىمنىڭ ھۇجرىسىغا ھۆرمەت بىلەن نەزەر تاشلىدى.

ـــ چوڭ ئاغىچا ھۇجرىسىدىمۇ؟ ـــ سورىدى سەييىدئەلى ئالىپ.

ـــ ئۆزلىرىنى ساقلاۋاتىدۇ ھەزرىتىم، ـــ بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ ئەدەپ بىلەن جاۋاب بەردى كىچىك ئاغىچا.

سەييىدئەلى ئالىپ تۆردىكى ھۇجرىغا قاراپ ماڭدى.

ـــ ھارمىغايلا، ـــ دېدى ئۇز سۇلتان خېنىم سەييىدئەلى ئالىپنى كۆرۈپ خۇش تەبەسسۇم بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ.

سەييىدئەلى ئالىپ كاتسۇپىدىكى قوشلاپ سېلىنغان كۆرپىدە ئولتۇردى.

ـــ ھەزرىتىمنىڭ ئۇسسۇلۇققا تاۋى بارمىكىن؟

ـــ ئۇسسىمىدىم.

ـــ غىزانى كىچىك ئاغىچىنىڭ ھۇجرىسىدا راسلاپ قويغان، ـــ دېدى ئۇز سۇلتان خېنىم.

سەييىدئەلى ئالىپ چوڭ ئاغىچىسىغا مېھرى بىلەن قارىدى:

ـــ غىزانى مەشەگە ئەكىرىپ بەرگەي، ئۆزلە بىلەن بىللە

غىزالانغۇم بار.

مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم قېنىق سۇرمە سۇركەن چىرايلىق بادام قاپىقىنى بىلىنەر ـ بىلىنمەس سۇزدى.

ـــ كىچىك ئاغىچا كۆڭۈللىرىنى رەنجىتىپ قويمىغاندۇ ھەزرىتىم؟

ـــ ياقەي.

ـــ ئۇنىڭدىن كۆڭۈللىرى سوۋۇپ قالدىمۇ ـ يا؟

سەييىدئەلى ئالپ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي ئو-ڭايسىزلاندى. راست گەپ قىلسا مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىمنىڭ كۆڭلى رەنجىيتتى، يالغان جاۋاب بېرىشكە تىلى بارمايتتى.

سەييىدئەلى ئالپ گەدىنىنى قاشلىغىنىچە جاۋاب بەردى:

ـــ بۇگۇن كۆڭلۇم ئۆزلەنى تارتىپ...

ـــ يالغان گەپنى قاملاشتۇرالمىغاندىكىن دېمەيلا قويسىلا، ـــ دېدى مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم پىسسىقكىدە كۇلۇپ، ـــ كىشىلەر يېڭى كوزىنىڭ سۇيى سوغۇق، دېيىشىدىكەن. قىزىپ تۇرغان يۇرەكلىرىنى مەن سەگىتەلمەيمەن.

ـــ ماڭا ئىشەنسىلە، ئالدىمىدىم، كۆڭلۇم راستىنلا ئۆزلەنى تارتىپ...

ـــ كىچىك ئاغىچىنى نىكاھلىرىغا ئالغانلىرىغا ئەمدى يەتكىرمە توققۇز كۇن بولدى، ـــ دېدى ئۇز سۇلتان خېنىم سەييىدئەلى ئالپنىڭ سۆزىنى بۆلۇپ، ـــ ئۇنىڭ بىلەن تولۇق قىرىق كۇننى ئۆتكۇزمەي مېنىڭ ھۇجرامغا چىقمۇالسىلا، قەسىرىدىكىلەرنىڭ ئالدىدا سەت تۇرماسمۇ؟ كىچىك ئاغىچا قانداق يۇزىنى كۆتۇرۇپ يۇرىدۇ؟ ياكى چوڭ ئاغىچا چىدىماسلىق قىلىپ، ھەزرىتىمنى ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىغا ئەكىرىۋاپتۇ، دېگەن پىتىنگە قالسۇن دەملا مېنى؟ قويسىلا، ھازىرلا چىقىپ كەتسىلە.

مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم نازلىق كۇلگىنىچە سەييىدئەلى ئالپنىڭ تۆگە تاپىنىدەك يوغان ئالقانلىرىدىن تۇتۇپ تارتتى. بىراق سەييىدئەلى ئالپ چاققانلىق بىلەن ئۇز سۇلتان خېنىمنى

قۇچقىدا ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

ـــ مېنى قوغلىمىسىلا، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئۇنى باغرىغا بېسىپ تۇرۇپ، ـــ ئۆزلەگە دەيدىغان گېپىم بار.

ـــ ئەمىسە چاققان دېسىلە، ـــ دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە ئېرىنىڭ قۇچقىدىن چىقىپ كېتىشكە يۇلقۇنۇپ.

ـــ ئۆگۈنلۈككە قەشقەرگە لەشكەر تارتىدىغان بولدۇم.

ئۇز سۇلتان مەلىكە تېپىرلاشتىن توختاپ، ئېرىنىڭ چىرايىغا لاپپىدە قارىدى.

ـــ راستمۇ؟

ـــ راست. جۇمەدىن يېنىپ يولغا چىقىمىز، قەشقەرگە ئۆز-لەنى ھەمراھ قىلىپ بارغۇم بار.

مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كۆزىگە چەكسىز بىر مېھىر بىلەن قارىدى. شۇ تاپتا بىر ئايدىن بېرى رەشك ئازابىدا ئۆرتەنگەن يۈرىكى تاتلىق بىر ھاياجاندىن دۈپۈر-لەۋاتاتتى. ھەئە، چىن يۈرىكىدىن سۆيگەن بۇ كىشىنىڭ ئۆزىنى ھېلىمۇ ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ۋۇجۇدى بەختىيار-لىققا تولغاندى. ئۇ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

ـــ مۇشۇنچىلىك تارتىشقانلىرىغا رەھمەت ھەزرىتىم. مېنىڭ ھازىر سەپەر ئازابىغا چىدىغۇچىلىكىم يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە يولدا ئۆزلەگە جاپا سېلىپ قويىمەن. ئەڭ ياخشىسى كېچىك ئاغىچىنى ھەمراھ قىلىۋالسىلا، ئۇ ياش بولغاندىكىن جاپاغا چىدايدۇ.

مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىمنىڭ سەييىدئەلى ئالىپتىن بىر دەقىقىمۇ ئايرىلغۇسى، جاھاننىڭ ئۇ چېتىگە بارسىمۇ ھەمراھ بو-لۇپ بىللە بارغۇسى بار ئىدى. ئەمما ئىچكى تۈيغۇسىنى يوشۇرۇپ ئىرادىسگە خىلاپ ھالدا جاۋاب بېرىۋاتاتتى.

ـــ ھەرقانداق جاپالىرىنى كۆتۈرۈشكە رازىمەن مەلىكە، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ھاياجانلانغان ھالدا، ـــ ئاشۇ مۇشكۈل سەپەردە ئۆزلەنىڭ ھەمراھ بولۇشلىرىنى تولىمۇ ئارزۇ قىلاتتىم.

ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرەر يىلغىچە كۆرۈشەلمەسلىكىمىز مۇمكىن، ئۆزلەدىن بىر يىل ئەمەس، بىر كۈن ئايرىلىپ ياشاشقىمۇ تاقىتىم يوقتۇر.

سەييىدئەلى ئالىپ ئايالىنىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىنى كۆرۈپ يەنە ئېغىز ئاچتى:

ـــ پەقەت بولمىسا كىچىك ئاغىچىنىمۇ بىللە ئېلىۋالايلى، خىزمەتلىرىنى قىلدىغانغىمۇ ئادەم لازىمغۇ تايىنلىق.

سەييىدئەلى ئالىپ بۇ گەپلەرنى چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ دەۋاتاتتى. ھاياجانلانغان ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ كۆزىگە غىللىدە ياش كەلدى. شۇنداقتىمۇ چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ جاۋاب بەردى:

ـــ مېنىڭمۇ ئۆزلەدىن پەقەت ئايرىلغۇم يوق ھەزرىتىم. ئەمما كەچۈرسىلە، بۇ دورەم راستتىنلا ھەمراھ بولالمايمەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە كىچىك ئاغىچا بىلەن كۆپرەك بىللە بولسىلا، پەرزەنتلىك بولۇش ئارزۇيىمىز تېزرەك ئەملگە ئېشىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

سەييىدئەلى ئالىپ غۇڭزىدە قاپىقىنى تۇردى:

ـــ مەن ئۆزلەگە قاچان پەرزەنت غەلۋىسى قىلدىم مەلىكەم؟ مەسلىھەتمگە سالماي، ئۇنىمغىنىمغا قويماي ئول كىچىك ئاغىچىنى ئېلىپ بەردىلە، مانا ئەمدى تېزرەك بالىلىق بولسىلا، دەپ، مەندىن ئۆزلىرىنى قاچۇرۇۋاتىدىلا. بىلىپ قويسىلا مەلىكەم، بالا بولمىسا مەيلى، لېكىن ئۆزلە بولمىسلا بولمايدۇ.

ئۇز سۇلتان مەلىكە بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ يىغىسىدا سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ئۆزگەرمەس، چىن مۇھەببىتىگە بولغان خۇشاللىقىمۇ، توي قىلىپ تا مۇشۇ كەمگىچە قورساق كۆتۈرمىگەنلىكى ئۈچۈن يۈرىكىنى ئازابلاپ كەلگەن ھەسرەت، نادامەتمۇ بار ئىدى. ھەئە، ئون تۆت ـ ئون بەش يىلدىن بېرى پەقەتلا قورساق كۆتۈرمىگەن مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم ئاخىر سەييىدئەلى ئالىپقا كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرىپ بالىلىق بولۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن، سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قارشىلىقىغا پەرۋا قىلماي، نۇرغۇن

قىزلار ئارىسىدىن ئاشۇ قىزنى تاللاپ نىكاھلاپ قويغانىدى.

ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ يىغلىغىنىنى كۆرۈپ سەييىدئەلى ئالىپ تەمتىرەپ قالدى.

ــ يىغلىمىسىلا مەلىكەم، ئۆزلە يىغلىسىلا يۈرىكىم تىلىنىپ كېتىدىكەن.

ــ ئەمىسە گېپىمگە ماقۇل بولسىلا، ــ دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە ئۆكسۈپ تۇرۇپ.

ــ ئەمىسە ئۆزلەمۇ بۇگۈن مېنى ھۇجرىلىرىدىن قوغلىمىغايلا، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ.

قاتتىق ھاياجانلانغان مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم سەييىدئەلى ئالىپنىڭ بوينىغا مەھكەم گىرە سالدى.

31

تۇركىستان.

ئەمىر شەيخ نۇرىددىن تەكشىلىتا قالغانىدى. ئۇ كۈيۈئوغلى، مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش باھانىسىدا ئەندىجانغا لەشكەر تارتىپ كەلگىنىدە ئۇنىڭغا ھەر تەرەپتىن ھەمدەم بولۇپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەھلىكىسىدىن تولۇق قۇتۇلۇپ كېتىشنى خىيال قىلغانىدى. ئويلىمىغان يەردىن سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلىپ، ئۇنىڭ بۇ خىيالى كۆپۈككە ئايلانىدى. كۆپۈككە ئايلاندىلا ئەمەس، قايتىدىن غەمدە، ۋەھىمىدە قالدى. ئۇنىڭغا مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقىلى خېلى يىللار بولغان، بۇ مەزگىلدە ئۇ سەمەرقەنت تەختگاھىغا ئەۋەتىشكە تېگىشلىك ئولپانلارنى پەقەتلا ئەۋەتمىگەنىدى. نېمە سەۋەبتىندۇر مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنى ئولپان تاپشۇرۇشقا ئالدىراتمىغان، ھەتتا

ئۇنىڭ نىيىتىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئەلچىمۇ ئەۋەتمىگەنىدى. گەرچە ئەمىر شەيخ نۇرىددىن بۇ ئىشتىن تازا خاتىرجەم بولالمىغان، ھەرزامان مىرزا ئۇلۇغبەگ سەلتەنەتىدىن ئېھتىيات قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، قوشنا ئەل موغۇلىستان سۇلتانى بىلەن قېيىن ئاتا ـ كۈيۈئوغۇللۇق مۇناسىۋەتكە ئىشىنىپ ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ، كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ كەلگەنىدى. غەم قىلغان ئىش ئاخىرى يۈز بەردى، مىرزا ئۇلۇغبەگ سەركەردىسى ساتۇقخاننى بىر تۈمەن كىشىلىك خىللانغان لەشكەر بىلەن تۇركىستانغا ئەۋەتتى. ھېلىمۇ ياخشى، كۈيۈئوغۇل سۇلتان ئۇۋەيسخان ھەم قېينىئاتىسىغا بولۇشۇش، ھەم مىرزا ئۇلۇغبەگدىن قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش مۇددىئاسىدا لەشكەر تارتىپ كېلىپ ساتۇقخاننىڭ ئالدىنى توسۇپ، قېينىئاتىسىنى ئۇرۇشنىڭ بالايىئاپىتىدىن ۋاقىتلىق قۇتقۇزۇپ قالغانىدى. ناۋادا كۈيۈئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخان ماۋەرائۇننەھر ۋادىسىنى تولۇق ئىستىلا قىلالمىسىمۇ ئەندىجانىنى تەسەررۇ پىغا ئالالىغان بولسا، مىرزا ئۇلۇغبەگ ھاكىمىيىتىدىن كېلىدىغان ۋەھىمىدىن تولۇق قۇتۇلۇپ كەتكەن بولاتتى. ئەپسۇس، ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ بۇ ئارزۇسى ئەملگە ئاشمىدى. ئەملگە ئاشمىدىلا ئەمەس، كۈيۈئوغلىنىڭ ئۆلۈمى يۈرىكىدىكى ۋەھىمىنى نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇۋەتتى.

«نەچچە ۋاقىتتىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ كۈيۈ ئوغلۇم ئۇ ۋەيسخاندىن ئېھتىيات قىلىپ، ئىتائەتتىن چىققىنىمنى سۈرۈشتە قىلمىغان بولغىيدى، ئەمدى ھەرگىز قاراپ تۇرمايدۇ. سەركەر دىلەرنى تۇركىستانغا قايتىدىن لەشكەر تارتىشقا بۇيرۇشى مۇمكىن.. بىراق، كۈيۈ ئوغلۇم قازا قىلغان بىلەن نەۋرەم بار، نەۋرەم دېگەن چوڭ خانزادە، چوقۇم ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ، مۇغۇلىستان سەلتەنەتىگە سۇلتان بولىدۇ. ناۋادا ياخشى كۈننىڭ يامىنى بولۇپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى كېلىپ قالسا، نەۋرەم يۇنۇسخان قاراپ تۇرمايدۇ. ھەئە، قىزىم دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئۇنىڭغا دەرھال سەركەردە ـ لەشكەر ئەۋەتىپ،

بوۋاڭنى ياۋنىڭ تەھلىكىسىدىن قۇتۇلدۇر، دەيدۇ...»

شۇنداق، ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ قەلبىدىكى ئۇمىد شامى پۈتۈنلەي ئۆچمەكتە ئىدى، ئەۋرىسى يۇنۇسخان ئۇنىڭ قەلبىدىكى ئاشۇ ئۇمىد شامىنى ئاجىز پىلىلدىتىپ تۇراتتى. قىزى دۆلەت-سۇلتان مەلىكىنىڭ قاراپ تۇرمايدىغانلىقىغا، ئۆزىگە ھەمدەمدە بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ھەئە، قەلبىنىڭ بىر يېرىدە كەچىككىنە تۇركىستان ئېلىنىڭلا ئەمەس، ئەۋرىسى تەختتە ئولتۇر-غان بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنىتىنىڭمۇ خاقانى بولۇش خام خىيالى بار ئىدى. چۈنكى، ئەۋرىسىنىڭ ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشىنى، ئۆزىنى بۈيۈك خاقان، دەپ ئېتىراپ قىلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

كۆتمىگەندە ئىنىسى ئىرازان بارىن بىلەن سەركەردىسى مەرەك تۇركمەنىنىڭ قىزى دۆلەتسۇلتان خانىش بىلەن ئەۋرىسى يۇنۇسخانىنى ئېلىپ تۇركىستانغا قايتىپ كېلىشى ئۇنىڭ بۇ شەھرىن چۈشىنى پۈتۈنلەي بەربات قىلىۋەتتى. ئۇ تۇرپان تەختگاھىدىكى ئەمىرلەرنىڭ چوڭ خانزادىنى قايرىپ قويۇپ كىچىك خانزادىنى تەخت ۋارىسى قىلىپ، تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى.

ـــ ئول موغۇلىستان ئەمىرلىرىنىڭ بۇ قىلغىنى يولسىزلىق. سەلتەنەت يوسۇنىغا خىلاپ، ـــ دېدى غەزىپىنى بېسىۋالالمىغان ئەمىر شەيخ نۇرىددىن چىچاڭشىپ، ـــ نەدىمۇ چوڭنى قايرىپ قويۇپ كىچىكنى تەختتە ئولتۇرغۇزىدىغان ئىش بار ئىكەن؟!

گەرچە ئەمدىلا ئون ئۈچ ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ، ئاق ـ قارىنى ئوبدانلا پەرق ئېتىپ قالغان خانزادە يۇنۇسخان تۇرپاندىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئىنىسىنى ئاتىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ھەرھالدا يامان ئەمەس بىلىپ قالغانىدى. شۇ تاپتا ئۇ ئانىسىنىڭ ھەسرىتىنىمۇ، بوۋىسىنىڭ غەزىپىنىمۇ چۈشىنەتتى.

ـــ مېنىڭ تەختتە ئولتۇرغۇم، سۇلتان بولغۇم يوق، ـــ دېدى

ئۇ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ.

ئاچچىقىنى كىمدىن ئېلىشنى بىلەلمىگەن ئەمىر شەيخ نۇرىددىن نەۋرىسىنىڭ ئالدىغا دىۋىلەپ كەلدى:

ــ نېمىشقا؟ نېمىشقا سۇلتان بولغىلىرى يوق خانزادەم؟ بىلىپ قويسىلا، سىلى دېگەن موغۇلستان سۇلتانىنىڭ چوڭ خانزادىسى، موغۇلستان تەسەررۇپى دېگەن سىلىنىڭ قانۇنلۇق ئاتا مىراس زېمىنلىرى. ئول تۈرپان تەختگاھىدا ئولتۇرۇش نۆۋىتى سىلىدىن ئاشسا ئاندىن باشقىلارغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك قائىدە بويىچە.

ــ خانزادە تېخى كىچىك، سەلتەنەت ئىشلىرىنى چۈشەنگۈچىلىكى يوق ئاتا، ــ دېدى دۆلەتسۇلتان خانىش كۆزىگە لىق ياش ئېلىپ، ــ ئۇنى بۇنداق ئەيىبلىمەسلە، ھېلىمۇ شۇنچە ئۇزاق يولنى بېسىپ ھېرىپ كەتتى.

ــ سىلى ئارىلاشمىسۇنلا! ــ دېدى ئەمىر قىزىنى سىلىكىپ، ــ ئەسلىدە خانىڭ يەنە بىر خانىشىدىن خانزادىسى بارلىقىنى بىلگەندىكىن، ئەقىللىرىنى جورۇپ ئىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، خانزادىلىرى ئۈچۈن ۋەلىئەھدلىك يارلىقىنى يازدۇرۇۋالماقلىرى كېرەك ئىدى. ئوزا يىلى تۈركىستانغا كەلگەنلىرىدە بۇ ئىشنى سەمىلىرىگە سېلىپ ئالاھىدە تاپىلىغانىمەن. خوپ بولدىمۇ ئەمدى، ئاتا نەسىھىتىگە قۇلاق سالمىسا قانداق بولىدىكەن؟

دۆلەتسۇلتان خانىش دادىسىغا جاۋاب ياندۇرۇش ئۈچۈن ئاغزىنى ئۆمەللەپ ــ ئۆمەللەپ توختاپ قالدى. ئوغلى يۇنۇسخانغا بىرنەچچە دەقىقە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ئىككى قىزىنى ئەگەشتۈرگىنىچە ھەرەمگە ــ ئانىسىنىڭ قېشىغا چىقىپ كەتتى. ئانىسىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ماڭغان يۇنۇسخانغا ئەمىر شەيخ نۇرىددىن كايىدى:

ــ سىلى قېپقالسىلا خانزادەم. چوپچوك يىگىت تۇرۇقلۇق ۋالىدەلىرىنىڭ پېشىغا ئېسىلۋېلىپ يۇرۇشتىن نومۇس قىلسىلا! يۇنۇسخان پەرۋا قىلماي ئانىسىنى سارايىنىڭ ئىشكى تۈۋىدە-

گىچە ئۇزىتىپ چىقتى، ئاندىن يېنىپ كېلىپ بوۋىسىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ توختىدى.

ـــ خانىش ئانامنى ئارتۇقچە ئەيىبلىدىلە ئالىيلىرى، ـــ دېدى يۇنۇسخان سالماقلىق بىلەن ئەمىرنى«بوۋا» دەپ ئاتىماي كۆزلىرىگە قاراپ تۇرۇپ، ـــ ئۆزلە ئۇ كۈنى تۇرپان ئوردىسىدا بولغان قۇرۇلتايىنى بىلمەيدىلا، خانىش ئانام تىكەندەك يالغۇز قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمەس، مېنىڭ ھاياتىمنىڭ خەۋپىتە قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئول ئەمىرلەرنىڭ قارارىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. كىمنىڭ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلغۇسى يوق دەيدىلا؟ راست، ئول تاجۇ تەخت مېنىڭكى، مەن تۇرۇپ باشقىلارنىڭ ئولتۇرۇشى سالاھىيىتى ئەسلا يوق ئىدى. بايا ئانامنىڭ كۆڭلىنى ئايىغانلىقىم، يۈرەك يارىسىنى تاتىلاپ، دەرد ئۈستىگە دەرد قوشمايلى، دېگەنلىكىم ئۈچۈن ئاشۇنداق دەپ قويدۇم. ئۆزلەگە ۋەدە بېرەي: ئاللاھ خالىسا ئاتامنىڭ تەخت ـ سەلتەنىتىنى قولۇمغا ئالمايلى قويمايمەن.

نەۋرىسىنىڭ سۆزلىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىنغا ئازراق تەسەللى بولدى، ئۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلەپ قويغىنىغا پۇشايمان قىلدى. نەزەرىنى تاپسىدا قول باغلاپ تۇرغان ئىنىسى بىلەن سەركەردىسىگە يۆتكىدى:

ـــ خوش، ئىككىلىرىنىڭ قوللىرىدا بىر تۇمەن ئاتلىق چەۋەندازلار تۇرۇقلۇق، ئول موغۇلىستان ئەمىرلىرىنىڭ قارارىغا خوش ـ خوش ئېتىپ، ھېچقانداق ئىش تەۋرەتمەيلا خانىش بىلەن خانزادىنى ئېلىپ يېنىشلىرىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ باقسام بولامدۇ؟

ـــ بىز بىخەستەلىك قىلىپتۇق ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئىرازان بارىن، ـــ ئول ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۆيقەستىنى خىيالىمىزغىمۇ كەلتۈرمەپتىمىز. چوڭ خانزادىنىڭ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىغا ھېچكىم بىر نېمە دېيەلمەيدۇ دەپ، تولىمۇ يۈزە ئويلاپتۇق.

ـــ ئۇلارنىڭ سۈيىقەستى ئاشكارا بولغاندا كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولساقمۇ يەنىلا ئامالسىز قالدۇق، ـــ دەدى مىرەك تۇركمەن، ـــ ئول چاغدا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز سىرتتا، بىز ئوردىدا بولغانلىقىمىز، ئۇنىڭ ئۇستىگە خانىش بىلەن خانزادىنىڭ ھاياتىدىن ۋايىم يېگەنلىكىمىز ئۈچۈن قارامىلىق قىلىشقا پېتىنالمىدۇق. بىھۇدە قىرغىنچىلىققا سەۋەب بولۇپ، خانىش بىلەن خانزادىنى بالاغا تىقىپ قويۇپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز دىن ئايرىلىپ قالغىنىمىزدىن كۆرە، تىنچ ـ ئامان تۇركىستانغا قايتىپ كېلىپ، ئالىيلىرى بىلەن بامەسلىھەت ئىش قىلايلى دېدۇق.

ئورۇنلۇق سەۋەب ئالدىدا ئەمىر شەيخ نۇرىددىن لام ـ جىم دېيەلمىدى، ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەندە ئۇلارنى ئەيىبلەشنىڭمۇ ھاجىتى قالمىغانىدى.

ـــ شۇنداق قىلىپ، ئەمدى بۇ ئىشلارنى بولدى قىلىدىكەن ـ مىز ـ دە، ـــ دەدى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ھەسرەتلەنگەن ھالدا، ـــ بىلەمسىلەر، ئۇلارنىڭ بۇ قىلغىنى بىزنى كۆزگە ئىلمىغانلىق، تۇركىستان سەلتەنىتىگە قىلىنغان ھاقارەت. سۇكۇت قىلساق ھەرگىز بولمايدۇ.

ـــ ئەلۋەتتە بىزمۇ سۇكۇت قىلالمايمىز، ـــ دەدى ئىرازان بارىن، ـــ بارلىق تۇركىستان لەشكەرلىرىنى ئىختىيارىمغا تاپشۇرسىلا ئالىيلىرى. موغۇلىستانغا رەسمىي لەشكەر تارتايلى، ئول ئىنسابسىزلاردىن خانزادىنىڭ تەختىنى سويۇپ ئالايلى.

ئەمىر شەيخ نۇرىددىن يالت ئېتىپ ئىنىسىنىڭ كۆزىگە قارىدى.

ـــ شول تاپتا، ـــ دەدى ئىرازان بارىن سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ تۇرپان تەختگاھى بىزدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەمدۇر. ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئەس ـ يادى قەشقەرنى قايتۇرۇپ ئېلىشتا، بىزنىڭ لەشكەر تارتىپ بېرىشىمىزنى ئۇلار زىنھار خىيالىغا كەلتۈرمەيدۇ.

ـــ لەشكەر تارتىپ بارساق، تۇرپان تەختگاھىنى قولىمىزغا ئالالمىغان تەقدىردىمۇ موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ يېرىمىنى بولسىمۇ خانزادىگە تەۋە قىلالمىشىمىزدا گەپ يوق، ـــ دېدى مىرەك تۇركمەن لەشكەر تارتىشنى قوللاپ، ـــ ناۋادا بۇ مۇددىئايىمىزدىن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۈرسەك، ئۇزۇندىن بېرى زېمىن دەۋاسى قىلىپ كەلگەن رەقىبلەرنى كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن بولسىمۇ بىزنى قوللىشى، ھەتتا قەشقەرنى ساقلاپ ياتقان سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى بىز بىلەن كۆمەكلىشىشكە بۇيرۇشى مۇمكىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ، ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەلدى. ھەئە، شۇ تاپتا موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ نۇسرەت قازىنىشقا ئۇنىڭ ئىشەنچى يوق ئىدى. مۇشۇ سەۋەب بىلەن دۈشمەننى ئىككى قىلىۋېلىشنى، قۇدرەتلىك ئىككى خانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاپسىلىپ قېلىشنى خالىمايتتى. ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇنىڭ تاجۇتەختى ياكى ماۋەرائۇننەھر ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن، ياكى بۇيۇك موغۇلىستان ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىناتتى. ھەر ئىككى ئەلگە تەڭ تاقابىل تۇرۇشقا ئۇنىڭ ماغدۇرى يەتمەيتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭ موغۇلىستانغا لەشكەر تارتقىنىنى بىلىپ قالسا، دەرھال تۇركىستانغا لەشكەر تارتىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. نەچچە يىلدىن بېرى ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ئولپان تاپشۇرمىغانلىقى سەۋەبلىك مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ خەتەرلىك رەقىب ئىدى. ھازىرقى ئەڭ ئەپلىك چارە ـــ ئاشۇ كۈچلۈك ئىككى ئەلنىڭ ئوتتۇرىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىش، ئۇرۇش ئوتىنى ئۇلارغا تۇتاشتۇرۇپ ئارىدىن نەپ ئېلىش ئىدى. چۈنكى، قايسى تەرەپ غەلىبە قىلسا ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئوخشاشلا پايدا ئالاتتى. ناۋادا مىرزا ئۇلۇغبەگ غەلىبە قىلسا، ئىستىلاسىنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن موغۇلىستان تەختىگە چوقۇم خانزادە يۇنۇسخاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويىاتتى. بۇنىڭ

ئۇچۇن ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەۋەلىك بىلدۇرۇپ ۋاقتى ـ قەرەلـ
دە ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرسىلا بولاتتى. ناۋادا موغۇلستان تەرەپ
غەلىبە قىلىپ قالسا، ئۇلاردىن نەۋرىسىگە تەسىررۇپ زىمىن بەـ
رىشنى بىمالال تەلەپ قىلالايتتى. ئۇ چاغدا موغۇلستانلىقلارنىڭ
مەرھۇم خانىنىڭ بۇ چوڭ خانزادىسىنى ھاكىمىيەتسىز قالدۇرۇشقا
يۇزى چىدىمايتتى ـ دە، تەبىئىي ھالدا نەۋرىسى خانزادە يۇنۇسـ
خانغا ماۋەرائۇننەھرنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇش نېسىپ بولاتتى، ئۆزى
بولسا پەقەتلا زىيان تارتمايتتى.

مۇشۇلارنى چاقماق تېزلىكىدە خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن ئەمىر
شەيخ نۇرىددىن چاڭقاپ ھالىدىن كەتكەن ئادەم بىر ھېجىر سوغۇق
سۇغا ئېرىشكەندەك روھلاندى، ئىككى سەركەردىسىگە ئويلىغانلىـ
رىنى مېغىزلىق قىلىپ چۈشەندۈردى.

ـــ راستتىنلا مىرزا ئۇلۇغبەگدىن يارەدەم تەلەپ قىلمىزمۇ
ئالىيلىرى؟ ـــ سورىدى ئىرازان بارىن تازا ئىشەنچ قىلالماي.

ـــ ئەلۋەتتە، ـــ دېدى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئۆزىگە ئىشەنـ
گەن ھالدا، ـــ ئول ئىككى ئەلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئون نەچچە يىلـ
دىن بېرى قەشقەرنى تالىشىپ بىرنەچچە قېتىم ياغى بولدى. مەرـ
ھۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن
بۇ ئاداۋەت تېخىمۇ كۈچەيدى. پەمىچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ موغۇـ
لىستانغا لەشكەر تارتقۇسى بولسىمۇ، بىرەر ئورۇنلۇق باھانە تاپالـ
ماي تۇرۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خانزادە يۇنۇسخان سەمەرـ
قەنتكە بېرىپ، ئاتىسىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى ئېلىپ بېرىشنى
ئىلتىماس قىلسا، مىرزا ئۇلۇغبەگ قاراپ تۇرماسلىقى مۇمكىن.
ئۇنىڭسىزمۇ ھازىر ئۇنىڭ قەشقەردە ئىككى تۇمەن لەشكىرى بار.
سەمەرقەنتتىن لەشكەر يۆتكىمەيمۇ بۇ لەشكىرىي يۇرۇشنىڭ ھۆدـ
دىسىدىن چىقالايدۇ. بۇ باھانە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇچۇنمۇ تېپىلغۇـ
سىز پۇرسەت، ـــ ئەمىر نەۋرىسى يۇنۇسخانغا قاراپ سورىدى، ـــ
قانداق خانزادەم، سەمەرقەنتكە بېرىپ مىرزا ئۇلۇغبەگدىن يارەدەم
سوراشقا رىغبەتلىرى بارمۇ؟

بايانىن بېرى ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى بىر چەتتە جەمجىت ئولتۇرۇپ ئاڭلىغان يۇنۇسخان ئويلىنىپ تۇرمايلا جاۋاب بەردى:

ــ بۇنىڭدىن بۆلەك ياخشىراق ئامالمۇ يوقتەك قىلىدۇ. مەيلى، ئۇرۇنۇپ كۆرەي، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ قالسام ئەجەب ئەمەس.

خانزادە يۇنۇسخانغا ئاغزىدىن چىقارماي، ھېچكىمگە بىلدۈرمەي تۇرغان بىلەن، ئاتىسىنىڭ تاجۇ تەختىگە ئىنىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى قاتتىق ھار كەلگەنىدى. بولۇپمۇ تۇرپاندىن تۇركىستانغا كەلگىچە ئانىسىنىڭ ئۇنسىز ياش تۆكۈشى، ھەسرەتلىك ئۇھ تارتىشى ئۇنىڭ سەبىي يۈرىكىنى پارە ــ پارە قىلىۋەتكەن، تاجۇ تەختىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغانىدى. ئانىسىنىڭ دەردىگە دەرمان بولالمىغانلىقى، ۋەتىنىدىن، تاجۇ تەختىدىن ناھەق ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى، ئاتىسىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىنىڭ يولسىزلىقى، يۇزسىزلىكى غۇرۇرىغا قاتتىق تەگكەنىدى. گەرچە يول بويى ئانىسى بىلەن بۇ توغرۇلۇق پاراڭلاشمىغان بولسىمۇ، كۆنلەرنىڭ بىرىدە موغۇلىستانغا قايتىپ بېرىپ، تاجۇ تەختىنى قولىغا ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئۇنىڭ سەبىي يۈرىكىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغان تاجۇ تەخت ۋەسۋەسىسى ئاداۋەت، قىساسخورلۇق ئوتلىرىغا تۇتروق بولۇۋاتاتتى، ئىرادىسىنى كۈچەيتىۋاتاتتى.

شۇنداق، يەتتە ــ سەككىز ياش ۋاقتىدىن تارتىپ جانبازلىق ماھارىتىنىلا ئەمەس، ھېساب، تىل ــ ئەدەبىيات، قانۇن، لەشكەرىي ئىشلار، ھاكىمىيەت باشقۇرۇش، ئىلمىي رىيازەت ۋە ئىلمى تەجۈبد[1]... قاتارلىق ئىلىملەرنىمۇ كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېر، قاراشلىرى شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى. ئۇ ئاتىسىغا، سەييىدئەلى ئالپىقا بەكمۇ ھەۋەس قىلاتتى. چوڭ بولغاندا چوقۇم ئاشۇلاردەك ئادەم بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەپسۇس، ئاتىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان ۋاقىتسىز

① ئىلمى تەجۈبد ــ قىرائەت ئىلمى.

قازا قىلىپ كەتتى. ئەڭ ئىشەنگەن، ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىسى سەييىدئەلى ئالىپ بولسا قاراپ تۇرۇپلا يۈزسىزلىك قىلدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ يۈزسىزلىكىنى كۆڭلىگە پەقەتلا سىغدۇرالمىدى. تەقدىرنىڭ ئاچچىق، رەھىمسىز بۇ چاقچىقىدىن تېڭىرقىدى، ھەسرەتلەندى. ئىنسان خاراكتېرىنىڭ تۇراقسىزلىقىنى، ئەڭ يېقىن كىشىلىرىنىڭمۇ پايدا ـ مەنپەئەت، ھوقۇق ـ مەرتىۋە ئالدىدا ئايىنىپ كېتىدىغانلىقىنى، ۋاپا ـ ساداقىتىنى يوقىتىدىغانلىقىنى، ھاياتنىڭ تولىمۇ رەھىمسىزلىكىنى تۇنجى قېتىم ھېس قىلدى. ئەنە ئاشۇ ھېس ـ تۇيغۇلار ئۇنى ھەم جىمغۇر، ھەم غەيرەتلىك قىلىپ قويغانىدى. يول بويى ھەرقانداق بەدەل تۆلەپ بولسىمۇ موغۇلىستان سەلتەنىتىنى قولغا ئېلىشقا قەسەم قىلغانىدى.

ـــ يېقىنقى سەككىز ـ ئون يىلدىن بېرى سەمەرقەنت تەختگاھىغا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئولپاننى تاپشۇرماي كەلدۇق، ـــ دېدى مىرەك تۇركمەن كۆڭلىدىن كەچكەن گۇماننى يوشۇرماي، ـــ ئەمدىلىكتە خانزادە ئالىيلىرىنى ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتسەك مىرزا ئۇلۇغبەگ نېمىدەپ قالۇر؟

كاللىسىغا كەلگەن ئەقىلدىن ۋاز كەچكۈسى كەلمىگەن ئەمىر شەيخ نۇرىددىن سەركەردىسىنىڭ بۇ گېپىگە ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىدى.

ـــ خانزادە ئول دەرگاھقا ھازىرچە ئىككى يىللىق ئولپان بىلەن سوۋغا ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغاي. قالغىنىغا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئۆز قولۇم بىلەن مەكتۇپ پۈتۈپ بېرىمەن. بۇنىڭدىن باشقا، مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن ئوتتۇرىمىزدا قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت بار، ـــ ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئىنىسى ئىرازان بارىنغا لاپىيدە قاراپ قويۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ ئوزا يەلى مەلىكىلىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا ئەۋەتىپ بەرگەنلىرىدە ئورۇنسىز كايىغان ئىكەنمەن، ئەمدى بۇ ئىشمۇ ياخشىلىققا تەۋسىپ تېپىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. مەلىكە نېمىلا بولمىسۇن خانزادىگە ئىگىچى بولىدۇ. سىلى

خانزادىنى بىللە ئېلىپ بارسىلا مىرزا ئۇلۇغبەگ يۈزلىرىنى قىلماي قالماس، ئاللاھ خالىسا مەقسەت ـ مۇددىئايىمىزغا كەمكۈتمىسىز يەتكەيمىز.

ئىرازان بارىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىغا بېرىشنى خالىمىدىمۇ ياكى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسى بولغان كۆيۈگىنىغا يالۋۇرۇشنى ھار ئالدىمۇ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ـــ ئەي ياخشىسى، يەنىلا موغۇلىستانغا لەشكەر تارتقىنىمىز تۈزۈك ئىدى ئالىيلىرى.

ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئىنىسى ئىرازان بارىنىنى قوپاللىق بىلەن سىلكىۋەتتى:

ـــ گەپ بىر، قۇلاق ئىككى، ئەمدى زىنھار ئارىسالدى بولمىسۇنلار!

شاھنىشىنىنى سوغۇق تىمتاسلىق باستى.

خانزادە يۈنۈسخانىنىڭ ئىرازان مىرزىنى قوللىغۇسى، ۋەتىنىگە لەشكەر تارتىپ بارغۇسى، تاجۇ تەختىنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قولى بىلەن ئەمەس، ئۆزىنىڭ جاسارىتىگە تايىنىپ مەردلىك بىلەن تارتىۋالغۇسى بار ئىدى. ئەمما بۇنىسىنىڭ ئەلپازىغا قاراپ يېلىنغۇسى كەلمىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىنىسىنىڭ قولىدىن تاجۇ تەختىنى تېزرەك تارتىۋېلىش ئارزۇسىلا ھۆكۈمران ئىدى، خۇددى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويغان ئويۇنچۇقىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئالدىرىغان كىچىك بالىدەك. ئۇنىڭدىن چوڭقۇرلاپ ئويلىغۇدەك ھېچسىسى يوق ئىدى.

※ ※ ※

ئۇچ ھەپتىدىن كېيىن خانزادە يۈنۈسخان بۇۋىسى ۋە ئانىسى بىلەن خوشلىشىپ ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەنلىكىنى ھەمراھلىقىدا، تۇرپاندىن ئايرىلغان چاغدا ئۆزىگە ئەگەشكەن ئۇچ مىڭغا يېقىن ۋەتەندىشىنى ئەگەشتۇرۇپ سەمەرقەنتكە قاراپ يولغا

چىقتى. ئۇنىڭغا ئەگەشكەن بۇ ئۇچ مىڭ ئادەمنىڭ ھەممىسى ئور-دىدىكى تەخت ۋارىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا خانزادە يۇنۇسخانىڭ تەختكە چىقىشىنى قوللاپ، سەيىدئەلى ئالپ بىلەن مۇنازىرىلەشكەن بىرنەچچە ئەمىرنىڭ نۆكەرلىرى، ئا-ئىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىدى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىن مىرزا ئۇلۇغبەگنى تەسىرلەندۇرۇپ، ھېسداشلىقى قوزغاش ئۈچۈن بۇ مۇساپىرلارنى خانزادە يۇنۇسخان بىلەن سەمەرقەنتكە بىللە بېرىشقا بۇيرۇغانىدى.

ئۇلارنىڭ تۇركىستاندىن ئايرىلىپ ماۋەراۋننەھر تەۋەسىگە رەسمىي قەدەم باسقاندىن كېيىن يول يۇرۇشى تولىمۇ ئاستا بولدى. چۈنكى، ئۇلار يول ئۈستىدىكى تۇمەن دەرىجىلىك بەگلەر بىلەن، شەھەر ـ ۋىلايەت ئەمىرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ سەمەرقەنتكە بېرىش مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈپ، يول خېتىگە تامغا باستۇرۇپ مېڭىشى شەرت ئىدى. ئەلۋەتتە يول خېتىگە ھەر بىر تامغا باستۇرغاندا ئاز ـ تولىدىن رەسمىيەت ھەققى، سوۋغا ـ پىشكەش تاپشۇرمايى بولمايتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ئېلىۋالغان يول خىراجىتى يېرىم يولدىلا پۈتۈنلەي تۈگىدى، سەپەرنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى ئۇلار ئۆز بىساتىدىكى مال ـ مۈلۈكلىرىنى خىراجەت قىلىپ داۋاملاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. نەچچە ئونلىغان قېچىر ـ تۆگىلەرگە ئارتىلغان، مىرزا ئۇلۇغبەگ ھۆزۈرىغا ئېلىپ مېڭىلغان ئولپانلارغا چېقىلغىلى بولمايتتى. رەخت، تېرىلەر تايلىرى بىلەن، ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋاھىراتلار قاچىلانغان ساندۇقلار قۇلۇپلىرى بىلەن پېچەتلەپ-تىلگەنىدى. ئۇچ مىڭغا يېقىن ئادەمنىڭ ئۇچ ۋاقىلىق ئوزۇق ـ تۈ-لۈكىنى ھەل قىلىش تولىمۇ قىيىنغا چۈشۈۋاتاتتى.

سەمەرقەنتكە بېرىشنى خالاپ كەتمىگەن ئىرازان بارىن بې-شىنى ئېچىگە تىقىۋالغانىدى.

ـــ سىلىنىڭ نەۋرە ئىگىچىلىرى بولمىش قىزىمنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسىگە ياتلىق قىلغىنىم بىلەن ئۇنىڭ چوڭ ئاغىچىلىق سالاھىيىتى يوقتۇر، ـــ دەيتتى ئىرازان بارىن يۇنۇسخانغا ھال دادلاپ، ـــ ئۇنىڭ ئۇستىگە كۈيۈئوغۇل بولمىش

ئابدۇللەتىپ مىرزا خۇي ـ پەيلىنىڭ تايىنى يوق بىر خانزادىدۇر. قىزىمنىڭ بۇ توي ئىشى ئاغىچام سەمەرقەنتكە تۇغقان يوقلاپ بار-غان چېغىدا ئابدۇللەتىپ مىرزىنىڭ قىزىمغا كۆزى چۈشۈپ قېلىشى بىلەن مەجبۇرەن ۋۇجۇدقا چىققان. تا ھازىرغىچە مىرزا ئۇ-لۇغبەگ بىزنى قۇدا ئورنىدا كۆرۈپ باقمىدى. بەلكىم بۇ دورەم كۆرۈشسەكمۇ قۇدىلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئانچە رىئايە قىلىپ كەتمەسلىكى مۇمكىن.

يۇنۇسخان لام ـ جىم دېمەيتتى. ھەئە، ئۇ ئۆزىگە ھەمراھ بو-لۇپ ماڭغان ئانا تەرەپ تاغىسى ئىرازان بارىندىن چوڭ ئۇمىد كۈتمەيتتى، پەقەت موغۇلىستان تەختىنى قولىغا ئېلىش ئۈچۈن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ياردىمىگە تايانمىسا بۇ كاتتا ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەنىدى. شۇڭا مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇنىڭ بىلەن قانداق يوسۇندا كۆ-رۈشۈش، قانداق تەرزدە سۆزلىشىش، نېمە دېيىش ھەققىدە باش قاتۇراتتى، دېمەكچى بولغان گەپلىرىنى كۆڭلىدە پىشۇرۇۋېلىشقا تىرىشاتتى.

يۇنۇسخان ھەمراھلىرى بىلەن ئەنە ئاشۇنداق جاپالىق يول بېسىپ، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىغا بىر تۇغرام نانغا زار بولغان ھالەتتە ئاران يېتىپ كەلدى.

32

شۇ كۈنلەردە خانىقا سېلىش باھانىسى بىلەن رەسەتخانا قۇ-رۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بىلەن قاتتىق ئارازلىشىپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلى تولمۇ پاراكەندە ئىدى. گەرچە سەلتەنەت سۈرىگە تايىنىپ رەسەت-

خانا قوروُلوُشى ئورنىنى ئىگىلىۋالغان مۇرىدىل ھىدايەتچىلەرنى قوغلىۋەتكەن، جاھىللىق قىلغان، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى تۈپ زىندانغا تاشلاپ، ئۇلارنى رەسەتخانا قوروُلوُشىغا قايتا توسقۇنلۇق قىلالمايدىغان قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىش سەرقەنت شەھىرىدە يامان تەسىر پەيدا قىلغانىدى. خان بىلەن تەڭتۇروُشقا پېتىنالمىغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش غايىبتىن ئاڭلىغان ۋەھيي، چۈشىدە ئايان بولغان بېشارەت، ئېتىكاپخانىدا كۆرگەن كەشپۇ كارامەتلىرىنى تەرغىب قىلىپ، مىرزا ئۇلوُغبەگنى دەھرىي، مۇرتەدلىكتە ئەيىبلەپ، رەسەتخانىدىن ئىبارەت كۇپۇر دەرگاھىنىڭ سەمەرقەنت خەلقىگە كەلتۈرىدىغان بالا ـ قازالىرىنى شەرھلەپ، بولوُشىغا پىتىنە ـ پاسات تارقاتقانىدى. ئىشانىنىڭ جۇلدۇر كېپەن، قەلەندەر سىياق دەرۋىش ـ سوپىلىرىنىڭ زىندانغا تاشلانغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن شەھەر ئاھالىسى بۇ پىتنە پاساتلارغا ئىشىنىپ قالغان، ئوردىغا مۆتىۋەر، ئابرۇيلوُق كىشىلەردىن ۋەكىل ئەۋەتىپ، مىرزا ئۇلوُغبەگدىن رەسەتخانا قوروُلوُشىنى توختىتىپ خانىقا سېلىشقا ئىجازەت بېرىشىنى تەلەپ قىلىشقانىدى. شۇ سەۋەبلىك رەسەتخانىنىڭ بۇزۇپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن ئۇلىنى قايتىدىن ياساش تەسكە توختاۋاتاتى. بۇ خاپىچىلىق ئاز كەلگەندەك، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىرانشاھ دورغا ھە دېسە قەشقەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، مىرزا ئۇلوُغبەگنىڭ بېشىنى ئاغرىتاتتى.

مانا بۇگۈن ئەتىگەنلىك قوبۇلدىمۇ تەختىنىڭ پايىسىنى قۇچاقلاپ ياتقان مىرانشاھ دورغا پوتلا ـ ماڭقىسىنى ئېقىتىپ يىغلىغىنچە دادخورلوُق قىلىۋاتاتتى:

ـــ ئادالەتلىرىگە سېغىنماقتىن باشقا ئىلاجىم يوقتوُر ئاتا، ھەزرىتىم، بىزگە ئىگە بولغايلا. ئول پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئىنىم ساتوُقخانىنىڭ موغوُلىستان خانى ئوُۋەيسخانىنى ئۆلتۈروُپ كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىسىگە ھەسەتخورلوُق قىلىپ، خان يار-

لىقى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن ئىنىمنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنى چەكلەش، ئوردىدىكى ئىززەت ـ ئابرۇيىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قەشقەرلىكلەر بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىنىمنىڭ ھاياتىغا قەست قىلغان...

ـــ ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا جانابىي ئەمىر، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىزارلىق بىلەن، ـــ يەنىلا ئول ئىشلارنى تەھقىقلەش ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتكەن خانلىق مۇپەتتىشىنىڭ مەلۇماتىنى ساقلايلى. دەلىل ـ ئىسپاتسىز ئەرز، غوۋغا بىھاجەتتۇر.

ـــ دەلىل ـ ئىسپات مانا، مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈز ـ گەيلا، ـــ دېدى مىرانشاھ دورغا قويىندىن پۈرلىشىپ كەتكەن بىر پارچە قەغەزنى ئېلىپ، ـــ بۇ مەرھۇم جەننەتماكان ئىنىم سەر ـ كەردە ساتۇقخانىنىڭ كەمىنە ئاغىسىغا يوللىغان شەخسىي مەكتۇ ـ پىدۇر. مەكتۇپتا يېزىلىشىچە، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەرلىك قاتىل قاراقۇل ئەھمەد مىرزىغا ھەج سەپىرىگە خىراجەت قىلىش باھانىسى بىلەن خەزىنىدىن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش بەرگەنىكەن. ئەمدى بىلدۇقكى، بۇ ھەرگىزمۇ ھەج خىراجىتى ئەمەستۇر، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە مۇشۇنى باھانە قىلىپ ئۇ ـ چۇق ـ ئاشكارا قاتىل ياللىغان. ئول بەتبەخت قاتىل پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بەرگەن ئالتۇن ـ كۈمۈشنى ئالغاندىن كېيىن مەككىگە سەپەر قىلمىغان، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي لەشكەرگاھقا يوشۇرۇن كىرىپ ئىنىمنىڭ جېنىغا قەست قىلغان. ئويلاپ باقـ ـسۇنلا ئالىيلىرى، پىرھاجى مۇھەممەدتەك كۈچلۈك يۆلەنچۈكى بولمىسا ئاشۇنداق قىلىشقا پېتىنالارمىدى؟

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاشۇ چاغدا سەمەرقەنتكە يالاپ كېلىنگەن قاتىل قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى سوئال ـ سوراق قىلمايلا ئۆلۈمگە بۇيرۇغىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى. بىراق ساتۇقخانىنىڭ قەشـ ـقەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۇستىدىن شكايەت قىـ ـلىپ يازغان بۇ شەخسىي مەكتۇپى بىلەنلا، بۇ قاتىللىقنىڭ ئۇس ـ تىدىن ھۆكۈم چىقىرىش، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى جازالاش

ئۇنچە ئاقىلانىلىك ئەمەس ئىدى. ھەئە، شۇ چاغلاردا مىرزا ئۇلۇغ-بەگ ھەر ئىككى ئەمىرىنىڭ بىر ـ بىرىنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ يازغان ئەرزلىرىنى تاپشۇرۇپ ئالغانىدى. ھەر ئىككىلىسى-نىڭ بىر ـ بىرىنى ئەيىبلەپ كۆرسەتكەن ئورۇنلۇق سەۋەبلىرى بار ئىدى. ئۇ چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇنى ئىككى ئەمىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن كىچىككىنە سۈركىلىش دەپ، ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىگەنىدى. ئەمدىلىكتە ئەس ـ يادى رەسەتخانا قۇرۇلۇ-شىدا قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ قاتىللىقنى شەخسەن تەھقىق-لەپ، مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە ھەپسىلىسى يوق ئىدى. ئۇ قەشقەرگە ئەۋەتكەن ئوردا مۇپەتتىشىنىڭ تەكشۈرۈپ چىقارغان يەكۈننى كۆتۈشنى، شۇنىڭغا قاراپ ئاندىن ھۆكۈم چىقىرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بىراق، مىرانشاھ دورغا ئىككى كۈندە بىر غوۋغا كۆ-تۈرۈپ، يىغلاپ دەرد تۆكۈپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلىنى پارا-كەندە قىلاتتى. ئەلۋەتتە، مىرزا ئۇلۇغبەگ مىرانشاھ دورغىنى ئە-يىبلىمەيتتى، سەۋرچانلىق بىلەن نەسىھەت قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. قەشقەر مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يەنە بىر باش ئاغرىقى بولۇپ قالغانىدى، شۇنداقتىمۇ ئۇ قەشقەردىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيتتى. قەشقەردىن ئىبارەت بۇ كاتتا شەھەرنى تەسەررۇپىغا ئېلىپ ھۆ-كۈمرانلىق قىلىش خانلىق سەلتەنەتنىڭ ئابرۇيىنى يۇقىرى كۆ-تۈرىدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. ھەر قېتىم ھېراتتىكى دادىسى شاھ-رۇخ مىرزىنىڭ ئوردىسىغا بارغىنىدا، ھېرات ئەمىرلىرى ئالدىدا قەشقەرنى تەسەررۇپىغا ئالغىنىدىن ماختىناتتى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ نەزەرىدە دۇنيادىكى يېگانە دېگۈدەك ئابىدە قۇرۇلۇشى ھېسابلىنى-دىغان رەسەتخانا بىنا قىلىشمۇ ئىلىم ئەھلىلىرى ئالدىدا ماختاڭ-خۇدەك كاتتا ئىش ھېسابلىناتتى. ئەمما مىرزا ئۇلۇغبەگ رەسەتخا-نىنى ماختىنىش ئۈچۈن ئەمەس، ئۆزى ئىشتىياق باغلىغان، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلگەن تەتقىقاتلىرى ئۈچۈن سالدۇرۇۋاتاتتى.

رەسەتخانا قۇرۇلۇشىنىڭ ھە دېگەندە توسقۇنلۇققا ئۇچرىشى، ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ

ئاۋامنى قوتۇرتىشى، مۇنۇ مىرانشاھ دورغىنىڭ بولسا خانىنىڭ غېمىنى يەڭگىللەتمەكتە يوق، ھە دېسە قەشقەردىكى پىرھاجى مۇ-ھەممەد شايەستە ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشى ئۇنىڭ قاتتىق ئەچىنى پۇشۇرغاندى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ مىرانشاھ دورغىنى سىلكىۋېتىشتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ ئولتۇراتتى.

ـــ ئالەمپاناھىمىزغا مەلۇم بولغاي!

شاھنىشىنغا كىرىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگنىڭ ئاۋازى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ دىققىتىنى چېچىۋەتتى. ئۇ نەزەرىنى مىرانشاھ دورغىدىن ھۆدەيچى بەگكە ئاغدۇردى:

ـــ نېمىش؟

ـــ ئۆزىنى موغۇلىستان خانى سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ چوڭ خانزادىسى دەپ ئاتىۋالغان يۇنۇسبەگ ئىسىملىك بىر يىگىتچاق ئالىيلىرىغا ئېيتىدىغان ئەرزىم بار، دەپ شەھەر سىرتىدا ساقلاۋېتىپتۇ.

«مانا ئەرزخوردىن يەنە بىرى پەيدا بولدى. ئۇ شۇنچە يىراق تۇرپان شەھىرىدىن نېمىدەپ كەلگەندۇ؟ دادىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۇچۇن ئەرز قىلىپ كەلگەنمىدۇ ـ يا؟ راستىنلا سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ خانزادىسى بولسا قوبۇل قىلماي بولمايدۇ...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالىنى يېغىشتۇرۇپ ھۆدەيچى بەگكە قارىدى:

ـــ ئۆزى يالغۇزمىكەن؟

ـــ يوقسۇ قىبلىگاھىم، يېنىدا ئىككى ـ ئۈچ مىڭچە ئادىمى بار. ھەممىسى موغۇلىستانلىقتەك قىلىدۇ. يەنە تېخى تۇركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىنىنىڭ ئىككى ئەلچىسىمۇ بىللە كەپتۇ. ئۇلار ئادالەتپاناھىمىزنىڭ تەختگاھىنى سېغىنىپ ئولپان ئېلىپ كەلگەنمىش.

«نەچچە يىلدىن بېرى بىزگە ئىتائەت گەردىنىنى سۇنۇشتىن باش تارتقان تۇركىستان ئەمىرىنىڭ تۇيۇقسىز ئولپان تاپشۇرغىسى كېلىپ قاپتۇ ـ يا؟ ھە راست، ئېسىم قۇرۇسۇن، كۈيۈئوغلى

بولمىش ئول سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندىن كېيىن يۆلەنچۈ-كىدىن ئايرىلىپ، بىز بىلەن قايتىدىن ئارىنى ياخشىلىماقچى بوپتۇ ـ دە، ئولپان تاپشۇرۇشتىن باشقا مۇددىئاسىمۇ باردۇر بەل-كىم...»

ـــ ئول تۈركىستان ئەلچىلىرى ئوردىغا كىرىپ ساراي سىر-تىدا ساقلاپ تۇرغاي. موغۇلىستان خانزادىسى يۇنۇسبەگنى ھۆزۈ-رۇمغا باشلاپ كىرسۇنلار! ـــ دەپ ئەمىر قىلدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ـــ موغۇلىستان خانزادىسىنىڭ ئوردىغا قەدەم بېسىشى يا-خشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەستۇر ئالىيلىرى، ـــ دېدى مىرانشاھ دورغا ئورنىدىن تۇرۇپ. ئۇ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن قەشقەرلىك-لەرگە، خۇسۇسەن بارلىق موغۇلىستانلىقلارغا قاتتىق ئاداۋەت تۇتـ-قانىدى، ـــ ئۇنى قوبۇل قىلمايلا تەسەررۇپىمىزدىن قوغلاپ چى-قارغانلىرى ئەۋزەل ئىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوي ـ پىكرىنى بىلىپ باقماقچى بولغاندەك باشقا ئەمىرلەرگە قاراپ قويدى. شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن كۆ-زىنى يېرىم يۇمغىنىچە تەسۋى سىيرىپ ئولتۇراتتى. لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىر كەبىرى ئەمىر سۇلتان جاندار گەپ قىلىش ئۈ-چۈن ئاغزىنى ئۆمەللەپ يەنە توختىۋالدى. قارا دىۋانبېگى، ئى-شىكئاغىسى، ئوردا ياساۋۇللار ئەمىرى قاتارلىق يۇقىرى دەرىجە-لىك ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدىن مىرانشاھ دورغىنىڭ سۆزىنى قۇۋ-ۋەتلەيدىغاندەك بىر خىل ئىپادە چىقىپ تۇراتتى. ئادەتتە تولىمۇ سۆزمەن، خاندىن باشقىلارغا ئالدىراپ گەپ بەرمەيدىغان خوجا شە-رىپ كاشغەرىينىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەندى. ھەئە، موغۇلبە-تانغا ئائىت ھەرقانداق خەۋەر ئۇنى ئەنە ئاشۇنداق ۋەھىمە، تەش-ۋىشكە سېلىپ قويياتتى.

ـــ مېنىڭچە ھاكىمبەگ جانابلىرىنىڭ تەۋسىيەسى ئورۇن-لۇق، ـــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي كالىتە يۆتىلىپ قويۇپ سۆز باشلاپ، ـــ پەمىچە، سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ خانزادىسىنىڭ ئۇشبۇ مۇبارەك دەرگاھقا كېلىش مۇددىئاسى پەقەت بىرلا: ئۇ

دادىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۇچۇن دەۋا قىلماقچى. جانابى قىبلىگاھىمنىڭ بۇنداق ئىشلارغا ئېتىبار قىلمىغىنى ئەۋزەل.

خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىر تەرەپتىن مىرانشاھ دورغىنى قوللاپ ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن خانزادە يۇ-نۇسخان بىلەن كۆرۈشۈپ قېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇۋاتاتتى.

ــ دەرگاھىمىزنى سېغىنىپ كەلگەن ھەرقانداق تائىپە ئە-لەددامام[1] ئادالىتىمىزدىن نېسىۋە ئالغاي، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغ-بەگ خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ سۆزلىرىگە ئېتىبارسىز قاراپ، ــ شۇنچە يىراقتىن ئەرز قىلىپ كەلگۈچىنىڭ ئىككى قوۋۇز گېپىنى ئاڭلاپ باقمايلا يۇزىگە ئىشىك ياپساق ئادالىتى-مىزگە خوپ كەلمەس. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانلار: «قاراڭلار، مىرزا ئۇلۇغبەگدەك كاتتا ھۆكۈمدار ئۆزگە ئەلنىڭ خانزادىسى بىلەن روبىرو كېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، بىر پىيالە چېيىنى ئاياپتۇ» دەپ پىتنە قىلىشۇر. ئاۋۋال نېمە دەيدىغانلىقىنى بىلىپ باقايلى.

مىرانشاھ دورغا نارازىلىقىنى ئىپادىلەپ تۇمشۇق سوزدى، لېكىن يەنە گەپ قىلىشقا پېتىنالمىدى.

بىر چۆگۈن چاي قاينىمچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە خانزادە يۇ-نۇسخان ھۆدەيچى بەگكە ئەگىشىپ سارايغا كىرىپ كەلدى ــ دە، ھەشەمەتلىك تەختتە ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئوڭ قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ تۇرۇپ سالام بەردى:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ سالامنى ئولتۇرغان پېتىچىلا ئىلىك ئېلىپ. ئۇ يۇنۇسخاننىڭ قول باغلى-مايى ئەركىن ــ ئازادە تۇرغىنىغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

ــ كەمىنىلىرى بۇيۇك موغۇلىستان ئېلىنىڭ خاقانى مە-ھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ چوڭ خانزادىسى يۇنۇسخان ئادالەتپاناھ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرىغا ئە-

① ئەلەددامام ــ ھەردائىم، ھەر زامان.

سەنلىك، بۇيۇك سەلتەنەتىگە ئاسايىشلىق تىلەيمەن.

ئەمدىلا ئون ئۈچ ـ ئون تۆت ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان كىچىككىنە يىگىتنىڭ سالماقلىقى، ئېسىلزادىلەرگە خاس سۈلكىتى ۋە تەربىيە كۆرگەن كىشىلەرگە خاس ئەدەپلىك ئىبارىلىرى مىرزا ئۈلۈغبەگنىڭ قايىللىقىنى قوزغىدى. شۇ دەقىقىدە كۆز ئالدىغا ئۆزىنىڭ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللاتىپ مىرزا كەلدى. ھەئە، ئابدۇللاتىپ مىرزا يۇنۇسخاندىن بوي ـ بەستىتمۇ، ياش ـ قۇرامدا مۇ چوڭ ئىدى. ئەمما تېخىچە بالىلىقىنى، تەنتەكلىكىنى تاشلىمىغان ئابدۇللاتىپ مىرزىغا سېلىشتۇرغاندا ئۆزىنى تولىمۇ تەمكىن، سالماق تۇتۇپ تۇرغان يۇنۇسخان خۇددى چوڭ ئادەمنى كىچىكلىتىپ قويغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. مىرزا ئۈلۈغبەگنىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا ھەسەت چۈلغىۋالدى.

ـــ خوش، خانزادىنىڭ شۇنچە يىراق جايدىن ھەرەج تارتىپ دەرگاھىمىزغا كېلىشىنىڭ بائىسى نېمىكىن؟

ـــ گەرچە كەمىنىلىرى مەرتىۋىسىز خانزادە بولسامۇ، ئالىلىرى ئىززەت كۆرسىتىپ بول دەرگاھقا قەدەم كەلتۈرۈشكە ئىجازەت بەرگەن ئىكەن، ئەلۋەتتە ئولتۇرۇشقىمۇ جاي بېرىشى كېرەكقۇ دەيمەن. مېھمانغا جاي كۆرسىتىش ئۇشبۇ ئىززەتنىڭ جۈملىسىدىن ئىكەنلىكى ئالىيلىرىنىڭ ئېسىدىن چىقىپ قالغان بولسا كېرەك.

مىرزا ئۈلۈغبەگ يۇنۇسخانىنىڭ بۇنداق دېيىشىنى خىيالىغا مۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئۇ يۇنۇسخانىنى ئادەتتىكى بىر ئەرز ـ داد ئېيىتىپ كەلگۈچى ھېسابلاپ خاتالاشقانلىقىنى، ئۇنىڭ بىر كىچىك بالا بولسىمۇ، يەنىلا خانزادە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى ـ دە، خىجىل بولدى. شۇ تاپتا يۇنۇسخان ئۆزىنىڭ مېھمان ئىكەنلىكىنى، مېھمانغا تۇشلۇق ئىززەتلىنىشى كېرەكلىكىنى ئەسكەرتىپ، مىرزا ئۈلۈغبەگنى تەمتىرىتىپ قويغانىدى.

«يا ھەزرەت، ئۇنى كىچىك كۆرۈپ بوش چاغلىمىسام بولغۇ-

دەك. دەرھەقىقەت سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ خانزادىسى، بۇيۇك قاغان چىڭگىزنىڭ نەسلى بولۇشقا مۇناسىپ ئىكەن. موغۇلستانلىقلار - نىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق جاسارەتلىكمىدۇ؟ ھەممىمىز بىر قوۋم - قېرىنداش، يىلتىزداشمىزغۇ نېمىشقا مېنىڭ پەرزەنتىم ئۇنداق ئە - مەس؟ سەمەرقەنتتە ياشىغان بىلەن تۇرپان، قەشقەردە ياشىغانىنىڭ پەرقى شۇنداق چوڭ بولامدىغاندۇ؟ ئەمەلىيەتتە گەپقۇ شەھەردە ئە - مەس، تەربىيە ئېلىش باشقا ـ دە. پەرزەنتى بۇنداق بولغىنىغا قا - رىغاندا، سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ئۆزى قانداقراق كىشى بولغىيە - تى؟ ئاشۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ ماڭا قان ـ قېرىنداشلىقنى، نەسەبداش، يىلتىزداشلىقنى سەمىمگە سېلىپ يازغان خېتىگە ئېتىبارسىز قارىمىسام، كۆرۈشۈپ، دىدار ـ مۇلاقاتتا بولسام بوپتىكەن...»

ـــ خانزادىگە جاي راسلاڭلار، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

خانىنىڭ يۇنۇسخانغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتكەنلىكىگە نارازى بولغان مىرانشاھ دورغا تەتۇر قارىۋالدى، خوجا شەرەپ كاشغەرىينىڭ بېشى بولسا مەيدىسىگە چۇشۇپ كەتكەندى.

ـــ ئادالەتپاناھ خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا.

يۇنۇسخان مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەۋازۇ بىلەن سالام بېرىۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزى ئۇچۇن ئالاھىدە قويۇلغان كۇرسىدا ئولتۇردى، ئاندىن دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندىن كېيىن ئوردىدا يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنى قىسقىچە بايان قىلدى.

ـــ ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم ۋە سەلتەنەت يو - سۇنى بويىچە بولغاندا، ئول تۇرپان تەختگاھى ماڭا مەنسۇپ بولۇ - شى كېرەك ئەردى، ـــ دېدى يۇنۇسخان مەقسەتكە كۆچۇپ، ـــ بىراق جەننەتماكان خان ئاتامنىڭ يېقىن مەھرەملىرى بولمىش ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالىپ ئۆز جەمەتىدىن بولغان ئىنىم ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ سەلتەنەت يوسۇنىنى بۇزدى. شول بائىستىن ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، جانابى ئالەمپاناھنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ كەل - دۇق. ئالىيلىرى ئادالەتنى ياقلاپ، تەختگاھىمىنى قولۇمغا ئېلىد -

شمغا ھەمدەمدە بولۇشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇنۇسخاننىڭ ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۇچۇن دەۋا قىلىپ ئەمەس، ئىنىسىدىن تەخت تارتىۋېلىش ئۇچۇن يارىدەم سوراپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، ھە دېگەندە نېمىدەپ جاۋاب بېرىش-نى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. ئەلۋەتتە بۇ مۇنداقلا جاۋاب بېرىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى، ئەتراپلىق ئويلانمىسا بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈس-تىگە ئەينى يىلى ھىراتقا بېرىش يولىدا ئېچىرقاپ كەتكەن يولۋاسنى ئۆزى يالغۇز ئۆلتۇرگەن سەييىدئەلى ئالپنى مىرزا ئۇ-لۇغبەگ پەقەتلا ئېسىدىن چىقارمىغانىدى. سەييىدئەلى ئالپقا ئوخشاش دېۋىدەك بەستلىك، كۆچتۇڭگۇر ھەم پاراسەتلىك رەقىب-كە ئاسانلىقچە تاقابىل تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنىمۇ ئوبدان بە-لەتتى. شۇ دەقىقىدە يۇنۇسخان ئۇنىڭدىن ئاشۇ سەييىدئەلى ئالپقا قارشى لەشكەر تارتىشنى ئىلتىماس قىلىۋاتاتتى.

ـــ سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئەھۋالاتى ھەققىدە ئاز ـ تولا خە-ۋىرىمىز بار. بىراق ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ دېگىنى كىم بولىدۇ؟ سەييىدئەلى ئالپ بىلەن ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەقە-قەتەن شۇنداق يېقىنمۇ؟ ـــ سوردى مىرزا ئۇلۇغبەگ موغۇلىستان ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئۇچۇن.

ـــ مىرمۇھەممەدشاھ ئىنىم ئىسان بۇغاخانىنىڭ ۋالىدەسى كۇنتۇرا خانىشنىڭ ئاتىسىدۇر. سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئاتىسى بول-سا مەرھۇم سەييىد ئەھمەد مىرزا بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا قەشقەرگە ئەمىر بولغانىكەن. مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سەييىد ئەھمەد مىرزا ئاغا ـ ئىنى بولۇپ، ئۇلۇسبېگى خۇدايداد ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغۇل-لىرىدۇر. مىرمۇھەممەدشاھ سەييىدئەلى ئالپقا تاغا كېلىدۇ.

ـــ ھە، ئەسلىدە ئىش مۇنداق ئىكەن ـ دە، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويچانلىق بىلەن.

شۇ دەقىقىدە مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇنىڭدىن ئىككى ـ ئۈچ يىل مۇقەددەم ھەج سەپىرىگە ماڭغان ئۇلۇسبېگى خۇدايداد بىلەن كۆ-رۈشكىنىنى ئېسىگە ئالدى.

※ ※ ※

شۇ يىلى ھېچكىم بىلەن خوشلاشمايلا ھەج سەپىرىگە ماڭغان ئۇلۇسبېگى خۇدايداد سەمەرقەنتتىن ئۆتۈشىدە بىرنەچچە كۈن توختىغانىدى. نامى موغۇلىستاندىلا ئەمەس، پۈتكۈل ماۋەرائۈننەھر، پەرغانە، ھەتتا خۇراسان ۋادىسىغىمۇ مەشھۇر بولغان بۇ پېشقەدەم سەركەردىنىڭ سەمەرقەنتكە كەلگەنلىك خەۋىرى ئەتىسىلا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ لەشكىرىي ئىشلاردا بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگاندىن قالسا ئۇلۇسبېگى خۇدايدادقا ئالاھىدە ھەۋەس قىلاتتى. ئۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن، ئۇستازلىرىدىن، پېشقەدەم سەركەردىلەردىن ئۇلۇسبېگى خۇدايدادنىڭ ساداقەتمەن، مەرد ئادەم ئىكەنلىكىنى، چىڭگىزخان دەۋرىدىكى قانۇن ـ ياساقلارنى ئىنتايىن پىششىق بىلىدىغانلىقىنى، جەڭبازلىق ماھارىتىگىلا ئەمەس، لەشكىرىي يۇرۇشلەردىكى سەپ تۈزۈش، قوشۇن ئورۇنلاشتۇرۇش، قارارگاھ جايلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا ۋە تۈرلۈك لەشكىرىي تەدبىرلەرگە تولىمۇ پۇختا ئىكەنلىكىنى، تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغان ۋاقىتتا تاغىسى ئەمىر قەمىرىددىن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئون سەككىز خانزادىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان قىلغاندا، ھاياتىنىڭ خەۋپىكە ئۇچرىشىغا قارىماي تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەڭ كىچىك خانزادىسى خىزىر خوجاخاننى قۇتۇلدۇرۇپ تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە، چۆل ـ جەزىرىلەردە ئون ئىككى يىل يوشۇرۇپ، ئەمىر قەمىرىددىن ئۆلگەندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزغانلىقىنى، شۇ يوسۇندا تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادىدىن سۇلتان ئۇۋەيسخانغا كەلگىچە ئالتە خانزادىنى پەرۋىش قىلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزغانلىقى، ئۆزى بولسا ئۇلارغا ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن ياخشى تەرىپىنى، پەزىلىتىنى ئاڭلىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن قەلبىنىڭ بىر يېرلىرىدە كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلۇسبېگى خۇدايداد

بىلەن كۆرۈشۈپ دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇش ئارزۇسى بار ئىدى. ئۇ ئەمىر خۇدايدادنىڭ سەمەرقەنتكە كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاش بىلەن دەرھال ئۇلۇسبېگى چۈشكۈن قىلغان سارايغا بېرىپ سالام بەردى، ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن ئوردىغا تەكلىپ قىلدى.

ئۇلۇسبېگى خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزىگە بۇ دەرد-جىدە كۆرسەتكەن ھۆرمەت ـ ئېھتىرامىغا يۈز كېلەلمەي ئوردىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى. بارلىق ئوردا ئەركانلىرى ئەمىر خۇدايداد-نىڭ ئالدىغا كېلىپ بىر ـ بىرلەپ كۆرۈشۈپ چىقتى. ئاشۇ ئە-مىرلەرنىڭ ئارىسىدا خوجا شەرىپ كاشغەرىيمۇ بار ئىدى. ئۇ تا-تارغان، ھودۇققان، تەمتىرىگەن ھالدا «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېگە-نىچە كېلىپ ئۇلۇسبېگى خۇدايدادقا قول تەڭلىدى. لېكىن خۇدايداد ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن كۆرۈشۈش ئۈچۈن قول بەرمىدى.

ـــ كەچۈرسىلە ئەمىر، گەرچە مۇسۇلماندارچىلىقتا سالام بېرىش پەرز، ئىلىك ئېلىش قەرز بولسىمۇ، ئۆزلەنىڭ بەرگەن سالاملىرىنى زىنھار ئىلىك ئالالماسمەن. شول تاپتا ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتى بۇيۇك موغۇلستان سەلتەنەتىگە دۈشمەن تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارىدىن تارتىپ ئەمىرلىرىگىچە بەرگەن سالامىنى ئىلىك ئالىلىيۇ، نېمىشقا مېنىڭ سالامىمنى ئىلىك ئالمايدىلا؟ دەپ ئويلاۋاتقانلىرى چوقۇم. شۇنى بىلىپ قالسىلاكى، ئۆز ۋەتە-نىنى ئۆزگىلەرگە مۇنقەرز قىلىپ بەرگەن مۇناپىق، ساتقىندىن رەقىبمۇ مىڭ ھەسسە ياخشىدۇر. مەن ئىككى ھەرەمنى تاۋاپ قە-لىش ئۈچۈن سەلتەنەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزگەنمەن. شول با-ئىستىن ئۆزلەگە بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز قىلىش يولۇم يوقتۇر. ئەڭ ياخشىسى ئىززەتلىرىنى ساقلاپ ئولتۇرسۇنلار.

خوجا شەرىپ كاشغەرىي پوكاندەك قىزارغىنىچە زۇۋان سۇ-رەلمىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلۇسبېگى خۇدايدادنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىمىغانغا سېلىۋالدى. يۇقىرى دەرىجىلىك بىرقانچە ئەمىرلە-

رىنى ۋە مىرزا مەدرىسەسىدىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنى قاتناشتۇ-رۇپ، خۇدايىدانىڭ شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى. زىياپەتتە ئۆتە-كەن خان ـ پادىشاھلار ھەققىدە، بىرنەچچە قېتىملىق مەشھۇر لەشكىرىي يۈرۈشلەر ھەققىدە كەڭ ـ كۆشادە سۆھبەتلەشتى، كۆز قاراشلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلۇسبېگى خۇدايىدادنى قەشقەر ھەققىدە ئېغىز ئاچىدۇ دەپ پەرەز قىلغان، ئېغىز ئېچىپ قالسا قانداق جاۋاب بېرىش ھەققىدە تەييارلىق كۆرۈپمۇ قويغانىدى. لېكىن ئۇ-لۇسبېگى خۇدايداد قەشقەر ھەققىدە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىدى. ھەتتا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى ئەلنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە سۆز ئاچ-قاندا: «كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، كەمىنىلىرى ئىككى ھەرەمنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن سەلتەنەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزگەنمەن. بىلگىلە-رى بولسا تۈرپان تەختگاھىغا ئەلچى ئەۋەتكەيلا» دەپ گەپنى ئۇزۇ-ۋەتتى.

زىياپەت تېخى ئاخىرلاشمايلا ئۇلۇسبېگى خۇدايداد مېڭىشقا ئالدىرىدى، لېكىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۇنى ئالدىراپ قويۇۋەت-كىسى يوق ئىدى. خۇدايدادنىڭ قەتئىيلىكى چىقىپ تۇرغان كۆز-لىرىگە قاراپ ئائىلاج بىرەر ـ ئىككى كۈندىن كېيىن دېيىشنى كۆڭلىگە پۈككەن مۇددىئاسىنى ئاشكارىلاشقا مەجبۇر بولدى:

ـــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىدىن ئۆتۈنىدىغان كىچىككىنە ئىلتىماسىم بار ئىدى، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ تەۋازۇ بىلەن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ـــ بىلمىدىم، ھەزرەتلىرى قوبۇل كۆرەرمە-كىن؟

ـــ قۇلىقىم ئۆزلەدە، ـــ دېدى ئۇلۇسبېگى خۇدايداد دەرگۇ-ماندا بولۇپ.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋېلىپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ بابائى بۇزرۇكمىز بولمىش بۇيۇك قاغان چىڭگىزخاننىڭ تۆرە ـ قائىدىسىنى، ئوردا ئەھكاملىرىنى، سەلتەنەت قانۇنلىرىنى

ھېچكىم سىلىدەك ياخشى بىلمەيدۇ. مۇمكىن بولسا ھەزرەتلىرى سەمەرقەنتتە بىرنەچچە ۋاق تۇرۇپ، ئول قائىدە ـ ئەھكاملاردىن بىزگە تەلىم بەرگەن بولسىلا.

ئۇلۇسبېگى خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ سورىدى:

ـــ ئالىيلىرى بابائى بۇزرۇكلىرى بولمىش جەننەتماكان ئەمىر تۆمۇر ساھىبقىران ھەزرەتلىرىنىڭ تۇزۇكلىرىنى ئۆگەنمەپمىدىلە؟

ـــ ئەمىر تۆمۇر تۇزۇكلىرىنى ئەلۋەتتە ئۆگەنگەن، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرئاز خىجىل بولۇپ، ـــ بىراق چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىلىرىنى، ئەھكاملىرىنىمۇ ئۆگىنەي دېگەنىدىم. چۈنكى، ئول قائىدە ـ ئەھكاملارمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىمىزدا زۆرۈر دەپ قارايمەن.

ئۇلۇسبېگى خۇدايداد كەسكىنلا جاۋاب بەردى:

ـــ ئەمەلىيەتتە چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىلىرى ئەمىر تۆمۇرنىڭ تۇزۇكلىرىگە يەتمەيدۇ. چۈنكى، ئەمىر تۆمۇر تۇزۇكلىرىگە مۇقەددەس دىنىي ئىسلامنىڭ شەرئىەت ئەھكاملىرى چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. مېنىڭچە، ئالىيلىرى يەنىلا ئەمىر تۆمۇر تۇزۇكلىرىنى پۇختا مۇتائىلە قىلغىنى ئەۋزەل. مەن بولسام چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىلىرىنى يامان كۆرۈپ، رەسۇللىللانىڭ شەرئىتىگە كىرگەنمەن، ـــ ئۇلۇسبېگى خۇدايداد بىرئاز تۇرۇۋۇپلىپ يەنە داۋام قىلدى، ـــ ئالىيلىرىنى يالغۇز شەرئىەت ئىلمىدىلا ئەمەس، باشقا تۇرلۇك ئىلىملاردىمۇ كامالەتكە يەتكەن ئالىم، دانىشمەن، پازىل كىشى دەپ بىلىمەن. مەگەركى ئالىيلىرى تەكلىپىنى قوبۇل كۆرمەي، يەنىلا چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىسىگە مەپتۇن بولسىلا، بوپتۇ، ئانى ئۆگىتىپ قويساق قويايلى. لېكىن ئۆگىتىپ قويغاندىن كېيىن ھەجگە بارمايلى، كەينىمگە يېنىپ كېتىمەن. چۈنكى، كەمىنىلىرى ئىككى ھەرەمنى تاۋاپ قىلىش ئارزۇسىدا سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت ئالمايلا يولغا چىققانىدىن

مەن. شەرىئەت ئەھكاملىرىغا يات بولغان چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قا-ئىدىلىرىنى تەرغىب قىلىپ تۇرۇپ قىلغان ھەج تاۋاپىنى جانابى ھەقنىڭ مەقبۇل كۆرۈشى ناتايىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئاغزى تۇۋاقلىنىپ قالدى، دېگەن گەپ-پىگە پۇشايمان قىلدى. كۆڭلىدە ئۇلۇسبېگى خۇدايىدادقا بولغان ھۆرمىتى ھەسسىلەپ ئاشتى. ئۇنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئۇزۇ-تىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدى..

※ ※ ※

خانزادە يۇنۇسخان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭقۇر خىيالغا پە-تىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ، خىيالىنى چالغىتىش ئۈچۈن يەڭگىل يۆتىلىپ قويدى.

ـــ ئادالەتپاناھ يار ـ يۆلەكتە بولۇشقا ماقۇل بولسا، كەمىنە-لىرى موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ خانزادىسى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن ۋەتىنىمدىكى ئاۋام ـ رەئىيەتنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ، تەخت ـ سەلتەنەتنى قولۇمغا ئېلىشقا بەل باغلىغان بولاتتىم. چۈنكى، ئالىيلىرىنىڭ رىغبىتى بىز ئۈچۈن چەكسىز كۈچ ـ قۇۋۋەتتۇر.

مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ خانزادە يۇنۇسخان-غا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى. بۇرۇتلىرى ئەمدى مايسا بولۇشقا باشلىغان يېگىت خۇددى ئۇزۇن مەزگىل سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئا-رىلاشقان ئادەمدەك سۆزلەيتتى.

ـــ بىلىشىمچە، تۈركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن جانابلىرى خانزادەمگە ئانا تەرەپ بابائى بۇزرۇك بولىدىغۇ دەيمەن؟

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ سوئالىنىڭ تەكتىگە يېتەلمىگەن يۇ-نۇسخان قىسقىلا جاۋاب بەردى:

ـــ شۇنداق ئالىيلىرى.

ـــ ئەجەبا خانزادەم ياردەمنى بابائى بۇزرۇكلىرى بولمىش

ئول تۈركىستان ئەمىرىدىن سورىماي، شۇنچە يول مېڭىپ كېلىپ بىزدىن سوراپ قاپلىغۇ؟

يۇنۇسخانىڭ كاللىسىدىن تۈركىستان ئوردىسىدا بوۋىسىنىڭ قىلغان گەپلىرى لاپىلدە كەچتى. ئۇنىڭغا مىرزا ئۇلۇغبەگ بوۋىسىنىڭ ئىككى ئەلنى يېغىلىققا سېلىپ قويۇپ ئارىدىن پايدا ئېلىش ھېيلىسىنى بىلىپ قالغاندەك تۇيۇلۇپ سەل ھودۇقتى، شۇنداقتىمۇ چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ جاۋاب بەردى:

ـــ ئول باباڭى بۇزرۇكتىن ياردەم سورىغان ئىدىم. ئەما ئۇ ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنىڭ ياردەم ـ مەدىتسىز بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس، دەپ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك دەرگاھىنى تەۋسىيە قىلدى. ھە راست، ـــ يۇنۇسخان دەرھال قويىنىدىن بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن يېزىپ بەرگەن مەكتۇپنى ئېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەڭلىدى، ـــ مانا بۇ تۈركىستان ئەمىرىنىڭ ئالىيلىرىغا يېزىپ بەرگەن مەكتۇپى، مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزگەيلا.

ھۆدەيچى بەگ يۇنۇسخانىڭ قولىدىن خەتنى ئېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە يەتكۈزۈپ بەردى. مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇنۇسخانغا لاپىلدە قاراپ قويۇپ خەتنى تېزلا ئوقۇپ چىقتى.

شۇ تاپتا خانزادە يۇنۇسخانىڭ مەقسىتىنى بىلگەندىن كېيىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلىدىكى تۇگۇچلەر بىردىنلا يېشىلىپ كەتكەندى. ھەئە، ئەمىر شەيخ نۇرىددىن مەكتۇپنى خېلىلا ئۇستاتلىق بىلەن يازغان بولسىمۇ، مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر ئوقۇپلا تۈركىستان ئەمىرىنىڭ مەقسىتىنى بىلىۋالغانىدى.

«... ھېيلىگەر تۈلكە، نەۋرىسى ئارقىلىق مېنى ئالدىماقچى بوپتۇ ـ دە، مەن نەۋرىسىنىڭ تاجۇ تەختىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن موغۇلىستانغا لەشكەر تارتسام، ئۆزى تۈركىستان جاڭگىلىدا ئېشەك باقامدىكەن؟ گېپىنىڭ چىرايلىقلىقىنى كۆرمەمدىغان تېخى. ئىككى ئەلنى جەڭگى ـ جېدەلگە سېلىپ قويۇپ ئوتتۇرىدىن نەپ ئالماقچى بولغانلىقىنى كىم بىلمەيدۇ؟ موغۇلىستانغا لەشكەر

تارتسامۇ، ئەڭ ئاۋۋال تۈركستاننى قولۇمغا ئېلىۋېلىپ ئاندىن لەشكەر تارتىمەن. بىراق ھازىر موغۇلستانغا لەشكەر تارتىشنىڭ پەيتى ئەمەس، قەشقەرنىڭ ئاۋارىگەرچىلىكىمۇ يېتىپ ـ ئېشىپ تۇرۇپتۇ. سەمەرقەنتتە كۆتۈرۈلگەن رەسەتخانا غوۋغاسىچۇ تېخى، بۇ غوۋغانىمۇ ھەرگىز كىچىك چاغلىغىلى بولمايدۇ. ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بوش ئادەم ئەمەس، ھە دېسە قۇترانقۇلۇق قىلىپ، ئاۋام ـ رەئىيەتنى قوزغاپ قارشى چىقىش ئېھتىمالى ناھايىتىمۇ چوڭ. بۇمۇ سەلتەنەت ئۇچۇن يوشۇرۇن خەۋپ. قەشقەردە ئىككى تۇمەن لەشكەر تۇرغۇزۇپ، سەمەرقەنتنىڭ لەشكىرىي كۈچى خېلىلا ئاجىزلاپ كەتتى، يەڭگىلتەكلىك قىلمىغان تۇزۇك. ئاللاھ خالىسا رەسەتخانىنى پۈتتۈرۈۋالماي تۇرۇپ ھەرگىز لەشكىرىي يۇرۇش قىلمايمەن. بىراق ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ نوخلىسىنى ئازراق ئېلىپ قويىدىغان ئىش ئىدى، بايا ھۆدەيچى بەگ: ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتىپتۇ، دەۋاتقان. قانچىلىك ئولپان ئەۋەتكەندۇ؟ ئول ھېيلىگەر ئەمىر ھەرگىزمۇ نەچچە يىللىق ئولپانلارنى بىراقلا تاپشۇرمايدۇ. ئازغىنە بىر نەرسە ئەۋەتىپ مېنى ئالدىماقچى، ھېيلە ـ مىكىرلىرىگە ئىشەندۈرمەكچى، شۇ ئارقىلىق مېنى موغۇلستانغا لەشكەر تارتىشقا كۆندۈرمەكچى. مەنمۇ ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلىپ، ئۇستاتلىق قىلغىنىغا تويغۇزايمىكىن. مۇنۇ نەۋرىسىنى يېنىمدا نەزەربەند قىلىپ، كىم قېپقالغان نەچچە يىللىق ئولپانلارنى تولۇق تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلايمىكىن؟ شۇ چاغدا قانداق قىلىدىكىن قېنى، تاداڭ تۇلكە تۇمشۇقىدىن ئىلىنار، دېگەن مۇشۇ شۇ ـ دە...»

خىيالدىن باش كۆتۈرگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ جاۋاب كۈتۈپ تۇرغان خانزادە يۇنۇسخانغا سوغۇق نەزەر تاشلىدى. شۇ ھامان يۇنۇسخانىڭ بەدىنى شۇركىنىپ كەتتى، ئەزايىنى سوغۇق تەر باستى، تۇيغۇسى ئاللىقانداق بىر خەۋپنى سەزگەندى. شۇنداقتىمۇ ئىچكى تۇيغۇسىنى يوشۇرۇپ، ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشتى.

ـــ خانزادەم سەمەرقەنتكە يالغۇز كەلدىمكىن؟

ــ يوقسۇ ئالىيلىرى. ئۇچ مىڭغا يېقىن ھەمراھلىرىم بار، ــ جاۋاب بەردى يۇنۇسخان مىرزا ئۇلۇغبەگگە ئۇمىد بىلەن قاراپ.

ــ ئۇلار خانزادەمنىڭ نۆكەرلىرىكەن ــ دە؟

ــ نۆكەرلىرىم ئاز، تەڭدىن تولىسى تۇرپاندىن كەمىنەلىرىدىگە ئەگەشكەن رەئىيەتتۇر. ئوزۇق ــ تۇلۇكمىز، خەج ــ خىراجىتىمىز تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇ تاپتا ئۇلار بىر توغرام نانغا تولىمۇ موھتاجدۇر ئالىيلىرى، مۇمكىن بولسا ئۇلارغا ئوزۇق ــ تۇلۇك بېرىلگەن بولسا...

ــ تولا ئوبدان، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويلىنىپ تۇرىمايلا، ــ خانزادەم چىقىپ ئوردا تەكىيخانىسى[1]دا ئارام ئېلىپ تۇرغاي. قالدى ئىشلارنى مەسلىھەت قىلىپ جاۋابىنى بەرگەيمىز. بىللە كەلگەن ئول رەئىيەتنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ھەر بىر ئۆيلۈككە ئايرىم ــ ئايرىم تەمىنات تەيىن ئەتكەيمىز.

يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى:

ــ ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا.

يۇنۇسخان سارايىنىڭ سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان خاس نۆكىرىگە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ۋەدىسىنى يەتكۈزۈپ، ئۇنى شەھەرنىڭ سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان ھەمراھلىرىنىڭ قېشىغا بېرىشقا بۇيرۇدى ــ دە، ئۆزى شىغاۋۇل ئەمىر[2]نىڭ ھەمراھلىقىدا ئوردا تەكىيخانىسىغا قاراپ ماڭدى.

ــ ئەمىر توخماق بارلاس! ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوردا ياساۋۇل ئەمىرىگە قاراپ.

ــ لەببەي ئالىيلىرى! ــ دەپ قەددىنى رۇسلىدى ئەمىر توخماق بارلاس.

ــ خانزادە يۇنۇسبەگ قاتتىق تەقسىر ئاستىغا ئېلىنغاي. ئەمما سالامەتلىكى، بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنغاي، ئېھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلىنغاي!

① ئوردا تەكىيخانىسى ــ ئوردا مېھمانخانىسى.

② شىغاۋۇل ئەمىر ــ چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتۈشكە مەسئۇل ئەمىر.

ـــ باش ئوستىگە!

ئەمىر توخماق بارلاس پەرماننى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى.

ـــ ئول تۈركىستان ئەلچىسى كىرگەي! ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ھايال ئۆتمەي ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەن سارايغا كىرىپ كەلدى. بايات‌ىن بېرى نېمە ئۈچۈن ئۆزلىرىنى سارايىنىڭ سىرتىدا ساقلاتقانلىقىنى بىلەلمەي تەئەججۈپلەنگەن ئىككى ئەمىرنىڭ چىرايلىرى تەشۋىشلىك ئىدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، ـــ دېدى ئۇلار مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئېگىلىپ سالام بېرىپ.

ـــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىرايىنى ئاچماي سۇر كۆرسىتىپ.

ئىرازان بارىن ھەرقانچە بولسىمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنى ئۆزىگە ئوچۇق چىراي ئاچىدۇ، ئاغزىنىڭ ئۇچىدا بولسىمۇ ئەھۋال سورايدۇ، قۇدىلىقنىڭ ھۆرمىتىنى قىلماي قويمايدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. بىراق مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئەلپازىنى كۆرۈپ بىردىنلا روھى چۈشۈپ كەتتى، خاتالاشقانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ بىزلەركىم تۈركىستان ئەمىرلىرىدىن ئالەمپاناھ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي. مۇبارەك دەرگاھلىرىغا پاسىبانىمىز ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرىنىڭ بىمەسلىھەت سالامى بىلەن ئاز بولسىمۇ ئىككى يىللىق ئولپان ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ كەلدۇق.

ـــ شۇنچە يىل يوقاپ كېتىپ، ئەمدى بولغاندا ئاران ئىككى يىللىق ئولپان ئېلىپ كېلىشتىلىمۇ جانابى ئەمىرلەر؟ ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلارغا قىلچىلىك يۈز ـ خاتىر قىلماي، ـــ ئول پاسىبانلىرى گەدىنىدە ئاز دېگەندە ئون يىللىق ئولپان بارلىقىنى بىلمەمدىكەن؟

ئىككى ئەمىر تىترىگىنىچە تېخىمۇ بەك ئېگىلدى، يەنىلا ئىرازان بارىن ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر بولدى:

ـــ تەسەررۇپىمىزدا ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق بولۇپ، يايلاقلار قۇرۇپ، زەر ـ زىرائەتلەر ئوخشىمىدى. پاسىبانلىمىز ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى بول ئەھۋالنى ئالەمپاناھقا چۈشەندۈرۈشمىزنى، قالغان ئولپانلارنى كېلەر يىلنىڭ ئاخىرغىچە قالدۇرماي تولۇق تاپشۇرىدىغانلىقىمىزنى يەتكۈزۈشمىزنى تاپىلىغاندى.

ـــ بەس، ئارتۇقچە سەۋەب كۆرسىتىپ تىللىرىنى چاينىمىسلا، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ قولىنى سىلكىپ، ـــ ئول ئەمىر شەيخ نۇرىددىنىڭ قورسىقىدا قانداق جىن بارلىقى بىزگە ئايان. بېرىپ سۆزىمىزنى يەتكۈزسۇنلار، تولا ئۇستاتلىق قىلمەن دەپ ئاۋارە بولمىسۇن. نەۋرىسى بولمىش يۇنۇسبەگنىڭ تاجۇ تەختىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن بىز موغۇلىستانغا لەشكەر تارتقۇدەكمىزۇ، ئەمما ئۆزى بىر چەتتە تۇرۇپ تاماشا كۆرگۈدەك. بۇ جاھاندا نەدىمۇ ئاشۇنداق ئەخمىقانە ئىش بار ئىكەن؟ مەن مىرزا ئۇلۇغبەگنى كىم چاغلاپ قاپتۇ؟ نەچچە يىلدىن بېرى كۈيۈ ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ھىمات قىلىپ ھۆكمىمىزگە سەركەشلىك قىلدى، سەلتەنەتىمىزگە ئىتائەت گەدىنىنى سۇنۇشتىن باش تارتتى. مانا ئەمدى ئازغىنە ئولپان ـ پىشكەشلىرنى دەستەك قىلىپ دوستلۇق، ساداقەت، ۋاپا، ئەدلى ـ ئادالەتتىن سۆز ئېچىپتۇ. نەۋرىسىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى سويۇپ ئېلىپ بېرىشىمىزنى ئۆتۈنۈپتۇ. مۇددىئاسى: ئىككى ئەلنى يېغىلىق پاتقىقىغا پاتۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى ئارىدىن نەپ ئالماقچى. مەن بۇنداق سەنەمگە ئالدىراپ دەسسىمەيمەن. ئول ئەمىر شەيخ نۇرىددىن خەۋەرسىز قالمىسۇنكى، نەۋرىسى يۇنۇسبەگنى تۇرغاق ھېسابىدا تۇتۇپ قالدىم. نەۋرە لازىم بولسا دەرگاھىمغا ئۆزى كەلسۇن، يەنە شۇنىمۇ بىلىپ قالسۇنكى، قېپچاقالغان ئولپانلارنى دەرھال ئەۋەتسۇن، بولمىسا ئۆزۈم بېرىپ ئېلىپ كېلىمەن.

تۇزگەن پىلانلىرىنىڭ پاش بولۇپ قالغانلىقىنى سەزگەن ئەمىرلەر لام ـ جىم دېيىلمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئۆزىنىڭ قۇدا ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىرازان بارىن بۇ نىيىتىدىن دەرھال يالتايدى، «خوش ـ خوش» دېگىنىچە ياۋاشلىق بىلەن قول باغلىدى.

ـــ ئېيتىپ كەلگەن ئولپانلىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئەلچىلەرنى ئۇزىتىپ قويۇڭلار، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ئىرازان بارىن بىلەن مەرەك تۇركمەن ئىززەتسىز كىشىلەر قاتارىدا مۇئامىلىگە ئۇچراپ قوغلانغان بولسىمۇ، باشلىرىنىڭ ئامان قالغىنىغا خۇش بولۇشۇپ، مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەزىم قىلغىنىچە چىقىپ كېتىشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ھۆكۈمىدىن رازى بولغان سەمەرقەنت شەھەر ھاكىمى مىرانشاھ دورغا مەمنۇنلۇق بىلەن ھېجايدى.

ھەئە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىرازان بارىنغا قىلغان قاتتىق مۇئامىلىسىدىن ئەمدىلىكتە بىرئاز خىجىل بولۇپ قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشقا تىرىشىۋاتاتتى.

«ھېچقىسى يوق، ئىرازان بارىن دەرگاھىمغا قۇدا سالاھىيىتى بىلەن ئەمەس، ئاغىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىنىنىڭ ھۆكۈمەت ئەلچىسى سالاھىيىتى بىلەن كەلگەن. شۇڭا ئۇنىڭغا مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلىشىم زۆرۈر. سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويسام ياخشى بولمايدۇ. ئەسلىدىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئەلچىلىكنى قوبۇل قىلىشى خاتا بولغان. بەلكىم مەندىن قۇدىلىقنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىشىمنى تەمە قىلغان بولغىيدى، ئەمما ئىككىسى ئىككى ئىش. ھەر ئىشنىڭ ئۆز يولىدا بولغىنى ياخشى، ئەقلى بولسا توغرا چۈشىنەر، ھېلىمۇ يۈز ـ خاتىر قىلدىم. ئەمىر شەيخ نۇرىددىنىنىڭ قىلغان سەركەشلىكى ئۈچۈن ئەلچىلىرىنى كالتەكلىتىپ قوغلىساممۇ ھەق ئىدى...»

شۇ ئەسنادا كۆكسارايغا ئالدىراپ كىرىپ كەلگەن ئاستانە يا-
تىش بېگى[1] مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ «مەلۇم بول-
غاي» دېگىنىچە قول باغلىدى.

— خوش، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

— بىر توپ سوپى ـ دەرۋىشلەر رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورنى-
غا يەنە توپلىشىۋاپتۇ ئالىيلىرى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزەپ بىلەن ئورنىدىن تۇردى. رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا قىلىنغان ھەرقانداق توسقۇنلۇق مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ غەزىپىنى قوزغايتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇ رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئور-
نىغا بېرىپ جاھىل سوپى ـ دەرۋىشلەرنىڭ غوۋغاسىنى ئۆزى بىۋاستە بېسىقتۇرۇش نىيىتىگە كەلگەندى.

— شەھەر سىرتىدىكى ئول موغۇلستانلىقلارنى قانداق قە-
لىمىز ئالىيلىرى؟ — سورىدى مىرانشاھ دورغا.

— سىلىچە قانداق قىلساق بولۇر؟

— مېنىڭچە ئۇلارغا بىكاردىن ـ بىكار تەمىنات تەيىن ئېتىپ گېلىنى باقساق، خانزادىسىنى نەزەربەندكە ئالغانلىقىمىزنى بىلىپ قالسا توپىلاڭ كۆتۈرەرمىكىن دەيمەن.

رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورنىغا بېرىشقا ئالدىراپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويلانمايلا جاۋاب بەردى:

— ئۆزلىرى بىلىپ بىرتەرەپ قىلسۇنلار.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرقانچە ئەمىر ـ سىپاھلىرىنى باشلاپ كۆھەك تۆپلىكىگە قاراپ ماڭدى.

كۆكسارايدا قېپقالغان مىرانشاھ دورغىنىڭ گۇلقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. ئىنىسى ساتۇقخاننىڭ ئۆلۈمى سەۋەبلىك موغۇ-
لستاندىن كەلگەن ھەرقانداق ئادەمگە ئۆچمەنلىك قىلاتتى. شۇ-
ڭىمۇ يېقىندىن بېرى موغۇلستاندىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ سەمەرقەنتتە سودا ـ تىجارەت قىلمىقىلا ئەمەس، جان ساقلىمىقـ-
مۇ تەس بولۇپ قالغانىدى.

① ئاستانە ياتىش بېگى — پايتەختىنىڭ ساقچى باشلىقى.

مىرانشاھ دورغا لەشكەر باشلاپ چىقىپ، شەھەر سىرتىدىكى زور ئۇمىد ـ ئىشەنچ بىلەن ساقلاپ تۇرغان بىگۇناھ موغۇلىستاۋ-لىقلارنى ئائىلە ـ جەمەت بويىچە بۆلۈنۈپ، بىر ـ بىرلەپ شەھەر-گە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئاندىن شەھەرگە كىرگەنلەرنىڭ ئارىسىدىن قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەرنى ئايرىپ قاماپ قىرىۋەتتى. ئاياللار ۋە با-لىلارنى لەشكەرلىرىگە ئولجا ھېسابىدا ئۈلەشتۇرۇپ بەردى. بۇ مۇدھىش قىرغىنچىلىقتىن كېچىكىپ خەۋەر تاپقان مىرزا ئۇلۇغ-بەگ قاتتىق ئەپسۇسلاندى. گەرچە مىرانشاھ دورغىنى خېلىلا ئە-يىبلىگەن، ئاچچىقلانغان بولسىمۇ، جازاغا بۇيرۇمىدى.

※ ※ ※

مۇشۇ قىرغىنچىلىق سەۋەبلىك ئۆزبىنى ئەيىبلىك ھېسابلە-غان مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەربەند قىلىنغان خانزادە يۇنۇسخان بىلەن قايتا كۆرۈشۈشنى خالىمىدى. ۋۇجۇدىنى خجىللىق تۇيغۇلىرى چىرمىۋالغانىدى. ھەئە، تۇنجى كۆرۈشۈشتىلا خانزادە يۇنۇسخان ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغانىدى. ھەر قېتىم يۇنۇسخانىنى ئېسىگە ئالسا، ئۇنىڭ سەبىيلىك چىقىپ تۇرغان چىرايى، ئەقىل ـ پاراسەت چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى، تەمكىنلىك، سالماقلىق چە-قىپ تۇرغان قامىتى كۆز ئالدىغا كېلىۋېلىپ، ھىراتتىكى دادىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئوردىسىدا تۇرۇۋاتقان چوڭ ئوغلى ئابدۇللە-تىپخانىنى ئېسىگە سالاتتى. تەربىيلىنىشىگە، ئەخلاق ـ پەزىلە-تىگە، يۇرۇش ـ تۇرۇشىغا قاتتىق تەلەپ قويغانلىقى سەۋەبىدىن مۇ، ئوغلى سەمەرقەنتتە تۇرۇشنى خالىماي ھىراتقا ـــ بوۋىسىنىڭ قېشىغا بېرىۋالغانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ چوڭ ئوغلىنى سېغى-ناتتى. ئىستىقبالىدىن ۋايىم يەيتتى. ئۇنىڭ راۋۇرۇس تەربىيىلە-نىپ، ھەرخىل ئىلىملەردە كامالەتكە يېتىپ، كەلگۈسىدە تاجۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمما ئويۇن ـ تاما-شىدىن باشقىغا ھەۋىسى يوق قۇرۇق سۆلەت بۇ خانزادىسىدىن قا-

تىق ئۇمىدسىزلىنەتتى. دادىسىغا پات ـ پات مەكتۇپ يوللاپ ئوغ-
لىنىڭ ئەھۋالىنى سورايتتى. ئوغلىنى بىرنەچچە قېتىم سەمەر-
قەنتكە قايتۇرۇپ كەلمەكچىمۇ بولدى، لېكىن ھىراتقا ئەۋەتكەن
ئەمىرلىرى قۇرۇق قول قايتىپ كەلدى. ئوغلى ئابدۇللەتىپ مىرزا
دادىسىنىڭ قېشىغا قايتىپ كېلىشىنى قەتئىي رەت قىلغانىدى.
مۇشۇلارنى ئويلىسا پۈتكۈل بىر ئەلنى ئىدارە قىلىشقا قۇربى يەت-
كەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوغلىنى باشقۇرۇشقا كۈچى يەتمەي يۈ-
رىكى ئېچىشاتتى، ھەسرەتلىنەتتى. دادىسىدىن، ۋەتىنىدىن ئاي-
رىلغان خانزادە يۈنۇسخانىنىڭ ئەقىللىقلىقى، ئېغىر ـ بېسىقلى-
قى، پەم ـ پاراسەتلىكلىكى، قولىدىن كەتكەن تەخت ـ سەلتەنە-
تىنىڭ غېمىنى يېيىشى يۈرىكىدىكى ھەسەت ئوتلىرىنى لاۋۇلدىتى-
ۋېتەتتى. ئۆز ئوغلى بىلەن يۈنۇسخاننى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇرغان
مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كاللىسىغا تۈيۇقسىز بىر خىيال كەلدى.

«... ھە، شۇنداق قىلاي بولمىسا. خانزادە يۈنۇسبەگنى
ھىراتقا، ئاتامنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتەي. ئوغلۇم ئابدۇللەتىپ مىرزا
بىلەن بىللە تەربىيەلەنسۇن. داۋاملىق بىللە بولسا ئوغلۇم ئۇنىڭ-
دىن پەزىلەت ئۆگىنەر، تەسىرىنى قوبۇل قىلار. يۈنۇسبەگنى سە-
مەرقەنتتە تۈتۈپ قالغىنىمنىڭ نېمە پايدىسى؟ بۇ دەرگاھتا تۇرۇ-
ۋەرسە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشسەم بولىدۇ، كۆرۈشسەم ھەمراھلىرى-
نىڭ بېشىغا كەلگەن قىرغىنچىلىق، ئاپەتنى قانداق چۈشەندۈرى-
مەن؟ كۆزۈمدىن نېرى تۇرسا مەنمۇ بۇ ۋېجدان ئازابىدىن ئاز ـ
تولا قۇتۇلۇپ قالغۇدەكمەن. نېمىلا دېگەن بىلەن ئۇنىڭ يېشى تې-
خى كىچىك، بىر سەلتەنەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆزى مۇستەقىل تۇتۇپ
تۇرالمايدۇ. ئاۋۋال تەربىيەلەنگەچ سەل چوڭ بولسۇن. شۇ چاغدا
باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلىرىم بىلەن موغۇلستانغا يولغا
سالاي، تەلىپۈنگەن تاجۇ تەختىنى ئېلىپ بېرەي...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ مۇددىئاسىنى يۈنۇسخانغا گەپ ئەگىتمەي
ئۇدۇللا بايان قىلدى.

يۈنۇسخان ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن ئوچ مىڭغا يېقىن

ھەمراھلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتتىن خەۋەر تاپقانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مەقسىتىنى ئاڭلاپ، دەماللىققا جاۋاب بەرمىدى، لەۋلىرىنى چىشلىگىنىچە بېشىنى تۆۋەن سالدى.

«... مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەكلىپىگە ياق دېسەم سەمەرقەنت ئوردىسىدا نەرىبەندتە تۇرسام بولىدۇ. بەلكىم مېنى نەزەربەندتىن ئازاد قىلىپ، ئەركىمنى ئىختىيارىمغىمۇ بېرەر، ئول چاغدا نە-گىمۇ بارارمەن؟ تۇركىستانغا، ئانامنىڭ قېشىغا بارسام بىرەر چوڭ ئىش تەۋرىتەلىشىم مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇركىستان ئەمىرى بولمىش بابائى بۇزرۇكىمۇ ئەمدى مىرزا ئۇلۇغبەگكە سەر-كەشلىك قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ موغۇلستانغا لەشكەر تارتىپ تەخت ـ سەلتەنەتىنى ئېلىپ بەرگۈدەك ماغدۇرىمۇ ھەم يوق. تەقدىر ـ قىسمەت مېنى بۇ دەرگاھقا ئەكەلگەن ئىكەن، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پېشىغا مەھكەم ئېسىلاي. ئۇ راست ئېيتىدۇ، يېشىم تېخى كىچىك. موغۇلستان تەسەررۇپىنى ئىلكىمگە ئالغان تەقدىردىمۇ سەلتەنەت تىزگىنىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرالىشىم ناتايىن. ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالىپلا بولىدىكەن، ماڭا خاتىرجەملىك يوق. تۇرپان تەختگاھىدىكى باشقا ئەمىرلەرمۇ سەييىدئەلى ئالپتىن يۈز ئۆرۈپ مېنى قوللىشى ناتايىن، بىرنەچچە ۋاق پۇرسەت كۈتەي. ئۇ-نىڭغىچە چوڭ بولۇۋالىمەن. تۇرپان خانلىق مەدرىسەسىدىكى ئۇس-تازلىرىم ھىراتنى ئالىم ـ ئۆلىمالار جۇغلاشقان ئىلىم دەرگاھى دەپ تەرىپلىشەتتى. مۇشۇ پۇرسەتتە ئول دەرگاھقا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلاي. تەخت ـ سەلتەنەتنى مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۇچۇنمۇ ئىلىم ئۆگەنمەي بولمايدۇ...»

خانزادە يۇنۇسخان خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ ئۆزىدىن جاۋاب كۈتۈپ تۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگكە قارىدى:

ـــ ۋەدىسىدە تۇرماي، تۇرلۇك باھانىلەرنى كۆرسىتىدىغان ئادەم مەرد ـ ھىممەتلىك كىشىلەردىن سانالماس. ئەمما ئادالەتپا-ناھ ئالىيلىرىنى لەۋزىدە تۇرىدىغان، ھىممەت ئىگىسى دەپ بىلە-

مەن. ۋاقتى ـ قەرەلى كەلگەندە موغۇلستان سەلتەنەتىنى ئىلـ كىمگە ئېلىشىم ئۈچۈن ھىممەتلىرىنى ئايىماسلىقلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يۈنۈسخاننىڭ ئۆزىدىن ۋەدە تەلەپ قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ يەنە بىر قېتىم ھاياجانلاندى.

«نېمانچە ئەقىللىق يىگىتتۇ بۇ، كەلگۈسىدە چوقۇم شانۇ شەۋكەتلىك سەلتەنەت ئىگىلىرىدىن بولۇپ چىققۇدەك...»

ــ خاتىرجەم بولسىلا خانزادە، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ جاۋاب بېرىپ، ــ كىمكى كامىل ئادەم بولۇشنى خالىسا، ھەم ئالىم، ھەم ئامىل[1] ئادەم بولۇشنى كۆزلىمەكى كېرەكتۇر. ئاۋۋال ھىراتقا بېرىپ ئىلىم ئۆگەنسىلە، ۋاقتى كەلگەندە قۇربىمنىڭ يېتىشچە ياردىمىمنى ئايىمايمەن. بەلكىم بۇ ئىش تىلى، دىنى، يىلتىزى، قوۋمى بىر بولغان ئىككى ئەلنىڭ ئەبەدىلئەبەد دوستلۇقىغا سەۋەب بولسا ئەجەب ئەمەس.

شۇنداق قىلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگ خانزادە يۈنۈسخاننى ھىراتقا يولغا سالدى. ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن مەكتۇپ يېزىپ دادىسى شاھرۇخ مىرزىنى خەۋەرلەندۈردى.

شاھرۇخ مىرزا ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈنۈسخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا تۇتقان مۇئامىلىسىدىن قاتتىق نارازى بولدى، ئەيىبلىدى. يۈنۈسخانغا نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا قىلغىنىغا ئوخشاش ئاتىلارچە مۇئامىلە قىلدى ۋە ئۇنى ھىراتتىكى مەشھۇر ئالىم، تارىخچى شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ تەربىيەسىگە تاپشۇردى. ئەسلىدىنلا ئىلىمخۇمار خانزادە يۈنۈسخان ۋۇجۇدىنى چۇلغىۋالغان تەخت ـ سەلتەنەت ۋەسۋەسىسىنى ۋاقتىنچە ئۇنتۇپ، پۈتۈن ئەس ـ يادى بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

① ئامىل ــ ئەمەل قىلغۇچى.

33

جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇننى باشلاپ تۇرپاندىن يولغا چىققان سەييىدئەلى ئالىپ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى كۆنچى ۋادىسىدا ئۇچ كۈن دەم ئالدۇردى، بۇ يەردىن يولغا چىقىپ كۈچار ـ غا كەلگەندە يەنە ئۈچ كۈن دەم ئالدۇردى.

كۈچار ئەمىرى ئادىل مۆمىن مىرزا سەييىدئەلى ئالپىنىڭ تە ـ لىپى بويىچە خىللانغان مىڭ نەپەر ئاتلىق لەشكەر چىقىرىپ بەر ـ دى. ئاقسۇدا سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئاكىسى سەييىد مەھمۇد مىرزا ئەمىر ئىدى. سەييىدئەلى ئالپ لەشكىرىي يۈرۈشكە بىللە ئېلىپ چىققان كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىمنى ئاقسۇدا قالدۇرۇپ قويدى، ئاندىن ئاقسۇ ئەمىرى سەييىد مەھمۇد مىرزىنىڭ لەشكەر ـ لىرىدىن تاللانغان مىڭ نەپەر ئاتلىق چەۋەندازنى لەشكەرلىرىگە قوشۇپ جەمئىي يەتتە مىڭ ئاتلىق سەركەردە ـ لەشكەر بىلەن قەشقەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇ چېگرىنى ساقلاۋاتقان سەركەردە پولات باھادىرنىڭ بىر تۇمەن لەشكىرىنىڭ يېرىمىنى قەشقەر يۈرۈشىگە ئىشلىتىشنى پىلانلاپ تۇرپاندىن بەش مىڭ نەپەر لەشكەر بىلەن يولغا چىققانىدى.

ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق سەييىدئەلى ئالپىنىڭ جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇننى باشلاپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئالغان پىر ـ ھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەردىكى يېگىرمە مىڭ سەمەرقەنت لەشكىرى، ئون مىڭ قەشقەر لەشكىرى بولۇپ جەمئىي ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بىلەن ياۋنى توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن شەھەر سىرتىدا قارارگاھ قۇرۇپ بولغانىدى.

ئالدىن ماڭغۇزغان چارلىغۇچىلىرى ئارقىلىق پىرھاجى مۇ ـ

ھەممەد شايەستەنىڭ ئاللىقاچان تەييارلىق كۆرۈپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان سەييىدئەلى ئالپ پىلانىنى ئۆزگەرتىپ ئاتۇشتا بىر كۈن توختاپ، لەشكەرلىرىنى ئارام ئالدۇرغاچ قايتىدىن تەرتىپكە سالدى.

«پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قارارگاھ قۇرۇپ ئالدىنئالا تەييارلىق كۆرۈپ بولغان بولسا، قارامليق قىلماي پۇختىراق تەد-بىر تۇزەي. ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ئارتۇچتا[1] توختىتغىنىمدىن خەۋەر تاپسا، كەينىدىن پىيادىلىرى كېلىۋاتقان بولسا، ئاساسلىق قوشۇننى ساقلاۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ قالسۇن. ناۋادا ئاران يەتتە مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن كەلگىنىمنى بىلسىپ قالسا جاسارىتى ئېشىپ، ئىشەنچى چوڭىيىپ كېتىدۇ. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئىشەنچكە تولۇشى بىز ئۈچۈن تولىمۇ پايدىسىز. ئەڭ ياخشىسى، ئۇلارنى ئەھۋالىمىزنى بىلدۇرمەي گۇمانغا سېلىش كېرەك.»

ـــ سەركەردە تۆمۈربۇقا بەگ، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ يەزەك[2] قوشۇننىڭ سەركەردىسىگە قاراپ.

ـــ لەببەي، ـــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ.

ـــ ئۆزلە يەزەكلىرى ئارىسىدىن ئون سەرۋازنى تاللاپ يولغا سالسىلا، ئۇلار قەشقەرلىك ئاۋاملار سىياقىدا جابدۇنۇپ، ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئەھۋالنى تەپسىلىي بىلىپ كەلسۇن. بولۇپمۇ ياۋ قارارگاھىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالىنى پۇختا كۆزەتسۇن. قالغان لەشكەرلەرنى باشلاپ بىرىپ ياۋ قارارگاھىغا ئالدى تەرەپتىن ئوچۇق ـ ئاشكارا يېقىنلاشسىلا، ئول پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە يەزەكلىرىمىزنى ئەھۋال تىڭ ـ تىڭ-لىغىلى كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ قالسۇن. ناۋادا ياۋنىڭ چاپاۋۇل[3] لىرى قارارگاھىدىن قوغلاپ چىقسا، جەڭ قىلماي دەرھال چې-كىنسىلە.

① ئارتۇچ ـــ ئاتۇش.
② يەزەك ـــ چارلىغۇچى.
③ چاپاۋۇل ـــ زەربىدار ئەترەت.

ــ باش ئوستىگە! ــ دېدى سەركەردە تۆمۇربۇقا بەگ.
ــ ھەرقايسىلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ باشقا سەركەردىلىرىگە قاراپ، ــ ئۆز لەشكەرگاھلىرىغا قايتىپ لەشكەرلەرنى ئارام ئېلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىشسىلا. ئۇلار ھازىردىن باشلاپ ئوبدان ئارام ئالغاي. خۇپتەندىن كېيىن يولغا چىقىپ، ئەتە ئەتىگەن نامازبامداتتىن ئاگاھ ياۋ قارارگاھىغا يېقىنلىشىپ بارگاھ قۇرىمىز.

※ ※ ※

سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قايمۇقتۇرۇش ھېيلىسى ئۇنۇم بەرگەنىدى، ياۋنىڭ چارلىغۇچى لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھ ئەتراپىدا پەيدا بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۇلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن تۇرشاۋۇل[1] قوشۇنىنىڭ سەركەردىسىگە پەرمان بەردى:

ــ ياۋنىڭ چارلىغۇچىلىرىنى ئىمكان بار تولۇق ئەسىر ئېلىڭلار، پەقەت بولمىسا بىرەر ــ ئىككى يۈز لەشكەرلىرىنىڭ بېشىنى كېسىپ كەلسەڭلارمۇ ھېساب. ئۇلارغا ھەيۋىمىزنى راسا بىر كۆرسىتىپ قويايلى!

ھە دېگەندە ياۋنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئازغىنە چارلىغۇچىلارغا چاپاۋۇللىرىنى قايرىپ قويۇپ، تۇرشاۋۇل قوشۇنىنى ئاتلاندۇرغانىدى. بىراق تۇرشاۋۇل قوشۇن قارارگاھىتىن چىقىپ بولغىچە چارلىغۇچىلار چېكىنىپ قۇيۇندەك قاچقىنىچە كۆزدىن غايىب بولىدى. بۆكتۇرمىگە ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى يەنە قوغلاشقا رايى بارماي، قارارگاھقا قايتىپ كەلدى. پېشىندىن كېيىن جازا يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ چارلىغۇچىلىرى قارارگاھ ئالدىدا يەنە پەيدا بولدى، ئەمما تۇرشاۋۇللارنىڭ قارىسىنى كۆرۈش بىلەنلا يەنە قېچىپ كەتتى. قارشى

① تۇرشاۋۇل ــ ئالدىن ھۇجۇم قىلغۇچى قوشۇن.

تەرەپنى بۆكتۇرمە ھېيلىسى ئىشلەتكەن ئوخشايدۇ، دەپ قاتتىق گۇمانلانغان تۇرشاۋۇل قوشۇننىڭ سەركەردىسى يەنە قوغلىمىدى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ نېمە خىيالى بارلىقىنى، قانداق ھېيلە ئىشلىتىۋاتقانلىقىنى بىلەلمىگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە نېمە قىلارنى بىلەلمەي قاتتىق جىمە بولدى. ياۋنىڭ ئەھۋالىنى تىڭ ـ تىكلاش ئۇچۇن ئايغاقچى ماڭغۇزدى. كېچىدە ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز شەبخۇن[1] ئۇرۇشىدىن ئېھتىيات قىلىپ قارارگاھنىڭ مۇھاپىزىتىنى قاتتىق كۇچەيتتى. ئەلياتقۇ مەھەلدە قايتىپ كەلگەن ئايغاقچىلىرىدىن ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ تېخىچىلا ئاتۇشتا مىدىرلىماي ياتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ تولىمۇ ھەيران قالدى.

«سەييىدئەلى ئالپ شۇنچە يىراقتىن قارارگاھىمىزغا چارلىغۇچى ئەۋەتىپ نېمە قىلماقچىكەنە؟ ياكى ئۇلارنىڭ بۆكتۇرمە قويغان لەشكەرلىرىنى ئايغاقچىلار بايقىيالمىدىمۇ ـ يا؟ ئۇلار نېمە سەۋەبتىن ئارتۇچتا مىدىرلىماي يېتىۋالغاندۇ؟ ئايغاقچىلار ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سانىنى بەكلا ئاز ئىكەن، بەش ـ ئالتە مىڭدىن ئاشمايدىكەن دېيىشىۋاتىدۇ. تۇرپاندىن شۇنچە ھەشەم بىلەن جازا يۇرۇشى قىلىشقا كەلگەن ئادەم ئاشۇنچىلىك لەشكەر بىلەن كەلمەس ھەرقانچە بولسىمۇ؟ ھەئە، بىلدىم، ئۇلار ئاساسلىق قوشۇننى ساقلاۋاتقان ئوخشايدۇ. بىزنىڭ ئالدىن ھۇجۇم قىلىشمىزدىن ئەنسىرەپ چارلىغۇچىلىرى ئارقىلىق يالغاندىن تېرە تاراقشىتقان گەپ. يا ھەزرەت، بۇ سەييىدئەلى ئالپ نېمىدېگەن ھېيلىگەر ـ ھەا ئىسىت، بايا تۇرشاۋۇللارنىلا ئەمەس، جەۋانغار[2] ـ بەرانغار[3] قوشۇنلارنىمۇ بىراقلا چىقىرىپ ئول چارلىغۇچىلارنى قوغلىغان پېتى ئۇدۇل ئارتۇچقا قاراپ ئىلگىرىلەيدىغان گەپكەن. ئول بەش ـ ئالتە مىڭ ياۋ لەشكىرىنىڭ ئۇچتىن بېشى، ئالتىدىن قولى بولغان تەقدىردىمۇ بىزنىڭ ئوتتۇز مىڭ لەشكىرىمىزگە ھەرگىز

① شەبخۇن ـــ كېچىلىك ھۇجۇم.
② جەۋانغار ـــ ئوڭ قانات قوشۇن.
③ بەرانغار ـــ سول قانات قوشۇن.

تەڭ كېلەلمەيتتى. ئارتۇقچە ئېھتىيات قىلىپ قاپتىمەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى نەدىراق كېلىۋاتقان بولغىيدى؟ پىيادىلەر دېگەن ئاتلىقلارغا ئاسان يېتىشەلمەيدۇ. ئەتىگىچە يېتىپ كېلەلمىسمۇ چوڭ گەپ. يېتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ يول جاپاسىدا ھاردىدۇ، ئاچىدۇ، جەڭ قىلىشقا ماغدۇرى يەتمەيدۇ، بوپتۇ، بۇگۈن كېچە سەۋر قىلاي. ئەتە نامازبامدات تېنى كېيىنلا پۈتكۈل قوشۇن بىلەن ئارتۇچقا ئاتلىناي. ياۋنى شۇ يەردىلا تىرىپىرەن قىلىپ، قەشقەر تەرەپكە قارىيالماس قىلىۋېتەي...»

※ ※ ※

ئەتىسى نامازبامدات تېنى يېنىپ ئەمدىلا ناشتىغا ئولتۇرغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى بارگاھى ئالدىغا ئالدىراپ ـ تېنەپ كىرىپ كەلگەن ياتىش بېگى چۆچۈتۈۋەتتى:

ـــ مەلۇم بولغاي!

ـــ خوش، ـــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قاپىقىنى تۇرۇپ.

ـــ يەزەكلىرىمىز ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھىنى كۆرۈپتۇ!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قاتتىق چۆچۈپ كەتتى.

ـــ نەدە كۆرۈپتۇ. ئۇلار تۇنۇگۈن تېخى ئارتۇچتا ئەمەسمىدى، خاتالاشمىغاندۇر ـ ھە؟

ـــ يوقسۇ جانابلىرى. ياۋ قارارگاھىمىزدىن بىر پەرسەخ[1] يىراقلىقتا بارگاھ قۇرۇپتۇ.

ـــ ئات تەييارلاڭلار!

ـــ ناھا[2] قىلىۋالمامدىلا جانابلىرى؟

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىكاۋۇل بەگكە سەت بىرنى گۆلەيدى ـ دە، دەستارپىچ[3]قا ۋارقىرىدى:

① پەرسەخ ـــ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى. بىر پەرسەخ تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىرغا تەڭ.

②ناھا قىلماق ـــ ناشتا قىلماق.

③دەستارپىچ ـــ كىيىم ـ كېچەككە مەسئۇل خادىم.

ــ ھاڭۇبقىپ تۇرماي دۇبۇلغا ـ ساۋۇتۇمنى ئەپكەل بەتبەختا!
پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ياۋ قارارگاھىنى ئۆز كۆزى بـ ـلەن كۆرۈپ باقماقچى بولغانىدى.
ئۇچ مىڭغا يېقىن ئاتلىق لەشكەرنىڭ ھمايىسىدە قارارگـا ـ ھىدىن چىققان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىر كېچىدىلا خۇددى يەردىن ئۇنۇپ چىققاندەك پەيدا بولۇپ قالغان ياۋ قارارگاھىنى يىراقتىن كۆرۈپ ھەيرانلىقىنى يوشۇرالمىدى، ۋۇجۇدىنى قاتتىق تەشۋىش چۇلغۇۋالدى.
«ياخۇدا، بۇ سەييىدئەلى ئالپ زادى قانداقراق ئادەمدۇ؟ ئـا ـ دەمزات نەسلىدىنمىدۇر ياكى جىن ـ شاياتۇن تائىپىسىدىنمىدۇر؟ بىر كېچىدىلا بۇرنۇمنىڭ ئاستىدىلا پەيدا بولۇپ قالغىنىنى كـۆر ـ مەمدىغان! ئەھۋالدىن قارىغاندا ئاساسلىق قوشۇنى يېتىپ كەلگـەن بولسا، كېچىلەپ يول يۈرۈپ بۇ يەردە قارارگاھ قۇرۇپتۇ ـ دە...»
ــ قايتايلى! ــ دېدى ياۋ قارارگاھىغا يەنمۇ يېقىنلىشىشقـا رايى بارمىغان پىرھـاجى مۇھەممەد شايەستە ئېتىنىڭ بېشىنـى ئارقىسىغا بۇراپ.
«ھېلىمۇ كېچىدىن بېرى قارارگاھىمىزغا شەبخۇن ئۇرماپتـۇ بۇ بەدىرەكلەر. بەلكىم قارامىلىق قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىغانـدۇر. كېچىدىن يول يۈرگەن بولسا، ھازىر ئارام ئېلىپ يېتىۋاتقاندۇر تا ـ يىنىلىق، ئەمدى ئۇلارغا ئارام ئېلىشقا پۇرسەت بەرمەسلىك، ياۋنـى دەرھـال جەڭگە ئـۇندەش كېرەك. ئـاشۇنداق قىلسام سەركـەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ جاسارىتى، ئىشەنچى تېخىمۇ ئاشىدۇ...»
ئۆز قارارگاھىغا قايتىپ كېتىۋاتقان پىرھاجى مۇھەممەد شا ـ يەستە ناشتا قىلىۋېلىپلا جەڭگە چىقىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

※ ※ ※

ھەممە ئىشنىڭ كۆڭلىگە پۈككىنىدەك بولـۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان سەييىدئەلى ئالپ ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ جەڭگە ئۇندەپ

چالغان ناغرا ـ دۇمباقلىرىغا ئانچە پەرۋا قىلمىپ كەتمىدى. سەر ـ كەردىلىرىگە ئاللىقاچان ۋەزىپە تاپشۇرۇپ بولغان سەييىدئەلى ئالپ ياۋنىڭ تېخىمۇ بەك بىتاقەت بولۇشىنى كۈتۈۋاتاتتى.

«جەڭگە ئۇندىسەڭ ئۇندەۋەر، سەن قانچە بىتاقەت بولساڭ، مەن ئۇچۇن شۇنچە ياخشى. بىزنى قورقتى، جەڭگە چىقىشقا پېتىنالمىدى، دەپ قالساڭ تېخىمۇ بەلەن ئىش بولىدۇ. خورىكىڭ ئۆسۈپ بىخۇدلىشىسەن. مەن سەندىن شۇنى كۈتۈۋاتىمەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە...»

موغۇلستان لەشكەرلىرى ھېچنېمىنى ئاڭلىمىغاندەك بەخىرامان غىزالىنىۋاتاتتى. ناشتىدىن كېيىنلا قارارگاھىدىن چىقىقان سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ قورسىقى قايتىدىن ئېچىشقا باشلىغانىدى. ھەئە، ۋاقىت چاشگاھقا يېقىنلىشىپ قالغانىدى. ياۋغا چۈشلۈك غىزا يېيىشكە پۇرسەت بەرمەي ئاچ قورساق جەڭ قىلىشقا مەجبۇرلاشمۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن يەنە بىر تەدبىرى ئىدى.

ـــ لەشكەرلەر غىزالىنىپ بولدى سەركەردە، ـــ دېدى بارگاھى ئالىيغا كىرىپ كەلگەن بىكاۋۇل ئەمىر.

ـــ ئۇنداق بولسا جەڭگە ھازىرلانسۇن! ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

قەشقەرنىڭ كۈز ھاۋاسى تولىمۇ يېقىشلىق بولىدۇ. بۈگۈن ھاۋا تولىمۇ ئوچۇق ئىدى، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئەسكەن غۇر ـ غۇر شامال ئادەمگە راھەت بېغىشلايتتى. كۆك قەھرىدە ئالتۇن نۇرلىرىنى سېخىيلىق بىلەن چېچىۋاتقان قۇياشنىڭ تەپتى ئادەمگە تولىمۇ خۇشياقاتتى. موغۇلستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھىدىن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرى خىلىدىن بېرى چىلىشتىن زېرىككەن ناغرا ـ دۇمباقلىرىنى قايتىدىن چېلىپ چۇقان ـ سۇرەن سېلىشقا باشلىدى. موغۇلستان لەشكەرلىرى ئۇلار بىلەن ئۇچ ئوق يېتىم ئارىلىق قالدۇرۇپ سەپ تۈزدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى بىر پەس نەرە تارتىشتى.

سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ياۋ قارارگاھىدىن پەقەت ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭلا چىققانلىقىنى بىلىپ يەنە تېڭىرقىدى.

«بۇ سەييىدئەلى ئالپ زادى نېمە قىلماقچىدۇ؟ نېمىشقا پىيادىلىرىنى جەڭگە چىقارمايدىغاندۇ؟ ئۇلارنى ھاردۇق ئېلىۋالسۇن دەپمۇ ـ يا؟ ھېشىدا ياۋ لەشكەرلىرى قىلىچ تەڭلەپ تۇرسا، لەشكەرلىرىنى ئارام ئالدۇرىدىغان ئەھمەق ئەمەستۇر؟ ئەجەب بىر چۈشەنگىلى بولمايدىغان ئادەمكىنا بۇ؟ ئىشقىلىپ جەڭگە چىققىنى ياخشى بولدى. باياتىن بېرى جىم تۇرۇۋالسا، جەڭگە چىقماسمىكىن دەپ ئەندىشە قىلغانىدىم. بەلكىم سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا جەڭگە چىقماي يېتىۋېلىشتىن نومۇس قىلغاندۇ، ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ ئاتقىنىغا تويىدۇ تېخى...»

سەييىدئەلى ئالپ پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرىنى ئالدىغا، پىيادە لەشكەرلىرىنى ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ ئوڭ ـ سول ۋە ئارقا تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ سەپ تۈزگىنىنى كۆرۈپ، ياراتمىغان قىياپەتتە مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

«پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى خېلى پىشقان، تەدبىرلىك، جەڭ تەجرىبىسى بار سەركەردىمىكىن دېسەم تايىنلىق ئوخشىمامدۇ، نەدىمۇ بۇنداق سەپ تۈزگەن بار. ئاتلىق لەشكەرلىرى شۇنداقلا چېكىنىپ پىتىرايدىغان بولسا، ئۇچ تەرىپىدە تۇرغان پىيادىلىرىنى دەسسەپ، چەيلىمەمدۇ. ئاللاھ ئىگەمگە شۈكۈر، بۇ جەڭنىڭ نۇسرىتىنى ماڭا بۇيرۇغان ئوخشايدۇ...»

سەييىدئەلى ئالپ خىيالىنى يېغىشتۇرۇپ ئېتىنى يەڭگىل بېقىندىدى، چىلانتوروق ئارغىماق شۇ ھامان ئالدىغا قاراپ يورغىلاشقا باشلىدى. ئىككى تەرەپتىكى سەككىز سەركەردىسى بىلەن ئارقىسىدىكى بەش يۈز نەپەر خاس نۆكىرى ئۇنىڭغا ئەگەشتى.

ـــ نۆكەرلەرنىڭ ئەللىكىدىن ئارتۇقى ئارتۇق، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ كەينىدىكى نۆكەر بېشىغا قاراپ.

نۆكەر بېشى ئەللىك نۆكەرنىڭ سەركەردىگە ئەگىشىپ، قالـ

غانلارنىڭ سەپكە قايتىپ كېتىشىگە بۇيرۇق بەردى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئازغىنا سەركەردە ـ نۆكەرلىرى بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئون نەپەر سەركەردىسى بىلەن يۈز نەپەر قورۇقچىسىنى ئېلىپ ئالدىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار تەخمىنەن ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ توختاشتى.

سەييىدئەلى ئالپىنى ناھايىتىمۇ ئېگىز ئادەم دەپ ئاڭلىغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىر قاراپلا تونۇۋالدى. بويىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپمۇ ھەمراھلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان تۇغچى نۆكەرنىڭ قولىدىكى بايراق بېشىغا تېگىر ـ تەگمەي لەپىلدەپ تۇراتتى. شۇنداقلا قارىغان كىشىگە بايراق خادىغا ئەمەس، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بېشىغا قاداپ قويۇلغاندەك كۆرۈنەتتى.

«يارانقان ئىگىسى بوي ـ بەستىنى ئايماي بەرگەن ئادەمكىنا بۇ. ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرمىگەن بولسام يىراقتىن ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇۋالغان ئوخشايدۇ دەپ قالارکەنمەن. ئادەم بالىسىمۇ مۇشۇنداق بويلۇق بولىدىكەن، ئەينى يىلى ئۇنى ھىراتقا بىللە ئېلىپ ماڭغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ئېھتىيات قىلغىنى بىكار ئەمەسكەن. ھەئە، يالغۇز جېنى بىلەن يولۋاس ئۆلتۈرگىنى راست ئىكەن...»

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم ئەمىر جانابلىرى!

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ بەرگەن سالامىنى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

ـــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ـــ دېدى ئۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ.

تۇرقىدىن تېپىك سەرمەرقەنتلىكلەرگە خاس سىپايىلىك چىقىپ تۇرغان، جەڭگە ئەمەس، خۇددى باراۋەتكە ماڭغاندەك سۆلەتلىك كىيىنىۋالغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سەييىدئەلى ئالپقا يېقىملىق، ئەمما سۆلەتۋاز ھەم بىرئاز ھاكاۋۇر كىشىدەك

تۇيغۇ بەردى.

ـــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ شەھىرى قەشقەردىن شۇنچە ھەرەج تارتىپ چىقىپ دەرگاھ قۇرغىنىنى، كەمىنە بۇيۇك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ ئەمىر كەبىرىگە ئىستىقبال بەجا كەلتۇرگىنى دەپ چۈشەنسەك بولۇرمۇ ياكى نەچچەن ۋاقىتتىن بېرى ئىگىلىۋالغان يۇرت ـ ماكانىنى ھەقدارىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ ئۆز دەرگاھىغا جۆنەش ئۈچۈن ئالايىتەن خوشلاشقىلى چىققىنى دەپ چۈشەنسەك بولۇرمۇ؟

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە مەسخىرىلىك كۈلدى.

ـــ گەپكە راستتىنلا ئۇستىكەنلا جانابى ئەمىر. بىراق ئۇخلىماي چۈشەكەپ قاپتىلا، سىلى بىزلەركىم بۇيۇك ماۋەرائۇننەھىر سەلتەنەتىنىڭ ئەمىرۇل ئۆمەراسىنىڭ ئىستىقبال بەجا كەلتۇرۇشىگە زىنھار ئەرزىمەيدىلا. ئەڭ ياخشىسى ئۆزلىرىنى بىلىپ، گەدەنكەشلىك قىلماي ئاتتىن چۈشۈپ گۇناھلىرىنى تىلىسۇنلار.

ـــ گۇناھىنى تىلەش، تەۋبە قىلىش ساۋابتۇر، پەقەت يېگانە ئاللاھ ئالدىدا، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ مەغرۇرلۇق بىلەن، ـــ جانابلىرىنىڭ تۇرقىغا قاراپ تولىمۇ زىل ئادەم بولسا كېرەك، دەپ ئويلىۋىدىم، ئەپسۇس، خاتالاشقانەكەن قىلىمەن. بىزنىڭ ئالدىمىزدا يۆزلىرى قىزارماي ئەمىرۇل ئۆمەرالىق مەرتىۋىسىدىن سۆز ئېچىشقا قانداقمۇ تىللىرى بارغاندۇ؟ ئول ماۋەرائۇننەھرنىڭ بۇيۇك ھۆكۈمدارى بولمىش ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا جەننەتماكان خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىگە مۇشەررەپ بولغان نۆكەرلەردىن ئىكەنلىكىنى ئەسلەرىدىن چىقىرىپ قويغان ئوخشىمامدىلا؟ ھالا بۇگۈنكى كۈندە ئۇشبۇ نۆكەرنىڭ پۇشتى بولمىش مىرزا ئۇلۇغبەگكە مۇلازىملىق قىلىۋاتقان ئۆزلەرەك ئاددىي بىر نۆكەرنىڭ توپچاق ئات ئۇستىدە شاھانە خىلئەتلەرگە ئورىنىۋېلىپ گەدىيىشى بىزلەركىم ئالەم خوجىسى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ساداقەتمەن، باھادىر ئەمىر ـ سەركەردىلىرى ئالدىدا تەپ تارتماستىن چوڭ سۆزلىشى

بىمەنىلىك ئەمەسمۇ؟ ئۆزلەمۇ ئىززەتلىرىنى بىلىپ ھەددىلىرىدىن ئاشمىسۇنلار! گۈناھ تىلىگىلىرى بولسا قېنى خوش، ئۆزلەدىن كەلسۇن، ھېلىمۇ ئۇلگۈرىدىلا. ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەپتۇ دەپتىكەن. رەھمىمىز كېلىپ قالسا ياسالىمىزغا[1] نۆكەر قىلىۋالـغايمىز، تېخى نۆكەر بولۇشقا لايىقەتلىرى بولسا!

ھەم سىپايە، ھەم نازۇك تەبىئەتلىك پىرھاجى مۇھەممەد شا-يەستەگە سەييىدئەلى ئالپىناڭ بۇ تەنسى تولىمۇ ئېغىر كەلدى. چىرايى تاتىرىپ، غەزىپى مېڭىسىگە تەپتى. سەركەردىلەرنىڭ ئال-دىدا يۈزى چۈشكەندەك بولۇپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى ـ دە، بىر-دىنلا ئاغزىنى بۇزدى:

ـــ ئەي داڭگال غاجاپ چوڭ بولغان سەھرالىق، ئول تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنى شىپى كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قاي زامانىدىكى جۇلدۇر كېپەن بولۇپ كەتكەن تونىدا تەرلەشتىن نومۇس قىلساڭ-چۇ؟ ئۆزۈڭنى كىم چاغلاپ قالدىڭ؟ سەن بىزگە نۆكەر ئەمەس، چۆھرە بولۇشقىمۇ يارىمايسەن. ناۋادا ئۇشبۇ چۆھرىلىكتىن تەمە-يىڭ بولسا ئاتتىن چۈش ـ دە، تامبىلىكنى سېلىپ تىزلان. چۆھ-رىلىككە يارامسەن ـ يوق، كۆرۈپ باقاي. رەھمىم كېلىپ قالسا لەشكەرلىرىمگە چۆھرە قىلىپ بېرۈرمەن!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ بۇ تىل ـ ھاقارىتى سەي-يىدئەلى ئالپىناڭ غۇرۇرىغا تېگىپ، جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەت-كەن بولسىمۇ چاندۇرماسلىققا، تەمكىن بولۇشقا تىرىشتى. شۇنداقتىمۇ چىرايى سېزىلەرلىك تاتىرىپ كەتتى.

ـــ بىز چۆھرىلىككە ئەلۋەتتە يارىمايمىز، ـــ دېدى ئۇ چىرا-يىغا كۈلكە يۈگۈرتۈشكە تىرىشىپ، ـــ تامبال سېلىپ تىزلانمە-سىلىمۇ تۇرقلىرىدىن ئۆزلەنىڭ چۆھرە ئىكەنلىكلىرى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئاللاھ خالىسا ھېلىغچە لەشكەرلىرىمگە تامبالىلىرىنى سېلىپ بېرەرلا، ناۋادا لەشكەرلىرىم يارىتماي تۈكۈرۈپ قويسا، زىنھار كۆڭۈللىرىگە ئالمىسۇنلار!

① ياسالىمىزغا ـــ سېپىمىزگە.

ـــ تامبالنى كىمنىڭ سالىدىغانلىقىنى ھېلى كۆرۈمىز، ـــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بەقەمدەك قىزىرىپ، ـــ ئۆز-لىرىنىمۇ باھادىرلىرىم ھېلىغىچە داڭگال قاساتسا زىنھار كۆڭۈل-لىرىگە ئالمىسۇنلا!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىلەن مۇنازىرىلىشۇۋىرسە تەخ-خىمۇ سەت گەپنىڭ چىقىشىنى پەملىگەن سەييىدئەلى ئالپ گەپنى بۇرنۇەتتى:

ـــ كىمنىڭ ھەقىقىي ئوغۇل بالا ـ ئەركەكلىكىنى ياغى ئايرىغاي. ئەمىر جانابلىرىنىڭ مەيدانغا چۈشۈشكە جۈرئىتى بارمىكىن، شول تاپتا ئۆزلە بىلەن بىر قەپەس يەكمۇيەك ئېلىشىپ باقسام دەيمەن.

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىرنەچچە دەقىقە زۇۋان سۈرمىدى، شۇ دەقىقىدە ئۇ يەكمۇيەك چۈشسە سەييىدئەلى ئالىپقا تەڭكېلەلمەيدىغانلىقىنى پەملىگەنىدى.

ـــ باھادىرلىرىمنىڭ قىلىچى ئاللىقاچان يالىڭاچلىنىپ بولغان، ـــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە يەكمۇيەك جەڭگە چۈشۈشتىن قەستەن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ـــ جاپا تارتساقمۇ يەرلىكلىرىنى ئالدىرماي كولىۋالمىز. ئەندىشە قىلمىغايلا، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ جەستى ھەرگىز يەرلىكسىز قالمايدۇ.

نېمىلا بولمىسۇن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ بىر قوشۇنىنىڭ ئەمىرى ئىكەنلىكىنى، يەنە كېلىپ بوي ـ بەستى جەھەتتە ئۆزىنىڭ يېرىمىغىمۇ تەڭ كەلمەيدىغانلىقىنى، ئۇنى يەكمۇيەك جەڭگە چۈشۈشكە يەنە دەۋەت قىلسا نامەردلىك بولىدىغانلىقىنى، باشقىلار بوي ـ بەستىگە ئىشىنىپ يوغانچىلىق قىلدى، دەپ مەسخىرە قىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان سەييىدئەلى ئالپ ئۇنى يەكمۇيەك جەڭگە چۈشۈشكە زورلىمىدى.

ـــ بوپتۇ، ئۇنداق بولسا بىزمۇ قىلىچ يالىڭاچلاپ كەلگەنمىز. سەركەردە جانابلىرى ياغىنىڭ شەكلىنى ئۆزى تالىلىغاي.

سەركەردەئى ماھارەتمۇ ياكى لەشكىرىي قىر ـ چاپمۇ؟[1]

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە پۇتۇن سەپ بويىچە قىر ـ چاپ قىلىپ جەڭ قىلىشنى خالايتتى. ھەئە، ئۇ ئاشۇ ئوتتۇز مىڭ لەشكىرنىڭ كەلكۈندەك باستۇرۇپ بېرىپ ياۋنى تىرىپىرەن قىلمۇي تەلىشگە قاتتىق ئىشىنەتتى.

ـــ لەشكىرىي قىر ـ چاپ بولسۇن! ـــ دېدى ئېغىر تەڭلىكتىن قۇتۇلغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئالدىراپ ـ تېنەپ جاۋاب بېرىپ.

ـــ كېلىشتۇق ئەمىسە، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ، ـــ كالىلىرىغا ھېزى بولسىلا ئەمىر.

ـــ سىلىمۇ ھەم شۇ، ـــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە، ـــ باھادىرلىرىمنىڭ قىلىچى ئەمىر بىلەن لەشكەرنىڭ بويىنىنى ئايرىپ كەتمەيدۇ!

ھەر ئىككى ئەمىر ئۆز سەپلىرىگە قاراپ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشتى.

ھايال ئۆتمەي ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭ سېپىدىن ئاۋۇال ناغرا ـ دۇمباق ئاۋازى، ئاندىن لەشكەرلەرنىڭ تارتقان نەرىسى ئاڭلاندى، شۇنىڭ بىلەن تەڭلا سەمەرقەنت لەشكەرلىرى چۇقان ـ سۇرەن بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىراق موغۇلستان لەشكەرلىرى مىدىر ـ سىدىر قىلماي تۇراتتى. ياۋنىڭ ھەربكەتسىز تۇرغىنىنى كۆرگەن سەمەرقەنت سەركەردىلىرى رەقىبلىرىنى سۇر باسقان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى ـ دە، نەرە تارتقىنىچە باستۇرۇپ كېلىۋەردى. بىر ئوق يېتىم ئارىلىق قالغاندا موغۇلستان لەشكەرلىرىنىڭ سېپىدىن ئېتىلغان مىڭلىغان يا ئوقلىرى سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ بېشىغا يامغۇردەك يېغىشقا باشلىدى. كۆتۈلمىگەن بۇ زەربىدىن سەمەرقەنت لەشكەرلىرى بىردىنلا گاڭگىرىدى. بۇنى

① بۇ بىرخىل جەڭ شەكلى بولۇپ، سەركەردەئى ماھارەت دېگەندە، ھەر ئىككى تەرەپتىن بىردىن سەركەردە مەيدانغا چۇشۇپ، جەڭدە يېڭىش ـ يېڭىلمىشنى ئايرىيدۇ. لەشكىرىي قىر ـ چاپ دېگەندە، پۈتكۈل سەپ بويىچە جەڭگە چۇشىدۇ.

ئاز كۆرگەندەك يۈزلىگەن پالاخمان[1]لاردىن شىددەت بىلەن ئېتىلـ
غان قوش مۈشتىتەك، ئادەم بېشىدەك تاشلار يا ئوقىدىن دەھشەتـ
لىكرەك تالاپەت يەتكۈزۈۋاتاتتى. سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئىلگىرـ
ىلەشكە ئامالسىز قالدى، يامغۇردەك يېغىۋاتقان يا ئوقى بىلەن
تاشلار ئات ئۈستىدىكى سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنى مۆلدۈر سوققان
ئۇجمىدەك تۆكۈۋەتتى. ئۇلارنىڭ جەڭ سېپى بۈزۈلدى. لەشكەرلەر
ئۆزلىرىنى ئوق ـ تاشلارنىڭ زەربىسىدىن مۇداپىئە قىلىش غېمىـ
دە قالغانىدى. ئوق ـ تاشلاردىن زەربە يېگەن لەشكەرلەر ئېچىـ
نىشلىق ئىڭرايتتى، ئاتلار ۋەھىمىلىك كىشنەيتتى. سەييىدئەلى
ئالپىنىڭ بۇ تەدبىرى ئۈنۈمىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇركۈپ كەتكەن
ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئوق ئېتىشقا
ئامالسىز ئىدى، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە ـ تەشۋىش چۇلغىۋالغان لەشـ
كەرلەر چېكىنىشكە باشلىدى.

ياۋنىڭ چېكىنگىنىنى كۆرگەن سەييىدئەلى ئالىپ ئوقيا،
پالاخمان ئېتىشنى توختىتىپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈش پەرمانى بەردى.
بىر دەمدىلا خېلى كۆپ ھەمراھلىرىدىن ئايرىلغان سەمەرقەنت
لەشكەرلىرى جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئاتلىرىغا جان ـ جەھـ
لى بىلەن ئاچچىق قامچا سالاتتى. پۇتۇن سەپ بويىچە قىر ـ چاپقا
ئۆتۈپ، ياۋ لەشكەرلىرىنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن تىرىپىرەن قىلىشـ
نى كۆزلىگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئاتلىق لەشكەرلىرىـ
گىلا ئەمىس، پىيادە لەشكەرلىرىگىمۇ ھۇجۇمغا ئۆتۈش پەرمانى
بەرگەنىدى. شۇڭا پىيادىلەر ئاتلىقلارغا ئەگىشىپ ھۇجۇمغا ئۆتكەـ
نىدى. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئوقيا ـ پالاخمانلىرىنىڭ
زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن ئاتلىق لەشكەرلەر چېكىنىش
بىلەنلا ئارقىسىدىن تاپ باستۇرۇپ كەلگەن تۇمەنلىگەن پىيادە
لەشكەرلەرگە دۇچ كەلدى. جان قايغۇسىدا قالغان ئاتلىقلارنىڭ
توختاشقا ھەپسىلىسى يوق ئىدى، خۇددى قىرغاقىقا زەرب بىلەن
ئۇرۇلۇپ ئارقىسىغا شىددەت بىلەن چېكىنگەن دەريا دولقۇنىدەك

① پالاخمان ـــ تاش ئېتىش قورالى.

يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ئاتلىقلار پىيادە لەشكەرلەرنى ئاتلىرىغا دەسسىتىپ، پېتىقلاشقا باشلىدى. بۇ مالىمانچىلىقنى كۆرۈپ تۇرغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى. شۇ تاپتا ئۇ ھېچنېمىگە قارىماي ئارقىسىغا چېكىنگەن ئاتلىق لەشكەرلىرىنى توختىتىشقىمۇ، ئاتلارنىڭ ئايىغىدا دەسسىلىپ كېتىپ بارغان پىيادە لەشكەرلىرىنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشقىمۇ ئامالسىز ئىدى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ نەچچە مىڭلىغان چەۋەندازلىرى بولسا ئالدىغا ئۇچرىغانلىرى ياۋ لەشكەرلىرىنى قەلچلاۋاتاتتى.

«سەمەرقەنتتىكى ۋاقتىمدا ئوردىدىكى بىر قىسىم سىپاھىلار سەييىدئەلى ئالپىنى بوۋىسى ـــ ئۇلۇسبېگى خۇدايدادقا ئوخشاش ھېيلىگەر، تەدبىرلىك ئادەم دېسە ئىشەنمەپتىكەنمەن. نامى بىكار غا تارقالماپتىكەن ئەمەسمۇ؟ دەرھال قارارگاھقا چېكىنىش كېرەك...»

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ناغرا چالدۇرۇپ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە چېكىنىش بۇيرۇقى بەردى ـ دە، ئەڭ ئاۋۋال ئۆزى قارارگاھقا قاراپ ئات سالدى. قارارگاھقا يېقىنلىشىپ كەلگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ يۈرىكى بىردىنلا ئاغدى، ھودۇقىغان كۆزلىرى چەكچەيدى. قارارگاھتىن ئاسمان ـ پەلەك ئوت كۆتۇرۇلۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ پوتكۇل ئەزايىنى شۇرۇرىدە قارا تەر باستى.

«قارارگاھقا كىم ئوت قويغاندۇ؟ ئاھ خۇدا، بەتبەخت سەييىدئەلى ئالپىنىڭ لەشكەرلىرى قارارگاھنىمۇ بوش قويماپتۇ ئەمەسمۇ؟ ئۇلار قارارگاھقا قانداق تېگىش قىلغاندۇ...»

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئېتىنىڭ بېشىنى قەشقەر شەھىرى تەرەپكە قاراپ بۇرىدى، ئەمدى ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇمىدى شەھەردە قالغانىدى.

ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ياۋ قارارگاھىنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئىگىلىگەن سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىسى ئالچىنبەگكە مىڭ لەشكەر بىلەن كېچىلەپ ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىگە

تۈيدۈرماي ئۆتۈۋېلىشنى ۋە جەڭ دۈمبىقى چېلىنىشى بىلەن تەڭ قارارگاھقا تېگىش قىلىشنى، ئامال بار ئوت قويۇپ، ياۋ لەشكەر-لىرىنى ساراسىمگە سېلىشنى قاتتىق جېكىلىگەنىدى.

يېڭىلگەن، جان قايغۇسىدا قالغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرى جان ـ جەھلى بىلەن قەشقەرگە قاراپ قېچىۋاتاتتى. جەڭدىن ئاۋۋال سەييىدئەلى ئالپ بىلەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئوت-تۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن مۇنازىرىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان موغۇلىستان سەركەردىلىرى قاچقان رەقىبلىرىنى مەسخىرە قىلىپ «تامبىلىكىنى سال!» دەپ چۇقان سالاتتى. بۇ گەپنىڭ نېمە مەنە بېرىدىغانلىقىدىن خەۋىرسىز سەرۋاز ـ لەشكەرلەرمۇ سەركەردىلەرنى دوراپ ياۋنى قوغلىغىنىچە سۈرەن سېلىشقا باشلىدى:

ـــ تامبىلىكىنى سال!

جان قايغۇسىدا قالغان بىچارە سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ بولسا بۇ گەپنىڭ مەنىسىنى مۇلاھىزە قىلغۇدەك، تېگىگە يەتكۈدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى. بەلكىم موغۇلىستان لەشكەرلىرى مۇشۇنداق نەرە تارتسا كېرەك، دەپ ئويلايتتى ۋە ھاياتىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن «خوش، سالاي بېگىم»دەپ نالە ـ زار قىلىشاتتى...

جەڭ ئاخىرلاشقاندا موغۇلىستان لەشكەرلىرى قىزىقچىلىق قىلىشىپ بۇ قېتىمقى جەڭگە « سالاي بېگىم» جېڭى، دەپ نام قويۇۋېلىشتى. كېيىنچە بۇ «سالاي بېگىم» جېڭى لەشكەرلەرنىڭ ئاغزىدىن مەددىاھ، ۋائىزلارنىڭ ئاغزىغا كۆچۈپ ئەل ئارىسىغا كەڭرى تارقالدى ۋە تارىختىكى مەشھۇر جەڭلەردىن بولۇپ قالدى.

ھەئە، سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ يېرىمى مىڭ تەستە قەشقەر شەھىرىگە قېچىپ كىرىۋالدى، قالغانلارنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى ياكى ئاتلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا پېتىقلىنىپ كەتتى، ئاز بىر قىسمى ئەسىرگە چۈشتى. قوغلاپ كەلگەن موغۇلىستان لەشكەرلىرى قەشقەر شەھىرىنى قورشۇالدى.

قەشقەر شەھىرىنىڭ سېپىلى بەكمۇ مۇستەھكەم ئىدى.

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەرگە ئەمىر بولۇپ كەلگەندىن بېرى شەھەر سېپىلىنى سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ سېپىلىغا ئوخشاش قىلىپ قايتا بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرغان، خەندەكلەرنى چاپتۇرۇپ، قوختا، بۇرج، مۇنارلارنى كۆپەيتىپ مۇستەھكەملىگەنىدى.

سەييىدئەلى ئالپ بىر ئاي قورشاپمۇ قەشقەر شەھىرىنى ئالالمىدى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سېپىلنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، جەڭگە چىقماي يېتىۋالدى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ مەسخىرە قىلىپ ئەۋەتكەن ئايال كىشىنىڭ قىزىل تاۋار ئىشتىنى بىلەن ئەتلەس كۆڭلىكىمۇ، جەڭگە ئۇندەپ، غۇرۇرىغا تېگىپ يازغان تۇركىي تىلىدا ئىپادىلەشكە بولىدىغان ئەڭ ھاقارەتلىك، ئەڭ سېسىق سۆزلىرىدىن پۈتۈلگەن خېتىمۇ كار قىلمىدى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە شەھەرگە ھېسابسىز ئاشلىق جۇغلىۋالغان بولۇپ، لەشكەرلەرنىڭ بىر يىل بىمالال يېيىشىگە يېتەتتى، شۇڭا ئۇنىڭ شەھەر سېپىلىنى مەھكەم ساقلاشتىن باشقا غېمى يوق ئىدى.

سەييىدئەلى ئالپ شەھەرنى قورشىغان بىر ئاي ئىچىدە ھەر خىل تەدبىرلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ ئۇنۇمى بولمىدى. شۇ كۈنلەردە توختام سۆلاردا قەغەزدەك نېپىز مۇز توڭلاپ، قىشنىڭ شەپىسى كېلىشكە باشلىغان، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى تۈگەپ قالاي دېگەندى. چۈنكى، «سالاي بېگىم» جېڭىدىن بىر ھەپتە كېيىن پولات باھادىر ئىسسىقكۆلدىكى چېگرىنى ساقلاۋاتقان لەشكەرلىرىدىن بەش مىڭنى ئېلىپ يېتىپ كەلگەنىدى. گەرچە يارىكەنت، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىن ئوزۇق ـ تۈلۈك يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولسىمۇ، سەييىدئەلى ئالپنىڭ شۇنچىۋالا نۇرغۇن لەشكەرنى قارا قىشتا چېدىر تىكىپ ياتقۇزۇپ قېينىغۇسى كەلمىدى. ئاخىرى مۇھاسىرىنى بىكار قىلىپ، پولات باھادىرنى ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن ئىسسىقكۆلگە قايتۇرۇۋەتتى، ئۆزى قالغان سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئاقسۇغا قايتتى.

34

گەرچە جەڭدە غەلىبە قىلغان بولسىمۇ قەشقەر شەھىرىنى ئالالماي قاتتىق مەيۈسلەنگەن سەييىدئەلى ئالىپ ئاقسۇدا ئۆزىنى ئاجايىپ كاتتا بىر خۇشاللىقنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى پەقەتلا خىيال لىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

ھەئە، سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ئۆزۈن يىللىق ئارمىنى ئەمەلگە ئېشىپ، كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىم قورساق كۆتۈرگەن، ھامىلە ئۇچ ئايلىق بولغانىدى.

سەييىدئەلى ئالىپ تۇنجى ئايالى ئۆز سۈلتان مەلىكە بىلەن تويى بولغان كۈننى ھېسابقا ئالمىغاندا ھاياتىدا بۇنچىلىك خۇشال بولۇپ باققىنىنى ئەسلىيەلمىدى.

ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالىپنىڭ كۆزىگە غىللىدە ياش كەلدى، پۈتكۈل جاھانغا ئۆزىنىڭ ئاتا بولغانلىقىنى جاكارلاشتىن ئۆزىنى ئارانلا تۇتۇۋالدى. ھەم تارتىنىش، ھەم خۇشاللىق ئىلكىدە تۇرغان بىبى ئايەتخېنىمنى دەس كۆتۈرگىنىچە باغرىغا باستى. سەگىتبەرەكتەك بەستلىك سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قۇچىقىدا خۇددى كىچىك بالىدەك كۆرۈنىدىغان بىبى ئايەتخېنىمنىڭ پۈتلىرى پىلتىڭلايتتى.

ــ ئۇنداق كۆتۈرۈۋالمىسلا ھەزرىتىم، خىجىل بولىدىكەنمەن.

بىبى ئايەتخېنىمنىڭ نازلىق پىچىرلاشلىرى سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى.

ــ ئۆزلەدىن پەخىرلىنىمەن، بىر ئۆمۈر مۇشۇنداق كۆتۈرۈپ تۇرۇشقا رازىمەن.

ھاياجىنى تېخىچە بېسىلمىغان سەييىدئەلى ئالپ ئەنە ئا-شۇنداق پىچىرلىغاچ ببىى ئايەتخېنىمنىڭ بوينىغا، مەڭزىگە، لەۋ-لىرىگە سۆيەتتى. تېخىچىلا سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى ئازادە تۇتۇشقا ئادەتلەنمىگەن ببىى ئايەتخېنىم خىجىللىق ئىلكىدە يەرگە چۈشۈش ئۈچۈن تېپىرلايتتى، ئەمما خۇشاللىقتىن چىرايى-لىق قوي كۆزلىرى خۇمارلىشىپ كەتكەنىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئۇنىڭغا چوڭ ئاغىچىسى ئۈز سۈلتان مە-لىكە ببلەن ئوخشاش قىلىپ خىزمەتكار، كېنىزەك بەلگىلەپ بەر-دى. ئەمەلىيەتتە بۇ كىچىك ئاغىچىنىڭ مەرتىۋىسىنى كۆتۈرگەن-لىكى ئىدى. چوڭ ئاغىچا ئۈز سۈلتان مەلىكىنىڭ كۆڭلىنى يې-رىم بولۇپ قالمىسۇن دېدىمۇ ئېيتاۋۇر، بۇ خۇش خەۋەرنى تۈرپانغا يەتكۈزۈشكە ئالدىرىمىدى.

شۇ كۈنلەردە ببىى ئايەتخېنىمنىڭ ھۈجرىسىدىن چىقالماي-دىغان بولۇپ قالغان سەييىدئەلى ئالپنىڭ باشقا ھەرقانداق ئىشقا مەيلى تارتمايتتى، ئەس ـ يادى كىچىك ئاغىچىنىڭ قورسىقىدىكى بالىدا قالغانىدى. ھەرۋاقىلىق نامىزىدا بالىسىنىڭ ئامان ـ ئېسەن تۇغۇلۇپ، بۇ دۇنياغا ساق ـ سالامەت كۆز ئېچىشىنى تىلەيتتى، پەرزەنت جامالىنى كۆرۈش تەقەززالىقى ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان-دى. مەيلى ئاقسۇ ئەمىرى سەييىد مەھمۇد مىرزا بولسۇن، مەيلى ئاقسۇدىكى باشقا ئەمىر ـ سەركەردە، باي ـ زەردارلار بولسۇن قىشنىڭ ئۈزۈن تۈنىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرغان بەزمە ـ مەشرەپلىرىگە ئىمكان بار قاتناشمايتتى، قاتناشسىمۇ قايتىشقا ئالدىرايتتى. ئۇنىڭ كىچىك ئاغىچىدىن، قورساقتىكى بالىدىن پەقەتلا ئايرىلغۇسى يوق ئىدى. قىش كۈنلىرىنى شىكارسىز، بەزمە ـ مەشرەپسىز ئۆتكۈزمەيدىغان سەييىدئەلى ئالپ شۇ كۈن-لەردە بۇ ئىشلارنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمايتتى.

ـــ ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئاستانىدىن مەكتۇپ كەپتۇ!

ببىي ئايەتخېنىم بىلەن سەندىلگە پۈتىنى تىقىپ ئولتۇرۇپ چاي ئىچىۋاتقان سەييىدئەلى ئالپ خىزمەتكار ئايال ئۇزاتقان پەتـ نۇستىكى نەقىشلىك كۆن قاپنى ئېلىپ ئالدىراپ ئاغزىنى ئاچتى، شۇ ھامان دىمىقىغا كۈچلۈك ئەنبەر پۇرىقى ئۇرۇلدى.

«چوڭ ئاغىچا مەكتۇپ يوللاپتۇ ـ دە...»

ئۇز سۇلتان مەلىكە مەكتۇپ ئەۋەتسە كۆن قاپنىڭ ئىچىگە ئەنبەر سېلىپ قويۇشنى ئۇنتۇمايتتى. شۇ دەقىقىدە سەييىدئەلى ئالپ خېلىدىن بېرى چوڭ ئاغىچىسى بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلمىغىنىنى ئېسىگە ئېلىپ بىر ئاز خىجىل بولدى، يېقىندىن بېرى ئۇ راستىنلا ئۇز سۇلتان مەلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانىدى. ئۇ مەلىكىنىڭ سۆت رەڭلىك خوتەن قەغىزىدىكى چىرايلىق خېتىگە نەزەر تاشلىدى.

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

كۆڭۈل مەملىكىتىنىڭ يېگانە تاجدارى، كۆز يېشىم ئارقىلىق سۇغىرىپ ئەھيا قىلغان گۈزەللىك بېغىمنىڭ سەرۋىسى، بەخت ئاسمىنىمنىڭ نۇرلۇق قۇياشى، يۆلەنگەن تېغىم، غۇرۇرۇم ھەم ئىپتىخارىم، ئىشقى ـ پىراقى يالقۇنـ تاغ مىسالى ئاتەشلىك جانابى باھادىر ھەزرىتىمگە بېھىساب سالام يوللاش بىلەن بىرلە، ئەزىز تەنلىرىگە سالامەتلىك، ھەممە ئىشلىرىغا نۇسرەت تىلەيمەن.

ئۇزۇن بولدى، خەستە دىلىمغا ئارام بېغىشلىغۇچى مۇبارەك خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالالمىدىم. ئەھۋاللىرى ياخـ شىدۇ؟ ئول قەشقەر يۇرۇشىدە غەلىبە ـ نۇسرەتكە يۇزلەنگەن بولسىلىمۇ، شەھىرى قەشقەرنى ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىـ غانلىقلىرىدىن خەۋەر تېپىپ تولىمۇ ئەپسۇسلاندىم. مەيۇسـ لەنمىگەيلا، ياراتقان ئاللاھ ئىگەم خالىسا قاناتلىرى بولمىش تۇلپارلىرى ئول ئەزىزانە شەھەردە ھامان بىر كۈنى مەغـ رۇرلۇق بىلەن كىشنىگۈسى. ئول مەقسەت ـ مۇددىئالىرىغا

يېتىشكە ئاللاھ ئىگەم ئۆزى مەدەت قىلغاي!

ئەسلىي مەقسەتكە كەلسەم، ئۇشبۇ كۇنلەردە ھەزرەتسمنى ئالەمچە بىر خۇشاللىقتىن ۋاقىپلاندۇرۇپ، جانابى ئاللاھنىڭ مۇقەددەس ھىممىتى بائىسىدىن نېسىپ بولغان بىمىساب بەختىنىڭ ھۇزۇرىنى تەڭ سۈرۈشنى نىيەت قىلغان بولساممۇ، ئارىلىق يىراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىش پەسلى يېتىپ كەلگەچكە، ئامالسىزلىقتىن ئەپسۇسلۇق ئىلكىدە ھاياجاندىن تىترەۋاتقان قوللىرىم بىلەن ئۇشبۇ مەكتۇپنى پۈتۈپ ئولتۇرۇپتىمەن.

مۇبارەك بولسۇن! جانابى ئاللاھ مۇرادىمىزنى ھاسىل قىلىپ، ھەزرىتىمنى ئاتا بولۇش شەرىپىگە ئاخىر نائىل قىلدى. دېمەكچىمەنكى، كەمىنە مەزلۇملىرى ئىككىقاتمەن. بۇ خۇشاللىقنى سەزگىنىمدە كۆز ياشلىرىم سەل بولۇپ ئاقتى...»

سەييىدئەلى ئالپ خەتنى ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ھايا-جاندىن ئولتۇرالماي قالدى. بۇ خۇش خەۋەرنى ئۆز سۇلتان مەلىكە قۇلىقىغا ئۆز ئاغزى بىلەن شۇئىرلاۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، قاز-لىرى تومۇر ـ تومۇرلىرىدا قىيان ياسىدى. بەخىرامان ئولتۇرغان كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىمغا لاپىدە بىر قارىۋېلىپ خەتنىڭ داۋامىغا كۆز يۈگۈرتتى.

«... شۇل تاپتا قانىتىم بولغان بولسا قاشلىرىغا ئۇچۇپ بېرىپ، بۇ خۇش خەۋەرنى ئۆز ئاغزىم بىلەن يەتكۈزگەن بولسام، نەچچە يىلدىن بېرى پەرزەنت پىراقىدا ئۆرتەنگەن يۈرەكلىرىنىڭ سوقۇشلىرىغا قۇلىقىمنى يېقىپ، مېھرىلىك كۆزلىرىگە قېنىپ ـ قېنىپ قارىۋالغان بولسام ئارمىنىم يوق ئىدى. نەچارە، ئاقسۇ بىلەن تۇرپاننىڭ ئارىلىقىنى يېقىن قىلىش، كېلىۋاتقان قىش پەسلىنى باھارغا

ئالماشتۇرۇش قۇدرەتلىك ئاللاھنىڭ قولىدىن كەلمىسە، ئاجىز بەندىنىڭ قولىدىن كەلمەيدىكەن.

ھېلىمۇ مېنىڭ قەتلە شۇكۇركىم، مۇبارەك ژۇجۇدلىرىدىن ئايرىلىپ بولۇپ، پۈشتلىرىدىن تامغان جان پەرزەنتىمنىڭ جايلاشقانلىقى ئۈچۈن خۇددى مۇبارەك تەنلىرىنى قۇچاقلىغاندەك، سېغىنىشلىرىم تەسەللىگە ئېرىشكەندەك بولۇپ، ئۆزۈمنى بەختىيار سەزمەكتىمەن. گەرچە مۇبارەك جامالىلىرىنى كۆرۈشنى تۆت كۆزۈم بىلەن كۈتسەممۇ، سېغىنىش پىراقى يۈرەك باغرىمنى گۈلخان كەبى ئۆرتەپ تۇرسىمۇ، خان يارلىقى بىلەن قەشقەر يۈرۈشىگە ئاتلانغانلىقلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىنى يېنىمغا چىلاشقا ئامالسىزمەن. مېھرىبان، شەپقەتلىك ئاللاھ ئىگەم ئامان ـ ئېسەن دىدار كۆرۈشۈشكە نېسىپ قىلغاي.

سالامەتلىكلىرىنى كۆپ ئاسرىسىلا، مەندىن ببى ئايەتخېنىمغا سالام دېسىلە.

مۇبارەك جامالىلىرىغا كېچە ـ كۈندۈز تەشنا بولۇپ، غەلىبە ـ نۇسرەتلىرى ئۈچۈن ھەرقاچان دۇئا گويلۇق قىلىپ تۇرغان ئاجىز زەئىپەلىرىدىن دەپ بىلۇرلا!

نامە تامام ژەسسالام.»

چۈش كۆرگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان سەييىدئەلى ئالىپ خەتكە تىكىلگىنىچە ئۇن ـ تىنسىز ئولتۇراتتى. ھەئە، جىسمى ئاقسۇدا ئولتۇرغىنى بىلەن ئوي ـ خىيالى ئاللىقاچان تۇرپانغا، سۆيۈملۈك ئاغىچىسى ئۈز سۇلتان مەلىكىنىڭ قېشىغا كېتىپ بولغانىدى. خىيالىدا مەلىكىنى قۇچاقلايتتى، سۆيەتتى، ئەركىلەتتى، رەھمەت ـ تەسەننانسىنى بىلدۇرەتتى.

«ئىھا! ياراتقان قۇدرەتلىك ئاللاھ ئىگەم. ھەممىتىگگە يۈزمىڭ قەتلە شۇكۇر. بەخت ـ ئامىتىمنى قوش قىلىپ، قوشلاپ پەرزەنت ئاتا قىلغىنىڭغا تەشەككۇر. ھەممەت ـ ئىنايىتىڭدىن ھەرقاچان

ئۇمىدۋارمەن. بىر ئۆمۈر ساڭا قۇلچىلىق قىلىپ ئۆتكەيمەن...»

ــ ئاغىچا خېنىم تىنچلىقمىكەن ھەزرىتىم؟

ببى ئايەتخېنىمنىڭ سوئالى بىلەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ خىيالى بۆلۈندى، كۆزلىرىگە مېھرى بىلەن قاراپ جاۋاب بەردى:

ــ تىنچلىقكەن، ئۆزلەگە سالام ئېيتىپتۇ. بىزگە ئۆزىنىڭ ئىككىقات ئىكەنلىكىدىن خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ.

كىچىك ئاغىچا ھەيرانلىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان كۆزلىرىنى سەييىدئەلى ئالىقا تىكتى:

ــ نېمە ؟ ئاغىچا خېنىممۇ ئىككىقاتمىكەن؟

ــ ھەئە، ــ دېدى خۇشاللىقتىن تېخىچىلا ئاغزى يۇمۇلماي قالغان سەييىدئەلى ئالىپ قولىدىكى خەتنى تەڭلەپ تۇرۇپ، ــ ئۆزلىرى ئوقۇپ چىقسىلا.

ببى ئايەتخېنىم خەتنى ئاۋايلاپ ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قوشلاپ ئالتۇن ئۈزۈك سېلىنغان ئىنچىكە، نازۇك بارماقلىرى سېزىلەرلىك تىترەيتتى، ئوخشاپ پىشقان توغاچنى ئەسلىتىدىغان مەڭزى تاتىرىپ كەتكەن بولۇپ، چىرايلىق قوي كۆزلىرىدە ھەسەت بالقىيتتى. تېخىچە ھاياجىنى بېسىلمىغان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بولسا كىچىك ئاغىچىسىنىڭ چىرايىدىكى بۇ ئىپادىنى سېزىۋالغۇدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى.

«... خان ئالىيلىرىغا مەلۇمات يوللاپ، ئاستانىگە قايتىشقا ئىجازەت سورىسامىكىن؟ خان ئالىيلىرىغۇ ئىجازەت بېرەر. بىراق ئوردىدىكى ئەمرلەر نېمىدەپ قالۇر؟ قاراڭلار، ئەمىر كەبىر جانابلىرى شۇنچە ھەشەم تارتىپ قەشقەرگە كېتىپ باراتتى، سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ مويىنىمۇ تەۋرىتەلمەي لەشكەر چېكىنىدۇرۇپ يەنە قايتىپ كەپتۇ، دەپ مەسخىرە قىلىشماسمۇ؟ كەينىمدىن كۈلمەسمۇ؟ نۇسرەتسىز لەشكىرىي يۈرۈشكە خەزىنىنى ئارتۇقچە چىقىمدار قىلدى دەپ پىتنە قىلىشماسمۇ؟ ھېلىمۇ ئۇلار مېنى گۆدەك خانىنىڭ بۇرنىدىن يېتىلىۋالدى، خانىنى ئاتاقا ئىگە قىلىپ

قويۇپ، سەلتەنەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆزى تۇتۇۋالدى، دەپ غەيۋەت قىلىشىپ يۈرەتتى. مۇشۇنداق چاغدا ئاستانىگە قايتسام يەنە نېمە پىتنىلەرنى تېرىشماس؟ ياكى چوڭ ئاغىچىنى قېشىمغا ئالدۇرۇپ كەلسەممىكىن؟ بىراق، شول كۈنلەردە قار يېغىپ يوللار خەتەرلىك بولۇپ قالدى. ئاقسۇ بىلەن تۇرپاننىڭ ئارىلىقىدا نۇرغۇن تاغ ـ داۋان، چۆل ـ جەزىرىلەر بار، ئايلاپ يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەلىكە يول ئازابى تارتىپ قالىدۇ، سوغۇقتا قېينىلىپ قالىدۇ. بۇ قورساقتىكى بالىغا ياخشى ئەمەس، يەنىلا ئاستانىدە تۇرغىنى ئەۋزەلدەك قىلىدۇ. بوپتۇ، بۇ ھىجران ئازابىغا چىداي، ياراتقان ئىگەمنىڭ ھىممىتىگە شۈكۈر. يېنىمدا كىچىك ئاغىچا بار، ئۇمۇ مەلىكىنىڭ ئۇمىدى ئىدىغۇ؟ مەلىكىنىڭ كەڭ قورساقلىقى، ئاق كۆڭۈللۈكى، مېھرىبانلىقىغا ئاللاھنىڭ رەھمى كەلگەن چېغى، ھەر ئىككىلىسى تەڭ قورساق كۆتۈردى مانا. قايسىسى بۇرۇنراق قورساق كۆتۈرگەندۇ؟ چوقۇم كىچىك ئاغىچا بۇرۇن قورساق كۆتۈردى. قەشقەرگە مېڭىش ئالدىدا چوڭ ئاغىچا بىلەن ئىككى ئاخشام بىللە بولغانىدىم. ھەئە، تويدىن كېيىنكى ئەڭ لەززەتلىك ئىككى كېچىنى ئۆتكۈزگەنىدىم، ئاللاھ ئىگەم ئاشۇ ئىككى ئاخشامنىڭ بىرىدە پەرزەنت نېسىپ قىلىپتۇ. تەڭرىم ھەر ئىككى ئاغىنىنى ئامان ـ ئېسەن يەتكۈزگىشكە نېسىپ قىلسا، ئىككى پەرزەنتىم قوش كېزەكتەك تەڭ چوڭ بولغۇدەك... سەۋر قىلاي. قىش ئاخىرلىشىپ كۆكلەم كەلسە، قەشقەرگە قايتا يۈرۈش قىلاي. ئاللاھ ئىگەم پەرزەنت نېسىپ قىلغىنىغا ئوخشاش، قەشقەر نۇسرىتىنىمۇ نېسىپ قىلىپ قالۇر. مەيلى، نېمە ئىش يۈز بېرىشتىن قەتئىينەزەر، قەشقەرنى قولۇمغا ئالماي تۇرۇپ تۇرپانغا قايتمايمەن...»

ـــ كاغەز[1] ـ قەلەم كەلتۈرۈڭلار، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ.

① كاغەز ـــ قەغەز.

بايا‌تىن بىرى خەتكە قاراپ چوڭقۇر خيالغا پاتقان ۋىبى ئا‌ـ يەتخېنىم چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

ـــ مۇبارەك بولسۇن ھەزرىتىم، ـــ دېدى ئۇ سەيىيدئەلى ئالپنى تېخىچە مۇبارەكلىمىگەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈشكە تىرىشىپ.

ـــ بىرگە بولسۇن، ـــ دېدى سەيىيدئەلى ئالپ خۇشخۇيلۇق بىلەن، ـــ مەلىكىگە جاۋاب خەت يېزىۋېتەي دەيمەن.

ـــ شۇنداق قىلسىلا، ئاغىچا خېنىمغا مەندىن سالام يولـلاپ قويسىلا.

يۈرىكىنى رەشك ئازابى قىيناۋاتقان ۋىبى ئايەتخېنىم دەرھال باشقا تەرەپكە قارىۋالدى.

35

ئۆرۈك ئالا بولغان مەزگىل.

ئاقسۇدىن ئىككىنچى قېتىم لەشكەر تارتىپ كەلگەن سەيىيد‌ـ ئەلى ئالپنىڭ قەشقەر شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا بىر ئاي بولاي دەپ قالغانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ سە‌ـ مەرقەنتكە چاپارمەن ماڭغۇزۇۋەتكەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە جەڭگە چىققىلى ئۇنىماي، چاشقاندەك ئىنىغا كىرىۋالغانىدى.

شۇ كۈنلەردە سەيىيدئەلى ئالپنىڭ سەۋر ـ تاقىتى چىكىگە يەتكەنىدى. رەقىبىنىڭ جەڭگە چىقماي يېتىۋالغانلىقىدىن، قەشـ‌ـ قەرنى تېخىچىلا ئالالمىغانلىقىدىن جىلە بولاتتى. ئۇنىڭ يۈرىكـ‌ـ نىڭ بىر بېغىشى ئاقسۇغا، بىر بېغىشى تۇرپانغا تەلپۈنەتتى. ھە‌ـ ئە، تۇغۇلغىنىغا ئەمدىلا ئىككى ئايلىق بولاي دەپ قالغان ئاقسۇ‌ـ دىكى ئەمىرزادىسى سانىز مىرزىنى سېغىناتتى، كۆرگۈسى كېلەد‌ـ

تى. ئاقسۇغا كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بېرىپ ئوغلىنى باغرىغا باسقۇسى، يۇمران مەڭزىگە ساقاللىرىنى سۈركىگۈسى كېلەتتى. تۇرپاندىكى چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئەھۋالىدىن كۆڭلى خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. «مەلىكەم تىنچ ـ ئامان يەڭگەدۇ-مىدۇ؟ بالام ئوغۇلمىدۇ ـ قىزمىدۇ؟ ئانا ـ بالا سالامەتمىدۇ؟...» دېگەندەك مۇدھىش سوئاللاھىر يۈرىكىنى ئارامسىز قىينايتتى. تۇرپان تەرەپتىن خەۋەر كېلىپ قالارمىكىن دەپ كۈندە نەچچە ۋاق يولغا تەلمۈرەتتى. ئاشۇ سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر، گاھىدا قەشقەر شەھىرىگە كۈندە ئىككى ـ ئۈچ قېتىم ھۇجۇم قوزغايتتى، گاھىدا بىرەر ھەپتە جىمجىت بولۇپ كېتەتتى. ئىچ پۈشۈقىنى بېسىش ئۈچۈن كۈن ـ كۈنلەپ شارابخورلۇق قىلاتتى، سازەندىلەرنى چاقىرتىپ ناخشا ئاڭلايتتى.

بۈگۈن بارگاھى ئالىيغا سەركەردىلەرنىمۇ، سازەندىلەرنىمۇ يېقىن يولاتماي ئۆزى يالغۇز شارابخورلۇق قىلىپ ئولتۇرغان سەيىدئەلى ئالىپ بىردەمدىلا كەيپ بولۇپ قالدى ـ دە، ئىچ پۈشۈقىنى بېسىش ئۈچۈن، ئېسىپ قويغان نەقىشلىك دۇتارنى ئېلىپ چالا ـ بۇلا ئۆگىنىۋالغان پەدىگە تىرىكلىتىپ ناخشا ئوقۇشقا باشلىدى:

باردىم دەريا كەچكەلى،
ئولتۇردۇم سۇ ئىچكەلى.
كەلسە ياردىن خەۋەر،
قاناتىم يوقكەن ئۇچقالى.
.....

سىرتتىن بارگاھى ئالىيغا كىرىپ كەلگەن خاس مەھرەم ئاستا ئەمىرنىڭ قېشىغا كېلىپ قول باغلىدى:

ـــ مەلۇم بولغاي!

سەييىدئەلى ئالىپ پەرۋاسىز ھالدا ناخشا ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى.

بىردەم كۈتۈپ تۇرغان مەھرەم يېگىت بىتاقەتلىك بىلەن يە-

نە ئېغىز ئاچتى:

ـــ تۇرپاندىن خەۋەرچى كەلدى جانابلىرى...

قۇلىقىغا «تۇرپان» دېگەن سۆز چالا ـ بۇلا كىرىپ قالغان سەييىدئەلى ئالپ بىردىنلا دۈتار چېلىشتىن توختاپ، مەھرەمگە جىددىي نەزەرىنى ئاغدۇردى:

ـــ نېمىدېدىڭ؟

ـــ تۇرپاندىن چاپارمەن كەلدى ئالىيلىرى!

سەييىدئەلى ئالپنىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن دۈپۈرلەپ كەتتى.

«چاپارمەننى خان ئالىيلىرى ئەۋەتكەنمىدۇ ياكى مەلىكەم ئەۋەتكەنمىدۇ؟»

ـــ ھاڭۋېقىپ تۇرماي، دەرھال باشلاپ كىرسۇنلار!

چۆچۈپ كەتكەن مەھرەم يىگىت دەرھال كەينىگە ياندى.

چەكسىز تەقەززالىق بىلەن بارگاھى ئالىينىڭ ئىشىكىگە تىكىلگەن سەييىدئەلى ئالپقا ھەر بىر دەقىقە ۋاقىت گويا بىر يىلدەك بىلىنىپ كېتىپ باراتتى، ناھايەت مەھرەم يىگىت چاپارمەننى باشلاپ كىردى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم...

ـــ بولدى ـ بولدى، تولا ھۆسلە قىلماي نەق گەپنى قىل، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئوردا يوسۇنى بويىچە سالام بېرىشكە تەمشەلگەن چاپارمەن يىگىتنى سىلكىشلەپ.

ـــ ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا خۇش خەۋەر، چوڭ ئاغىچا ئۇز سۇلتان مەلىكە كۆزەيدى![1]

سەييىدئەلى ئالپ خۇشاللىقتىن چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

سەييىدئەلى ئالپ خۇددى چۆل ـ جەزىرىدە تەشنالىق تارتقان ئادەم تۇيۇقسىز بۇلاقتا ئۇچرىغاندەك شادلىققا چۆمۈلدى.

سەييىدئەلى ئالپنىڭ نەزەرىدە بارگاھى ئالىي، ياق، پۈتكۈل ئالەم گۈل ـ چېچەككە پۈركەنگەنىدى.

سەييىدئەلى ئالپ شۇ دەقىقىدە يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان

① كۆزەيدى ـــ كۆزى يورۇماق.

پەرزەنتىنىڭ ئىگىلەپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغاندەك بولدى.

ـــ تۆلكىمۇ، بۆرىمۇ؟ ـــ سورىدى سەييىدئەلى ئالپ تەقەززالىق بىلەن.

ـــ ئاللاھ ئىگەم جانابلىرىغا بۆرە نېسىپ قىلدى!

ـــ ئاغزىڭغا ناۋات، ـــ دېدى ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالپ، ئاندىن مەھرەمگە قاراپ بۇيرۇدى، ـــ چاپارمەنگە دەرھال بىر ياقىلىق شاھانە سەرپاي بىلەن بىر چوكا ئالتۇن سۆيۈنچە بېرىلسۇن!

ـــ ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت، ـــ دېدى چاپارمەن يىگىت ۋە بايامقى جىددىيچىلىكتە ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئەۋەتكەن خېتىنى بېرىشنى ئۇنتۇغانلىقىنى ئېسىگە ئالدى، ـــ ئېسىم قۇرۇسۇن، ـــ دېدى ئۇ خەت ـ چەك تەللىسەدىن نەقىشلىك كۆن قاپنى ئېلىپ، ـــ ئاغىچا خېنىمنىڭ مەكتۇپىنى بېرىشنى ئۇنتۇپتىمەن، گۇناھىمنى كەچۈرگەيلا ئەمىر كەبىر جانابلىرى.

سەييىدئەلى ئالپ كۆن قاپنى ئېلىپ، تونۇش ئەنبەر ھىدىنى پۇرىدى. شۇ ھامان تۇمۇر ـ تومۇرلىرىغا كۈچلۈك سېغىنىش ھېسلىرى تارىدى. خەتنى ئالدىراش ئوقۇپ چىقتى.

خەتكە ئۇز سۇلتان مەلىكە بالىنىڭ تۇغۇلغان ئاي ـ كۈنىنى ئالاھىدە پۇتۇپ قويغان بولۇپ، سەييىدئەلى ئالىپقا بالىغا ئىسىم قويۇپ بېرىشنى ئالاھىدە تاپىلىغانىدى.

خەتنى يېنىشلاپ ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىققان سەييىدئەلى ئالپ چاپارمەن يىگىتكە نەزەرىنى ئاغدۇردى:

ـــ تۇرپانغا بۇگۈنلا يېنىشقا رىغبىتىڭ بارمۇ؟

ـــ پېقىر ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ ئاتقان ئوقىدۇرمەن!

ـــ بارىكاللا، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ مەمنۇنلۇق بىلەن، ـــ ھازىرچە چىقىپ غىزالىنىپ، ئارام ئالغاچ تۇر، ھېلىغچە چاقىرتىمەن.

ـــ باش ئۇستىگە!

چاپارمەن يىگىت ئاستا كەينىگە يېنىپ چىقىپ كەتتى.

سەييىدئەلى ئالپ مەھرىمىگە قەغەز ـ قەلەم ئەكەلدۇرۇپ، ئۇز سۇلتان مەلىكىگە ئالدىراش خەت يېزىشقا تۇتۇندى.

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم
دۇنيادا مەن ئۇچۇن ئەڭ سۆيۈملۈك بولغان، دىلخانەم. نىڭ نۇرلۇق چىرىغى، ھايات بەخىمىنىڭ يېگانە توزۇماس گۈلى، خەستە دىلىمنىڭ شادلىقى بولمىش كۆيۈمچان رەپىقەمگە بەھىساب سالاملار بولغاي!
ئىشق ـ پىراقلىرىدا ئۆرتىنىپ كاۋاپ بولغان يۈرىكىمگە راھەت بېغىشلىغۇچى مۇبارەك سالامنامىلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مېنى ئاتا بولۇش شەرىپىگە مۇيەسسەر قىلغانلىقلىرىدىن چەكسىز سۆيۈنمەكتىمەن، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭمۇ ئاتا بولغانلىق شەرەپلىرىنى قۇتلۇقلايمەن.
مۇبارەك بولسۇن!
شۇ تۇرقىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەم ئول سۆيۈملۈك پەرزەنتىمىزنىڭ ئاي جامالىغا تەشنا بولساممۇ، قاشلىرىغا ئۇچۇپ بېرىشقا ئامالسىزمەن. مۇمكىن بولسا ئىدى، ھازىرلا يولغا چىقىشقا جابدۇنار ئىدىم. ئەپسۇسكى، زىممەمگە سەلتەنەت ئىشلىرى يۈكلەنگەنلىكى ھەم ئول ئىشلارنى تېخى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغانلىقىم ئۇچۇن باشباشتاقلىق قىلىشقا پېتىنالمىدىم. قۇدرىتى چەكسىز كارامەتلىك ئاللاھ ئىگەم ساقلاسۇن. سالامەت دىدارلىشىشقا نېسىپ قىلسۇن. مەن ئۇچۇن ئول پەرزەنتىمىزنىڭ پىشانىسىدىن يېنىش ـ يېنىشلاپ سۆيگەيلا. قۇلىقىغا ئاتىلىرى ئۆزلىرىنى جېنىدىن ئەزىز كۆرىدۇ، ئۆزلىرى ئاتىلىرىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمىنى دەپ پىچىرلىغايلا.
سۆيۈملۈك رەپىقەم، شول كۈنلەردە سالامەتلىكلىرىنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيمەن. ئاچچىق تولغاق يەۋاتقان ۋاقىتلىرىدا يانلىرىدا تۇرالمىغانلىقىمدىن، بوشانغان ۋاقىتلىرىدا مۇبارەكلەپ، ئېسەنلىك سورىيالمىغانلىقىمدىن، ئۆز قولۇم بىلەن ئىسسىقىنە بىر پىيالە چاي سۇنالمىغانلىقىمدىن كۆپ خىجىلمەن.
ئول يۈرەك پارىمىزگە ئىسىم قويۇپ بېرىشىمنى تاپىلىغان ئىكەنلا، پەرزەنتىمىزگە جانابى رەسۇلىللاغا بولغان

چەكسىز سېغىنىشىمىزنى ئىپادىلەپ «مۇھەممەد» دەپ ئەسسىم قويايلى. چوڭ بولغاندا ئارسلان سۈپەت يىگىت بولۇشىنى تىلەپ «ھەيدەر» نى ئول مۇبارەك ئىسىمنىڭ ئارقىسىغا ئۇلايلى، تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ھەيدەر بولسۇن.

ئاللاھ خالىسا پات يېقىندا قەشقەرنى قولۇمغا ئېلىپ ئاستانىگە نۇسرەت بىلەن يانغايمەن. شول چاغدا ئۆزلەگە ھەمراھ بولۇپ يانلىرىدىن ئايرىلمىغايمەن. ئۆزلەگە ئاتاپ ئاقسۇ زەرگەرلىرىگە بىر تال ئالماس كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك سوقتۇرغانىدىم، ھازىرچە شۇنى كۆرۈملۈك قىلاي، ئاددىي بولسىمۇ كۆڭلۈمنى قوبۇل ئەتكەيلا!

ئاللاھ ئىگەمدىن ئۆزلەگە ھەم پەرزەنتلىرىگە سالامەتلىك تىلەپ تۇرغۇچى كۆيۈلىرىدىن دەپ بىلۈرلا.

نامە تامام ۋەسسالام!»

سەييىدئەلى ئالپ چاپارمەن يىگىتكە يەنە بەش نەپەر چەۋەندازنى قوشۇپ تۇرپانغا دەرھال ئاتلىنىشقا پەرمان بەردى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئاشۇ خەت بىلەن بىللە تۇرپانغا كەتكەنىدى.

※ ※ ※

سەييىدئەلى ئالپ قايتىدىن روھلاندى. ئىككىنچى ئوغلىنىڭ تۇغۇلغانلىق شەرىپىنى قوتلۇقلاپ پوتكۇل سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە زىياپەت بەردى. ئىلگىرىكىدەك قارارگاھقا سولىنىپ ھەسرەت چېكىپ ئولتۇرماي، تالا ـ تۇزگە چىقىدىغان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئۆرۈك پىشىپ، بۇغدايلار سېرىقتال بولۇشقا باشلىغانىدى. گەرچە ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ئەنئەنىسىدە ياز كۈنى شىكار قىلىش چەكلەنگەن بولسىمۇ، بىر قىشنى شىكارسىز ئۆتكۈزگەن سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆڭلىگە بىردىنلا شىكار ھەۋىسى چۈشكەنىدى.

«جان ـ جانىۋارلارنى ئوۋلىمىساممۇ قوغلاپ يۈرۈپ كۆڭۈل

ئاچساممۇ ھېساب، شول باھاندا قىشتىن بېرى كۆڭلۈمدە پەيدا بولغان ئىچ پۇشۇقۇم بېسىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس...»

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىلىرىگە قامالنى بوشاشتۇرماسلىقنى، قىلچىلىك بىخەستەلىك قىلماسلىقنى تاپىلاپ، يۈز نەپەر خاس نۆكىرى بىلەن شىكار بېگىنى ئېلىپ ئاتۇش تاغلىرىغا ئۇۋغا چىقتى.

ھەئە، بىر ھەپتىدىن بېرى سەييىدئەلى ئالپ تاغ ـ ئېدىرلاردا ئات چاپتۇراتتى. ئالدىغا ئۇچرىغان كىيىك، جەرەن، توشقان، قىرغاۋۇللارنى قورشاۋغا ئالاتتى، قوغلايتتى، لېكىن ئوق ئېتىپ زەرەر يەتكۈزمەيتتى، تۇتمايتتى، تۇتۇۋېلىشقا ئاز قالغاندىلىرىنىمۇ قاچۇرۇۋېتەتتى. ئۇ نۆكەرلىرىگىمۇ ھەرقانداق ئوۋنى، ھەتتا يىرتقۇچلار بولسىمۇ زەخىملەندۈرمەسلىككە پەرمان بەرگەنىدى. ھەركۈنى ئوۋدىن قۇرۇق قول قايتاتتى. چېدىرگاھتا قالغان شىكار ئەمىرى ئەتراپتىكى دېھقان ـ چارۋىچىلاردىن مال ـ چارۋا، توخۇ ـ ئۆردەك دېگەندەك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ مۇلازىملارغا غىزا تەييارلاتقۇزاتتى.

بۈگۈن ئوۋدىن بۇرۇنراق قايتقان سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئالدىغا بارگاھقا يېقىنلاشقاندا بىر ئايال توستى.

ـــ دادا! ئەمىر جانابلىرىغا ئەرزىم بار، ـــ دېدى ئايال ئاستا يورغىلاپ كېلىۋاتقان ئاتنىڭ ئالدىغا توسۇپ.

سەييىدئەلى ئالپ ئاتتىن شاققىدە سەكرەپ چۈشتى ـ دە، ئايالنىڭ ئۈستىبېشىغا تېزلا نەزەر تاشلىدى. ئايالنىڭ كىيىملىرى خېلىلا كونا ئىدى، ۋاقىتسىز قورۇق چۈشكەن چىرايىدىن جاپاكەشلىكى چىقىپ تۇراتتى.

ـــ خوش، ئەرزلىرىنى تارتىنماي بايان ئەيلىسىلە! ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئايالغا ھېسداشلىق قىلغان ھالدا.

ـــ مەن ئاۋۇ مەھەللىدە ئولتۇرۇشلۇق تۇل خوتۇنمەن، ـــ دېدى ئايال تەسكەي تەرەپتىكى تاغ باغرىدا قارىيىپ تۇرغان تېرەكلىك مەھەللىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ـــ مۇرەببىم بۇندىن ئۈچ يىل مۇقەددەم كېسەل بىلەن تۇگەپ كەتكەن، بەش بالام بار، بالىـ

لىرىمىنىڭ چوڭىنىڭ قولى تېخى ئىشقا تەگمىدى. ھال ـ كۈنۈم موھتاجلىقتا ئۆتىدۇ. ئەمىر جانابلىرى بۇ ئەتراپقا شىكار قىلغىلى كېلىپ بۇ يەرگە چۈشكۈن قىلغاندىن بېرى شىكار بېگى مېنى ئىزدەپ كېلىپ نان يېقىپ بەرسىلە، ئالتە نان ياقسىلا ئىش ھەق ـ قىلىرىگە بىر نان بېرىمەن دېگەنىدى. مانا بۇگۈنگىچە نان يېقىپ بېرىپ كەلدىم. شىكار بېگى ھازىرچە ياققان نانلىرىغا ئىش ھەققى ھېسابلاپ نان ئايرىۋالماي تۇرسىلا، شىكار تۇگىگەندە بىراقلا ھېـ ساىبلىشايلى، نانىنىڭ ئورنىغا ئۇن ـ ياغ بېرەي دېۋىدى، مەنمۇ مـا ـ قۇل بولغانىدىم. بىراق بۇگۈن ئۆيدە بالىلىرىمغا تاماق ئېتىپ بەر ـ گىدەك ئۇنمۇ قالماپتۇ. ئەتىگەن سۈپىرىنى قېقىشتۇرۇپ يۇرۇپ بىر قازان ئاش ئېتىپ بېرىپ، نان ياققىلى يېنىپ كەلگەنىدىم. بايا ناننى يېقىپ بولۇپ، ئىش ھەققىمگە ھېسابلاپ ئازراق بىر نەرسە بەرگەچ تۇرسىلا، بالىلىرىم ئاچ قالمىسۇن دېسەم، شىكار بېگى ئۇن، ئوتۇن، تۇز، ياغنىڭ ھەممىسى بىزدىن بولدى، سىلى پەقەت پىشۇرۇپلا بەردىلە، بۇ ناننى يالغۇز مەنلا يېمەيمەن، بىز دېگەن قەش ـ قەرنى سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالغىلى كەلگەن، رەئىيەتنىڭ ئانچە ـ مۇنچە خىزمىتىمىزنى قىلىش مەجبۇرىيىتى بار، ئاشۇنچىلىك چاغلىق خىزمەتلىرىگە ئىش ھەققى سورىمىسىلە ـ مۇ بولۇر، دەپ بارگاھىتىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇڭا جانابلىرىنىڭ ئادالىتىگە سېغىنىپ ئەرز قىلىش ئۈچۈن ساقلاپ تۇردۇم. ئۆيدە بـا ـ لىلىرىمغا تاماق ئېتىپ بەرگۈدەك بىر نەرسە بولغان بولسا ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئەدەپسىزلىك قىلمايتتىم...

ئايال گەپتىن توختاپ بۇقۇلداپ يىغلۇەتتى.

شۇ تاپتا بۇ ناھەقچىلىققا قاتتىق غەزەپى كەلگەن سەييىدئە ـ لى ئالپىنىڭ تاپىنىدىن كىرگەن بىر پارچە ئوت مېڭىسىدىن چىقـ قانىدى. ئۇ قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئاددىي خەلقنىڭ تۇرمۇشىنىڭ غورىگىل ئۆتمىدىغانلىقىنى، پىرھا ـ جى مۇھەممەد شايەستە سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنى بېقىش باھانە ـ سى بىلەن ئالۋان ـ سىلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى بىلـ ـ گەندىن كېيىن، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە دېھقانلارنىڭ نەرسە ـ

سىنى ھەق بەرمەي ئالماسلىققا، ھەتتا بىر تال ئالا غورا چاغلىق نەرسىگىمۇ خالىغانچە چېقىلماسلىققا قاتتىق ئاگاھلاندۇرغان. ئۆتـكەن يىلى قەشقەرگە يۇرۇش قىلغاندا، بىر باغۋەننىڭ ئانارلىق بېغىغا كىرىپ، باغۋەننىڭ رۇخسىتسىز ئون تال ئانار ئۈزۈپ چىققان ئىككى لەشكەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، جازالاپ پۈتكۈل قوشۇنغا ئىبرەت قىلغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەتراپتىكى دېھقانلار سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئۈستىدىن ئەرز ـ شىكايەت قىلىپ كەلمىگەنىدى.

ـــ يۈرسىلە بارگاھقا كىرەيلى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇۋېلىپ.

ھېلىقى ئايالنىڭ ئەمىر كەبىر بىلەن بىللە كىرىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن شىكار بېگى تاتىرىپ كەتتى.

ـــ مۇنۇ مەزلۇمنىڭ ئىش ھەققىنى قانداق بېرىشكە دېيىشكەن ئىدىلە شىكار بېگى؟ ـــ سورىدى سەييىدئەلى ئالىپ قاپىقىنى تۇرۇپ.

شىكار بېگىنى بىردىنلا تىترەك باستى، دۇدۇقلاپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ـــ ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئالتە نان يېقىپ بەرسە ئىش ھەققىگە بىر نان بېرىدىغان بولغان.

ـــ ئىش ھەققىنى بەردىلەمۇ؟

زۇۋانى تۇتۇلغان شىكار بېگى يەرگە قارىۋالدى.

سەييىدئەلى ئالىپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ گەپ قىلسۇنلار!

بېشىدا ئۆلۈم كۆلەڭگىسى سايە تاشلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان شىكار بېگى دۇدۇقلىغىنىچە سەۋەب كۆرسىتىشكە كىرىشتى:

ـــ بارگاھتا ئون قالماپتىكەن...

سەييىدئەلى ئالىپ شىكار بېگىنىڭ گېپىنىڭ بىلىگە تەپتى:

ـــ باھانە كۆرسەتمىسۇنلار!

شىكار بېگى پوككىدە تىزلاندى:

ـــ بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكەيلا ئەمىر جانابلىرى.

ـــ دېمەك، ئول مەزلۇمنىڭ ئىش ھەققىنى بەرمىگەنلىرى راست ئىكەن ـ دە؟

بىر چەتتە سوئال ـ سوراق ئەھۋالىغا نەزەر تاشلاپ تۇرغان ئايال سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئەلپازىنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈپ نېمە-نىدۇر خىيالىدىن ئۆتكۈزدى ـ دە، ئالدىراپ ـ تېنەپ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ يېلىنىدى:

ـــ سىلىدىن ئۆتۈنۈپ قالاي ئەمىر جانابلىرى، شىكار بېگە-نى كەچۈرۈڭەتسىلە، مېنىڭ سەۋەبىمدىن ئۇنىڭ جېنى زاۋال تاپ-مىسۇن. مەن بۇ خۇن ـ قىساسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن، ـــ ئايال ئەمدى ئۆزىنى ئەيىبلەپ يىغلاشقا باشلىدى، ـــ ئاھ خۇدا، نېمىشقىمۇ بىرنەچچە ناننىڭ غەلۋىسىنى قىلغاندىمەن، بىرەر ۋاق تاماق يېمىگەنگە باللىرىم ئۆلۈپ قالماستى. ئەمىر جانابلىرى، نەچچە كۈندىن بېرى يېقىپ بەرگەن ناننىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ئىلتىماسىمنى قوبۇل قىلسىلا، ئەرزىمنى قايتۇرۇۋالدىم. شىكار بېگىنىڭ جېنى ئامان قالسۇن!

سەييىدئەلى ئالپ ئۆلۈكتەك تاتىرىپ كەتكەن شىكار بېگە-نىڭ كۆزىگە نەشتەردەك تىكىلدى:

ـــ ئاڭلىدىلىمۇ شىكار بېگى، ئۆزلە تۆت ناننى ئايىغانلىرى بىلەن مۇنۇ مەزلۇم جانلىرىنى تىلەۋاتىدۇ.

شىكار بېگى ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى.

ـــ مەن ئېزىپتىمەن، پوق يەپتىمەن، شەپقەت قىلغايلا ھەزرىتىم.

ـــ بوپتۇ، مۇنۇ مەزلۇمنىڭ يۈزىنى قىلىپ بىر قوشۇق قاد-لىرىدىن كەچسەم كېچەي، ـــ سەييىدئەلى ئالپ يېنىدىكى نۆكەر بېشىغا يۈزلەندى، ـــ بارگاھتا ئامبۇر بولسا ئېلىپ چىقسۇنلار!

ـــ بارگاھتا ئامبۇر يوق جانابلىرى، ـــ دېدى نۆكەر بېشى، ـــ بىراق ئاۋۇ مەھەللىدە تۆمۈرچى باردەك قىلىدۇ.

ـــ دەرھال ئەپكەلسۇنلار!

نۆكەر بېشى ئېتىغا مىنىپ قۇيۇندەك چېپىپ چىقىپ كەتتى ـ دە، ھايال قالماي بىر تال ئامبۇر تېپىپ كەلدى.

ـــ مۇنۇ قارا كۆڭۈل، نائىنساب شىكار بېگىنىڭ بىرتال ئې-زىق چىشىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ بېشىغا قېقىڭلار، ـــ دېدى سەي-ىيىدئەلى ئالپ، ـــ ئۇ بۇنىڭدىن كېيىن كىشىنىڭ ھەقىگە قارا

سانمايدىغان، يەۋالمايدىغان بولسۇن ھەم بۇ ئاچچىق ساۋاقنى كاللىسىدا مەھكەم ساقلىسۇن!

ئېزىق چىشىنى تارتىۋاتقاندا ئاغرىققا چىدىماي چىرقىراپ كەتكەن شىكار بېگى يۇلۇنغان ئېزىق چىشىنى بولقا بىلەن بېشىغا قېقىۋاتقان چاغدا داد ـ پەريات كۆتۈرۈشكە ماجالى يەتمەي ھوشىدىن كەتتى.

سەييىدئەلى ئالىپ نۆكەرلىرىگە بۇيرۇپ بىر تاغار ئۇن بىلەن بىر قاپاق ياغنى ئاتقا جايلاشتۇرغۇزدى، ئاندىن ئەللىك سەر كۈمۈش ئەپچىقتۇرۇپ ئايالغا تەڭلىدى.

ـــ مەسىلە، بۇنى خىراجەت قىلىپ بالىلىرىنى ئوبدان باقسىلا. شىكار بېگىنىڭ گۇناھى ئۈچۈن ئۆزلەدىن كەچۈرۈم سورايمەن.

ھاياجانلانغان ئايالنىڭ كۆزىدىن ياش يامغۇر بولۇپ تۆكۈلدى.

ـــ رەھمەت ئەمىر جانابلىرى، ئۇن بىلەن ياغنى ئالاي، لېكىن بۇ كۈمۈشنى ئالالمايمەن. بۇ ئىش ھەققىمگە ئارتۇق كېتىدۇ.

ـــ ئالسىلا، بۇنى ئىش ھەققىلىرى ئۈچۈن ئەمەس، بالىلىرى ئۈچۈن بەردىم.

ئايال يەنە تىرەجەپ تۇرۇۋالسا ئەمىرنىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ كۈمۈشكە ئاۋايلاپ قول ئۇزاتتى.

ـــ رەھمەت، ئەمىر جانابلىرى. يارانقان ئاللاھ ئىگەم دۆلەتلىرىنى زىيادە قىلغاي، مۇرادلىرى ھاسىل بولغاي، ئاتنى ئوغلۇمدىن ھازىرلا ئەۋەتىپ بېرىمەن.

ـــ ھاجەتسىز، ئاتنىمۇ سىلىگە بەردىم، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ.

ئايال يېنىش ـ يېنىشلاپ رەھمەت ـ تەشەككۈر بىلدۈرگىنىچە ئاتنى يېتىلەپ بارگاھتىن چىقىپ كەتتى.

ـــ بارگاھنى چۈۋۈڭلار، قارارگاھقا قايتىمىز! ـــ دېدى شىكاردىن كۆڭلى قالغان سەييىدئەلى ئالىپ نۆكەرلىرىگە قاراپ.

نۆكەرلەر چېدىرلارنى چۈۋۈپ، يۈك ـ تاقلارنى تېڭىپ تۇرۇشقا ئون بەش ـ ئون ئالتە ياشلىق بىر ئوغۇل بالا ئاتقا ياۋداق

مىنگىنىچە يېتىپ كەلدى ــ دە، ئاتتىن چۈشۈپ سەييىدئەلى ئالپقا سالام بەرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

ــ ئانام ئەمىر جانابلىرىنىڭ ياخشى كۆڭلىگە رەھمەت، ئات جەڭگە لازىم بولىدۇ، ئەمىر جانابلىرىغا ئاپىرىپ بەرگىن دېگەنىدى.

سەييىدئەلى ئالپ مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ــ ۋالىدەڭگە رەھمىتىمنى يەتكۈزۈپ قويغىن ئوغلۇم، ئۇ-كىلىرىڭنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئال.

بالا سەييىدئەلى ئالپقا سالام بېرىۋېتىپ خوشلاشتى. شۇ تاپ-تا قارارگاھقا قايتىپ كېتىۋاتقان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆز ئال-دىغا بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقىلى ئۇزۇن بولمىغان ئىككى ئوغلى كې-لىۋاتقاندى.

«ئېھە! پەرزەنتلىرىم، سىلەرنى شۇنداق سېغىنىدىم، سىلەرنى تېزرەك كۆرسەم، باغرىمغا باسسام...»

※ ※ ※

قەشقەر شەھىرىنى قامال قىلىپ يېتىۋېرىپ سەييىدئەلى ئالپلا ئەمەس، سەركەردە ــ لەشكەرلەرمۇ زېرىككەنىدى.

بۇگۈن ھەرقايسى قارارگاھلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېتىۋاتقان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كاللىسىغا پىشىشقا باشلىغان بۇغدايلار-نى كۆرۈپ تۇيۇقسىز بىر ئەقىل كەلدى. تېخى تۇنۇگۈنلا يارا-غ-بەردار[1] بەگ لەشكەرلەرنىڭ ئۇزۇق ــ تۇلۇكىنىڭ تۇگەي دەپ قال-غانلىقىنى مەلۇم قىلغانىدى.

«توغرا، لەشكەرلەر بىكار تۇرغىچە بۇغدايلارنى ئورۇسۇن، بۇنداق قىلساق، بىرىنچىدىن، قوشۇننىڭ ئۇزۇق ــ تۇلۇكىنى ھەل قىلغىلى، ئىككىنچىدىن، ئاقسۇ، ياركەنتتىكى خانئاشلىقىنى ئىقتىساد قىلغىلى، ئۈچىنچىدىن، قەشقەر شەھىرىدىكى سەمەر-قەنت لەشكەرلىرىنىڭ ئۇزۇق ــ تۇلۇك مەنبەسىنى ئۇزۇپ تاشلا-

① يارانغبەردار ــ قورال ــ يارانغ، ئوزۇق ــ تۇلۇككە مەسئۇل كىشى.

غىلى بولىدۇ. ئېتىزلىقتا بىر تال دان قالمىسا، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قانداق قىلىدىكىن قېنى، شۇ چاغدا شەھەردىن چىقىپ مىڭىنىڭ بىر كۆرەي...»

قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا مەخسۇس لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن تېرىلغان بۇغدايلار بار ئىدى. سەييىدئەلى ئالىپ بۇ بۇغدايلاردىن باشقا ئۇ تەرىپى توققۇزاق، ئوپال، بۇلاقسۇ، تاشمىلىق، بارىن، سۇلۇق، ياندۇرما، بۇ تەرىپى دۆلەتباغ، بېھىشكېرەم، ئاقتاش ھەتتا تازغۇن، ئاقتۇ، ياپچانلارغىچە بېرىپ تۇتۇن بېگىدىن يۇقىرى يۇرت ئاقساقاللىرى، بەگ ـ تۆرىلەرنىڭ بۇغدايلىرىنىمۇ تولۇق يىغىۋالدى. يېرى يوق ئورتاقچى، يىللىقچىلارغا مەلۇم مىقداردا ئاشلىق ئۇلەشتۇرۇپ بەرگەندىن باشقا، بارلىق ئاشلىقلارنى ئاقسۇغا يولغا سالدى، ھەتتا سامىنىمۇ قالدۇرمىدى.

قەشقەرنىڭ كۈز پەسلى ھەقىقەتەن مەمۇرچىلىق بولىدۇ. ئۇزۇم، ئالما، ئامۇت، شاپتۇل، قوغۇن ـ تاۋۇزلار پىشىپ تۆكمە بولىدۇ. مېۋە ـ چۈۋىلەرنى تولا يېگەنلىكتىنمۇ ئەيتاۋۇر، لەشكەرلەرنىڭ ئىچى سۇرۇپ كەتكەنىدى. سەييىدئەلى ئالىپ بۇ ئەھۋالغا دەسلىپىدە ئانچە ئىرەڭشمىدى، لېكىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە ئىچى سۇرگەن لەشكەرلەر كۆپىيىشكە باشلىدى.

ـــ ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى بارگاھى ئالىيغا جىددىيلەشكەن ھالدا كىرىپ كەلگەن باش ھەكىم، ـــ لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالى تولىمۇ چاتاق، ئۇلارنىڭ ئىچ سۇرۇكىنى توختىتىشقا پەقەتلا ئامال بولمايۋاتىدۇ. ھازىر ئون لەشكەردىن تۆت ـ بەشىنىڭ ئىچى سۇرۇپ كېتىپ بارىدۇ، ئىچى سۇرگەنلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ. ئەگەر ئەھۋال مۇشۇنداق داۋاملىشىۋەرسە يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن.

ـــ لەشكەرلەرگە مېۋە ـ چۈۋىدىن پەرھىز تۇتۇش ھەققىدە پەرمان بەرگەن ئىدۇققۇ؟ ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، ـــ ئەجەبا بۇنىڭ ئۇنۇمى بولمايۋاتقانمىدۇ؟ ھەكىم ـ تېۋىپلار ھەرقايسى لەشكەرگاھلاردا دورا قاينىتىۋاتاتىغۇ؟

ـــ ئۇ دورىلارنىڭ ئۇنۇمى بولمايۋاتىدۇ، ـــ دېدى باش ھەكىم خىجىللىق بىلەن، ـــ لەشكەرلەر ئارىسىدا ئىچ سۇرۇق كېسىلى خۇددى ۋابادەك يامراۋاتىدۇ. شول تاپتا بىر قىسىم لەشكەر لەرنىڭ ئورنىدىن تۇرغىدەك ماجالى يوق.

ئەينى يىلى سەمەرقەنتتە تۇتقۇن بولۇپ تۇرغاندا ئىچ سۇرۇق كېسىلىنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان سەييىدئەلى ئالىپ بىردىنلا جىددىيلەشتى، شۇ تاپتا ئاشۇ چاغدىكى ئازابلىرى ئېسىگە كېلىپ قالغانىدى.

ـــ دەرھال بىر ئامالىنى قىلسۇنلار. يارىكەنت، خوتەندىن دورا، تېۋىپ ئەپكەلدۇرەمدۇق ـ يا؟

ـــ ئەينىكە بۇيرۇسلىمۇ راست گەپنى قىلاي ھەزرىتىم. يارىكەنت، خوتەندىن دورا، تېۋىپ ئەكەلدۇرۇپ بولغىچە لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. ئىچى سۇرگەنلەر كۇندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئۇلارنى ئايرىۋېتىپ ئەملەش كېرەك.

باش ھەكىمنىڭ چىرايىدىكى تەشۋىش سەييىدئەلى ئالىپقا دەرھال تەسىر قىلدى.

«لەشكەرلەرنىڭ ئىچ سۇرۇكى مېنىڭ ئاشۇ چاغدىكى ئىچ سۇرۇكىمگە ئوخشامدىغاندۇ؟ شۇ چاغدا ماڭمۇ تېۋىپنىڭ دورىسى كار قىلماي، ئاخىرى كۆڭلۈم تارتىپ ئىچكەن بىرنەچچە ئاپقۇر قىمىز سەۋەب بولۇپ شىپا تاپقانىدىم. لەشكەرلەرگىمۇ قىمىز ئىچۈرسەك قانداق بولۇر؟ ھازىر قىمىزنىڭ تازا پىشىدىغان ۋاقتى، ئارتۇچنىڭ تاغلىرىغا چاپارمەن ئەۋەتسەم چارۋىچى قوۋملاردىن قىمىز تېپىپ كەلسۇنمىكىن...»

سەييىدئەلى ئالپ ئوي ـ خىيالىنى ھەكىمگە دېيىشكە ئالدىرىماي، لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ باقماقچى بولدى. پۈتۈن قارارگاھلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، كېسەللەرنى يوقلاپ چىقىپ قاتتىق چۆچۈپ كەتتى. لەشكەرلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئىچ سۇرۇكى بىلەن ئاغرىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ

جەڭگە چىققۇدەكلا ئەمەس، ئۆزىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغۇدەكمۇ ماجالى يوق ئىدى. ناۋادا پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە شەھەردىن چىقىپ جەڭگە ئۇندەپ قالسا، بۇ ئەھۋالدا ساق قالغان لەشكەرلەر بىلەن تاقابىل تۇرماق تەس ئىدى.

«قىمىز ئەپكەلدۇرىدىغان ئىش ۋاقتىنچە تۇرۇپ تۇرسۇن. ئەھۋال سىرتقا يېيىلىپ كېتىپ بولغىچە، لەشكەرلەرنى دەرھال چېكىندۈرۈش كېرەك. ھېلىمۇ ياخشى بۇغدايلارنى ۋاقتىدا ئورۇ-تۇۋالغان ئىكەنمەن...»

سەييىدئەلى ئالپ ئەمدى ئىككىلىنىپ ئولتۇرمىدى، سەر-كەردىلىرىگە لەشكەرلەرنى دەرھال ئاقسۇغا چېكىندۈرۈشكە پەرمان بەردى:

ـــ دەرھال ھارۋا تەييارلاڭلار، بىمارلار ئاگاھ چېكىنسۇن. قارارگاھتا كېسەل تارقالغانلىقىنى ئاشكارىلىغانلارنىڭ كاللىسى ئىلىنىدۇ!

قىش كىرىپ بولغىچە قەشقەرنى ئېلىش ئۈمىدى يەنە ئۇزۇل-كەن سەييىدئەلى ئالپ بۇ يىل تۇرپانغا قايتالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. ۋۇجۇدىنى ئېغىر ھەسرەت چىرمىۋالدى. ئۇز سۇلتان مە-لىكىنى، تېخى چىرايىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغان ئوغلى مۇھەممەد ھەيدەرنى سېغىنىش ئازابى يۇرىكىنى قۇرتتەك غاجىلايتتى. لېكىن ئۇنىڭ تۇرپانغا قايتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، قەشقەرنى ئالماي تۇرۇپ تۇرپانغا قايتىشقا غۇرۇرى يول قويمايتتى.

«بۇنداق بولارنىڭ بىلگەن بولسام مەلىكە بىلەن ئوغلۇمنى ئېلىپ كېلىشكە بالدۇرراق چاپارمەن ئەۋەتەركەنمەن. ئۇلارنى يول ئازابى تارتقۇزغىچە، قىش كىرىشتىن ئاۋۋال قەشقەرنى ئېلىپ تۇرپانغا قايتارمەن دەپ ئويلىغانىدىم. ھوناق ھوناققا كەلمەي قوي-دى ـ دە، كاساپەت. يەنە ساقلىساق سوغۇق چۈشۈپ كېتىدۇ، ئۇ-نىڭغىچە ئۇلارنى بالدۇرراق يېنىمغا ئەكەلدۈرۈۋالاي...»

سەييىدئەلى ئالپ ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن ئوغلىنى تۇر-پاندىن ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىشكە چاپارمەن ماڭغۇزدى.

36

سەمەرقەنت.

رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورننىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كۆكسارايغا قايتىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كەيپىياتى تولىمۇ چاغ ئىدى. شۇ كۈنلەردە شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئىشاننىڭ رەسەتخانا ئورنىغا خانىقا سېلىش غۇۋغاسى خېلىلا بېسىقىپ قالغان بولۇپ، مۇرىدىل ھىدايەتچىلەر، سوپى ـ دەرۋىشلەر قۇرۇلۇش ئورنىغا توپلىشىۋېلىپ چاتاق چىقارمايدىغان بولغانىدى. بىر مەزگىل توختاپ قالغان رەسەتخانا قۇرۇلۇشى قايتىدىن باشلانغان بولۇپ، مىمارلار، دىلكارلار، تاشچىلار، نىمكار ـ ئىشلەمچىلەر بۇ كاتتا ئىمارەتكە جىددىي ئىشلەۋاتاتتى.

يېقىندىن بېرى كەيپى خېلىلا چاغ بولۇپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قەشقەردىن باشقا باش ئاغرىقى قالمىغاندەك قىلاتتى. سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىرانشاھ دورغا پات ـ پات پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ تۇراتتى. ئىنىسى مىرزا ساتۇقخاننىڭ ئۆلۈمى ۋەقەسىنى سۈرۈشتە قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەمۇ قەشقەرنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيىتى ھەققىدە توختىماي مەلۇمات يوللاپ، قەشقەرنىڭ مۇھاسىرىدە قالغانلىقىنى، ئەمىر كەبىر سەيىدئەلى ئالپىنىڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى بارلىق بۇغدايلارنى ئورۇپ، ھەتتا سامانلىرىغچە ئاقسۇغا ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلىپ لەشكەر يىغىپ يارەم، ئوزۇق ـ تۈلۈك تەلەپ قىلاتتى. گەرچە پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سەيىدئەلى ئالپ بىلەن بولغان جەڭنى پەردازلاپ، يېڭىلىپ قالغىنىنى يوشۇرۇپ، موغۇلىستان لەشكەر

لىرىنىڭ قەشقەردىكى ئاشلىق ـ زىرائەتلەرنى بۇلاپ ـ تالىغانلىـ
قىنى زىيادە كۆپتۇرۇپ مەلۇم قىلغان بولسىمۇ، مىرزا ئۇلۇغبەگ
ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق، نەچچە مىڭلىغان سەمەرقەنت لەشكەرلىـ
رىنىڭ جېنىغا زامىن بولغان «سالاي بېگىم» جېڭىنىڭ ئەمەلىي
ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەر تاپقان ۋە بۇ جەڭدىكى مەغلۇبىيەتتىن
غۇرۇرى ھاقارەتلەنگەندەك تۇيغۇغا كەلگەنىدى. ھەر قېتىم سەيـ
يىدىلى ئالپىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگىنىدە ئەينى يىلى ئۇنى
ھىراتقا بىللە ئېلىپ بارماقچى بولغانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان
قىلاتتى، نەزەربەندتىن بوشاتقىنىغا، ئۆلتۈرۈۋەتمىگىنگە ئەپـ
سۇسلىناتتى. ئوردىدا سەييىدئەلى ئالپتەك تەدبىرلىك، باھادىر
سەركەردىلەرنىڭ كەملىكىدىن ھەسرەتلىنەتتى. پىرھاجى مۇھەمـ
مەد شايەستەنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىدىن ئاغرىناتتى، قەشقەرگە
لەشكەر ئەۋەتمەيمۇ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش
ھەققىدە باش قاتۇراتتى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى قەشقەرـ
دىن قايتۇرۇپ كېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، ئورنىغا ئەـ
ۋەتمىدىغان مۇڭاپىق بىر ئادەمنى دېتلىيالمايۋاتقان مىرزا ئۇلۇغبەگ
ئەمىرلىرىنى بىرمۇ بىر نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى.

خانىنىڭ كەيپىياتىنىڭ چاغلىقىنى، قاپىقىنى تۇرۇڭالماي
كۈلۈپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ ئەمىرلەر خېلى ئازادە ئولتۇرۇشاتـ
تى. ئادەتتە بۇنداق ۋاقىتلاردا ئانچە ـ مۇنچە چاقچاقمۇ بولۇپ
قالاتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرەر ئېغىز چاقچاق باشلاپ بەرسىلا
ئەمىرلەر ئۇنىڭغا ماسلىشاتتى، تارتىنىپ كەتمەيتتى، بىر ـ بەـ
رىنى گەپتە چوڭۇرۇشۇپ، خانىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىشقا ھەرىكەت
قىلىشاتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىدىن قايـ
تۇرۇپ كەلگەن سۇلتان مەلىك دوغلاتقا چۈشۈشى بىلەن ئۆزىنى
تۇتۇۋالالماي پىخىلداپ كۈلۈۋەتتى. سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ يېـ
نىدا خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئولتۇرغانىدى، بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ
باشقىچە يېقىنلىقىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوبدان بىلەتتى. شۇ تاپتا

بىر ـ بىرىگە يېقىن ئولتۇرغان بۇ ئىككى ئەمىرنى كۆرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئېسىگە سۇلتان مەلىك دوغلات قەشقەرگە ئەمىر بولغان مەزگىلدە سەمەرقەنت سەرۋازلىرىنىڭ قەشقەر لەشكەرلىرىنى ئۆزلىرىگە چۆھرە بولۇشقا مەجبۇرلىغانلىقى كېلىپ قالغانىدى. ئادەتتىمۇ مەيلى مىرزا ئۇلۇغبەگ، مەيلى باشقا ئەمىرلەر بولسۇن سۇلتان مەلىك دوغلاتقا ئاشۇ چۆھرە ۋەقەسىنى تىلغا ئېلىپ چاقچاق قىلىشاتتى. سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ ھەربىمىدە چۆھرە ساقلايدىغان يامان ئادىتى بار ئىدى، بۇنى مىرزا ئۇلۇغ بەگدىن تارتىپ ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بىلەتتى. خانىنىڭ ئۆزىگە قاراپ كۈلگىنىنى كۆرۈپ سۇلتان مەلىك دوغلات بىرئاز ئوڭايسىزلاندى، چىرايىغا سۇس قىزىللىق يۈگۈردى. خانىنىڭ كەيپى چاغ ۋاقىتلاردا داۋاملىق قەشقەردىكى ئاشۇ چۆھرە ۋەقەسىنى تىلغا ئېلىپ چاقچاق قىلىدىغانلىقىنى بىلىدىغان سۇلتان مەلىك دوغلات شۇ دەقىقىدە خانىنىڭ كۈلكىسىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ قالغانىدى. ئادەتتە ئەرلەر ئۇچۇن چۆھرە ساقلاش، بەچچىۋازلىق قىلىش ئېيىبلىك ئىش سانىلاتتى. باشقىلار ئۇنداق ئادەمنى پاسىق دەپ زاڭلىق قىلاتتى، كۆزگە ئىلمايتتى، شۇ سەۋەبتىن ئەمىرلەر چۆھرە ساقلىسا باشقىلاردىن مەخپىي تۇتاتتى. ئاشۇ چۆھرە ۋەقەسى سەۋەبلىك، ھەربىمىدە چۆھرە ساقلىغانلىقى ئاشكارلىنىپ قالغان سۇلتان مەلىك دوغلات ئوردىدا باش كۆتۈرەلمەس بولۇپ قالغانىدى. ئەمىرلەر داۋاملىق ئاشۇ ئىشنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ ئۇنى چاقچاق نىشانى قىلاتتى، تېرىكتۈرەتتى. شۇ تاپتا ئۇ خانىنىڭ كۈلگىنىنى كۆرۈپ قاتتىق خۇدۇكسىرەپ تۇرسىمۇ، چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ ھەجىيىشقا مەجبۇر بولدى.

ـــ ئىككىلىرى ئەجەب يېقىن ئولتۇرۇشۇاپتىلىغۇ، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ كۈلكىسىنى توختىتىپ تۇرۇپ، ـــ بۇنداق ئولتۇرۇۋالسىلا قايسىلىرىنىڭ چۆھرىسىدە ئىكەنلىكىنى تازا ئېنىق ئايرىغىلى بولمايدىكەن.

ئەمىرلەر مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ «چۆرىسىدە» دېگەن سۆزنى قەستەن «چۆھرىسىدە» دەپ تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق سۆز ئويۇنى چىقىرىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قاقاھلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

ـــ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار چاقچاقنى تېخىمۇ ئاۋۇتۇپ، ـــ كەمىنىلىرىنىڭ ھېس قىلىشچە، مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرى سۇلتان مەلىك دوغلات جانابلىرىنىڭ چۆھرىسىدە.

ساراي ئىچىنى يەنە گۈرىدە كۈلكە قاپلىدى. ئەمىرلەر تۇشمۇ تۇشتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ چاقچاقنى ئەۋجىگە چىقاردى.

ـــ ياق، خاتالاشتىلا، ـــ دېدى ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى، ـــ سۇلتان مەلىك دوغلات جانابلىرى مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىنىڭ چۆھرىسىدە.

ـــ يوقسۇ، ھەر ئىككىلىرى خاتالاشتىلا. بۇ ئىككىيلەن بىر ـ بىرىنىڭ چۆھرىسىدە.

ـــ ھە ئەمدى بىلدىم. نېمانچە يېقىنچىلىق قىلىشىدىكىن دېسەم، ئۆتنە قىلىشىدىكەن ـ دە!

ـــ سارايدىمۇ كۈن ئارىلاپ ئالدى ـ كەينى ئولتۇرۇشىدۇ بولمىسا.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يوتىسىغا شاپىلاقلاپ كۈلەتتى. ئەمىرلەر ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن چاقچاقنى توختاتماي ئەۋجىگە چىقىراتتى. چاقچاقنىڭ نىشانى بولۇپ قالغان ئىككى ئەمىر دەمالىققا جاۋاب قايتۇرالماي، كۈلكىگە قوشۇلۇپ ھەجىيىشاتتى. «چۆھرە» دېگەن سۆز بىلەنلا ئۈجۈقۇپ كەتكەن سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ بۇ چاقچاقلارغا جاۋاب قايتۇرغىدەك ماجالى قالمىغانىدى. ئەمما مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي خېلىلا ھازىر جاۋاب، گەپدان ئادەم ئىدى. ئادەتتىمۇ چاقچاق سورۇنىدا باشقىلارغا ئالدىراپ گەپ بەرمەيتتى، چاقچاقتا يېڭىلىپ قالىدىغان ۋاقىتلىرى تولىمۇ ئاز بولاتتى.

ـــ شۇنداق، ـــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي «گاھىدا ئال-

دى ـ كەينى ئولتۇرۇشمدۇ» دەپ چاقچاق قىلغان ئەمىرگە قاراپ، ـــ گاھى ـ گاھىدا جانابلىرىنىڭ كەينىدىمۇ ئولتۇرىمەن.

ـــ كەلدى ـ كەلدى، نەق جايىغا كەلدى، ـــ دېدى خوجا شەـ رىپ كاشغەرىنىڭ ھازىر جاۋابلىقىغا قايىل بولغان مىرزا ئۇلۇغـ بەگ يوتىسىغا شاپىلاقلاپ كۈلگىنىچە.

خانىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن خوجا شەرىپ كاشغەرىي مەغـ رۇرلۇق بىلەن گىدەيدى.

ـــ ئۇنداقتا بىزمۇ جانابلىرىنىڭ كەينىدە گاھ ـ گاھ ئولـ تۇرساق بولغۇدەك، ـــ دېدى ھېلىقى ئەمىر قايتىلاپ ھۇجۇمغا ئۆـ تۈپ.

خوجا شەرىپ كاشغەرىي دەرھال جاۋاب قايتۇردى:

ـــ ئېھتىيات قىلىپراق ئولتۇرسۇنلار. ئارقىلىرىغا ئۇچۇپ كەتسىلە ئىككى پۇتلىرىدىن كۆتۈرۈۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سارايدا كۆتۈرۈلگەن كۈلكە خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى.

ـــ ئاڭلىسام قەشقەردە ھىز تولا دەيدۇ، راستمۇ؟ ـــ سورىدى مىرزا ئۇلۇغبەگ خىرىلداپ كۈلگىنىچە خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە چاقچاق قىلىپ.

ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى يالت ئېتىپ خوجا شەرىپ كاشغەـ رىيگە قارىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ چاقچاققا يۆلەپ جاۋاب بەرمەك ناھايىتىمۇ قىيىن بىر سوئالنى سورىغانىدى. ئۇ بۇ سوئالى ئارـ قىلىق خوجا شەرىپ كاشغەرىينىمۇ، توختىماي باش ئاغرىقى تېـ پىپ بېرىۋاتقان قەشقەرلىكلەرنىمۇ مەسخىرە قىلىش مۇددىئاسىغا تولۇق يەتكەنىدى. ئادەتتە پۇرسەت تاپسىلا خانغا خوش ـ خوش ئېتىپ، خۇشامەت قىلىپ تۇرىدىغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي كىنىدىك قېنى تۆكۈلگەن يۇرتىنىڭ ھاقارەتلىنىشىگە ھەجىيىپ قاراپ تۇرغۇسى، «شۇنداق ئالىيلىرى» دەپ خانىنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلغۇسى كەلمىدى. ئەگەر «راست، شۇنداق» دەپلا قويسا ئەـ مىرلەرنىڭ مۇشۇ گەپكە ئېسىلىۋېلىپ ئۆزىگە ئارام بەرمەيدىغانـ لىقىنىمۇ دەرھال ھېس قىلدى. ئۇ سارايدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۆزىـ

گە مەسخىرىلىك تىكىلگەن كۆزلىرىگە تەكشى بىر قارىۋېتىپ جاۋاب بەردى:

ـــ راست ئېيتىدىلا ئانىەزرىتىم، قەشقەرگە سەمەرقەنتلىك- لەر كەلگەندىن بېرى ھىز تولا بولۇپ قالدى.

خوجا شەرىپ كاشغەرىيدىن بۇنداق جاۋابنى كۈتمىگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چىرايىدىكى كۈلكە شىپىدە ئۆچتى، ئەمىرلەرنىڭ نەپەس ئېلىشى بىردىنلا تېزلەشتى ۋە ھودۇقۇپ مىرزا ئۇلۇغبەگ- كە قاراشتى.

ـــ ئەدەپسىز، ـــ دېدى باياتىن بېرى چاقچاقلا ئارىلاشماي كۆزىنى يېرىم يۇمغىنىچە تەسۋىي سىيرىپ ئولتۇرغان شەيخۇل- ئىسلام بۇرھانىددىن قاپىقىنى تۇرۇپ، ـــ مۇشۇنداقمۇ گەپ قىلامدىغان، قىبلىگاھىمىزدىن دەرھال شەپقەت تىلىسلە!

شۇ دەقىقىدە خوجا شەرىپ كاشغەرىينىمۇ سۇر باسقان، ئال- دىراپ قىلغان گېپىگە قاتتىق پۇشايمان قىلغان، ۋۇجۇدىنى ۋە- ھىمە چۈلغۇالغاندى. ئۇ تاتارغان ھالدا مىرزا ئۇلۇغبەگكە قاراپ دۇدۇقلىدى:

ـــ مە... مە... مەن...

ـــ ھاجەتسىز، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىرايىغا دەرھال كۈلكە يۈگۈرتۈپ، ـــ كونىلار گەپكە گەپ توغرا كەلگەندە ئاتاڭ- دىنمۇ يانما، دەپتىكەن، خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ بۇ چاقچىقىنى گۇناھقا جورۇساق ياخشى بولماس.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ پۈت ـ قولىغا قايتىدىن جان كىردى، چوڭقۇر يارنىڭ لېۋىدىن يانغاندەك يەڭگىل نەپەس ئالدى ـ دە، مىرزا ئۇلۇغبەگكە قاراپ بېشىنى ئەگدى.

ـــ ئالىيلىرى دانادۇر. شۆپۈك ئېغىزلىق قىلىپ، ئەدەپتىن چىقىپ، ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ قويغىنىمغا مىڭ مەرتە ئەپۇ سورايمەن!

مىرزا ئۇلۇغبەگمۇ چاقچاق قىلدىم دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قەشقەرنى، قەشقەرلىكلەرنى مەسخىرە قىلىپ چوڭ خاتالىققا يول

قويغانلىقىنى ھېس قىلغانىدى. خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ كۆڭ-
مىگەن يەردىن بەرگەن جاۋابى ئۇنى خىجىلا سەگىتكەنىدى.

ـــ پوققا چالما ئاتسا يۈزىگە چاچراپتۇ دېگىنى شۇ ـ دە، ـــ دېدى مىرانشاھ دورغا ئوت قۇيرۇقلۇق قىلىپ، ـــ قىبلىگاھ-
مىزنىڭ ئول چاقچىقىنى كۈلۈپ ئۆتكۈزۈۋەتسىلە نېمە بولىدۇ؟ قەشقەرلىك دېگەنغۇ زادى قائىدە ـ يوسۇننى بىلمەيدىغان تومپاي خەق.

ـــ كەچۈرسىلە ھاكىمبەگ جانابلىرى، ـــ دېدى بايىقى ۋە-
ھىمىدىن خىجىلا يەڭگىللەپ قالغان خوجا شەرىپ كاشغەرى، ـــ تومپايلىقىمدىن بىلمەي قاپتىمەن، پۈرسىتى بولۇپ قالسا ئۆزلە-
رىنى كۈلۈپ تۇرۇپ ئۆتكۈزەرمەن.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ كېلىشتۈرۈپ قىلغان بۇ چاق-
چىقى سارايدىكى ئېغىر كەيپىياتنى قايتىدىن جانلاندۇردى. مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەگىشىپ ھەممىسى قاقاھلاپ كۈلۈشتى.

ـــ بۇگۈن چاقچاق چۆھرىنى ئەگىپ كېتەلمەيدىغۇ زادى، ھەممىلىرى سارايدىن يانغاندا غۇسلى قىلىشۇالارلا، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ تېلىقىپ كۈلگىنىچە. ئۇنىڭغا مىرانشاھ دورغا-
نىڭ دەماللىقا جاۋاب قايتۇرالماي تېرىكىپ قېلىشى تېخىمۇ كۈلكىلىك تۇيۇلغانىدى، ـــ چاقچاقنى بولدى قىلايلى ئەمدى، سەلتەنەت ئىشلىرىغا شەيتان ئارىلاشمىسۇن. ئەمەلىيەتتە مەيلى سەمەرقەنت، مەيلى قەشقەر بولسۇن ھەر ئىككىسى ئاباـ ئەجداد-
لىرىمىزنىڭ ۋەتەنلىرىدۇر. ھەر ئىككى يۈرتتىكى ئەل ـ رەئىيەت قوۋم ـ قېرىنداشلىرىمىزدۇر. مەيلى تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىكىلەر بولسۇن، مەيلى ئىككى دەريا[1] ۋادىسىدىكىلەر بولسۇن ھەممىسى بىر قوۋمدۇر، ـــ مىرزا ئۇلۇغبەگ قەددىنى رۇسلۇۋلىپ گېپىنى داۋام قىلدى، ـــ ئەسلىي مەقسەتكە كېلەيلى. ئول قەشقەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ ئوردىغا يوللىغان مەلۇماتىدىن ھەممىلىرىنىڭ خەۋەرلىرى بار. شول كۈنلەردە قەشقەر ئېغىر

① ئىككى دەريا ـــ ئامۇ، چۇ دەريالىرىنى دېمەكچى.

تەھلىكە ئاستىدىدۇر، بۇنى مۇڭاپىق ھەل قىلىش ئۈچۈن تەدبىر كۆرسەتسۇنلار.

ئەمىرلەر بىر ـ بىرىگە قاراپ جىم بولۇشتى.

ـــ ئول پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى ئالىيلىرى، ـــ دېدى مىرانشاھ دورغا، ـــ مەنىڭچە قەشقەرگە ئىستېداتلىق ئەمىردىن بىرنى تەيىن ئەتكەيمىز.

مىرانشاھ دورغىنىڭ ئاداۋەت يۈزىسىدىن بەرگەن تەكلىپى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلىدىكى ئوي ـ خىيالى بىلەن بىر يەردىن چىقىپ قالغانىدى.

ـــ خوش، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى قايتۇرۇپ كەلسەك كېلەيلى، لېكىن ئورنىغا كىمنى ئەۋەتسەك بولۇر؟

ئەمىرلەر يەنە بىر قېتىم بىر ـ بىرىگە قاراشتى. ئەلۋەتتە، ئوردىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ قەشقەرگە بارغۇسى يوق ئىدى. مەنسەپ تەمەسىدە تۇرغان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ يۈرەكلىرى ئويناپ كەتتى. ئەمىرلەرگە نەزەر تاشلاپ ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزى خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە چۈشۈشى بىلەن كاللىسىغا پاللىدە بىر خىيال كەلدى.

ـــ ئول قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە يەنىلا خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىنى ئەۋەتەيلى، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ، ـــ دەرگاھىمىزدا قەشقەرنىڭ ئوي ـ دۆڭىنى، قەشقەرلىكلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئۇنىڭدەك پىششىق بىلىدىغان ئادەم يوقتەك قىلىدۇ.

ئەمىرلەر يالت ئېتىپ خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە قارىدى. خانىنىڭ قەشقەرگە ئۆزىنى بۇيرۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ تۇرغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر خاتىرجەم بولۇپ، يەڭگىل بىر نەپەس ئالدى. مەنسەپ تەمەسىدە قەشقەرگە بېرىشنى ئارزۇ قىلىشقان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ كۆزلىرىدىن ھەسەت ئۇچقۇنىدىدى، كۆڭلى يېرىم بولۇپ ئۇھ تارتىشتى. خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ۋۇجۇدىنى بولسا زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالغانىدى. ئۇ سەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭغا ئەمىرلىك

مەرتىۋىسىنى بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما بىرەر دۈشانىنىڭ ئەمرىگە كىدىن ئىبارەت ئەملىي ھوقۇقنى بەرمىگەنىدى. ئۇنىڭ ھازىرقى ئەمرىلىك مەرتىۋىسى نامدىلا بار، ئېتى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق مەنسەپ ئىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ خىلىلا قورساق كۆپۈكى بار ئىدى. شۇ تاپتا قەشقەرنىڭ ئەمرىلىك مەنسىپى قۇلىقىغا ياغدەك خۇشياقتى بولسىمۇ، ئەمما كۆڭلىنىڭ بىر يېرىرى يەنىلا قەشقەرگە بېرىشنى خالىمايتتى. ئۇ قەشقەر خەلقىنىڭ ئۆزىنى مۇناپىق، ساتقىن، تۈزكور دەپ ھاقارەتلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ئۇنىڭسىزمۇ ئەشەددىي رەقىبى سەييىدئەلى ئالىپ قەشقەرنىڭ بوسۇغىسىغا كىلىپ قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇراتتى. ئىچىنى تىڭشاپ تۇرۇۋېرىشكە پېتىنالمىغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئورنىدىن تۇرۇپ، خانغا رەھمەت ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى:

ــ ئادالەتپاناھىمنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا!

ــ مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىنى قەشقەرگە يالغۇز يولغا سېلىپ قويساق ياخشى بولماس، ــ دېدى بايانتىن بېرى كۆڭلىگە كەچكەن خىيالىنى دەيمۇ ـ دېمەيمۇ دەپ ئىككى تاۋىن بولۇپ تۇرغان شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ــ لەشكىرىي دۈشانىنىڭ ياندىش ئەمىرى پىرمۇھەممەد بارلاسنى قەشقەرنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكىگە تەيىن قىلىپ خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىغا ھەمراھ قىلايلى. چۈنكى، ھازىر قەشقەر تىنچ ئەمەس، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تەھلىكىسىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بىر سەركەردىنىڭ بىللە بېرىشى قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى ئۈچۈن پايدىلىق.

پىرمۇھەممەد بارلاس شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنىنىڭ جىيەنى ئىدى. ئۇ لەشكىرىي دۈشانىنىڭ ئەمىرى ئەمىر سۇلتان جاندار بەلەن چىقىشالمايتتى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت باشقا ئوردا ئەھلىگىمۇ ئايان ئىدى. بايا شەيخۇلئىسلام جىيەنىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە تەۋسىيە قىلىشىنى ئويلىغان بولسىمۇ، ھەدىسىلا ئەمىر سۇلتان جاندارنىڭ ئۇستىدىن دادخورلۇق قىلىپ يۈرگەن

جىيەننىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىدا ئانچە ئېتىبارى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ بىرئاز ئىككىلىنىپ قالغانىدى، ئەمەلىيەتتە قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكى بىلەن لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىرلىكىنىڭ دەرىجىسى تەڭ ئىدى.

«لەشكىرىي دىۋاندا ئەمىر سۇلتان جاندار بىلەن چىقىشالماي زىتىلىشىپ ئۆتكىنىدىن، يىراقتا كېتىپ قالسامۇ، مەنسىپىنى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈپ قەشقەرنىڭ ئەمىر لەشكەرلىك مەنسىپىنى تۇتقىنى ئەۋزەل. مۇنۇ خوجا شەرىپ كاشغەرىي قەشقەردە ھەرگىز ئۇزاق تۇرالمايدۇ، ھامىنى سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىدۇ. ناۋادا ئۇ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلسە، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىمۇ پىرمۇھەممەد بارلاسقا قالىدۇ. مەنمۇ ئۇنىڭ دادخورلۇقىدىن، باش ئاغرىقىدىن قۇتۇلىمەن. ئوردىدا تۇرۇۋەرسە مەنسىپى ھەرگىز ئۆسمەيدۇ...»

ـــ مېنىڭچىمۇ سەركەردە پىرمۇھەممەد بارلاس قەشقەرنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكىگە ئەڭ مۇۋاپىق، ـــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىننىڭ خىيالىنى بۆلۈپ.

ھەئە، شۇ تاپتا ئەمىر سۇلتان جاندارمۇ بۇ كۆشەندىسىدىن قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى، شۇڭا شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىننىڭ تەكلىپىنى قوللاۋاتاتتى.

بىر دەمدىلا قەشقەرنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنىڭ باشقىلارغا ئايرىپ بېرىلگەنلىكىگە نارازى بولغان خوجا شەرىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە قاراپ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلدى:

ـــ قىبلىگاھىمغا ماقۇل كەلسە، كەمىنىلىرى يەنىلا قەشقەرگە بارمىسامىكىن، پىرمۇھەممەد بارلاس جانابلىرى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنىمۇ زىممىسىگە ئالسا.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ئوي ـ خىيالىنى سەزگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ قاپىقىنى تۈردى:

ـــ پەرمانغا سەركەشلىك قىلمىسۇنلا!

ـــ ھەددىم ئەمەس، ـــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي قول

باغلاپ تۇرۇپ، ـــ بايا شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن جانابلىرى ئېيتقانىدەك، قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى تولىمۇ خەتەر ئىچىدىدۇر. قەشقەرگە تەھلىكە سېلىپ تۇرغان موغۇلىستان سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىر يەڭدىن قول، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، پۈختا، ئەتراپلىق تەدبىر كۆرۈش تولىمۇ زۆرۈردۇر. ئالىيلىرى چوڭ ئىشەنچ بىلەن زىممىمىزگە يۈكلىگەن بۇ ۋەزىپىنى جان ـ دىلىمىز بىلەن ئورۇندىشقا ئەلۋەتتە ئىشەنچىمىز باردۇر. بىراق، ناۋادا كىرەك ھۆكۈمىمىز لەشكىرىي دۇئانىڭ ئۆتىمىسە ياكى تەدبىر ـ مۇددىئايىمىز لەشكىرىي دۇئانىڭ ئەمىرى بولمىش پىرمۇھەممەد بارلاس جانابلىرىنىڭ كۆڭلىگە خوپ كەلمىسە، ئىشلار يۇرۇشمەي ئالىيلىرىنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالىدىغان ئىش بولۇپ قالىدۇ، كەمىنىلىرىنىڭ ئەندىشىسى ھەم مۇددىئاسى مانا مۇشۇ.

خوجاشەرىپ كاشغەرىي كۆڭلىدىكىنى ئوچۇقلا دەۋەتكەندى. ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ـــ پىرمۇھەممەد بارلاس قەشقەر لەشكىرىي دۇئانىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىن ئېتىلگەي، ئەمما لەشكىرىي دۇئان يەنىلا ئەمىر خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ جوڭقۇرىشىدا بولغاي، ھەر ئىككىلىرى ئوبدان كۆمەكلەشكەيلا!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مۇشۇنداق پەرمان جاكارلىشىنى ئارزۇ قىلغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي خېلىلا خاتىرجەم بولدى.

ـــ پەرمانبەردارمەن! ـــ دېدى ئۇ ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ.

مەنسەپىنىڭ ئۆسكەنلىكىدىن ھاياجانلىنىپ تۇرغان پىرمۇھەممەد بارلاس، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پەرمانىنى ئاڭلاپ لاسسىدە بولۇپ قالدى، لېكىن نارازىلىقىنى ئىپادىلەشكە پېتىنالمىدى.

ـــ پەرمانبەردارمەن! ـــ دېدى پىرمۇھەممەد بارلاس بوشقىنە.

مىرزا ئۇلۇغبەگ پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ چىرايىغا قاراپمۇ قويماي يەنە پەرمان جاكارلىدى:

ـــ ئول پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ ئەمىرلىك مەنسىپى ئېلىپ تاشلىنىپ، سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كېلىنگەي!

ـــ ئالىيلىرى دانادۇر، ـــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ مەنسىپى ئېلىپ تاشلانغانلىقىدىن خۇش بولغان مىرانشاھ دورغا.

ـــ ئەمىرلەرگە ئىجازەت، سارايدىن يانسۇنلار! ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ـــ ئانھەزرىتىم ئامان بولغايلا!

ئەمىرلەر مىرزا ئۇلۇغبەگ كۆكسارايدىن چىقىپ كېتىپ بولغىچە قول باغلاشقىنىچە ئېگىلىپ تۇرۇشتى.

خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاس ئىككى كۈندىن كېيىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

37

«قەشقەرنىڭ قىشى ئاز، سوغۇقى ئەتىياز» دېگەن گەپ بىكار چىقمىغان بولسا كېرەك. بۇ يىل ئەتىياز قەشقەردە سوغۇق باشقىچە قاتتىق بولدى. گەرچە نورۇز بايرىمى يېقىنلاپ قالغان بولسىمۇ، ھاۋا جۇدۇنلۇق ئىدى. ئاسمانىنىڭ ئۆگزىسى تېشىلىپ كەتكەندەك توختىماي يامغۇر يېغىۋاتاتتى، يامغۇرغا ئارىلىشىپ ئاققىچە ـ مۇنچە قارمۇ ئۇچقۇنداپ قويىاتتى. كوچا ـ رەستىلەر پاتقاقتا مىچىلداپ كەتكەنىدى.

قەشقەرگە زور ئۆمىد بىلەن كەلگەن خوجا شەرىپ كاشغەرىينى غەم بېسىۋالغانىدى. ئۇ دەسلەپتە سەمەرقەنتتىن بىللە كەلگەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئەمىر لەشكەرلىك مەرتىۋىسىنى پەش قىلىپ ئۆزىگە ئانچە ئىتائەت قىلماسلىقىدىن ئەنسىرىگەنـ

دى، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنىڭ گەرچە سىپاھ بولسىمۇ، لەشكىرىي ئىشلارغا ئانچە زوقى يوقلۇقىنى، بۇيرۇقۇازلىق قىلىپ ئۆزىنى كۆرسىتىشكە ئامراقلىقىنى، باي ـ زەردارلاردەك سۆلەتلىك كىيىنىپ، بىر توپ ئالىقاناتلار بىلەن سازەندە ـ رەققاسلارنى ئەترايلىپ جۇغلىۋېلىپ مەي ـ شاراب، بەزمە ـ مەشرەپلەرگە بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى، مال ـ دۇنيا جۇغلاشقا ئالاھىدە ھېرىسمەنلىكىنى ھېس قىلىپ خىلىلا خاتىرجەم بولدى. قەشقەر خەلقى «پىرھاجى مۇھەممەد بىلەن پىرمۇھەممەد» دېگەن ئىسىمنىڭ پەرقى يوق دەپ، ئۇنىڭغا «پىرمۇھەممەد يېڭى» دەپ لەقەم قويۇۋالغانىدى. پىرمۇھەممەد بارلاس مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىشنى ئويلىدىمۇ ياكى قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە ئوڭچە تاشلاپ بېرىپ، بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتمەكچى بولدىمۇ ئەيتاۋۇر، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئانچە ئارىلىشىۋالمايتتى. خوجا شەرىپ كاشغەرىي تاغدەك غەم ئاستىدا بىر قولىنى ئون قىلالماي يۇرگىنى بىلەن، ئۇ بۇ ئىشلارغا ئازراقمۇ باش قاتۇرۇپ كەتمەيتتى، پەرۋايى پەلەك ھالدا ئۆزىنىڭ كۆڭۈل خۇشلىقىنىڭ ئاۋارىچىلىقىدا يۈرەتتى.

ئامبارلاردا ئاشلىقنىڭ كەمچىللىكى خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ بېشىنى قاتۇراتتى. ئالدىنقى يىلى سەييىدئەلى ئالپ قەشقەر تەۋەسىدىكى بۇغدايلارنى ئوروپ ئەپكەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىسكىلاتقا ئاشلىق كىرىم بولمىغانىدى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بولسا سەييىدئەلى ئالپ قامالنى بوشىتىپ ئاقسۇغا كەتكەندىن كېيىنمۇ شەھەردىن چىقىشقا پېتىنالماي، ئاشلىق يېغىشقا كۆڭۈلشىمىگەن، ئامباردىكى بار ئاشلىقنى يەپ يېتقانىدى. خوجا شەرىپ كاشغەرىي مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئاشلىق تەلەپ قىلىپ مەلۇمات يوللىغان بولسىمۇ تېخىچىلا خەۋەر كەلمەيۋاتاتتى. ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن قەشقەر تەۋەسىدىكى خەلقتىن بىر تۇمەن لەشكەر ئېلىش خىيالىدىن ۋاز كەچتى. چۈنكى ئامبار-دىكى بار ئاشلىق بىلەن قولىدىكى لەشكەرلەرنى بۇغداي ئوروۋمىغا

ئۇلاشتۇرماقمۇ خېلىلا تەس ئىدى. ئۇنىڭسىزمۇ خوجا شەرىپ كاشغەرىنىڭ خېلىلا ئەندىشىسى بار ئىدى، چۈنكى، ھاۋا ـ جاـ ھاننىڭ ئىللىشىغا ئەگىشىپ ئاقسۇدا بارگاھ قۇرۇپ ياتقان سەيـ يىدىئەلى ئالپىنى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ دېگىلى بولـ مايتتى، شۇڭا قاتتىق ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۆردى. شەھـ دەرۋازىسىدىكى قاراۋۇللارنى كۆپەيتىپ، كىرىپ ـ چىققۇچىلارنى قاتتىق تەكشۈردى. ئەتراپتىكى يېزا ـ قىشلاقلارغا لەشكەر چىقارـ تىپ، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرغۇزۇپ ئاشلىق يىغقۇزدى، ئاشلىق يىغىشقا قارشى چىققان خەلقنى قاتتىق جازالىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر خەلقىنىڭ خوجا شەرىپكە بولغان نارازلىقى قايتـ دىن كۆچەيدى. ھەئە، ئاقسۇغا بېرىپ سەييىدئەلى ئالپقا ئەرز قىلغۇچىلارمۇ، ئۇنى قەشقەرگە تېزرەك لەشكەر تارتىپ كېلىشكە ئۇندىگىچىلەرمۇ بولدى.

ـــ سەمەرقەنتكە ماڭدۇرغان چاپارمەنلەردىن تېخىچە خەۋەر يوق، ـــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي پىرمۇھەممەد بارلاسقا قاراپ، ـــ يەنە بىرەر ئاي ئىچىدە ئامباردىكى ئاشلىقىمىز پۇتۇنلەي ئۆكسۈيدۇ. خان ئالىيلىرى ئەندىجان، تاشكەنت ئەمىرلىرىگە يارـ لىق چۈشۈرۈپ ئوزۇق ـ تۈلۈك ئەۋەتىپ بەرسە بولاتتى. ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇپ يىغقان ئاشـ لىقتا تۆت تاغارمۇ تۇزۇك تولمايۋاتىدۇ.

پىرمۇھەممەد بارلاس بۇ گەپلەرنىڭ ئۆزى بىلەن ئالاقىسى يوقتەك، چىلىمچىسى ئوت يېقىپ ئۇزاتقان چىلىمنى خورىلدىتىپ شورىغىنچە بەخىرامان ئولتۇراتتى. خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىرـ ئاز ساقلاپ تۇرغاندىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

ـــ بولمىسا ئەمىر لەشكەر جانابلىرى سەمەرقەنتكە بېرىپ ئەھۋالىمىزنى خان ئالىيلىرىغا ئۆز ئاغزىلىرى بىلەن مەلۇم قىـ لىپ باقاملىكى.

پىرمۇھەممەد بارلاس چىلىمنى چىلىمچىسىگە ئۇزىتىپ تۇـ رۇپ خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە تەئەددى بىلەن قارىدى:

ـــ گەپلىرىچە كەمىنىلىرى چاپارمەن بولغۇدەكمەن ـ دە.

ـــ يوقسۇ، مۇددىئايىمنى خاتا چۈشىنىۋالمىسىلا، چاپارمەن. ئىرىمىزنىڭ مەلۇماتى خان ئالىيلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتمىغان چېغى، شۇڭا سىلىنى ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىلەن كۆرۈشكەچ بېرىپ كېلەمدىكىن دېگەن.

ـــ بىز قەشقەرگە مېڭىش ئالدىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ بەرگەن پەرمانى يادىلىرىدا باردۇر جانابى ئەمىر. مەن پەقەت لەشكىرىي دۇئانىڭ ئىشلىرىغىلا باش قاتۇرىمەن، قالدى ئىشلار بىلەن كارىم يوق، بۇ ئۆزلىرىنىڭ زىممىسىدىكى ئىشلار، مېنى ئارىلاشتۇرمەن دېمىسىلە! موغۇلىستان لەشكەرلىرى كەلسە جەڭ قىلىپ ئالدىنى توسۇش، شەھەرنى قوروقداش مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم. نۆۋەتتىكى قىينىچىلىقلاردىن خان ئالىيلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىش زۆرۈر بولۇپ قالسا، سەمەرقەنتكە ئۆزلىرى بېرىپ كەلسىلە، ئۇنىڭغىچە ئەمىر مەھكىمىسىگە مەن قارانچۇق بولۇپ تۇراي!

خوجا شەرىپ كاشغەرىي يەنە گەپ قىلسا پىرمۇھەممەد بارلاس بىلەن بىر نېمە دېيىشىپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئاچچىقىغا ھاي بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

«خەپ، بۇ قىينىچىلىقلارمۇ ئۆتۈپ كېتەر، ۋاقتى كەلگەندە بىر تېپىك بىلەن سەمەرقەنتكە ھەيدىۋەتمىسەم خوجا شەرىپ كاشغەرىي بولماي كېتەي...»

ـــ خوش، ئەمىر جانابلىرى، باشقا ئىش بولمىسا مەن قايتاي!

خوجا شەرىپ كاشغەرىي ھاكاۋۇرلۇق بىلەن ئالچاقلاپ چىقىپ كېتىپ بارغان پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ كەينىدىن ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويدى.

※ ※ ※

قىشتىن بېرى ئىككى ئوغلىنىڭ يېنىدىن ئايرىلمىغان سەيـ

يىدئەلى ئالپ ئوجمە پىشىقا ئاز قالغان چاغدا قەشقەرگە لەشكەر تارتىش ئىشىغا قايتىدىن باش قاتۇرۇشقا باشلىدى. ئەتىيازدىن بېرى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىگەندى، چۈنكى، لەشكەر تارتىپ بارغان تەقدىردىمۇ خوجا شەرىپىنىڭ پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەگە ئوخشاش جەڭگە چىقماي يېتىۋالسا، لىشىدىن ئەندىشە قىلغانىدى. ناۋادا جەڭگە چىقماي يېتىۋالسا، لەشكەرلەر يەنە ئايدالادا تۇنەشكە توغرا كېلەتتى، بۇنداق بولغاندا ئەتىيازنىڭ ئېگىز ـ پەس ھاۋاسىدا لەشكەرلەر قىينىلىپ قالاتتى. ئالدىنقى قېتىمقىغا ئوخشاش لەشكەرلەر ئارىسىدا يۇقۇملۇق كېسەل تارقىمايدۇ دېگىلىمۇ بولمايتتى، چۈنكى، ئەتىياز پەسلىدە كېسەل ئاسان پەيدا بولاتتى، ئاشۇ قېتىمقى ئىچ سۇرۇكى مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرگە تالاپەت يەتكۈزگەنىدى. ئۇنىڭسىزمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان غەلىبىسىز لەشكىرىي يۈرۈش لەشكەرلەرنىڭ رايىنى قايتۇرۇپ قويغانىدى.

«خوجا شەرىپىنىڭ ئىشىنى باشقىچە تەدبىر بىلەن بىر تەرەپ قىلغىلى بولماسمۇ؟ خوجا شەرىپ جەڭگە چىقماي سېپىلنى مۇداپىئە قىلىپ يېتىۋالسا، ئارتۇقچە ئاۋارە بولمىغان گەپ، ئۇنى جەڭگە چىقىرىدىغانغا ياخشىراق ئامال تاپسام بولاتتى. توغرا، قەشقەر شەھىرىگە چاندۇرماي ئاز ـ ئازدىن يوشۇرۇنچە لەشكەر كىرگۈزەي. ۋاقتى كەلگەندە ئىچى ـ تېشىدىن بىراقلا ماسلاشساق، خوجا شەرىپكە جەڭگە چىقماي يېتىۋېلىشقا ئامال قالمايدۇ. بەلكىم قەشقەرنى مۇشۇ تەدبىر بىلەن ئاسانلا ئىلكىمگە ئالالىشىم مۇمكىن. قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بارغاندىن كېيىن شەھەرگە يوشۇرۇنچە لەشكەر كىرگۈزمەن دېسەم، ئىشلار تەسكە توختايدۇ. ئول چاغدا خوجا شەرىپ سېپىل دەرۋازىلىرىنى مەھكەم ئېتىۋېلىپ، ھېچكىمنى شەھەرگە كىرگۈزمەسلىكى مۇمكىن. ھازىرچە بىر تۈركۈم چاققان، چەبدەس، باھادىر يىگىتلەرنى ئالدىن ماڭغۇزغاچ تۇراي. ھازىر بۇغدايلار تاختا بولۇپ باش تارتىشقا باشلىدى، بۇغدايلارنىڭ پىشىشىغا ئولگۈرۈپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلسام،

ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم ئاشلىقتىن قىسقىلى بولىدۇ. ئايغاقچىلار يەتكۈزگەن ئىشەنچلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قەشقەردە زاپاس ئاشلىق ئاساسەن قالماپتۇ، ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭمۇ كۈن ئۆتكۈزمەكى خېلىلا تەس ئىكەن. بۇ قېتىم ئۇلارنى ئاشلىقتىن مەھرۇم قىلىدىغان بولسام، شەھەردىكى ئاۋامنىڭمۇ خوجا شەرىپكە قارشى كۆتۈرۈلۈشى ئېنىق، ئول چاغدا خوجا شەرىپ چوقۇم ئامالسىز قالىدۇ. توغرا، شۇنداق قىلاي. ئاگاھ قەشقەر شەھىرىگە يارىملىق نۆكەرلەرنى يوشۇرۇنچە كىرگۈزەي...»

بىر قارارغا كېلىپ بولغان سەييىدئەلى ئالپ لەشكەرلىرى ئارىسىدىن قەشقەر شېۋىسىدە پىشىشىق سۆزلىيەلەيدىغان بەش يۈز نەپەر نۆكەرنى تاللاپ، ئۇلارنى سودىگەر، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ، مەدىكار، ئىشلەمچى سىياقىدا ياساندۇرۇپ، بىرنەچچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ قەشقەرگە بېرىشقا بۇيرۇق بەردى.

ـــ پۈتكۈل ھەربىكەتكە سەركەردە ئالچىنبەگ باش بولىدۇ، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ نۆكەرلەرنى باشلاپ يولغا چىقىشقا تەييارلانغان سەركەردىلىرىگە قاراپ، ـــ سەركەردە ياقۇپ پالۋان بىلەن سەركەردە سىدىق ئوغلان سودىگەر سىياقىدىكىلەرگە باش بولسۇن، سەركەردە ئابدۇسەمەت باھادىر ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ سىياقىدىكىلەرگە باش بولسۇن، سەركەردە ئۆمەر ئوغلان بىلەن سەركەردە شىر بەھرام مەدىكار ـ ئىشلەمچىلەر سىياقىدىكىلەرگە باش بولسۇن. ئالاقىلىشىدىغان ئورنۇقلار ئەندىجان رەستىسىدىكى قاسىمباينىڭ ساربىي بولىدۇ. شۇنداق قىلساق بولۇرمۇ باي ھاجىم؟

ـــ تولا ئوبدان، ـــ دېدى قاسىمباي قول باغلاپ، ـــ سارىيىمنىڭ يېنىدا ھامام بار، ھامامنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى ئوتۇنخانىدىن سارايغا كىرىدىغانغا ئىشىك ئاچقۇزۇپ قويىمەن، مەدىكار ـ ئىشلەمچى سىياقىدىكى سەركەردىلەر مۇشۇ ئىشىك بىلەن سارىيىمغا كىرسە ئول خوجا شەرىپ كاشغەرىنىڭ شەھەردىكى خۇپىيە ـ پايلاقچىلىرىنىڭ دەققىتىنى تارتمايدۇ.

سەييىدئەلى ئالپ مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

قاسىمباي خوجا شەرىپ كاشغەرىنىڭ ئاشلىق سېلىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەي شىكايەت قىلىپ كەلگەن بايلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بىرقانچە باي ـ تۆرىلەر بار ئىدى.

ـــ ئەمىسە شۇنداق بولسۇن، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ، ـــ ھەربىرلىرى بۇگۈن يولغا چىقىشسىلا، سەركەردە ـ نۆكەرلەر ئۇچ كۈندىن كېيىن يولغا چىققاي. ئاللاھ خالىسا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قەشقەر شەھىرىدە ئۇچراشقايسىلەر. مەنمۇ سەركەردە ـ لەشكەرلەر بىلەن ئىككى ـ ئۈچ ھەپتىدىن كېيىن يولغا چىقىمەن.

ـــ پەرمانبەردارمىز!

ئۇلار سەييىدئەلى ئالپ بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئۇچ ھەپتە ۋاقىت تېزلا ئۆتۈپ كەتتى، بۇغدايلار سېرىقتال بولۇشقا باشلىغاندى. ئەمدى قەشقەرگە لەشكەر تارتىشنىڭ ۋاقتى يەتتى دەپ قارىغان سەييىدئەلى ئالپ بۇگۈن خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن خوشلىشۇبلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئىچكىرى قەسرىنىڭ ھويلىسىغا كىرگەن سەييىدئەلى ئالپ قايسى ئاغىچىسىنىڭ ھۇجرىسىغا ئاۋۋال كىرىش مەسلىسىدە بىرئاز ئويلىنىپ قالدى. قائىدە بويىچە بولغاندا ئاۋۋال چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرسە توغرا بولاتتى، ئەمما ئۇ ھۇجرىغا كىرىش ئۈچۈن كىچىك ئاغىچىسىنىڭ ھۇجرىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. بىر ھەپتىدىن بېرى قەشقەرگە لەشكەر تارتىدىغان ئىشنىڭ تەييارلىقى بىلەن بولۇپ قەسرىگە كەلمىگەنىدى، شۇڭا ھەر ئىككى ئاغىچىسىنى ھەم ئۇلارنىڭ يېنىدىكى ئىككى ئوغلىنى تەڭلا سېغىنغانىدى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ كەلگىنىنى تۇيۇپ قالدىمۇ ياكى شۇنداقلا توغرا كېلىپ قالدىمۇ ئەيتاۋۇر، ھۇجرىسىدىن كىچىك ئاغىچا بىبى ئايەتخېنىم چىقىپ قالدى. تۇغۇپ قويقاندىن كېيىن بىرئاز سەمرىپ، تولۇپ باشقىچە نازاكەتلىك بولۇپ قالغان بىبى ئايەتخېنىمنى ھەر قېتىم كۆرگەندە سەييىدئەلى ئالپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايتتى. چوڭ ئاغى-

چىسىغا قارىغاندا يېشى خېلىلا كىچىك بۇ جۈۋان سەيىدئەلى ئالپىناڭ مەيلىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇراتتى.

ــ ھارمىسىلا ھەزرىتىم، ــ دېدى ببى ئايەتخېنىم تاتلىق-قىنە كۈلۈمسىرىگىنىچە بېشىنى ئېگىپ سالام قىلىپ.

سەيىدئەلى ئالىپ كىچىك ئاغىچىسىنىڭ كۆكرىكىدىكى ئىككى تال چىلگىنى ئېسىپ قويغاندەك كۆرۈنىدىغان، نىمچىسىنى كۆتۈرۈپ لىغىرلاپ تۇرغان تولغان كۆكسىگە ھەۋەس بىلەن قاراپ سالامىنى ئېلىك ئالدى:

ــ سانىز مىرزا ھۇجرىدىمۇ؟

ــ ئەمىرزادەم قاچانبىر مېنىڭ ھۇجرامدا تۇرغان ھەزرىتىم؟ ــ دېدى ببى ئايەتخېنىم دادلىغاندەك تەلەپپۇزدا، ــ چوڭ ئاغىچا خېنىمنىڭ ھۇجرىسىدا بولمامدۇ؟!

سەيىدئەلى ئالىپ كىچىك ئاغىچىسىنىڭ سۈرمە سۈرگەن خۇمارلىق كۆزلىرىدىن چىقىپ تۇرغان نارازىلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ تۇرسىمۇ چاندۇرمىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگۈسى، ھۇجرىسىغا كىرىپ باغرىغا باسقۇسى، ئويماقتەك لەۋلىرىگە، پىشقان توغاچنى ئەسلىتىدىغان مەڭزىگە سۆيۈپ ئەركىلەتكۈسى بولسىمۇ، ئوغلىنى كۆرۈش تەقەززالىقى غالىب كەلدى.

ــ ئۇنداق بولسا يۈرسىلە، چوڭ ئاغىچىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرەيلى.

ببى ئايەتخېنىم خالىمىسىمۇ ئىتائەتمەنلىك بىلەن سەيىدئەلى ئالىپقا ئەگەشتى.

ئۇز سۇلتان مەلىكە تۇرپاندىن ئاقسۇغا كەلگەندىن بېرى ئىككى ئەمىرزادە بىللە ئوينىاپ چوڭ بولسا كىچىكىدىن باشلاپ ئاغا ـ ئىنىلىق مېھرى ئۆتۈشۈپ چوڭىيىدۇ ھەم ئۇلارنى بىرقولـلۇق تەربىيىلىگىلى بولىدۇ، دېگەندەك سەۋەبلەر بىلەن ببى ئايەتخېنىمدىن تۇغۇلغان چوڭ ئەمىرزادىنىمۇ يېنىغا ئەكىرىۋالغانىدى. ئىككى بالىنى ئىنىكئانىسى ئېمىتەتتى، ھالىدىن مەخسۇس بەلگىلىگەن ئىككى خىزمەتكار قىز خەۋەر ئالاتتى، شۇڭا ببى ئا-

يەتخىنىم ھەرقانداق سەۋەب بىلەن ئوغلىنى ھۈجرىسىغا ئەكىرەل-مەيتتى. پەقەت پات ــ پات ئاغىچىغا سالام بەرگىلى كىرگەچ ئوغلىنى كۆرۈپ چىقىپ كېتەتتى. قەسىرگە كۈن ئارىلاپ كېلىپ تۇرىدىغان سەييىدئەلى ئالپمۇ ئىككى ئوغلىنى كۆپرەك كۆرۈۋېلىش، ئەركىلىتىپ قىنىۋېلىش ئۈچۈن ئۈز سۈلتان خىنىمنىڭ ھۈجرىسىدىن چىقالمايتتى، كىچىك ئاغىچا ببى ئايەتخىنىمنىڭ نارازلىقى، رەنجىشىنىڭ سەۋەبى مۇشۇنىڭدىن ئىدى، ئەمما ئۇ بۇ نارازلىقنى سەييىدئەلى ئالىپقا ئوچۇق دېيەلمەيتتى. چۈنكى، كىچىك ئاغىچىنىڭ چوڭ ئاغىچىنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشقا، دادخورلۇق قىلىشقا ھەققى يوق ئىدى، نارازلىقنى بىلدۈرگەن تەقدىردىمۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ رەنجىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى.

ــ ھارمىغايلا ھەزرىتىم، پايە قەدەملىرىگە مۇبارەك بولسۇن.

سەييىدئەلى ئالپ بىلەن ببى ئايەتخىنىمنى كۆرگەن چوڭ ئاغىچا ئۈز سۈلتان مەلىكە دەس ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بەردى ۋە سەييىدئەلى ئالپنىڭ تونىنى ئۆز قولى بىلەن سالدۇردى. ئاندىن چاقچاقلىق بىلەن مەھرابتىن بىر تەتىلا كۆرپە ئېلىپ، تۆرگە سېلىقلىق كۆرپىنىڭ ئۈستىگە قوشلاپ سالدى.

ــ خوش، كۆرپىگە كەلسىلە ھەزرىتىم.

ئادەتتە تون سالدۇرۇش، كۆرپە سېلىش دېگەندەك خىزمەتكار قىلىدىغان ئىشلارنى چوڭ ئاغىچىنىڭ ئۆزى قىلىۋاتقانلىقىنى، سەييىدئەلى ئالپنى قىزغىنلىق بىلەن كۆرپىگە تەكلىپ قىلىپ ئۆزىگە ئېتىبارسىز قاراۋاتقانلىقىنى كۆرگەن كىچىك ئاغىچا ببى ئايەتخىنىم ئىچ ــ ئىچىدىن ئۆرلەپ تۇرغان رەشك ئازابىنى بېسىپ تۇرۇپ ئۇلۇغ ــ كىچىك تىنىپ قويدى ــ دە، سۇپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگىرەك كېلىپ ئولتۇردى.

ــ خەۋەر بېرىڭلار، ئەمىرزادىلەرنى ئەكىرسۇن، داستىخان ھازىرلاڭلار، ــ دېدى ئۈز سۈلتان مەلىكە.

ھايال ئۆتمەي خىزمەتكار قىزلار ئىككى ئەمىرزادىنى كۆتۈرۈپ كىردى. بوي ــ تۇرقى ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان سانىز

مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تايتاڭلاپ كەلگىنىچە دادىـ سىنىڭ قۇچىقىغا چىقتى، سەييىدئەلى ئالىپ ئىككى ئوغلىنى تىـ زىغا ئولتۇرغۇزۇپ نۆۋەت بىلەن سۆيۈشكە باشلىدى.

ئوغلىنىڭ ئۆزى بىلەن ئانچە كارى بولمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان ببى ئايەتخېنىمنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.

«ئوغلۇمغا ھەمراھ بولىدىغان ۋاقتىم ئاز، شۇڭا مېھرى كۆـ تۈرۈلۈپ كەتكەن ئوخشايدۇ، دېمىسىمۇ مەندىن بەك چوڭ ئاغىچىـ غا ئامراق، ئۆزىنى كىمنىڭ تۇغقىنىنى بىلمەيدۇ، بوپتۇ، يەنە بىر مەزگىل چىداي، سەل ئەقىل كىرسە ئۆز ئانىسىنىڭ كىملىكىنى بىلىپ قالار...»

خىزمەتكارلار بىر دەمدىلا داستىخاننى تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. ئۇز سۇلتان مەلىكە سەييىدئەلى ئالىپنى ئۇـ نىڭدىن ـ بۇنىڭدىن ئېلىشقا زورلايتتى، خۇددى ئىككى ئەمىرزاـ دىسىنى پەپلىگەندەك پەپلەيتتى، يېقىنچىلىق قىلاتتى.

ــ ھە راست، ھەزرىتىمنى كېلىپ قالسا ئېغىز تېگىر دەپ ئېلىپ قويغان جۇجەم[1] بار ئىدى، ــ دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە.

ــ جۇجەم پىشقان ئوخشىمامدۇ؟ ــ سورىدى سەييىدئەلى ئالىپ.

ــ ئەتىگەن ئاقسۇ شەھىرىنىڭ دورغىسى ئابدۇشۇكۇر مىرزا جانابلىرىنىڭ ئاغىچىسى يېڭىلىق دەپ بىر سېۋەت چىقارتىپتىـ كەن، ئۆزلەگە نېسىۋە ئېلىپ قويغان.

ــ ئۇنداق بولسا ئېغىز تېگەيلى.

ــ تۇرپاندىغۇ ئاللىقاچان تۆكمە بولۇپ كەتتى، بۇ يەردە يېـ ڭىلىق دېسىلە، ــ دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە.

ئۇجمىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ببى ئايەتخېنىمنىڭ كۆڭلى يەـ نە يېرىم بولدى.

«ئەتىگەن ئەكىرىپ بەرگەن جۇجەمنى ھەزرىتىمگە نېسىۋە قىلىپ ساقلاپتۇ ـ يۇ، ماڭا بىرەر پىيالە چىقارتىپ بەرمەپتۇ، بوپتۇ، ھەزرىتىم يېسۇن، بىر تال ئاغزىمغا سالىدىغان بولسام

① جۇجەم ــ ئۇجمە.

ئىگەكىم...»

ــ ئەتە قەشقەرگە لەشكەر تارتىمەن، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ببى ئايەتخېنىمنىڭ خيالى بۆلۈندى.

ــ ئورمىغا ئۇلگۈرۈپ لەشكەر تارتىمەن دېۋىدىلمىغۇ؟ ــ سورىدى ئۇز سۇلتان مەلىكە.

ــ قەشقەرگە بېرىپ بولغىچە ئورما ۋاقتىمۇ بولۇپ قالىدۇ، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، ــ ئىسسىقتا لەشكەرلەرنىڭ يول يۈرمىكىمۇ تەس، شۇڭا سەل بۇرۇنراق ماڭاي دېدىم.

«ھەزرىتىم ئەتە قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ ماڭسا، بۈگۈن ئاخشام چوڭ ئاغىچىسىنىڭ يېنىدا قونۇپ قېلىشى ئېنىق، ئۇنىڭ مېنىڭ ھۈجرامغا چىقىشىدىن ئۈمىد كۈتمىسىمۇ بولغۇدەك، ھەئە، چىقاي دېسىمۇ چوڭ ئاغىچا چىقارتمايدۇ ھەرقاچان. بولدىلا، ئۇلارنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈپ تۇرغىچە، چىقىپ كېتەيچۇ...»

ببى ئايەتخېنىم خيالىنى يىغىشتۇرۇپ ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

ــ مەن چىقىپ قازان بېشىدىكىلەردىن خەۋەر ئالاي، ھەزرىتىمنىڭ قانداق غىزاغا ئىشتىھاسى بارىكىن؟ ــ دېدى تەۋازۇ بىلەن بېشىنى ئېگىپ.

ــ ئاگال چۆچۈرە، كېيىن نارىن، ئاخىرىدا باچكا بېسىپ پولۇ ئەتسۇن، ــ دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە كىچىك ئاغىچىنى «سىلى ئولتۇرسىلا، قازان بېشىدىكىلەردىن خەۋەر ئالمىسىلمۇ بولىدۇ، بىللە غىزالىنايلى» دېمەي، خىزمەتكارغا تاپىلىغانىدەك بەخىرامان جاۋاب بېرىپ، ــ ھە راست، ھەزرىتىم چۆپئاش يېمىسە خۇماردىن چىقمايدۇ، كۆك چامغۇر بىلەن بۆدۈنە گۆشىدە سالغۇلۇق[1] تەييارلاپ بىر تارتىمدىن چۆپئاشمۇ قىلسۇن.

ــ خوش.

① سالغۇلۇق ــ تاماق قىلغاندا تەييارلىنىۋاتقان تائامنىڭ تەم ئېھتىياجىغا ئاساسەن شۇ تائامغا سېلىنىدىغان كۆكتات، قۇرۇق ياكى ھۆل مېۋە.

بىبى ئايەتخېنىم سەييىدئەلى ئالپقىمۇ، ئۇنىڭ قۇچىقىدىكى ئوغلىغىمۇ قىيىمغان ھالدا ئىشىك تەرەپكە قاراپ ماڭدى، كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز بوراندەك ياش تۆكۈلدى، ئەمما بۇنى سەييىدئەلى ئالپ بىلەن ئۇز سۆلتان مەلىكە پەقەتلا سەزمىدى.

※ ※ ※

خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق جازا يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇننىڭ يولغا چىققانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ يەنە قايتىدىن جىددىيلەشتى، سەمەرقەنتكە يارەدەم سوراپ يەنە چاپارمەن ماڭغۇزدى. شەھەر سېپىلىنىڭ مۇداپىئەسىنى قايتىدىن چىڭىتىي، خەندەكلەرگە لىق سۇ تولدۇردى، يا ئوقى، ياغاچ ـ تاشلارنى يەتكىچە ھازىرلىدى، ئۇ جەڭگە چىقماي، قەشقەر شەھىرىنى مەھكەم ساقلاش قارارىغا كەلگەنىدى.

مانا بۇگۈن سەييىدئەلى ئالپ باشچىلىقىدىكى جازا يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇن قەشقەر شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا بىر ھەپتە بولغان بولسىمۇ، تېخىچىلا بىرەر قېتىممۇ ھۇجۇم قىلمايۋاتاتتى. گويا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتى يوقتەك لەشكەرلەر بەخىرامان يۇرۇشەتتى. شۇنداق، ئۇلار ھەپتىدىن بېرى رەقىبلىرىنى جەڭگە ئۇندەپ بىرەر قېتىم ناغرىمۇ چالمىدى، نەرە تارتىپ، سۇرەن سېلىپ تىل ـ ھاقارەت ياغدۇرمىدى، تۇرقىدىن خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ شەھەرنى ئۆزلۇكىدىن تاپشۇرۇپ بېرىشىنى كۈتۈۋاتقاندەك قىلاتتى. ئەمما شەھەرنىڭ ئىچىدىكى خەلق ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇلار خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ پايلاقچى ـ خۇپىيەلىرىدىن ئېھتىيات قىلىشىپ كۆڭلىدىن كەچكەن خىياللىرىنى، ئاڭلىغان مىش ـ مىش پاراڭلىرىنى بىر ـ بىرىگە ئاستا پىچىرلىشاتتى.

ــ ئاڭلىدىلىمۇ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتى يوقمىش.

ـــ ھۇجۇم قىلىش نىيىتى يوق ئادەم ئەجەب لەشكەر تارتىپ كەپتىغۇ ئەمىسە؟

ـــ شۇنى دەيمەن، شەھەرنىمۇ مۇھاسىرىگە ئېلىپ بولدى ئەينا.

ـــ بۇ يىلمۇ ئاشلىقتىن قىسىلىدىغان ئوخشايمىز.

ـــ راست دەيدىلا، ئۇلار ئۆتكەن يىلدىكىدەك بۇغداينى ئورۇ-ۋېلىپلا يەنە قايتىپ كەتكۈدەك.

ـــ شۇنداقلا بولىدىغان بولسا قورساقنى قانداق قىلۇرمىز؟

ـــ ھېلىمۇ ئۆيدە يېگۈدەك ھېچنېمە قالمىدى.

ـــ بىزنىڭ ئۆيدىمۇ چىش كولىغۇدەك بىر نەرسە قالمىدى.

ـــ بالىلىرىم ھويلىدىكى ئىككى تۇپ ئۆرۈكنى يەپ جان ساقلاۋاتقىلى ئىككى ـ ئۈچ كۈن بولدى.

ـــ بىزنىڭ ئۆيدە ئۆرۈكمۇ يوق.

ـــ ئىلاجسىز ئۆرۈك غازنىڭى يەۋاتىمىز تېخى.

ـــ بۇ خوجا شەرىپ دېگەن تۇڭگۇز يا جەڭگە چىقمىدى، يا شەھەرنى بىكارلاپ يوقالمىدى.

ـــ ئۇنىڭ يەيدىغاندىن غېمى يوق.

ـــ بۇنداق ئاچ قورساق ئۆلۈمنى كۈتۈپ ياتقىچە ئامباردىكى خان ئاشلىقنى بۇلىمايمىزمۇ؟

ـــ ئاسان دەملا، لەشكەرلەر كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلىماي ساقلاۋاتىدۇ ئۇ يەرنى.

ـــ شەھەر دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ، يا سىرتقا چىققىلى قويمىغان ئادەمنى.

ـــ بۇنداق بولارنى بىلگەن بولساق بۇرۇنراق شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتەركەنمىز.

ـــ سەييىدئەلى ئالپ شەھەر ئەتراپىدىكى رەئىيەتكە ئاشلىق تارقىتىپ بېرىپتۇدەك.

ـــ بالىلىرىمىز قاراپ تۇرۇپ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدى.

ـــ سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلساق بولاتتى.
ـــ ماڭا قايلىسىلا، سىلىنىڭچە شۇنداق كۆنلەرمۇ كېلەرما؟
ـــ كېلىدۇ.
ـــ ناتايىن جۇما؟
ـــ شەھەر سىرتىدىكى خان لەشكەرلىرىنى كۆرگەنلا؟
ـــ ئاللاھ ئىگەم ئۆزى ئاسانلىق بېرەر.
ـــ شۇنداق، ئاللاھتىن بىبۇيرۇق قىل تەۋرىمەيدۇ...
ـــ ...

شۇ كۈنلەردە قەشقەر شەھىرىدە ناۋايخانا، سامسىخانا، چايخانا، ئاشپۇزۇللار پۈتۈنلەي تاقىلىپ قالغانىدى، كوچا ـ رەستىلەر ـ دە كاسىپلارنىڭ خېرىدار چاقىرىپ توۋلىغان ئاۋازىنى ئاڭلىغىلى بولمايتتى. مەيلى ئەتىگىنى، مەيلى كەچلىكى بولسۇن ئىت ـ ئې ـ شەكتىن باشقا ھايۋانلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلانمايتتى. كىشىلەر ئۆيلىرىدە باققان ھالال ھايۋانلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەپ تۈگەتكەنىدى. قۇشلارمۇ بىرەر پالاكەتنى سەزگەندەك قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاسمىنىدىن ئەگىپ ئۇچۇپ ئۆتۈۋاتقاندەك قىلاتتى. شەھەر شاۋقۇن ـ سۇرەنسىز ئىدى، مەسچىت مۇنارلىرىدىن مەزىنلەرنىڭ كىشىلەرنى نامازغا دەۋەت قىلىپ توۋلىغان ئەزانلىرىلا ئاڭلىناتتى. لېكىن بۇ ئەزان ئاۋازلىرى جانسىز، مۇڭلۇق ئىدى. تەقۋادار، غۇرۇرلۇق، نەزەرى ئۈستۈن قەشقەرلىكلەر شۇ كۈنلەردە نومۇسنى قايرىپ قويۇپ كۆزىگە چېلىققان بىرەر يېرىم پاختەك، كەپتەر، ھەتتا قۇشقاچ كۆرسىمۇ تۈتۈۋېلىپ يېيىش ئۈچۈن ھارغىچە قوغلايتتى. ئۆگزىلىرىگە، ھويلىلىرىغا قۇرۇپ قويغان قىساق، باسماق، قىلتاقلىرىنى كۈندە نەچچە قېتىم زور ئۈمىد بىلەن يوقلايتتى. ئۆي ـ ئۆيلەردىن نارەسىدىلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا بىر توغرام نان غەلۋىسىنى قىلىپ يىغلىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. كىشىلەر ئوت ـ چۆپلەرنىڭ يىلتىزىدىن تارتىپ دەرەخنىڭ قوۋزاقلىرىغىچە، يېيىشكە بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنى يېيىشكە باشلىغانىدى. نامازلىرىدا جازا يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇننىڭ شەھەرگە تېزرەك

ھۇجۇم قىلىپ كىرىشىنى ياكى قامالىنى بىكار قىلىپ قايتىپ كېتىشىنى تىلەيتتى.

شەھەردىكى ئاچارچىلىقنىڭ ئەكسىچە، شەھەر سېپىلىدىن قېلىشمىغۇدەك ئېگىز تاملار بىلەن قورشالغان ئەمىر مەھكىمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تال باراڭلىق سۇپىغا راسلانغان داستىخاندىكى مول نازۇنېمەتلەر سۇتتەك ئايدىڭدا ئادەمنىڭ ئىشتىھاسىنى قوزغايتتى. سۇپىنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى نەقىشلىك تۇۋرۇكلەرگە ئورنىتىلغان چىراغپايلاردىكى جىن چىراغلار زېمىنگە كۈمۈش نۇرلىرىنى ئايماي چېچىۋاتقان تولۇن ئايدىن خىجىل بولغاندەك ئاجىز پىلىلدايتتى. تۆردىكى تەتىلا كۆرپىدە خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلەن يانداش ئولتۇرغان پىرمۇھەممەد بارلاس قولىدىكى كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇلغان ئوغلاقنىڭ ئالدى پۇتىنى ئالدىرماي غاجىلاۋاتاتتى.

ـــ جەڭگە چىقماي مۇشۇنداق يېتىۋېرىمىزمۇ جانابى ئەمىر؟ ـــ دېدى پىرمۇھەممەد بارلاس قولىدىكى چالا غاجىلانغان ئۇستىخاننى داستىخانغا تاشلاپ تۇرۇپ، ـــ بۇ دېگەن ياۋنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ جاسارىتىنى سۇندۇرغانلىق، باھادىر سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئۇچۇن نومۇس.

ئاللىقانداق خىيالىلارغا غەرق بولۇپ ئولتۇرغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىزارلىق بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسقا قارىدى.

ـــ ئالدىراقسانلىق شەيتان ۋەسۋەسىسىدۇر جانابى ئەمىر لەشكەر، سىلى دېگەن قەشقەرگە يېڭى، ئول ياۋنىڭ ئەھۋالىدىن، شەھەردىكى ئاۋامنىڭ پەيلىدىن ئانچە خەۋەرلىرى يوق، جەڭگە چىقىشقا زىنھار ئالدىرىمىسۇنلار.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ «سىلى دېگەن قەشقەرگە يېڭى» دېگەن سۆزى پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ تىتاڭ تومۇرىغا تەگكەنىدى. ئۇ قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزىگە «پىرمۇھەممەد يېڭى» دەپ لەقەم قويۇۋالغانلىقىدىن ئاللىبۇرۇن خەۋەر تاپقانىدى، شۇڭا خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ «يېڭى» دېگەن سۆزى خۇددى قولىقىغا مۇشت بىلەن

ئۇرغاندەك ئاڭلاندى.

ــ ئۆزلىرىنى دانا چاغلاپ، بىزنى تولا چۆكۈرمىسۇنلار! ــ دېدى ئۇ بىردىنلا كۆزىنىڭ پاختىسىنى چىقىرىپ، ــ ئېيتسىلا ئەمىسە، يەنە نەۋاققىچە خاتۇن كىشىدەك سارايغا مۆكۈنۈپ ياتىمىز؟ ئول بەدرەكلەر شۇنچىۋالا قۇدرەتلىكمىدۇر زادى، بىزنىڭ باھادىر لەشكەرلىرىمىز ئۇلارنىڭ تەڭدىشى ئەمەسمىدۇر؟

ــ گېپىمنى خاتا چۈشىنىۋالمىسۇنلار، ــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئىمكان بار ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، ــ ئول سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ھىيلە ـ مىكرى تولا ئادەم، تەدبىردە باي ـ بائى بۇزرۇكى بولمىش ئۇلۇسبېگى خۇدايىدادتىن قېلىشمايدۇ. ئال ـ دىراپ ـ تېنەپ جەڭگە چىقساق ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قېلىشىمىز مۇمكىن، يەنە بىرنەچچە كۈن تەخىر قىلايلى. ئۇلار بىزنى قورقتى، جەڭگە چىقىشقا پېتىنالمىدى دەپ بىخۇدلاشسۇن، شول چاغدا شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىدىن تەڭلا چىقىپ شەبخۇن ئۇرىمىز ـ دە، ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە تىرىپىرەن قىلىپ، قىرىپ تاشلايمىز.

ــ يەنە ساقلاۋەرسەك ئۆتكەن يىلدىكىدەك بۇغدايلارنى ئورۇۋېلىپ تىكىۋەتسە، ئول چاغدا نېمىگە شەبخۇن ئۇرىمىز ئەمىر جانابلىرى؟ خەۋەرلىرىدە باردۇر، ھازىرقى بار ئاشلىق لەشكەرلىرىنى بىر ئاي بېقىشىمىزغا ئاران يېتىدۇ، شەھەردە ھېچنېمە قالمىدى.

خوجا شەرىپ لام ـ جىم دېمىدى، ئاشلىق مەسىلىسى ئۇنىمۇ ئالدىرىتىپ قويغانىدى. سەمەرقەنتتىن كېلىدىغان ئوزۇق ـ تۇلۇكتىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئىدى، نېمە ئۈچۈندۇر مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلارنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانىدەك قىلاتتى. پىرىمۇھەممەد بارلاس خوجا شەرىپنى جاۋاب بېرىشكە يەنە ئۇندىدى.

ــ گەپ قىلمامىلا ئەمىر؟

ــ شۇنداقتىمۇ يەنە ئىككى ـ ئۈچ كۈن تەخىر قىلايلى، ــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي جاھىللىق بىلەن.

شۇ تاپتا ئۇ پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ گېپىگە ئالدىراپ ماقۇل بولسا ئۆزىنىڭ ئەمىرلىك شەۋكىتىگە نۇقسان يېتىدىغاندەك، پىرمۇھەممەد بارلاس بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ گېدىيىۋالىدىغاندەك، ئالدىغا ئۆتۈۋېلىپ بۇيرۇقۇزالىق قىلىدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغانىدى.

ــ ئەمىسە پەقەت ئۇچ كۈنلا ساقلايمەن، ــ دېدى پىرمۇ ھەممەد بارلاس دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ يەنە پەرمان بەرمىسلە، ئۆز ئالدىمغا جەڭگە چىقىۋېرىمەن.

«ھۇي پوچى سەمەرقەنتلىك، بۇرنۇڭ قانمىغۇچە توختمايدىغان ئوخشايسەن...»

ــ ھەر ھالدا بامەسلىھەت ئىش قىلۇرمىز، ــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي لەشكەرگاھقا مېڭىشقا تەمشەلگەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئۇزىتىۋېتىپ.

يالغۇز قالغان خوجا شەرىپ كاشغەرىينى قاتتىق پۇشايمان، ئېغىر غەم بېسىۋالغانىدى.

«ئۆز ۋاقتىدا سەييىدئەھمەد مىرزىغا ئەسكىلىك قىلمىسام بوپتىكەن، مەرتىۋەم تۆۋەنرەك بولسىمۇ كۆڭلۈم خاتىرجەم ئىدى. ئول كېكەچ، پاڭقاي ئەمىرنى خالىغانچە گېپىمگە كىرگۈزەلەيتتىم، نامدا ئۇ ئەمىر بولغىنى بىلەن دېگىنىم دېگەن، قىلغىنىم قىلغانىدى. ئاتىسى ئۇلۇسبېگنىڭ ئالدىدىمۇ خېلى ئوبدان ئىزەت ـ ئەتىۋارىم بار ئىدى، بەلكىم شۇ چاغدا ئۇنداق ئالدىراقسانلىق قىلمىغان بولسام، بۇ چاغقىچە بىرەر ۋىلايەتكە ئەمىر بولۇپ قالۇر ئىدىم. مانا، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەۋە قىلىپ نېمىگە ئېرىشتىم؟ سەمەرقەنت ئوردىسىدا ھېچقانچە ئەتىۋارىم بولمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن بىلەن مۇقىم بىرەر ئىشقا تەيىن قىلماي، قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراب قىلىپ قويدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە خەق غاجىلاپ قۇرۇق ئۇستىخان قىلىپ قويغان قەشقەرگە ئەمىر بولغىنىم بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئەمىر لەشكەر دەپ قوشۇپ قويغاچقا، پۇت ـ قولۇم چۇ

شىلىپ قېلىۋاتىدۇ. ئەھۋال ئەنە بايىقىدەك، پەرمانىمغا سەركەش-لىك قىلىمەن دەپلا تۇرغان. ئەمدى كېچىكىپ قالدىم، سەييىدئەلى ئالىپقا ئەل بولۇپ قەشقەرنى تاپشۇرسامۇ مەندىن دادىسىنىڭ ئۆچ-چىنى ئالماي بولدى قىلمايدۇ، شۇڭا نەچچە كۈندىن بېرى شەھەر-نى مۇھاسىرىگە ئالغىنى بىلەن يا ھۇجۇم قىلماي، يا جەڭگە ئۇدا-مىمەي، يا تەسلىم بولۇشۇمنى تەلەپ قىلماي ئۆز گۆشۈمنى ئۆز يېغىمدا قورۇۋاتىدۇ. تەسلىم بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرۇشۇمنى تەلەپ قىلغان بولسىغۇ سۈلھ تەلەپ قىلىپ باقاتتىم، جاننى ساقلاپ قا-لىدىغان ئىش بولسا، ھەرقانداق تەلىپىگە ماقۇل دەيتتىم، بىراق لەشكىرىي ھوقۇق قولۇمدا ئەمەس، شۇڭا ئاۋۇ پىرمۇھەممەد يېڭە-مۇ ماڭا ھۆركىرىيەلەيدۇ. ناۋادا قەشقەرنى تارتقۇزۇپ قويسام، سە-مەرقەنت ئوردىسىغا بېرىشىم مۇمكىن ئەمەس، ئول چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگكىمۇ كېرىكىم قالمايدۇ، تېخى لەشكەرلىرىمنىڭ جېنى-غا زامىن بولدۇڭ دەپ كاللامنى ئېلىشى مۇمكىن. قەشقەرگە كې-لىشكە ئۇنىمىسام بوپتىكەن، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنىڭ ۋەسۋە-سىسىدە بىلىپ تۇرۇپ قولۇمنى ئوتقا سالدىم، ئەمدى تارتىۋال-سامۇ كۆيىدۇ، قەشقەرنى قانچىلىك ۋاقىت مۇداپىئە قىلىپ ساق-لىغىلى بولۇر، ئامبارىدا پىشكى[1] زاپاس ئاشلىق بولغان بولسا، ئۇ-لەشتۇرۇپ بېرىپ رەئىيەتنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلغىلى، سەمەر-قەنتتىن بىرەر خەۋەر كەلگىچە بەرداشلىق بەرگىلى بولاتتى، سەي-ىيدئەلى ئالىپ شەھەرنى ئالالمىغان تەقدىردىمۇ ئاشلىقنى يېغىۋال-ماي ھەرگىز كەتمەيدۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا لەشكەرلەرنى نېمە بىلەن باقارمەن؟ ئەۋەتكەن مەلۇماتلىرىمغا مىرزا ئۇلۇغبەگ نې-مىشقا جاۋاب بەرمەيدىغاندۇ؟ ياكى مەلۇمات قولىغا تەگمىگەنمىدۇ؟ مۇمكىن ئەمەس، ئاز دېگەندە ئون قېتىم چاپارمەن ماڭغۇزدۇم، بىرسىنىڭمۇ سەمەرقەنتكە يېتىپ بارماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، ھېچبولمىسا لەشكەر ئەۋەتمىسىمۇ ئوزۇق ــ تۈلۈك ئەۋەتسە بولاتتى. ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي داۋاغا دېگىنى مۇشۇ شۇ ئوخ-

① پىشكى ــ ئازراق.

شايدۇ. سەييدئەلى ئالپقا كەچۈرۈم سوراپ، گۇناھىمنى تىلەپ خەت ئەۋەتسەممىكىن؟ شۇنداق قىلاي. گۇناھىمدىن ئۆتسە ـ ئۆتـ-مىسە بىر ئۇرۇنۇپ باقاي. ئەتىلا شەھەر سىرتىغا ئىشەنچلىك ئا-دەملىرىمدىن بىرىنى ماڭدۇراي... ناۋادا قوبۇل كۆرمىسچۇ؟ ئول چاغدا مەيلى، بېشىمغا كەلگىننى كۆرۈپ جەڭگە چىقمەن. قەش-قەردە ئون بەش مىڭ لەشكەر بار، بۇنى ئاز لەشكەر دېگىلى بولماي-دۇ. كىم بىلىدۇ تېخى، غەلىبە ـ نۇسرەتكە يۈزلىنىپ قالامدىم؟ ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، بۇنىڭ بىلەنلا بولدى قىلماي، ئۇ تە-رىپى ئاقسۇ، بۇ تەرىپى ياركەنت، خوتەن... قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى ئىلكىمگە ئېلىپ، پۈتكۈل ماڭلايسۆيەگە[1] ئەمىر بولمەن...»

خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلىپ بىلمەي تاتلىق خىياللار قاي-نىمىغا شۇڭغۇۋاتاتتى.

※ ※ ※

شۇ دەقىقىدە ئەمىر مەھكىمىسىدىن يامانلىغان ھېسابتا يې-نىپ چىققان پىرمۇھەممەد بارلاسنىمۇ تاتلىق خىياللار چىر-مىۋالغانىدى.

«خوجا شەرىپ قەستەن ياۋنى كۈچلۈك كۆرسىتىپ، جەڭنىڭ ئەجىر ـ تۆھپىسىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالماقچى، ئەمىرلىك مەرتە-ۋىسىنى پەش قىلىپ مېنى كىچىك بالىدەك ئاغزىغا قاراتماقچى، ئىلگىرىمۇ سەمەرقەنت لەشكىرىي دىۋاندا قىلغان خىزمىتىمنىڭ تۆھپىسى پۈتۈنلەي ئەمىر سۇلتان جاندارغا بولاتتى. مىرزا ئۇلۇغ-بەگ ئالىيلىرى شۇنىلا تارتۇقلايتتى، ماختايتتى، ئەتىۋارلايتتى، مېنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپەم قۇمغا سۇ سىڭگەندەك كۆزگە كۆرۈن-مەيتتى. ئەمدى خوجا شەرىپنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇۋەرسەم

① ماڭلايسۆيە ـــ كورلا، ئاقسۇ، كۇچا، باي، ئۇچتۇرپان، ئىسسىقكۆل، قەشقەر، خوتەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسى قاتارلىق يۇرتلارنىڭ ئۇمۇمىي نامى بولۇپ، «قۇياش ماڭلىيىغا سۆيىدىغان يۇرت» دېگەن مەنىدە.

بولماس، ئۆز ۋاقتىدا خان ئالىيلىرى قەشقەرنىڭ ھەممە ئىشلىرىغا ئۇنى مەسئۇل دېگەن بىلەن يەنە بىر ـ بىرىگىلار بىلەن ئوبدان كۆمەكلىشىگىلار، دېگەنىنمۇ قوشۇپ قويغان. دېمەك، خان ئالىيلىرىنىڭ نەزەردە مەرتىۋەم يەنىلا ئۇنىڭ بىلەن تەڭ. ئاۋۋال جەڭگە چىقىپ ياۋنى چېكىندۈرەي، ئاندىن بولۇنغان ھەممە ئەھۋالنى خان ئالىيلىرىغا مەلۇم قىلۇرمەن. تاغام شەيخۇلئىسلام بۇرھانىدىن ھەزرەتلىرى قەشقەر تامان ماڭغىنىمدا: سەۋر قىلغايسىز، ئول خوجا شەرىپ كاشغەرىي ھۇدۇدلۇقىدا ئۇزۇن تۇرالمايدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىمۇ سىزگە قالىدۇ، دېگەنىدى. ئۇ ۋاقتى كەلگەندە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئىككى ئېغىز ياخشى گېپىمنى قىلماي، غېمىمنى يېمەي قالمايدۇ. بۇ نۆۋەت شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان ياۋنى يوقاتسامالا خوجا شەرىپنىڭ كۆتىگە تەپمىكىم تېخىمۇ ئاسان بولىدۇ. تاغائى بۇزرۇك ئارقىلىق مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئەجىر ـ تۆھپىنى ئۆزۈمنىڭ نامىدا مەلۇم قىلغۇزمەن. خەپ خوجا شەرىپ! قەشقەرلىكلەرغۇ لەقەم قويسۇن ماقۇل، ئۆتۈپ ـ تېشىپ سەنمۇ يۇزۇمدىن ـ يۇزۇمگە لەقىمىنى تىلغا ئېلىۋاتسىنا؟ كۆرسىتىمەن، «پىرمۇھەممەد يېڭى» دەپ لەقەم قويغان قەشقەرلىككە...»

ئەمىر مەھكىمىسى بىلەن لەشكەرگاھ بىر مەھەللە ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. ئەتراپ سۇتتەك ئايدىڭ، كوچا ئادەمسىز ئىدى. قايسىبىر خالتا كوچىدىن جېسەكچىنىڭ ئېزىلىپ ئۇرغان تاقىلداق ئاۋازى ئاڭلىناتتى. تۇيۇقسىز ئالدى تەرەپتىن پەيدا بولغان يىگىرمە ـ ئوتتۇز قارا كۆلەڭگە پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ خىيالىنى ئۇزۇپ قويدى. ئۇ ئاران ئون نەچچە خاس نۆكىرىنىلا ئېلىپ ئەمىر مەھكىمىسىگە بارغانىدى. قەشقەرگە دەسلەپ كەلگەندە سىرتقا چىقسا بىرەر يۇز نۆكىرىنى ھەمراھ قىلىپ چىقاتتى، كېيىن بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ، باي ـ زەردارلارنىڭ قەسىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەت ـ بەزمىلەرگە بۇنچىۋالا كۆپ قوروقچى ئېلىپ بېرىشنى بىئەپ كۆرۈپ سانىنى ئازلىتىۋەتكەنىدى. پىرمۇ-

ھەممەد بارلاسنىڭ بەدىنىنى بىردىنلا سوغۇق تەر باستى، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈشتىن ئەنسىرىگەندەك ئىختىيارسىز ئېگەرنىڭ قۇشىبىشىنى مەھكەم تۇتۇۋالدى، ئۇنىڭغىچە قورۇقچىلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىنى چەمبەر شەكلىدە ئوراپ ئولىگۈردى، ھېلىقى قارا كۆلەڭگىلەر ئۇنىڭغا قاراپ ئاستا ـ ئاستا يېقىنلىشىۋاتاتتى.

ـــ ئارقا تەرىپىمىزدىنمۇ ئادەم كېلىۋاتىدۇ، ـــ دېدى نۆكەر بېشى ھودۇققان ھالدا.

پىرمۇھەممەد بارلاس تەشۋىشلەنگەن ھالدا شاققىدە ئارقىسىغا قارىدى. ئارقا تەرىپىدىن قىستاپ كېلىۋاتقان كۆلەڭگىلەرنىڭ سانىنمۇ ئوتتۇزدىن كەم ئەمەس ئىدى. كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئۆيلىرى جايلاشقان بولۇپ، قېچىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئىچ ـ ئىچىدىن قاپسىاپ كەلگەن ۋەھىمە پىرمۇھەممەد بارلاسنى تەمتىرەتتى، ئېتىنىڭ بېشىنى ھېلى ئالدىغا، ھېلى ئارقىسىغا بۇرىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ ئارقىسىغا يېنىپ ئەمىر مەھكىمىسىگە بېرىۋېلىشنى ياكى ئالدىغا مېڭىپ لەشكەر گاھقا يېتىۋېلىشنى بىلەلمەي قالغانىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىغا يېنىپ خوجا شەرىپ كاشغەرىيدىن پاناھلىق تىلەشكە رايى بارمىدى، لەشكەرگاھتا ئون بەش مىڭغا يېقىن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بار ئىدى. بىر ئېغىز بۇيرۇق بەرسىلا ئۇلار شەھەرنى تۇيۇقتۇز قىلىۋېتەلەيتتى، مۇشۇلارنى ئويلاپ كۆڭلى بىرئاز جايىغا چۈشتى. ئۇ ئېتىنىڭ بېشىنى ئالدىغا توغرىلاپ تۇرۇپ نۆكەرلىرىگە بۇيرۇق بەردى:

ـــ بۆسۇپ ئۆتۈپ كېتەيلى.

پىرمۇھەممەد بارلاس ئالدىدىكى كۆلەڭگىلەرنىڭ پىيادە ئەكەنلىكىنى كۆرۈپ ئاستىدىكى چاپچىپ تۇرغان ئېتىغا قاتتىق ئىشەنگەنىدى. ھەئە، پىيادىلەرنىڭ قۇيۇندەك چېپىپ كەلگەن ئاتنىڭ ئالدىنى توسۇيالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ساغرىسىغا ئاچچىق قامچا تەگكەن ئاتلار ئالغا قاراپ جان ـ جەھلى بىلەن چېپىشقا باشلىدى. ئاتلىقلارنىڭ باستۇرۇپ كەلگىنىنى كۆرگەن كۆ

لەشكىلەر بىر ئىسقىرتقىنىچە ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ يول بوشاتـتى. قوۋۇندەك چېپىپ كېلىۋاتقان ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان پىر-مۇھەممەد بارلاس كۆلەشكىلەرنىڭ چىرايىغا بەكرەك قاراشقىمۇ ئۇلگۈرمەي ئۆتۈپ كەتتى.

«خۇداغا شۈكۈر، ھەرنېمە بولسا ھېچ ئىش چىقمىدى. بەلكىم مەن زىيادە ئېھتىيات قىلىپ كەتكەن ئوخشايمەن...»

پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ خىيالى ئاخىرلاشمايلا ئېتى بىر نەرسىگە پۇتلىشىپ قاتتىق مۈدۈرۈپ كەتتى، خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغان پىرمۇھەممەد بارلاس بۇ تۈيۇقسىز زەربىدىن مۇدا-پىئە كۆرۈشكە ئۇلگۈرمەي ئاتنىڭ بېشىدىن ئارتىلىپ موللاق ئاتـقىنچە يەرگە گۈلۈپپىدە يىقىلدى. ئۇنىڭ بىلەن تەڭ ئات چاپتـۇ-رۇپ كېلىۋاتقان نۆكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشمايـتـتى. كىملەردۇر كوچىغا تۆت قاتار قىلىپ ئارغامچا تارتىپ قويغان بولۇپ، چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتلار ئاشۇ ئارغامچىلارغا پۇتلىشىپ مۈدۈرۈلگەنىدى. ھايت ــ ھۇيت دېگۈچە خۇددى ئاسماندىن چۈشـكەندەكلا پەيدا بولغان قارا كۆلەشكىلەر پىرمۇھەممەد بارلاسنى نۆ-كەرلىرى بىلەن قوشۇپ تۇتۇۋالدى.

ــ سى... سىلەر... كى... كىم... بولىسىلەر؟

قاتتىق ھودۇقۇپ، جان ــ ئىمانى چىقىپ كەتكەن پىرمـۇ-ھەممەد بارلاسنىڭ تىلى قولاشمايتتى.

ــ سەن ھازىر موغۇلستان باھادىرلىرىنىڭ قولىغا چۈشـتۈڭ جانابى پىرمۇھەممەد يېڭى، ــ دېدى سەركەردە ئالـچىنبـەگ لاغىلداپ تـتـرەپ تۇرغـان پىرمۇھـەممەد بارلاسقا مەسخـىرىلـىك قاراپ.

پۇت ــ قولـىدا جان قالمـىغان پـىرمۇھەممـەد بارلاس قايـتـا زۇۋان سۈرمـىدى، ئـۇ بېشـىغا كەلگـەن تەقدىرگـە تەن بەرگەنـدەك قىلاتتى.

يىگىتلەر ئۇنى نۆكەرلىرى بىلەن بىللە ئوڭ تەرەپتىكى قوش قاناتلىق دەرۋازىنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىردى، دەرۋازا ئىچى خېلىلا

كەڭرى ھويلا ئىدى. پىرمۇھەممەد بارلاس ھويلىدىكى قوراللىرىنى يالىڭاچلاپ تەق بولۇپ تۇرغان بەش يۈزگە يېقىن يىگىتنى كۆزۈپ ھەيران قالدى.

«خۇدايا تـوۋا، بـۇلار نەدىن پـەيـدا بولۇپ قـالـغاندۇ؟ شـەھـەر دەرۋازىلىرى قولدىن كەتتىمۇ ـ يا؟ دەرۋازا قولدىن كەتكەن بولسا ھېچبىر شەپە يوققۇ ئەمىسە؟ شەھەرگە قانات ياساپ ئۇچۇپ كىـر ـ گەنمىدۇ بۇ بەدرەكلەر...»

ھەئە، بۇلار سەييىدئەلى ئالىپ ئاقسۇدىكى چېغىدىلا سودىگەر، ھۇنەرۋەن، مەدىكار سىياقىدا ياساندۇرۇپ تۇركۇمگە بۆلۈپ قـەشـ ـقەرگە ماڭغۇزغان نۆكەرلـەر ئىدى. ئۇلار پـىرمۇھەممەد بارلاسنـى نۆكەرلىرى بىلەن ھويلىدىكى پېشايۋانلىق ئۆيلەرنىڭ ئىچكىـرد ـسىدىكى قاراڭغۇ بىر قازناقتا سولاپ، پۇت ـ قوللىرىنى مەھـكـ ـلىتالمىغۇدەك قىلىپ چەمبەرچاس باغلىۋەتتى.

※ ※ ※

ـــ ياقۇپ پالۋان، ـــ دېدى سەركەردە ئالـچىنبـەگ ھويلىـدا شەپە چىقارماي تۇرغان يىگىتلەرگە قاراپ.

ـــ لەببەي، ـــ دەپ ئالدىغا چىقتى ياقۇپ پالۋان.

ـــ ئۆزلە يۇز يىگىت بىلەن بېرىپ ئەمىر مەھكىمىسىنى كۆزەتسىلە، مۇناپىق خوجا شەرىپ كاشغەرىينى قاچۇرۇۋەتسىلە ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ ئالدىدا كاللىلىرى بىلەن جاۋاب قـەـ ـلىلا!

ـــ پەرمانبەردارمەن!

ـــ دەرھال ئاتلانسىلا!

ياقۇپ پالۋان يۇز نەپەر نۆكەرنى باشلاپ ھويلىدىن شەپە چـەـ ـقارماي چىقىپ كەتتى.

ـــ سىدىق ئوغلان، ئۆمەر ئوغلان، ئابدۇسەمەت باھادىر، شىر بەھرام!

ــ لەببەي! ــ دەپ ئالدىغا چىقتى ئىسمى ئاتالغان تۆت سەركەردە.

ــ ھەربىرلىرى بىر تارامدىن يىگىتلەرگە باش بولۇشسىلا. كېلىشۈالغىنىمىز بويىچە يارباغ دەرۋازىسىنى ئىگىلەپ، سېپىل سىرتىدىكى سەركەردە ــ لەشكەرلىرىمىزنىڭ شەھەرگە كىرىشىگە يول ئاچمىز. ئابدۇسەمەت باھادىر دەرۋازا تۈۋىدىكى لەشكەرخانىدا ياتقان لەشكەرلەرنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاي. ئۆمەر ئوغلان سېپىلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى بۇرجدا تۇرغان قاراۋۇللارنىڭ ئىشىنى، سىدىق ئوغلان سېپىلىنىڭ سول تەرىپىدىكى بۇرجدا تۇرغان قاراۋۇللارنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاي. سەركەردە شىر بەھرام باھادىر بىلەن مەن دەرۋازا ئۈستىدىكى قاراۋۇللارنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاچ دەرۋازا ئېچىشقا مەسئۇل بولىمىز. ئەھۋالغا قاراپ ئۆزئارا كۆمەكلەشسەك بولىدۇ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالىپ جانابلىرىنىڭ پەرمانى يادىلىرىدا باردۇر.

ــ يادىمىزدا!

ــ يەنە بىر قېتىم سەمىلىرىگە سېلىپ قويايلى: شۇ تاپتا قەشقەر لەشكەرگاھىدا بىر تۇمەندىن ئارتۇق ياۋ لەشكىرى ئۇخلاپ ياتىدۇ، يارباغ دەرۋازىسىنى قانچە تېز ئاچساق، سەركەردە ــ لەشكەرلىرىمىز شەھەرگە شۇنچە تېز كىرىپ ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالالايدۇ. ناۋادا ئۇلار لەشكەرگاھتىن چىقىپ كەتسە، قىرغىنچىلىق يۈز بېرىپ بىھۇدە ئۆلۈم ــ يېتىم بولىدۇ، ئاددىي ئاۋام ــ رەئىيەت قىرىلىپ كېتىدۇ. سەييىدئەلى ئالىپ جانابلىرىنىڭ تەدبىرى ئۇلارنى لەشكەرگاھتىن چىقارماسلىق، شۇڭا، دەرۋازىدىن كىرگەن سەركەردە ــ لەشكەرلىرىمىزنى ئۇدۇل لەشكەرگاھ تەرەپكە باشلاپ بارىمىز، لەشكەرگاھنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالساق، قالدى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلماق ئاسان.

ــ پەرماننى جېنىمىز بىلەن ئورۇندايمىز!

ــ ئۇنداق بولسا دەرھال ھەركەتلىنەيلى!

يىگىتلەر ھويلىدىن شەپە چىقارماي چىقىپ، شەھەرنىڭ يار-

باغ دەرۋازىسىنى نىشانلاپ يۈگۈرۈشكە باشلىدى.

※ ※ ※

تۇن يېرىملاشقاندى، شەھەرنى قورشىۋالغان موغۇلستان لەشكەرلىرى پەقەتلا ھۇجۇم قىلماي جىم تۇرۇۋالغانلىقى ئۈچۈن، سېپىل دەرۋازىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان سەمەرقەنت لەشكەرلىرى خېلىلا بىخۇدلىشىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەردە جازا يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇن ئۆتكەن يىلدىكىدەك بۇغدايلارنى ئورۇۋېلىپلا چېكىنىپ كەتكۈدەك، شەھەرگە ھۇجۇم قىلمىغۇدەك، دېگەندەك پاراڭلار تارقالغاچقا، سېپىل ۋە دەرۋازىلاردىكى لەشكەرلەر ئانچە ئېھتىيات قىلىپ كەتمەيدىغان، قارا ۋۇللۇقنىمۇ خېلىلا بوشاشتۇرۇپ قويغانىدى. شۇ تاپتا سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللار سېپىلنىڭ قوختىلىرىغا يۆلەنگىنىچە مۇگدەۋاتاتتى، دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتچىلەر بولسا غېمىدە يوق خورەك تارتىۋاتاتتى.

يىگىتلەر سەركەردە ئالچىنبەگنىڭ باشچىلىقىدا يارباغ دەرۋازىسىغا پەم بىلەن يېقىنلاشتى، دەرۋازا يېنىدىكى سېپىل تېمىغا يۆلەپ سېلىنغان لەشكەرخانىدىكى لەشكەرلەر ئېغىر ئۇيقۇغا كېتىشكەنىدى. ئابدۇسەمەت باھادىر يىگىتلەر بىلەن لەشكەرخانىغا شەپە چىقارماي يېقىنلاشتى. بۇ چاغدا ئۆمەر ئوغلان بىلەن سىدىق ئوغلانىنىڭ يىگىتلىرى دەرۋازىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىدىن سېپىل ئۈستىگە چىقىپ بولغانىدى. سەركەردە ئالچىنبەگ بىلەن شىر بەھرام باھادىرغا ئەگەشكەن يىگىتلەر دەرۋازىنى ساقلاۋاتقان لەشكەرلەرنى ئىنجىقلاشقىمۇ پۇرسەت بەرمەي بوغۇزلاۋاتاتتى. دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتخانىدا مۇگدەپ تۇرغان لەشكەرلەر پەستىكى شەپىنى سېزىپ بىرئاز سەگەكلەشتى، ئەھۋالنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن پەسكە چۈشۈشكە ھەرىكەت قىلدى، لېكىن ئۇلار كېچىككەنىدى. چاقماق تېزلىكىدە دەرۋازا ئۈستىگە چىققان ئالـ

چىنبەگ بىلەن شىربەھرام باھادىر يىگىتلەر بىلەن بىر ھەملە قىلىپلا تېخى ئۇيقۇسى تولۇق ئېچىلىپ بولالمىغان بىچارە لەشكەرلەرگە يولۇاستەك تاشلاندى.

ـــ بىر نەچچىگلار پەسكە چۈشۈپ دەرۋازىنى ئېچىشقا ھەمدەم بولۇگلار، قالغانلىرىگلار خەندەكنىگ ئاسما كۆۋرۈكىنى چۈشۈرۈگلار، ئاسما كۆۋرۈكنىگ ئارغامچىسى ئەنە ئاۋۇ يەردىكەن!

يىگىتلەرگە بۇيرۇق بېرىپ بولغان سەركەردە ئالچىنبەگ ئۆلگەن لەشكەرنىگ تونىنى سالدۇرۇۋېلىپ، قوينىدىكى چاقماق تاشنى سۇركەپ تونغا ئوت تۇتاشتۇردى. تون ئاستا ـ ئاستا تۈتەپ كېيىن لاپپىدە ئوت ئالدى، ئوت تۇتاشقان تونىنى كۆزەتخانىدىكى ياراغدانغا تىزىپ قويغان بىر تال نەيزىنىگ ئۇچىغا يۆگەپ، پۇلاڭلىتىپ سېپىل سىرتىدىكى تەق بولۇپ تۇرغان سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە بەلگە بەردى.

سەييىدئەلى ئالپ بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى دەرۋازىغا يېقىنلاشتۇرۇپ تەق قىلىپ تۇرغانىدى. بەلگىنى كۆرۈپ دەرۋازىغا قاراپ ئات سالدى، باشقا سەركەردىلەرمۇ لەشكەرخانا ۋە سېپىلنىگ ئىككى تەرىپىدىكى بۇرجدا كۆزەتتە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلەرنى پۈتۈنلەي قىرىۋەتكەنىدى. شۇڭا يارباغ دەرۋازىسىغا قاراپ سەلدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان جازا يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇن مەيلى دەرۋازىدا، مەيلى سېپىلنىگ ئۈستىدە بولسۇن ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى.

ـــ ئالچىنبەگنىگ يىگىتلىرىگە ئەگىشىپ ئۇدۇل لەشكەرگاھقا قاراپ ئىلگىرىلەگلار. لەشكەرگاھنى تولۇق مۇھاسىرىگە ئىلىگلار، ھەربىكىتگلار چاقماق ھەم يەڭگىل بولسۇن، ـــ دېدى ئەگ ئاۋۋال يارباغ دەرۋازىسىغا كىرىپ بولغان سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ.

قەشقەر شەھىرىگە مۇۋەپپەقىيەتلىگ كىرگەن تەقدىردىمۇ، شەھەرنى ساقلاپ ياتقان لەشكەرگاھتىكى بىر تۈمەندىن ئارتۇق سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە ئۇنۇملۇگ تاقابىل تۇرمىسا، شەھەردە

چوڭ قىرغىنچىلىق يۈز بېرىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەن سەيىدئەلى ئالىپ ئەڭ ئاۋۋال لەشكەرگاھنى قورشاپ، ئاشۇ بىر تۈمەندىن ئارتۇق ياۋ لەشكەرلىرىنى مىدىر ـ سىدىر قىلالماس ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويۇشنى پىلانلىغانىدى. بامداتتىن بۇرۇن شەھەرگە كىرىپ، شەپە چىقارماي لەشكەرگاھقا يېقىنلاشقان سەييىد ئەلى ئالپىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى قەشقەر لەشكەرگاھىنى پۈتۈنلەي قورشىۋالدى. تۈيۈقسىز ياڭرىغان ناغرا ـ دۇمباق سادا سى لەشكەرگاھتىكى لەشكەرلەرنىمۇ، شەھەردىكى ئاددىي خەلقنىمۇ، كېچىدىن بېرى غەم، پۇشايمان ئىلكىدە ئۇخلىيالماي، ئەمدىلا كىرپىكى ئۇيقۇغا ئىلىنىشقان خوجا شەرىپ كاشغەرىنىمۇ قاتتىق چۆچۈتۈۋەتتى. خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئىشكىنى مەھكەم تاقاپ، سىرتقا چىقماسلىققا جىكىلەپ، بىردىن ـ ئىككىدىن سىرتقا چىققان يۈرەكلىكرەك ئەركەكلەر لەشكەرگاھ تەرەپكە قاراپ كېتىلىشكە باشلىدى. ياتقان ئورنىدىن قارا باسقاندەك چۆچۈپ ئويغانغان سەمەرقەنت سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ئالدىراپ ـ تېنەپ كېيىنىپ، لەشكەرگاھنىڭ تېمىدىن سىرتقا قاراپ ھاڭ ـ تاڭ قېتىلىشتى. لەشكەرگاھنى قاتمۇقات قورشىۋالغان مىڭلىغان موغۇلىستان لەشكەرلىرى نەرە تارتىپ چۇقان ـ سۇرەن سېلىپ ھەيۋە كۆرسىتىشەتتى. ئۇلار ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ قالغان رەقىبلىرىنى كۆرۈپ قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشۈشتى. ئەھۋالنى ئەمىر لەشكەرگە مەلۇم قىلىش ئۈچۈن يۈگۈرگەن سەركەردىلەر مەھرەملەردىن ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ ئاخشام ئەمىر مەھكىمىسىگە كەتكىنىچە قايتىپ كېلەلمىگەنلىكىنى بىلىپ تېخىمۇ بەك سارىسىمىگە چۈشتى، بېشى كېسىۋېتىلگەن يىلاندەك ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشتى، شۇ تاپتا ئۇلار جان قايغۇسىدا قېلىشقان بولۇپ، ھېچقايسىسىدا لەشكەرگاھتىكى بىر تۇمەن لەشكەرنى باشلاپ چىقىپ رەقىبلىرى بىلەن جەڭ قىلغۇدەك جۇرئەت يوق ئىدى.

لەشكەرگاھ تەرەپتىن تۈيۈقسىز ئاڭلانغان ناغرا ـ دۇمباق

ساداسىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئەمىر خوجا شەرىپ كاشغەرىي ھېچنېمىنى ئاڭقىرالماي بىرنەچچە دەقىقە مۈگدەپ تۇرۇپ قالدى، تۇيۇقسىز بىر ئىش ئېسىگە كەلگەندەك چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

ــ دەرھال ئات تەييارلا! ــ ۋارقىرىدى ئۇ ھودۇقۇپ تۇرغان مەھرەمگە قاراپ.

«پىرمۇھەممەد يېڭى دېگەن دۆت سەمەرقەنت خەرى[1] ئاخشام نارازى بولۇپ گەدىنىنى قوپۇرغىنىچە ھاللازلىغان[2] پېتى كېتىپ قالغانىدى، ئەھۋالدىن قارىغاندا باشباشتاقلىق قىلىپ ياۋغا شەھۇن ئۇرماقچى بولغان ئوخشايدۇ. دەرھال توسۇۋالاي، ئۆزى بۇرۇنغا يەپ يوغانچىلىق قىلغىنىغا تويسىغۇ ياخشى بولاتتى، بىراق كالتە پەملىك قىلىپ لەشكەرلەرنى بېھۇدە تالاپەتكە ئۇچراتسا، قەشقەرنى ساقلاپ قالماق تەسكە توختايدۇ. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنى توسۇماق كېرەك، يامىنغا كەلسە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ يارلىقىنى پەش قىلارمەن. ئاھ خۇدا، لەشكىرىي ھوقۇقنى ئوڭچە بەرمىگەندىكىن نېمە قىلار ئىدىم قەشقەرگە كېلىپ، خەپ ــ خەپ، پىرمۇھەممەد يېڭى...»

يۇز نەپەر خاس نۆكىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ئەمىر مەھكىمىسىدىن چىققان خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ئىككى ــ ئۈچ يۇز قەدەم ماڭغا ــ ماڭمايلا بىردىنلا يۇرىكى ئامبۇردا قىسقاندەك سىرقىراپ، پۇت ــ قولىدا جان قالمىدى. ھەئە، ئۇنىڭ يەردىن ئۇنۇپ چىققاندەكلا پەيدا بولۇپ ئالدىنى توسۇۋالغان ياقۇپ پالۋان باشچىلىقىدىكى يۇزدىن ئارتۇق موغۇلىستان نۆكەرلىرىگە تىكىلگەن كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك چەكچەيدى.

«ياخۇدا، نېمە كارامەت بۇ؟ مېنى چۈشۈمدە قارا باسمايۋاتقاندۇ ــ ھەي!...»

ــ ئەي خوجا شەرىپ دېگەن مەلئۇن، چىرايلىقچە ئاتتىن

① خەر ــ ئېشەك.

② ھاللازلىماق ــ ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ قېيىدىماق.

چۈش!

ياقۇپ پالۋاننىڭ ئاۋازى خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە خۇددى ئوچۇق ئاسماندا چاقماق چېقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك تەسىر قىلدى، ئەزايىنى پۈرربدە قارا تەر باستى، تاڭلايلىرى قۇرۇپ، تىلى گەپكە كەلمىدى.

ـــ بىز پەقەت مۇناپىق ئەمىر خوجا شەرىپنىلا تۇتىمىز. قارشىلىق كۆرسەتمىسەڭلار گۇناھىڭلارنى سۈرۈشتۈرمەيمىز، چىرايلىقچە قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇڭلار، ھازىر شەھەر پۇتۇن لەي خان لەشكەرلىرىنىڭ ئىلكىدە، ـــ دېدى ياقۇپ پالۋان خوجا شەرىپنىڭ نۆكەرلىرىگە قاراپ.

ئەمىرنىڭ قاتتىق ھودۇقۇپ كەتكىنىنى كۆرگەن نۆكەرلەر ئاللىقاچان ئالاقزادە بولۇشۇپ، جان قايغۇسىدا قالغانىدى.

ـــ ئۇلارنىڭ يالغان ۋەدىسىگە ئىشەنمەڭلار، ـــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي نۆكەرلىرىگە يېلىنىش نەزەرى بىلەن قاراپ، ـــ شەھەر تېخى قولدىن كەتكىنى يوق، چاققان بولۇڭلار، ئۇلارنى جەھەننەمگە ئۇزىتايلى.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ بۇيرۇقى شۇ پېتى قالدى، ئۇنىڭ گەپلىرى نۆكەرلىرىنىڭ قۇلىقىغا كىرمىگەندەك قىلاتتى. ئۇلار بىر پەس تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك ئاتتىن تەڭلا چۈشۈشتى ـ دە، قوراللىرىنى تاشلاشتى. بۇ نۆكەر-لەرنىڭ ھەممىسى قەشقەرلىك يىگىتلەر بولۇپ، خوجا شەرىپ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى تاللاپ ئۆزىگە خاس نۆكەر قىلىۋالغانىدى.

بۇيرۇقنىڭ ئاقمىغانلىقىنى كۆرگەن خوجا شەرىپ ئاجىز بىر ئۇمىدنىڭ تۇرتكىسىدە ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىغا بۇراپ قامچا سالدى، لېكىن ئۇ ئوقتەك ئېتىلىپ كەلگەن ياقۇپ پالۋاننىڭ نۆ-كەرلىرىنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى، يىگىتلەر ئۇنى بىر تارتىپلا ئاتتىن چۈشۈردى ـ دە، قىمىر قىلالمىغۇدەك دەرىجىدە باغلىۋەتتى.

ـــ سىلەرگە ئىجازەت، ـــ دېدى ياقۇپ پالۋان تېخىچىلا تەشـ
ۋىش ئىلكىدە تۇرغان خوجا شەرىپىنىڭ نۆكەرلىرىگە قاراپ، ـــ
كەتسەڭلارمۇ مەيلى، بىزگە قوشۇلساڭلارمۇ مەيلى.
ـــ سىلىگە نۆكەر بولغىمىز بار سەركەردە، ـــ دېيىشتى
ئۇلار.
ـــ ئەمىسە يۈرۈڭلار، ـــ دېدى ياقۇپ پالۋان، ـــ لەشكەرـ
گاھقا بارىمىز.

※ ※ ※

سۇبھى ئاستا ـ ئاستا ئاقىرىپ، قەشقەر يېڭى بىر تاڭنى
كۈتۈۋالماقتا ئىدى. لەشكەرگاھتا قاپسىلىپ قالغان سەمەرقەنت
لەشكەرلىرى تېخىچە ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاس بىلەن
خوجا شەرىپ كاشغەرىيدىن خەۋەر بولمىغاچقا، يا ھۇجۇمغا ئۆتۈشـ
نى، يا لەشكەرگاھنى ساقلاپ يېتىۋېرىشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ
قېلىشقانىدى. سەركەردىلەر بىر ـ بىرىنىڭ مەسلىھەتىگە كۆزـ
مەيتتى، ھېچكىمنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىمايتتى، ۋۇجۇـ
دىنى ئۇمىدسىزلىك، تەشۋىش، ۋەھىمە چۇلغىۋالغانىدى.
ـــ لەشكەرگاھ ئىچىدىكىلەر قۇلاقلىرىڭلارنى دىڭ تۇتۇپ
ئاڭلاڭلار! ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭلاركى، قورال تاشلاپ تەسلىم بولـ
ساڭلار ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىسىلەر. ئەمىر خوجا شەرىپ بىلەن
ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاس ئاللىقاچان بىزنىڭ قولىمىزـ
غا چۈشۈپ بولدى.
لەشكەرگاھ دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتخانىغا چىـ
قىۋالغان سەركەردە ـ سەرۋازلار سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئاگاھلاندۇـ
رۇشىغا ئانچە ئىشەنمىگەندەك قىلاتتى. ئەتراپنى قاتمۇقات قورـ
شىۋالغان، ئەلپازىدىن ھازىرلا لەشكەرگاھنىڭ كۈلىنى كۆككە
سورۇيدىغاندەك تۇرۇشقان موغۇلىستان لەشكەرلىرىگە تىكىلگەن
كۆزلىرى تەشۋىشلىك ئىدى. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئار ـ

قىسسىدىكى دەۋرەپ تۇرغان مىڭلىغان ئاۋام شۇ تاپتا ئۇلارغا نەچچە تۈمەن لەشكەرنىڭ قورشاۋىدا قالغاندەك تۇيغۇ بەرگەنىدى.

ـــ ئۇنداق بولسا بىزگە ئەمىر خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلەن ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاس جانابلىرىنى كۆرسەتسىلە، ـــ دېدى سەمەرقەنت لەشكەرلىرى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سەركەردىلەر توپىنىڭ ئارىسىدىن مەھكەم باغلانغان خوجا شەرىپ بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئىتتىرىپ چىقىرىپ تىزلاندۇردى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ لەشكەرگاھ ئىچىدە قاپسىلىپ قالغان ياۋ لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلغۇسى يوق ئىدى، ئىمكان بار ئۇلارنى ئۇرۇشسىز ئەسىرگە ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. چۈنكى، جەڭ بولۇپ قالسا، ھايات قېلىشتىن ئۈمىدى ئۇزۇلگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىمۇ ھامىنى بىر ئۆلۈم دەپ بوش كەلمەيتتى ـ دە، ھەر ئىككى تەرەپتىن قان تۆكۈلەتتى، ھەتتا شەھەر ئالىسىمۇ بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ ژاۋالىغا كېتەتتى. شۇڭا ئۇ قوراشاۋدا قالغان سەركەردىلەرنىڭ يۈرىكىگە ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى.

ـــ ئەمدىغۇ ئىشەنگەنسىلەر، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئۇلارغا مەغرۇر قاراپ، ـــ ھايات قالاي دېسەڭلار دەرھال قورال تاشلاڭلار!

ـــ ئەگەر قورال تاشلىمىساقچۇ؟ ـــ سورىدى بىر سەركەردە.

ـــ قورال تاشلىمىساڭلار ئاقىۋىتىڭلار مانا مۇنداق بولىدۇ!

سەييىدئەلى ئالپ شۇنداق دېگىنىچە ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرغان پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ بېشىغا زەرب بىلەن قىلىچ چاپتى. بوينىدىن چورتلا ئۇزۇلۇپ چۈشكەن باش دومىلاپ بېرىپ توپىغا مىلىنىپ توختىدى. مۇنار ئۇستىدىكى سەركەردىلەرنىڭ يۈرىكى سىرقىرىدى، خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ چىرايىدا بولسا قان قالمىغانىدى.

ـــ يەنە سورايدىغان گېپىڭلار بارمۇ؟ ـــ ژارقىرىدى سەييىد ـ

ئەلى ئالپ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ.

كۆزەتخانىدىكى سەركەردىلەر نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قېلىشقانىدى.

ــ راستتىنلا بىزگە ھايات يولى بېرەمدىلا؟ سىلىگە قانداق ئىشىنىمىز؟

سەييىدئەلى ئالپ جاۋاب بېرىپ بولغىچە، خوجا شەرىپ كاشغەرىي كۆزەتخانىدىكى سەركەردىلەرگە قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ ھەرگىز ـ ھەرگىز قورال تاشلىمايمىز. ئەمىر سىلەرنى ئالداۋاتىدۇ!

ــ ئاغزىڭنى يۇم مەلئۇن!

قاتتىق غەزەپلەنگەن سەييىدئەلى ئالپ بىر قىلىچ بىلەن خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭمۇ بېشىنى ئۇزۇپ تاشلىدى ـ دە، قان تولغان كۆزلىرىنى كۆزەتخانا ئۈستىدىكى سەركەردىلەرگە تىكتى.

ــ مېنىڭ سەۋر ـ تاقىتىم چەكلىك، دەرھال جاۋاب بېرىڭلار. قورال تاشلامسىلەر ـ يوق؟ سىلەر بىلەن سۆلھ قىلىپ ئولتۇرمايمەن، ئەمما گېپىم گەپ، گۇناھىڭلارنى تىلىسەڭلار ئامان قالىسىلەر!

ــ قورال تاشلايلى! ــ دېيىشتى ئىككى ئەمىرنىڭ كاللىسىدىن ئايرىلغىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن سەركەردىلەر ئۇمىدسىزلىك بىلەن.

ــ ئەمىسە قورال تاشلاپ، دەرۋازىدىن بىر ـ بىرلەپ چىقىڭلار!

سەركەردىلەر روھى چۈشكەن ھالدا كۆزەتخانا ئۈستىدىن ئايرىلىشتى، بىرنەچچە دەقىقىدىن كېيىن لەشكەرگاھنىڭ تۆمۈر دەرۋازىسى ناللىنىڭ غىچىرلاپ ئېچىلدى. ئاۋۋال سەركەردىلەر، ئاندىن سەرۋازىلار، لەشكەرلەر بىر ـ بىرلەپ چىقىشقا باشلىدى، مۇغۇلىستان لەشكەرلىرى ئۇلارنى ئۇدۇللۇق باغلىدى. قورال ـ سىزلانغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئەنە ئاشۇ يوسۇندا چۈشكە يە-

قىن لەشكەرگاھتىن پۇتۇنلەي چىقىپ بولدى، شەھەر ئاھالىسىـ
نىڭ ئۆيلىرىدىن يىغىپ كەلگەن شۇنچە كۆپ ئارغامچا ـ تانىلار
ئۇلارنى باغلاشقا يېتىشمەي قالدى.

سەييىدئەلى ئالپ ۋەدىسىدە تۇرۇپ ئۇلارنى ئۆلتۈرمىدى.
بەش مىڭ لەشكەرنى ئايرىپ ئۆز لەشكەرلىرىگە قوشۇۋالدى، قالـ
غانلارنى ھەر يۈز ئادەمنى بىر تاناب قىلىپ باغلاپ، لەشكەرلەرنىڭ
نازارىتىدە ئۇ تەرىپى خوتەن، ياركەنت، ئالتۇنتاغ، چەرچەن، لوپ[1]،
بۇ تەرىپى ئاقسۇ، باي، ئۇچ[2]، كۇچار، كۆنچى، تۇرپان، قومۇل ۋە
ئىلى ۋادىلىرىغا يولغا سالدى ۋە بۇ يۇرتلارنىڭ ئەمرلىرىگە ئەـ
سىرلەرنى ئاۋۋال بىر مەزگىل ئېغىر ئەمگەككە سېلىپ، ئاندىن
لەشكەرلىرى ئارىسىغا قوشۇۋېلىش خۇسۇسىدا پەرمان ئەۋەتتى.

شۇنداق قىلىپ قەشقەر بۇيۇك موغۇلىستان ئېلىنىڭ تەـ
سەررۇپىغا قايتىدىن ئۆتتى. خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئاقسۇدىن قەشـ
قەرگە ئەكەلدۇرۇۋالغان سەييىدئەلى ئالپ تۇرپانغا قايتىشقا ئالدـ
ىرىمىدى. ئوردىغا غەلىبىدىن مەلۇمات يوللىدى ۋە سۇلتان ئىسـان
بۇغاخاندىن قەشقەردە بىرمەزگىل تۇرۇشقا ئىجازەت سورىدى. ئۇ
مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قايتىدىن لەشكەر تارتىشىدىن ئەنسىرەپ،
قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇش قارارىغا كەلگەنىدى.

ئەس ـ يادى رەسەتخانىنى تېزرەك پۈتكۈزۈشتە قالغان مىرزا
ئۇلۇغبەگ قەشقەرنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى، خوجا شەرىپ كاشـ
غەرىي بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ ئۆلتۇرۇلۇپ، بىر تۇمەندىن
ئارتۇق لەشكەرلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىدىن خەـ
ۋەر تېپىپ، قەشقەردىن بۇرۇنراق ۋاز كەچمىگىنىگە ئۆكۈندى،
بىر قىسىم ئەمرلەرنىڭ لەشكەر تارتىپ بېرىپ قەشقەرنى قايتىـ
دىن قولغا ئېلىش تەكلىپىگە قىزىقمىدى. شۇنداق قىلىپ بۇيۇك
موغۇلىستان ئېلىگە قايتىدىن تىنچلىق، خاتىرجەملىك يۈزلەندى.

① لوپ ــ لوپنۇر.
② ئۇچ ــ ئۇچتۇرپان.

38

مىلادىيە 1442 ـ يىلى، قىش.

ئىككى كۈندىن بېرى توختىماي يېغىۋاتقان قار تۇرپان شەھىرىنى باشقىچە مۇزلىتىۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى مىرزا تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قەسىرى باشقىچە قىزىپ كەتكەنىدى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ شاھنىشىنىدىن قېلىشمىغۇدەك چوڭلۇقتا ياسلىپ، ھەشەمەتلىك بېزەلگەن مېھمانخانىسىنىڭ تۆردە سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئولتۇراتتى. خان تېخى ئەمدىلا يىگىرمە بىر ـ يىگىرمە ئىككى ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان بولسىمۇ، يېشىغا ماس كەلمىگەن ھالدا قورساق سېلىپ سەمىرىپ قالغانىدى. باشقا ئەمىرلەر خان بىلەن ئۇچ قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ مەرتىۋىلىرى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئورۇن ئېلىشقانىدى. خاننىڭ ئالدىغا ئايرىم، ئەمىرلەرگە ئايرىم داستىخان سېلىنغانىدى. ھەر ئىككى داستىخانغا بۇ ئىقلىمدىن تېپىلىدىغان تۇرلۇك نازۇنېمەتلەر تىزىلغان بولۇپ، پىيالە قويغۇدەكمۇ بوش ئورۇن قالمىغانىدى. پەگا تەرەپتىن ئورۇن ئېلىشقان سازەندىلەر داپ، دۇتار، تەمبۇر، غىجەك، قالۇن... قاتارلىق سازلارنى تەڭكەش قىلىپ تۇرپان ناخشىلىرىنى ئورۇنداۋاتاتتى. بارلىق ئەمىرلەرنىڭ چېھرىدە چەكسىز بىر خۇشامەت جىلۋە قىلاتتى. تۆمۈربۇقا بەگ داستىخاندىكى نېمەتلەرنى پات ـ پات ئالماشتۇرغۇزۇپ، ئىسان بۇغاخاننى داستىخانغا يېڭى كەلتۈرۈلگەن نېمەتلەردىن تېتىپ بېقىشقا تەكلىپ قىلىپ تۇراتتى. ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جەم بولغان بۇ سورۇندا ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن قارا دىۋان ئەمىرى سۈپۈرگە مىرزا كۆرۈنمەيتى.

تى.

ھەئە، ئىككى يىلدىن بېرى سەلتەنەت ئىشلىرىنى مۇستەقىل بېجىرىشكە باشلىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۈنلىرىنى بەزمە، شاراب، باراۋەت بىلەن ئۆتكۈزەتتى. ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن ئۇنى ئالىقىنىغا ئېلىۋالغان ئەمىرلەر ئاشۇنداق ياماق ئۆگىتىپ قويغانىدى.

ئىسان بۇغاخان تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى يىللاردا بۇۋىسى ـــ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھتىن خېلىلا تەپ تارتىپ يۈردى، مومىسى سۇلتان خاتۇننى پات ـ پات يوقلاپ بېرىپ نەسىھەتلىرىنى جىم تۇرۇپ ئاڭلىدى، سەلتەنەت ئىشلىرىنى قارادۇۋان ئەمىرى سۇپۇرگە مىرزىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بېجىردى. قەشقەر دە ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالغان ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنى پات ـ پات ئەسلەپ تۇردى. لېكىن بۇنداق ئەھۋال ئانچە ئۇزاق داۋاملاشمىدى، بالاغەتكە يېتىپ ياشلىق مەۋسۇمىغا قەدەم قويغان ئىسان بۇغاخان ئەتراپىنى قاتمۇقات ئورۇغلان خۇشامەتچى ئەمىرلەرنىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلالمىدى. بۇ ئەمىرلەر ياش خانغا ياخشى كۆرۈنۈش، ئىشەنچىنى قولغا كەلتۈرۈش، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈش كويىدا قولىدىن كېلىدىغان خۇشامەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلدى. ئۇنى شارابقا، بەزمىگە، ئەيش ـ ئىشرەتكە ئۆگەتتى. ئىسان بۇغاخان بارا ـ بارا بۇ ئەمىرلەردىن ئايرىلالمايدىغان، ئۇلار قاياقتا باشلىسا شۇ ياققا ماڭىدىغان بولدى. ئاغرىقچان بوۋىسى ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنى ئانچە ھۆرمەت قىلمايدىغان، قارادۇۋان ئەمىرى سۇپۇرگە مىرزىنىڭ مەسلىھەتلىرىگە قۇلاق سالمايدىغان، مومىسى سۇلتان خاتۇننى يوقلاپ بارمايدىغان، سۇلتان خاتۇن ئوردىغا كەلسىمۇ يوقىلاڭ باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ كۆرۈشمەيدىغان بولۇۋالدى. قەشقەردىكى سەييىدئەلى ئالپىنى بولسا پۈتۈنلەي ئېسىدىن چىقارىدى.

ئەنە ئاشۇ خۇشامەتچى ئەمىرلەرنىڭ بېشى تۆمۈربۇقا بەگ ئىدى. ئۇلار ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئوردىغا قايتىپ

كېلىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەيتتى. ئۇنىڭ قەشقەردىن قايتىپ كە-
لىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تۇرلۇك ھىيلە ـ نەيرەڭلەرنى
ئويدۇرۇپ چىقاتتى. ئىسان بۇغاخانغا ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت،
خوتەن ۋىلايەتلىرىدە تەپرىقىچىلىك پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە يال-
غان مەلۇمات يوللاپ، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قەشقەردە يەنە بىر
مەزگىل تۇرۇشىنى تەۋسىيە قىلاتتى، ئىسان بۇغاخان بولسا بۇ
ئەمرلەرنىڭ ھەرقانداق مەلۇماتىغا ئىشىنەتتى. خان بۇ قېتىممۇ
ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىگە كىرىپ، سەييىدئەلى ئالپىنى ئوردىغا قاي-
تۇرۇپ كېلىش خىيالىدىن يالىتايدى ـ دە، يېڭىدىن ماڭلايسۆيە
ئەمىر مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، سەييىدئەلى ئالپىنى ماڭلايسۆ-
يەنىڭ باش ئەمرلىكىگە تەينىلەپ يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭ بە-
لەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئوردىغا قايتىپ كېلىش يولى پۈتۈنلەي
ئۈزۈلدى. ئۇنىڭسىزمۇ خوتەن، چەرچەن ۋە ئالتۇنتاغ ۋادىسىدا
بىرنەچچە قېتىم توپىلاڭ يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، سەييىدئەلى
ئالپ ئاشۇ توپىلاڭنى تىنچىتىش بىلەن بولۇپ كەتكەندى. تۆمۈر-
بۇقا بەگ باشچىلىقىدىكى خۇشامەتچى ئەمرلەر بولسا سەييىدئەلى
ئالپقا ئوردىدىكى ئىشلارنى كۆپتۈرۈپ مەلۇمات يوللايتتى، خاد-
دىن، ئوردىدىن، سەلتەنەتتىن خاتىرجەم بولۇشنى تەۋسىيە قىلاد-
تى. سۈپۈرگە مىرزا سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ بۇرۇنقىدەك مەس-
لىھەتىگە كىرمەيدىغان بولۇۋالغانلىقىنى، ھە دېسە ئەمرلەر بىلەن
بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، شارابىازلىققا، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ
كەتكەنلىكىنى، سەلتەنەت ئىشلىرىنىڭ تاشلىنىپ قالغانلىقىنى
ئېيتىپ سەييىدئەلى ئالپقا مەكتۇپ يوللىدى. سەييىدئەلى ئالپ
بۇ خۇسۇستا قېينىنىسى سۇلتان خاتۇندىنمۇ، تاغىسى مىرمۇ-
ھەممەدشاھتىنمۇ مەكتۇپ تاپشۇرۇۋالغانىدى. ئەمما «سۇلتان ئە-
سان بۇغاخان ھازىر بالا ئەمەس، چوپچوڭ يىگىت بولۇپ قالدى،
سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلغۇچىلىكى بار،
بەلكىم ئۇلار خان ئالىيلىرىنى ھازىرغىچە بالا چاغلاپ قالغان،
بىر قىسىم مەسلىھەت، تەۋسىيەلىرى قوبۇل قىلىنمىسا، ئۆزلە-

رىنى ئېتىبارغا ئېلىنمىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قېلىپ رەنجىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، خان ئالىيلىرىنىڭ تۆمۈرىبۇقا بەگ قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەرنى ئەتىۋارلىغىنى ـــ ئوردا ئىشلىرىنى ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قىلغىنى، بۇ ياخشى ئەھۋال. تۆمۈرىبۇقا بەگ مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ھايات ۋاقتىدا بىرقانچە قېتىملىق جەڭلەرگە قاتناشقان تۆھپىكار سەردە، ئۇنىڭ ساداقەتمەندىن گۇمانلىنىش ھاجەتسىز، خان دېگەن ئەمىرلىرى بىلەن ئانچە ـ مۇنچە شارابىبازلىق قىلىپ، بەزمە ـ باراۋەت قىلسا ئەيىبلەپ كېتىشنىڭ ھاجىتى يوق، جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ شۇنداق قىلاتتى، ياشلارنىڭ ئۇنداق ـ مۇنداق خۇي ـ مىجەزى بولىدۇ، سۈكۈت قىلماق كېرەك...» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىدى.

ئانچە ـ مۇنچە تىزگىننى تارتىپ تۇرىدىغان ئادەم بولماغاچقا، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىنتايىن باشباشتاق بولۇپ كەتكەندى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىك قوبۇلغا ئېتىبارسىز قارايتتى، كۆپىنچە ھاللاردا قوبۇلغا چىقمايتتى، شاھنىشىنغا سالامغا كەلگەن ئەمىرلەر ئۇنى بىرەر ئاش پىشىم ساقلاپ بېقىپ، يەنە ئۆزلۈكىدىن تارقاپ كېتىشەتتى. قارادۇئان ئەمىرى سۈيۈرگە مىرزا باتناپ يېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن ھەرقايسى ۋىلايەت، يۇرت ئەمىرلىرىدىن كەلگەن تۈرلۈك خۇسۇستىكى مەلۇماتلار دۆۋىلىنىپ كەتكەندى، بۇ مەلۇماتلارنى ئوقۇپ، مۇھىملىرىنى خانغا يوللاپ بېرىدىغان ئادەم يوق ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا سۇلتان ئىسان بۇغاخان سۈيۈرگە مىرزىنى پۈتۈنلەي ئېسىدىن چىقاردى، ئۇنىڭ ئورنىغا تۆمۈرىبۇقا بەگنى قارادۇئانىڭ ئەمىرلىكىگە، قوشۇمچە لەشكىرىي دۇئانىڭ ئورۇنباسارلىقىغا تەينىلىدى. لەشكىرىي دۇئانىڭ ئەسىرى سەييىدئەلى ئالىپ ئوردىدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىدىكى مۇھىم ئىككى دۇئانىڭ ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالغان تۆمۈرىبۇقا بەگنىڭ قىلغىنى قىلغان، ئەتكىنى ئەتكەندى. ئۆز يېقىنلىرىنى

تۇرلۇك مەنسەپلەرگە تەيىنلەيتتى، چىرىكلىك، پارىخورلۇق ئەۋج ئالغانىدى. بىر قىسىم ئەمىرلەر بۇنىڭدىن نارازى بولسىمۇ، لېكىن دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر ئىدى. تۆمۈربۇقا بەگ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك، ئەڭ ئەتىۋارلىق ئادىمىگە ئايلانغانىدى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قەسىردە ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بۇگۈنكى بۇ بەزمىمۇ ئەنە ئاشۇ ئايىغى چىقماس شارابازلىقنىڭ داۋامى ئىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان شارابقا شۇنچىلىك بېرىلىپ كەتكەنىدىكى، ئۇخلىغاندىن باشقا ۋاقىتلىرىنى شارابسىز ئۆتكۈزمەيتتى، خاندىن تارتىپ ئەمىرلەرگىچە كۇندە مەست يۇرەتتى.

ـــ ئادالەتپاناھ ساھىبقىرانىمىزنىڭ شاھلىق ئوردىسى دەۋران سەردارلىرىنىڭ سەجدىگاھىدۇر، ـــ دېدى شاراب تەسىرىدىن ھاياجانلانغان تۆمۈربۇقا بەگ ئىسان بۇغاخانغا خۇشامەتگۇيلۇق بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ـــ ھەرقانداق باش ئول شەۋكەتلىك دەرگاھقا ئۆز ئايىغى بىلەن سەجدە قىلمىسا، بىزلەركىم ساداقەتمەن نۆكەرلىرى ئۇلارنى سەجدە قىلغۇزغايمىز. ئادالەتپاناھىمىز تەختە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولىغا ئالغاندىن بېرى، ئابا ـ ئەجدادلىرى بولمىش مەرھۇم شىرمۇھەممەدخان، جەننەتمەكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغان ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، قەشقەرنى تەسەررۇپىمىزغا قايتىدىن كىرگۈزدى. بۇ ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان كاتتا باھادىرلىقتۇر. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگمۇ تەسەررۇپىمىز تەرەپكە قاراشقا پېتىنالمايدىغان بولۇپ قالدى، جاھان باھادىرلىرىنىڭ پىر ـ ئۇستازى ئەلى شاھمەردانىنىڭ شانۇ شەۋكىتىمۇ ھەرقانچە بولسا شۇنچىلىك بولۇر ئەردى، قىبلىگاھىمىزغا تېخىمۇ بىھىساب شانۇ شەۋكەتلەرنىڭ نىسپ بولۇشىنى تىلەپ بىر قەدەھ ئىچىشكە تەكلىپ قىلىمەن!

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چەكتىن ئاشقان خۇشامىتىنى ياقتۇرمىغان تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى، قوشۇمچە ئاستانە مۇھاپىزەت

قوشۇننىڭ سەركەردىسى مىركەرنىمبەردى بەگ چىرايىنى پۈرۈش-تۇرگىنىچە تەتۇر قارىۋالدى.

شاراب تەسىرىدىن ئىككى مەڭزى خورازنىڭ تاجىدەك قىزىرىپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ كۆزلىرىدە كۆچلۈك مەغرۇرلۇق بالقىيتتى، ئۇ لىقمۇلىق شاراب قۇيۇلغان ئالتۇن جامنى قولىغا ئالدى:

ــ جانابى ئەمىرلەرنىڭ ھەمدەمدە بولۇشى بىلەن سەلتەنەتىمىز كۆندىن - كۈنگە روناق تاپتى، يىراق - يېقىندىكى مۇخالىپلىرىمىز تەختگاھىمىزغا كۆز تىكىپ قارىيالماس بولدى، ھەربىر لىرىنىڭ بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ، ساداقەتمەنلىك بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن، قېنى، ھەممەيلەن بىر قەدەھتىن ئىچەيلى!

ــ قىبلىگاھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر!

ئەمىرلەر بىلىقكۆزى قىلىپ شاراب قۇيۇلغان قەدەھلىرىنى بىر كۆتۇرۈپلا ئاغىزلىرىغا ئۆكتۇرۇشتى.

قاشتېشى جامدىكى شارابنى بىر كۆتۇرۈپلا ئىچىۋەتكەن تۆمۈربۇقا بەگ تاپسىدا قول باغلاپ تۇرغان خوجىدارغا قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ ھېلىقى سوۋغاتنى ئېلىپ كىرسۇنلار!

خوجىدار ھايال ئۆتمەي يىپەك رومالغا ئورالغان تۆت چاسا بىر نەرسىنى پەتنۇسنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئېلىپ كىردى - دە، پەم بىلەن تۆمۈربۇقا بەگكە قوش قوللاپ سۇنۇپ بەردى، تۆمۈربۇقا بەگ يىپەك رومالنى ئاۋايلاپ يەشتى. يىپەك رومالغا قانداق نەرسىنىڭ ئورالغانلىقىغا قىزىققان ئەمىرلەر ئۇنىڭ شاھمات تاختىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ «ئادەتتىكى بىر نەرسە ئىكەنغۇ» دېگەننى قىلىپ، نەزەرىنى باشقا تەرەپكە ئاغدۇرۇشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ شاھماتقا مۇنداقلا قاراپ قويدى، تۇرقىدىن ئانچە قىزىقمىغاندەك قىلاتتى، چۈنكى، ئۇنىڭ ئوردىسىدا ھەرخىل شاھماتلار بار ئىدى، ئۇ شاھمات ئويناشقا ھېرىسمەن ئىدى.

ــ بۇ شاھماتنى كۆزدە ھىندى سودىگەردىن سېتىۋالغانىدىم، ــ دېدى شاھماتقا خانىنىڭ ئانچە دىققىتى چۈشمىگەنلىكىنى ھېس قىلغان تۆمۈربۇقا بەگ چۈشەندۈرۈپ، ــ بۇ ئادەتتىكى شاھماتقا ئوخشىمايدۇ، تاختىيى، ئۇرۇقلىرى پىل چىشىدىن ياسالغان شاھانە بۇيۇم، ھىندى سودىگەرنىڭ دېيىشىچە، بۇ شاھماتنىڭ جورىسى ھىندىستان سۇلتانىنىڭ ئوردىسىدا ئىمىش.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ سۆزلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا تېزلا تەسىر قىلدى.

ــ ئەپكەلسىلە، كۆرۈپ باقاي، ــ دېدى ئۇ شاھماتقا قولىنى ئۇزىتىپ.

تۆمۈربۇقا بەگ چەبدەسلىك بىلەن شاھماتنى خانغا ئۇزاتتى ــ دە، داستىخاندىكى پىيالە ــ تەخسىلەرنى بىر يانغا سۈرۈپ، شاھمات قويغۇدەك جاي ھازىرلىدى. شاھمات ھەقىقەتەن نەپىس ياسالغانىدى، ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان شاھمات ئۇرۇقچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ كۆردى.

ــ ھەقىقەتەن ئاز ئۇچرايدىغان گۆھەر ئىكەن، ــ دېدى ئۇ ھاياجانلانغان ھالدا.

ــ ئالىيلىرىغا مەنزۇر كەلگەن بولسا ئۆزۈمنى ئىنتايىن بەختلىك ھېسابلىغان بولۇر ئىدىم، ــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ، ــ بىلمىدىم، ئالىيلىرى بۇ سوۋغىتىمنى قوبۇل قىلارمىكىن؟

ــ قوبۇل قىلدىم، قوبۇل قىلدىم، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان مەمنۇنلۇق بىلەن، ــ ئەپسۇس، ئاراڭلاردا تۇزۇك بىر شاھمات ئۇستىلىرى يوق ــ دە، مۇشۇنداق كۆڭۈللۈك بەزمىدە بۇنداق ئېسىل شاھماتنى بىرەر قول ئوينىساق تېخىمۇ كۆڭۈللۈك بولاتتى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ مۇشۇنداق پەيتىنى تاللاپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا شاھمات سوۋغا قىلىشىدا كۆڭلىگە پۈككەن مۇددىئاسى بار ئىدى، شۇ تاپتا ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى گەپنى دەۋاتاتتى.

ـــ راست دەيدىلا ئالىيلىرى، ـــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ خانىنى شاھمات ئويناشقا تېخىمۇ قىزىقتۇرۇپ، ـــ ئەپسۇس، شاھمات ئويناشتا ھېچقايسىمىز ئالىيلىرىغا تەڭداش بولالمايمىز.

ـــ ئارى! ـــ دېدى باشقا ئەمىرلەرمۇ خۇشامەتگۈيلۈق بىلەن.

ئىسان بۇغاخان ئۆزى بىلەن شاھمات ئويناشقان ھەرقانداق ئەمىرنىڭ قەستەن ئۇتتۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى پەقەتلا بىلمەيتتى، ھە دېسىلا ئۇلارنى «شاھمات ئويناشنى بىلمەيسىلەر» دەپ ئەيىبلەيتتى ۋە ئۆزىنى جاھاندىكى تەڭداشسىز شاھمات ماھىرى ھېسابلايتتى.

ـــ مۇشۇنداق ئىسىل شاھماتنى بىرەر قول ئويناماي قاراپ ئولتۇرسا نېمىدېگەن ئەپسۇسلۇق ئىش ـ ھە، ـــ دېدى بىردىنلا شاھمات ئويناشقۇسى كېلىپ قالغان ئىسان بۇغاخان كۆرەڭلىك بىلەن، ـــ قېنى، قايسىڭلار كېلىسىلەر، بىرەر قول تۇتۇشۇپ قويايلى.

ئەمىرلەر بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويۇپ جىم تۇرۇۋېلىشتى، ئۇلار شاھمات ئويناشقان تەقدىردىمۇ ھامان يېڭىلىدىغانلىقىنى، خانغا يېڭىلىپ بەرمىسە بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى، شۇڭا ھېچقايسىسىغا شاھمات ئويناش خۇشياقمىغاندى. ئەمىرلەرنىڭ بىرەرىنىڭ خان بىلەن شاھمات ئويناشقا تۇرۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن تۆمۈربۇقا بەگ ئالدىراپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ ئەلۋەتتە ھېچقايسىمىز قىبلىگاھىمىزنىڭ تەڭدىشى ئەمەسمىز، ـــ دېدى ئۇ ھېجىيىپ تۇرۇپ، ـــ ئەمما قەسىرىمىدە بىر شاھمات ماھىرى بار، ئالىيلىرىغا ماقۇل كەلسە چاقىرتاي. بىر قول تۇتۇشۇپ باقسىلا.

ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كۆزىگە يالت ئېتىپ قارىدى، تۇرقىدىن نامەلۇم شاھمات ماھىرىغا قىزىقىپ قالغانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

ـــ بىرەر شاھمات ئۇستىسىغا يولۇقۇپ قالغان ئوخشىمامدىلا؟

ــ يوقسۇ ئالىيلىرى، ئۇنى زىنھار ئۇستا دېگىلى بولماس.
ــ كىم ئۇ ئۆزى؟
ــ كەمىنىلىرىنىڭ زەئىپەسى، ھايات گۈلشەنمىنىڭ نازۇك چىمەنى.
ــ ئېسىم قۇرۇسۇن، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان پەرىشانسىگە بىرنى شاپىلاقلاپ، ــ باشقىلاردىن ئەمىرنىڭ شاھمات ئويناشتا قالتىس ماھارەتلىك بىر قىزى بار دەپ ئاڭلىۋېدىم، قېنى، دەرھال باشلاپ كىرسۇنلار!
تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كۆتۈۋاتقىنىمۇ دەل شۇ ئىدى، ئۇ قىزى بىلەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى شاھمات ئويناش ۋاستىسى بىلەن ئۇچراشتۇرۇشنى خىلىدىن بېرى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن ۋەھىمىلىق شاھماتنى سودىگەرلەرگە بۇيرۇتۇپ ئالاھىدە ئەكەلدۈرگەنىدى.
ــ ئايىمخېرى خېنىم كىرگەي! ــ دەپ توۋلىدى تۆمۈربۇقا بەگ ئىشىككە قاراپ.
تۆمۈربۇقا بەگنىڭ خانغا خۇشامەت قىلىش، كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۈچۈن يەنە قاناق ئويۇن ئويىنىماقچى بولغانلىقىغا قىزىققان مىركەرىمبەردى بەگ قاتارلىق ئەمىرلەر دەرھال ئىشىككە نەزەرىنى ئاغدۇرۇشتى، مېھمانخانا ئىچىنى تەسۋىرلىگۈسىز تىمتاسلىق قاپلىدى.
ئۇزاق ئۆتمەي ئىشىك تۈۋىدە غۇنچە بوي بىر قىز پەيدا بولدى ــ دە، ئىككى قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ تۇرۇپ تەزىرۇ بىلەن ئېگىلگىنىچە تۆردە ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ نازاكەت بىلەن سالام بەردى.
ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، جانابى قىبلىگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي!
ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! ــ دېدى ئىسان بۇغاخان سالامنى ئىلىك ئېلىپ.
ئەمىرلەر دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۆزىنى قىزدىن ئۈزەلمەيلا قالدى، نېپىز ھېلىلە رومال

بىلەن پىشانىسىدىن ئېقىپ چۈشكەندەك كۆرۈنىدىغان چىرايلىق بۇرنىنىڭ تۆۋەن تەرىپىنى توسۇۋالغان قىزنىڭ چولپان يۇلتۇزنى ئەسلىتىدىغان ئاھۇ كۆزلىرى ھەرقاندىق كىشىنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋېتەتتى. بوۋىسى، مومىسى ۋە ئانىسى كۈنتۈرا خانىشـ تىن باشقا ھەرقانداق ئەزىز مېھمانىنى ئولتۇرغان ئورنىدىن مـ ىدىرلىماي كۈتۈۋېلىشقا ئادەتلەنگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان شۇ تاپتا ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەن، قىزنىڭ شۇنداقلا تاشلىغان بىر نىگاھى بىلەن ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ قويغانـ دى.

ـــ كەلسىلە قىزىم، بۇ ياققا ئۆتسىلە، ـــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ قىزنىڭ بىر ئاز ھودۇقۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ.

ئىككى ـ ئۈچ يىلدىن بېرى ئەيش ـ ئىشرەتكە ئوبدانلا ئۆـ گىنىپ قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئانىسى كۈنتۈرا خانىش تاپقان بىرقانچە لايىقلارنى ياراتماي، بىرەر قىزغا كۆڭلى چۈشمەي تېخىچىلا ئۆيلەنمىگەنىدى. بۇنىڭدىن بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى كۈنتۈرا خانىش تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىنىمۇ ئالاھىدە كۆرۈپ كەتكەنىدى، لېكىن سۇلتان خاتۇن بىلەن ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەمـ مەدشاھ توسۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئىسان بۇغاخانغا ئايمېھرى خېنىمنىڭ گېپىنى قىلمىغان، يېپىقلىق قازان يېپىقلىق پېتى قالغانىدى. قىزنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا بېرىپ خانىشلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئوردىدىكى ئاساسىنى تېخىـ مۇ پۇختىلاشقا بەل باغلىغان تۆمۈربۇقا بەگ بۇگۈنكى مېھمانىدارـ چىلىقتىن پايدىلىنىپ مانا مۇشۇ شاھمات ئويۇنىنى پىلانلاپ چىقـ قانىدى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ گېپى بىلەن ئېسىنى يىغقان ئىسان بۇـ غاخان كۆزىنى قىزدىن تەستە ئۈزدى.

ـــ مەرھابا، قېنى يۇقىرى ئۆتسىلە ئايخېنىم.

ئايمېھرى خېنىمنىڭ تۇلكە تەرىسى بىلەن ئەستەرلەنگەن مەخمەل نىمچىسىنىڭ ئايىغىدىن چىقىپ تۇرىدىغان ئەتلەس كۆڭـ

لىكى ھەر بىر قەدەم ئېلىشىغا ماسلىشىپ يېقىملىق سىلكىنىدۇ. تى، كىيىملىرىگە چاچقان مۇشك ـ ئەنبەر پۇرىقى ئەتراپقا خۇش. بۇي ھىد تارقىتاتتى، ئەنبەر پۇرىقىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن ئە. مىرلەرنىڭ بىرنەچچىسى ئارقىمۇئارقا چۈشكۈرۈۋېتىتى. ئىسان بۇغاخان ئۇلارغا نارازلىق بىلەن قاراپ قويدى.

خىزمەتكارلار خانىنىڭ ئالدىدىكى داستىخاننى بىر چەتكە يى. غىۋېتىپ، چاققانغىنە بىر شىرەنى ئېپكەلدى ـ دە، ئۈستىگە شاھماتنى تىزدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن ئايىمبەرى خە. نىم شىرەنىڭ ئىككى چېتىدىن ئورۇن ئېلىشتى، شۇ تاپتا ئۇلار. نى شىرەلا ئايرىپ تۇراتتى، ئايىمبەرى خېنىمنىڭ كۆزى شاھماتتا، ئىسان بۇغاخانىنىڭ كۆزى ئالدىدىكى بۇ تەڭداشسىز گۈزەل پەردە ئىدى. خانىنىڭ يۈرەك سوقۇشى تېخىچىلا رىتىمىغا چۈشمىگەنىدى.

«ئەجەبا ئەس ـ يادى مېنى ئۆيلەش ھەلەكچىلىكىدە قالغان خانىش ئانامنىڭ كۆزى نېمىشقا بۇ پەرىگە چۈشمىدىكىنە؟ ھە دې. سىلا ئۆيلەپ قويايلى دەپ بېشىمنى ئوچاق ئېتىدۇ، نەدىكى بىر قىزلارنى سايە قىلىپ، ماڭا خانىش بولۇشقا لايىق قىز بۇ يەردىكەن ئەمەسمۇ؟ ئەتىلا بۈزرۇكۇارىم بىلەن كۆرۈشەي، تۆمۈربۇقا بەگ قەسىرىگە ئەلچى ئەۋەتسۇن...»

ـــ ئالىيلىرى ئاققا تۇرامىلا، قارىغىمۇ؟

ئايىمبەرى خېنىمنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئىسان بۇغاخانىنىڭ خىيالىلىرىنى چالغىتتى، ئۇ ئاۋۋال قىزغا، ئاندىن رەتلىك تىزىلغان شاھمات ئۇرۇقلىرىغا نەزەرىنى ئاغدۇردى.

ـــ ئۆزلەدىن كەلسۇن، ـــ دېدى ئۇ تەمكىنلىك بىلەن.

ـــ شاھمات پىرىغا ھۇجۇم قىلىپ ئويناش ھەددىمىز ئە. مەس، ـــ دېدى ئايىمبەرى خېنىم نازلىق كۈلۈپ، ـــ مۇداپىئەدە تۇرالىساقمۇ چوڭ گەپ.

ئىسان بۇغاخان قىزنىڭ كۆزىگە ئاشىقىي بىقارارلىق بىلەن تىكىلدى:

ـــ ئەمسە مەن ھۇجۇمنى باشلاۋەردىم، ئاگاھ بولسىلا.

ئىسان بۇغاخان شۇنداق دېگىنىچە شاھمات تاختىسىنى بىر ئايلاندۇرۇپ ئاق ئۇرۇق تىرىلغان تەرەپنى ئالدىغا توغرىلىدى، ئاندىن سول قول تەرەپتىكى پىلىنكنى ئالدىدىكى پىيادىنى ئىككى قەدەم ئالدىغا سۈردى. ئايمېھرى خېنىمۇ ئوڭ قول تەرەپتىكى ئاتىنىكنى ئالدىدىكى پىيادىنى ئىككى قەدەم ئالدىغا سۈردى. تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئولىشۋالغان ئەمىرلەرنىڭ كۆزلىرى بىردە سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئالدىدىكى ئاق ئۇرۇققا، بىردە ئايمېھرى خېنىمنىڭ ئالدىدىكى قارا ئۇرۇققا تىكىلگەنىدى. ئايمېھرى خېنىم ھەر بىر ئۇرۇقنى يۆتكىگەندە ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدا قايىللىق ئىپادىلىنەتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئوي ـ پىكرى ھە دېگەندە چېچىلىپ كېتىپ باراتتى، دىققىتىنى شاھماتقا مەركەزلەشتۈرەلمەيۋاتاتتى، كۆزلىرى رەقىبىنىڭ ماڭغان يولىدا ئەمەس، ئۇرۇق يۆتكەۋاتقان، تىرناقلىرىغا خېنە يېقىلغان نازۇك بارماقلىرىدا ئىدى. ئۇنىڭ ئاشۇ بارماقلارنى تۇتۇۋالغۇسى، سۆيۈۋالغۇسى كېلەتتى، ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالغان ئەسەبىي ئىستەكلەر ئارام بەرمەيتتى، بىر يەرلىرىنى تاتلىق ـ تاتلىق غىدىقلايتتى.

ـــ گەردە! ـــ دېدى ئايمېھرى خېنىم پىلنى بىر قەدەم ئالدىغا سۈرۈپ.

گەردىسىنى تارتتۇرۇپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەن ئىسان بۇغاخان ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا پىل بىلەن گەردىنى مۇداپىئە قىلدى، ئەمىرلەر خانىنىڭ يېڭىلىپ قالغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشىۋالدى.

شۇ دەقىقىدە ئايمېھرى خېنىمنىڭ كاللىسىدا كەسكىن زىددىيەت توقۇنۇشۇۋاتاتتى. ھەئە، دادىسى تۆمۈربۇقا بەگ ئۇنىڭغا ئەتىگەندىلا خان بىلەن شاھمات ئوينايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان ۋە خان ئالىيلىرىغا چوقۇم يېڭىلىپ بېرىشنى تاپىلىغانىدى. شۇڭا ھازىر ئۇنىڭ خانىنى يېڭىۋالغۇسىمۇ، ھەم خاندىن يېڭىلىپ قالغۇسىمۇ

يوق ئىدى. ئىمكان بار شاھماتنى تەك ئويۇن قىلىپ ئاخىرلاشتۇ- رۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئىسان بۇغاخانغا بىرنەچچە قېتىم يول قويدى، ئەمما ئىسان بۇغاخان ھە دېسە ئۇ- رۇقنى خاتا يۆتكەيتتى، دىققىتىنى شاھماتقا بەرمەي، پات ــ پات قىزنىك كۆزىگە ھاياسىزلىق بىلەن قاراپ قويياتتى، لەۋلىرىنى يالاپ تامشيتتى، خانىنىك بۇ ئەدەپسىزلىكى ئايمېھرى خېنىمنىك قاتتىق غۇرۇرىغا تەگكەنىدى، ئۇنىڭسىزمۇ ئەتراپىدا تاماشا كۆرۈپ تۇرغان شۇنچىۋالا ئەمىرلەرنىك ئالدىدا خانغا قەستەن يېڭىلىپ بەرگۈسى كەلمىدى. ئىسان بۇغاخان بولسا رەقىبىنىك شاھماتنى تەك ئويۇن قىلىپ ئاخىرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە يول قويغىنىنى بىلمەي، ھە دېسە يوچۇق قالدۇرۇپ ئۇرۇق يۆتكەيتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئايمېھرى خېنىمغا ھۇجۇم قىلماسلىققا سەۋەب قالمىغانىدى. ناۋادا ھۇجۇم قىلماي يول قويسا، قائىدە بويىچە مات بولغان ھېسابلىنىپ، بەكمۇ سەت يېڭىلىپ قالاتتى، چۈنكى، شاھماتتا رەقىبىنىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يېڭىلگەندىن، ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇپ رەقىبىنى مات قىلىدىغان ئەپلىك پۇرسەتنى ئۆتۈ- كۈزۈۋېتىپ يېڭىلسە «مات» بولغان ھېسابلىنىپ مەسخىرىگە قالاتتى، شۇڭا ھەرقانداق شاھماتچى مات بولۇشنى خالىمايتتى.

ــ شاھ! ــ دېدى بىر قارارغا كەلگەن ئايمېھرى خېنىم ئاۋ- نى تاقىقىدە يۆتكەپ.

ئىسان بۇغاخانىنىك چۆچۈپ شاھمات ئۇرۇقىغا تىكىلگەن كۆزلىرى ھەرقانچە قىلىپمۇ شاھنى مۇداپىئە قىلغۇدەك ئورۇن تا- پالمىدى.

ــ تۈگىدى، تۈگىدى.

ــ ئويۇن ئاخىرلاشتى.

ھاياجانلانغان ئەمىرلەر ئاۋازىنى ئۇنلۇك چىقىرىپ تەنتەنە قىلىشقا پېتىنالماي، پەس ئاۋازدا شۇڭىرلايتتى، ئۇلار خانىنىك مات بولغىنىنى كۆرۈپ پۈخادىن چىقىشقانىدى.

تۇنجى قېتىم يېڭىلىشنىك تەمىنى تېتىغان سۇلتان ئىسان

بۇغاخان نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

ـــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، شاھمات ئويۇنىدا يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ، ـــ دېدى ئايمېھرى خېنىم بېشىنى تەۋازۇ بىلەن ئېگىپ.

قىزىنىڭ خانىنى يېڭىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى باش قاتۇرۇپ ئىنچىكىلىك بىلەن تۇزگەن پىلانىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەن، تىلى كالۋالاشقانىدى. ئۇ يا سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا تەسەللى بېرىشنى، ياكى قىزىنى ئەيىبلەشنى بىلەلمەي قاراپلا قالىدى.

ئىسان بۇغاخان بىردىنلا خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ـــ قايىلمەن، ئايخېنىم ھەقىقەتەن شاھماتىنىڭ پىرىكەن!

خانىنىڭ كۈلكىسى بىلەن ئارىنى باسقان سۈكۈنات بۇلۇتلىرى بىردىنلا تاراپ كەتتى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىرايىغا پاللىدە كۈلكە يۈگۈردى، يەڭگىل بىر نەپەس ئالدى. ئەمىرلەرمۇ ئايمېھرى خېنىمنى ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي ماختاشقا كىرىشتى. ھەئە، ئۇلار چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ ماختاۋاتاتتى.

ـــ مەن چىقاي، ـــ ئايمېھرى خېنىم ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ ئىسان بۇغاخانغا تەۋازۇ بىلەن ئېگىلدى، ـــ ئامان بولسىلا ئالىيلىرى.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ يۈرىكى ئايمېھرى خېنىم بىلەن بىللە كېتىپ باراتتى. خانىنىڭ چىرايىدىن كۆڭلىدىكى خىيالىنى پەرەز قىلىپ ئۇلگۈرگەن تۆمۈربۇقا بەگ مۇددىئا سىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى ھېس قىلىپ ھۇزۇرلىنىپ كۈلدى.

ـــ شاراب ئېچەيلى، ـــ دېدى بىرئازدىن كېيىن ئېسىگە كەلگەن ئىسان بۇغاخان تېخىچىلا ئۆزە تۇرغان ئەمىرلىرىگە قاراپ، ـــ قېنى خوش، جاي ئالسۇنلار.

سازەندىلەر قايتىدىن سازلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى. سۇل

تان ئىسان بۇغاخان شارابنى خۇددى چۆلدە چاڭقاپ كەتكەندەك ئىچىشكە باشلىدى. شۇ تاپتا ئۇ شارابنى يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەس، ئاشىق بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇيۇقسىز تۇتىشىپ يۇرىكىنى ئۆرتەۋاتقان ئىشق ئوتىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ئىچىۋاتاتتى.

39

تۇرپان شەھىرىنىڭ ئوچ كۆۋرۈك مەھەللىسىگە جايلاشقان سۇلتان خاتۇن قەسىرىدە مۇلازىم ـ خىزمەتكارلار ئالدىراش قار تازىلاۋاتاتتى. تاشقىرىقى ھويلىدىكى ئات ـ ئۇلاغلارنى باغلايدىغان لاپاسنىڭ ئاستىغا توختىتىپ قويۇلغان ئېسىل ئىككى مەپە قەسىرگە مېھمان كەلگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى.

شۇنداق، قەسىرگە مېھمان كەلگەنىدى. پېشايۋانلىق ئوتتۇرا سارايىنىڭ چېتىدىكى چاققانغىنە مېھمانخانىدا ئۇلۇسبەگى مىر ـ مۇھەممەدشاھ بىلەن سۆپۈرگە مىرزا تەتىلا كۆرپە ئۈستىدە مەسلىك چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى. قارىغاي، ئارچا ئوتۇنىنىڭ چوغى سېلىنغان ئىككى چويۇن ئاتەشدان ئۆڭ ئىچىنى خېلىلا ئىللىتىۋەتكەنىدى. مۇلازىملار داستىخانغا تۇرلۇك ھۆل ـ قۇرۇق يەل ـ يېمىش، قەنت ـ گىزەكلەرنى تىزىپ، چاي تۇتۇپ بولغاندىن كېيىن سۇلتان خاتۇن ئىككى مېھمانىنى مەزەگە تەكلىپ قىلدى:

ـــ خوش، قېنى مەزەگە بېقىشسىلا.

ئىككى ئەمىر ئالدىلىرىدىكى پىيالىنى ئېلىپ بىر ئوتلامدىن چاي ئىچتى. زەپەر، لاچىندانە قاتارلىق دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن دەملەنگەن چاي ھەم خۇش پۇراق، ھەم تەملىك ئىدى.

ـــ ئىككىلىرىنى ئەتىگەندىلا چاقىرتىشمىدىكى مەقسەت، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن سۆز باشلاپ، ـــ خان ئالىلىرىنى ئۆيلەپ

قويۇش ئىشىنى مەسلىھەت قىلىش.

ئىككى پىشقەدەم ئەمىر بىر ـ بىرىگە لاپپىدە قارىۋالغاندىن كېيىن نەزەرىنى تەڭلا سۇلتان خاتۇنغا ئاغدۇردى.

ــ خان ئالىيلىرىغا مۇڭاپىق كەلگۈدەك لايىق تاپقان ئوخشىمامدىلا خان ئاغىچا؟ ــ سورىدى مىرمۇھەممەدشاھ.

سۇلتان خاتۇن ئىنچىكە قورۇق باسقان چىرايىنى پۇرۇشتۇردى:

ــ لايىقنى خان ئالىيلىرى ئۆزى تېپىپتۇ.

سۇپۇرگە مىرزا چىرايىدىكى ھەيرانلىق ئالامەتلىرىنى يوشۇرالمىدى:

ــ كىمنىڭ قىزىكەن؟

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ، ــ قىسقىلا جاۋاب بەردى سۇلتان خاتۇن.

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ؟ ــ ياندۇرۇپلا سورىدى سۇپۇرگە مىرزا شالاڭ، ئاپئاق ساقاللىرىنى سىيلاپ تۇرۇپ، ــ ئول ئەمىر-نىڭ زەئىپەسىنى خان ئالىيلىرىغا كىم سايە قىلغاندۇ ؟

ــ ئۆزى بولماي كىم بولاتتى، ــ بۇرناكۇن خان ئالىيلىرىدىنى قەسىرگە مېھماندارچىلىققا چاقىرىپ، قىزى بىلەن شاھمات ئويناتقانمىش.

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئوشۇقى تېخىمۇ ئالچۇ چۇشۇپتۇ ـ ده، ــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ تېرىكىپ، ــ خان ئالىيلىرىنى بەزمە ـ شاراب، ئەيش ـ ئىشرەتكە ئۆگىتىپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا چات كېرىۋالغىنىنى ئاز دەپ، ئەمدى قىزىنى خانىش قىلىش ئارقىلىق خانغا قېيىنئاتا بولغۇسى كەلگەن ئوخشايدۇ. ئەلھەزەر، ئەلھەزەر، نومۇسسىزلاردىن ئۆزۈڭ پاناھ ئەيلىگەيسەن ئىلاھىم!

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئول زەئىپەسى خان ئالىيلىرىنىڭ نەزەرىگە خوپ كەلگەن ئوخشىمامدۇ؟

ــ خوپ كەلگىنى قۇرۇسۇن، ئاشىقى بىقارار بوپتۇ، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن نارازلىقىنى يوشۇرماي، ــ ۋالىدەسى كۆز-

تۇرا خانىشنى ئەلچىلىككە بېرىشقا ئالدىرىتىۋاتقۇدەك، تۇنۇگۈن كۈنتۇرا خانىش ھۇزۇرۇمغا كەپتىكەن، ئەلچىلىككە بېرىشقا ئالدىرىمايلا تۇرسىلا، دەپ ياندۇرۇۋەتتىم. ئىككىلىرىمۇ بىلىلا، خان ئالىيلىرىنى ئۆيلەش كىچىك ئىش ئەمەس، توقال قىلىپ ئالىمەن دېسە كارىم يوق ئىدى، خان ئالىيلىرى تېخى ئۆيلەنمىگەن تۇرسا، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىنى توقال قىلىپ ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس. تۇنجى خاتۇن دېگەن نەسەبى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خانىش بولىدىغان گەپ. بۇ ئىش بېشىمىنى خويمۇ قاتۇرۇۋەتتى، ئىككىلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ باقسام دەيمەن.

ـــ خان ئالىيلىرى بىر قارارغا كېلىپ بولغان بولسا، ھۆكمىگە قارشى چىقىش ھەددىمىز ئەمەس، ـــ دېدى سۈپۈرگە مىرزا ئىلاجسىزلىقىنى بىلدۈرۈپ.

ـــ ئەمىسە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ خان ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولۇپ، سەلتەنەتنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشىغا قاراپ تۇرىمىزمۇ؟ ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن تېرىكىپ، ـــ ئىككىلىرى خانغا باتناپ سەلتەنەت ئىشلىرىدىن چەتكە چىقىۋالمىغان بولۇشسىلا بۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقمايتتى، خان ئالىيلىرىمۇ بۇنچىلىك باشباشتاق بولۇپ كەتمەيتتى.

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ لام ـ جىم دېمىدى، ئادەتتىمۇ كەم سۆز، ياۋاش ئادەم ئىدى.

ـــ بۇ ئىشتا بىز ئەيىبلىكىمىز، ـــ دېدى سۈپۈرگە مىرزا بېشىنى ئېگىپ، ـــ لېكىن كۆڭلۈمدىكى گەپنى قىلسام، يېگىت بولۇپ قالغان خان ئالىيلىرىنى ئول تۆمۈربۇقا بەگ تەرەپدارلىرىنىڭ چاڭگىلىدىن تارتىپ ئېلىشقا ئاجىز كەلدىم، تۆمۈربۇقا بەگ ھېيلە ـ نەيرەڭى تولا ئادەمكەن، ئەپسۇن ئوقۇپ ھۇرۇشۇەتتىمۇ بىلمىدىم، قانچىكى نەسىھەت قىلسام، يول كۆرسەتسەم، ئالىيلىرى بىزنى شۇنچىلىك يامان كۆردى، مەسلىھەت ـ تەكلىپلىرىمىزگە، مەلۇماتلىرىمىزغا قۇلاق سالماس بولۇۋالدى. دېمەكچىمەنكى، ئۇر ـ دىدا ھېچقانداق رولىمىز، ئېتىبارىمىز قالمىدى، كەمىنىلىرىلا

ئەمەس، خان ئالىيلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى بولمىش ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىمۇ بۇ ئىشتا ئامالسىز قالدى.

ـــ ئارى، ـــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ سۈپۈرگە مىرزىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ، ـــ پەرزەنت دېگەننى كىچىك ۋاقتىدا گەپكە كىرگۈزمەك ئاسان ئىكەن، كېيىنكى كۈنلەردە خان ئالىيلىرىنى ئول باشباشتاقلىقتىن توسۇپ قېلىشقا راستىنلا ئامالسىز قالدۇق. ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىزگە رىئايە قىلمىسمۇ، بابائى بۇزرۇكلۇك سالاھىيىتىمىزگە ھۆرمەت قىلۇر دەپ ئويلىۋىدىم، لېكىن ئول قارا نىيەت تۆمۈربۇقا بەگ كەمەك ئەييارەدەك ھىيلە ـ نەيرەڭلىرى بىلەن خان ئالىيلىرىنى سېھىرلەپ بىزدىن يىراقلاشتۇرۇۋەتتى. شول كۈنلەردە بىزلا ئەمەس، ئوردىدىكى خېلى كۆپ ئەمىرلەر خان ئالىيلىرىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنى زىيادە ئەتىۋارلاپ، ئىككى دېۋانىنىڭ ئەمىرلىك مەنسىپىنى بېرىۋەتكەنلىكىدىن نارازى. قايسى كۈنى ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ ئالايىتەن قەسرىمگە كەپتۇ، خان ئالىيلىرى ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسگە رىئايە قىلمىدى، تۆمۈربۇقا بەگكە بولغان ئىززەت ـ يېقىنچىلىقىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى، ئالىيلىرىنىڭ ئالدىدا بىزنىڭ ئېتىبارىمىز قالمىدى، ئوردىدىكى گەپنىڭ ھەممىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭلا بولۇپ كەتتى، مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بولسا، ئەمىرلەرنىڭ خان ئالىيلىرىدىن رايى قايتىپ قالىدۇ، ئوردىدا تەپرىقىچىلىك باش كۆتۈرۈپ، سەلتەنەت زاۋاللىققا يۈز تۇتىدۇ، دەپ كۆپ ئەرز ـ شىكايەتلەرنى قىلدى. ئەمەلىيەتتە مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئول سۆزلىرى ئاساسسىز ئەمەس، خان ئالىيلىرى بىزنىڭ مەرتىۋىمىزگە رىئايە قىلمىغان يەردە، باشقا ئەمىرلەرگە قانداق قىلماقچى ئىدى.

ـــ بۇلاردىن خەۋىرىم بار، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن ئويچانلىق بىلەن، ـــ خان ئالىيلىرى بىزنىڭ ئارزۇ ـ ئۇمىدىمىز، سەلتەنەتىمىزنىڭ تۈۋرۈكىدۇر. ھەممىنى بىلىپ تۇرۇپ باتناپ تۇرۇۋالساق ياخشى بولماس. ئابدال يامانلىسا خۇرجۇنىغا زىيان، دەيدىغان

گەپ بار ئەمەسمۇ، شۇڭا ئىككىلىرىنى ئوردىغا بىللە بېرىشقا ئۇ-نىماسمىكىن دەپ خان ئالىيلىرىنى دەرگاھىمغا چاقىرتتىم، كېـ-لىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالدى، ۋاقتى كەلگەندە ئىككى كەلمە نەسىھەتلىرىنى ئاياشمىغايلا.

ئىسان بۇغاخانىڭ سۇلتان خاتۇن قەسىرىگە كېلىدىغانلـ-قىنى ئاڭلاپ ئىككى ئەمىر قىمىرلاپ قويدى. تۇرقىدىن خان بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمايدىغاندەك قىلاتتى.

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ بىزنىڭ نەسىھەتىمىزگە قۇلاق سېـ-لىشى ناتايىن، ـــ دېدى سۇيۇرگە مىرزا كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي.

ـــ ئاگاھ ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن قەتـ-ئىيلىك بىلەن، ـــ پەرزەنتلىرىمىز ئەلۋەتتە جىگەرلىرىمىزدۇر، پەرزەنتلىرىمىزنى يامانلىقتىن توسۇش، ياخشىلىققا ئۈندەش بۇر-چىمىز ھەم بارىدۇر.

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئۈندىمىدى، سولغۇن، غەمكىن چىرايىدىن كۆڭلىدە قاتتىق داۋالغۇش بولۇۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلماق تەس ئەمەس ئىدى.

شۇ ئەسنادا مېھمانخانىغا كىرگەن مۇلازىم ئايال ئېگىلىپ سالام بەردى:

ـــ بۇزرۇكۋارىمىزغا مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى كەلدى!

ـــ باشلاپ كىرسۇنلار! ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ مىرمۇ-ھەممەدشاھ بىلەن سۇيۇرگە مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

ـــ ئولتاسۇنلار، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن مىرمۇھەممەدشاھ-قا قاراپ، ـــ ئۆزلە دېگەن خان ئالىيلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى بو-لىدىلا، نەۋرىگە ئورنىدىن تۇرۇپ ئېھتىرام بىلدۇرىدىغان قائىدە نەدە بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئوردا ئەمەس، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت كۆرسەتمەكلىرى بەھاجەتتۇر.

بۇ چاغدا سۇيۇرگە مىرزا ئاللىقاچان كالىچىنى كىيىپ تاپ-سىغا بېرىپ بولغانىدى. گەرچە مىر مۇھەممەدشاھ سۇلتان ئىسان

بۇغاخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن كالىچىنى كىيىپ پەگاغا بېرىپ تۇرمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئولتۇرۇشقا پېتىنالمايلا جايىدا ئۆرە تۇرۇۋەردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، بۇزرۇكۇارلىرىمغا ئېھتىرام بولغاي! ــ دېدى ئۆيگە كىرىپ كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان سالام بېرىپ.

ــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەتى زىيادە، ئالتۇن بويلىرى ئامان ــ ئېسەن بولغاي! ــ دېدى سۈپۈرگە مىرزا قول باغلاپ تۇرۇپ.

ــ مەرھابا، سالامەت تۇردىلىمۇ ئالىيلىرى؟ ــ دېدى مىرزا مۇھەممەدشاھ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ.

ــ ماشائاللا[1]، ياراتقان ئىگەم ئەزىز تەنلىرىنى سالامەت قىلغاي، قېنى، بۇيانغا كېلىپ جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن ئولتۇرغان ئورنىدىن بىرئاز قىمىرلاپ قويۇپ.

«بۇ ئىككىسى بۇزرۇكۇار مومامغا ئەرز قىلىپ كەلگەن ئوخشىمامدۇ، مېنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن چاقىرتقان ئىكەن ــ دە...»

ئىسان بۇغاخان سۈپۈرگە مىرزا بىلەن بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويۇپ، مومىسى سۇلتان خانىم تۇننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن ئورۇن ئالدى ــ دە، پاتىھەگە قول كۆتۈردى.

پاتىھەدىن كېيىن ئاۋۋال سۇلتان خاتۇندىن، ئاندىن مىرمۇھەممەدشاھتىن ئەھۋال سورىدى، سۈپۈرگە مىرزىغا مۇناقىلا بىر قاراپ قويۇپ بولدى قىلدى.

ــ جانابى بۇزرۇكۇارلىرىمغا ۋاقتى ــ قەرىلىدە سالام بېرىپ ئەھۋال سورىيالمىدىم، ئەپۇ قىلغايلا، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان مومىسى بىلەن بوۋىسىغا قاراپ.

ــ خان ئالىيلىرى سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش تۇرسىلا، ئەيبكە بۇيرۇشقا هەددىمىز ئەمەس، ــ دېدى سۇلتان

① ماشائاللا ــ كۆز تەگمىسۇن.

خاتۇن تەنە قىلىپ.

مىرمۇھەممەدشاھ بېشىنى تۆۋەن سالغىنچە گەپ قىلماي ئولتۇردى.

مومىسىنىڭ تەنىسىنى چۈشەنگەن ئىسان بۇغاخان بىلمىگەن بولۇپ ئۆزىنى كۈلكىگە زورلىدى.

سۇلتان خاتۇن نەۋرىسىنىڭ ۋاقىتسىز سەمرىشكە باشلىغان بەستىگە، ئالدىغا دومبىيىپ چققان قورسىقىغا، شاراب تەسىرىدىن قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە ئەپسۇسلۇق ئىلكىدە نەزەر تاشلىدى.

ــ جانابى سۇپۇرگە مىرزىغا ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەرسىلە ئالىيلىرى، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن تېخىچىلا پەگادا قول باغلاپ تۇرغان سۇپۇرگە مىرزىغا بىر قاراپ قويۇپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان مومىسىنىڭ رەنجىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، سۇپۇرگە مىرزىنى ئەمدىلا كۆرۈۋاتقاندەك قىياپەتتە ئېغىز ئاچتى:

ــ ھوي، نېمىشقا ئۆرە تۇرىلا جانابى ئەمىر، كەلسىلە، كۆرپىدىن جاي ئالسۇنلار.

ــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئىلتىپاتىغا كۆپ رەھمەت!

سۇپۇرگە مىرزا ئاستا كېلىپ سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى.

ــ سەلتەنەت پاسىبانى ئۇچۇن پېشقەدەم ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىش، ئۇلارغا ئىززەت ــ ئېھتىرام كۆرسىتىش ۋاجىپتۇر، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن نەۋرىسىنىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ بىر قارىۋېتىپ، ــ خوش، سەلتەنەت ئىشلىرى قانداقراق كېتىپ بارىدۇ ئالىيلىرى؟

ــ ئەلھەمدۇلىللا، جانابى بۇزرۇكۋارلىرىمىزنىڭ دۇئاسى بىلەن سەلتەنەتىمىز ئەسىلىدىكىدەك يۇزلىنىپ، ئاۋام ــ رەئىيەت ئاسايىشلىقتا ياشىماقتا، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان قىسقىلا جاۋاب بېرىپ، شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ ئولتۇرۇشقا تىرىشىۋاتاتتى.

ـــ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەرنىڭ يوللىغان مەلۇ-ماتلىرىنى ۋاقتى ـ قەرىلىدە كۆرۈپ تۇرۇۋاتامدىلا؟

ئىسان بۇغاخان قولاشمىغان بىر ھالەتتە جاۋاب بەردى:

ـــ كۆردۈم، كۆرۈۋاتىمەن، خەۋەر تېپىپ تۇرۇۋاتىمەن.

ـــ كۆنچى ۋادىسىدىكى رەئىيەت توپلىشىپ ئاستانىگە ئەرز قىلىپ كەپتۇ، دەپ ئاڭلىۋېدىم، تەھقىقلىدىلىمىكىن؟

ـــ جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا بىلەن ئاستانە قازى ـ قۇززاتى سۇلايمان خوجا تەھقىقلەۋاتىدۇ.

نەۋرىسىنىڭ جاۋابىدىن ئانچە رازى بولمىغان سۇلتان خاتۇن ئىنچىكىلەپ سوراشقا باشلىدى:

ـــ ئول دەۋاگەرلەرنىڭ مۇددىئاسى نېمىكەن؟

ئىسان بۇغاخان بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن قىينالدى، ئۇ تېخىچىلا بۇ ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمىگەن، ھەتتا سۈرۈشتۈرۈشنى ئۇنتۇپ قالغانىدى.

«نېمانچە يوقىلاڭ ئىشلارغا چېپىلىۋالىدىغاندۇ؟ بابام بىلەن سۈپۈرگە مىرزا مۇشۇ ئىشنى دەپ مومامنىڭ قەسرىگە كەلگەن ئوخشىمامدۇ؟ قېرىغان ۋاقتىدا سىڭگەن نېنىنى يەپ ئولتۇر-ماي...»

ـــ كۆنچى ئەمىرى بىلەن رەئىيەت ئوتتۇرىسىدا خۇن دەۋاسى بار ئوخشايدۇ، تەپسىلاتىنى تېخى بىلگىدەك بولمىدىم، ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن سۈرۈشتە قىلاي.

سۇلتان خاتۇن بىرپەس بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ـــ سەلتەنەت قانۇنىغا رىئايە قىلىش بارچە رەئىيەتنىڭ مەجبۇرىيىتىدۇر. ئول مەجبۇرىيەت ئەمىرلەرگىمۇ ھەم ئوخشاش-تۇر. سەلتەنەت قانۇن ـ ياساقلىرىنى مەنسىتمەيدىغان ئەمىرلەر قول ئاستىدىكى رەئىيەتكە زۇلۇم سېلىشتىن ئەيمەنمەيدۇ، ھەتتا ئۆز ئىش ـ ھەرىكەتلىرى بىلەن چوڭ تەرتىپسىزلىكلەرنى كەل-تۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇ ھال سەلتەنەتنىڭ ئاسايىشلىقىغا چوڭ

زىيان يەتكۈزىدۇ. سەلتەنەت ساھىبلىرى ئۇچۇن ئەڭ مۇشكۈل ئىش قانۇننى جارى قىلدۇرۇشتۇر. ئاگاھ بولسىلا ئالىيلىرى، ئە-مىرلەرنىڭ مەلۇماتىغىلا ئەمەس، ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ ساداسىغمۇ قۇلاق سالغايلا، جەننەتماكان پەدەرلىرى تاجۇ تەختنى قولىغا ئال-غاندىن كېيىن بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ پۈتكۈل تەسەررۇپە-مىزنى ئايلىنىپ چىقىپ، ئاۋام ـ رەئىيەتكە مۇرۇۋۋەت، زالىم بەگ ـ تۆرىلەرگە سىياسەت قىلىپ، «ئادالەتلىك پادىشاھ» دېگەن كاتتا ئاتاققا مۇشەررەپ بولغان ئەردى. ئاۋام ـ رەئىيەت ئاب ـ سۇ بولسا، سەلتەنەت كېمىدۇر، سەلتەنەت پاسىبانى بولمىش خان ـ سۇلتانلار كېمىنى توغرا يولغا باشلىمىسا، سۇ ھەرقاچان ئۆڭتۇ-رۇۋېتىدۇ، سۇ دېگەن ئەلەددامام تىنچ، بىرخىل ئاقمايدۇ، ئۇنىڭ دولقۇنى، قايىنىمى ھەم كەلكۇنى باردۇر.

ـــ بۇزرۇكۋارىمنىڭ ئۆگۈتلىرىنى ئېسىمدە مەھكەم تۇتە-مەن، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ.

ـــ تاجۇ تەختتە ئولتۇرماق ئۇنچە ئاسان ئىش ئەمەس، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ تەختتە ئولتۇر-غان سەلتەنەت ئىگىسىنىڭ ئىككى قولىدا بىر چىنىدىن لىپمۇلىق قاچىلانغان سۇ بولىدۇ. ئول چىنىگە قاچىلانغان سۇ بولسا ئۇنىڭ ئەدلى ـ ئادالىتىدۇر. ھە، دېمەكچىمەنكى، تاجۇ تەخت ئىگىسى ئاشۇ ئىككى چىنە سۇنى بىر تېمىمۇ تۆكۈۋەتمەي، تەڭ تۇتۇپ ئولتۇرمىقى لازىمدۇر. چىنىدىكى سۇ تۆكۈلدى دېگەنلىك ئادالەت تۆكۈلدى، يۇندىغا ئايلاندى دېگەنلىكتۇر. ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىش، ھەمىسىگە خۇددى ئاشۇ ئىككى چە-نە سۇنى كۆتۈرۈپ تۇرغاندەك باب ـ باراۋەر مۇئامىلە قىلىش، ئىززەت كۆرسەتمەكلىك سەلتەنەت ساھىبىنىڭ پەزلىدۇر، چۈن-كى، ئەمىرلەر تاجۇ تەختنىڭ ئۇلىدۇر. قايسىبىر ئەمىر خاندان ئادالەتسىز مۇئامىلىگە ئۇچراپ رەنجىسە، سەلتەنەت ئۇلىنىڭ بىر تال كېسىكى ئاجراپ كەتتى دەپ بىلمەكلىك كېرەك...

سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا مومىسى سۇلتان خاتۇنىنىڭ ۋەز ـ

نەسىھەتلىرى ئەزەلدىن خۇشياقمايتتى. ئۇنىڭ قۇلىقى تۆمۈربۇقا بەگ تەرەپدارلىقىدىكى ئەمىرلەرنىڭ خۇشامەت سۆزلىرىگە كۆنۈپ قالغان، ماختاشلىرىغا خۇمار بولۇپ قالغانىدى.

ــ ئوردا ئىشلىرىدىن ئۆزى خالىغانچە قول يۇيغان ئەمىرلەرگە مېنىڭمۇ ئامالىم يوقتۇر، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان سۈپۈرگە مىرزىغا ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويۇپ، ــ ئەمما تەختگاھىمغا باش قويغان ئول ساداقەتمەن ئەمىرلەر بىھىساب ئىززەت ـ ئىھتىرامدىن بەھرىمەندۇر. بول چاغقا كەلگىچە دەرگاھىمدا ناھەق زۇلۇمغا ئۇچرىغان ياكى تەكشۈرۈش مۇئامىلىگە دۇچار بولغان مەھرىملەر ھەم يوقتۇر.

نەۋرىسى بىلەن دەتالاشنىڭ ئەۋجىگە چىقىپ قېلىشىدىن ئىھتىيات قىلغان سۇلتان خاتۇن بۇ خۇسۇستا يەنە سۆزلەشنى خالىمىدى ـ دە، ئەسلىي مەقسەتكە كۆچتى:

ــ ئىلاھىم شۇنداق بولغاي، خانىش ئايىمدىن خەۋەر تېپىشمىچە، تۆمۈربەگنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشنى ئىختىيار قىلىپتىلا.

بىرئاز باتناپ قالغان ئىسان بۇغاخان قايتىدىن جانلاندى، چىرايىغا قىش ئاپتىپىدەك پاللىدە كۈلكە يۈگۈردى.

ــ شۇنداق بۇزرۇكۇارىم، توي كۈننى كېچىككەندىمۇ قۇربان ھېيتقا قارار تاپقۇزساق دېگەن ئۇمىدتىمەن.

سۇلتان خاتۇن «گەپ قىلسىلا» دېگەننى قىلىپ مىرمۇھەممەدشاھقا قاراپ قويدى.

نەۋرىسىدىن ئاللىقاچان كۆڭلى سوۋۇپ كەتكەن مىرمۇھەممەدشاھنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلاشقۇسى يوق ئىدى. شۇ تاپتا ئۇ خۇددى يولۋاسنىڭ ساغرىسىنى سىلاشقا مەجبۇر بولغاندەك تۇيغۇدا ئېغىز ئاچتى:

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئۆيلىنىشى سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن كاتتا ئىشتۇر. خۇدايىتائالا «ئۆزۈڭلار ياخشى كۆرىدىغان ئايالىلاردىن ئىككىنى، ئۈچىنى، تۆتنى ئېلىشىڭلارغا بولىدۇ»[1] دېگەن.

① «قۇرئان كەرىم»، سۈرە نىسا، 3 ـ ئايەت.

ئەماكى ئۆيلىنىش ئىشىغا يەتكىلىتەكلىك قىلىشقا زىنھار بول-ماس، بۇيۇك سەلتەنەتىمىزگە خانىش بولغۇچى چوقۇم ئەقىللىق، پەزىلەتلىك، تەدبىرلىك، كەڭ قورساق بولغانلىقى سىرتىدا، تېگى ـ تەكتى، نەسەبى ئېسىل بولۇش كېرەك. شۇڭا ئابا ـ ئەجداد-لىرىمىز: ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ قىز ئال، دېگەن. گەرچە ئول تۆمۈربۇقا بەگنىڭ زاتى ئېسىلزادىلەرنىڭ پۈشتىدىن بولمىسىمۇ، لېكىن ئالىيلىرى ئۇنى ئىززەتلەپ، يۇقىرى مەنسەپكە تەيىن ئېتىپ مۆھتەرەم قىلدىلا، ئەمما مېنىڭ بىلىشىمچە، ئول تۆمۈر-بەگنىڭ نىيەت ـ ئىقبالى دۇرۇس ئەمەس، تەمەخور، شۆھرەتپەرەس، مەنسەپخۇمار ئادەمدۇر. ئۇنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ خانىشلىق مەرتىۋىسى بەرسىلە، قېيىنئاتىلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن تۆ-مۇربەگ ئەمىرلەر ئارىسىدا مەزھەپ ئۇيۇشتۇرۇپ تېخىمۇ ھەددى-دىن ئاشىدۇ. بۇ ھال سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن خەتەرلىكتۇر.

ـــ ئى جانابى بابائى بۇزرۇك، بىر قىسىم كۆرەلمەس، غەيرى-ۋەتخور، چۇپرەندىلەرنىڭ پىتنىسىگە قۇلاق سالمىسۇنلار، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنى ھاقارەتلى-گىنىگە چىداپ تۇرالماي، ـــ تۆمۈربۇقا بەگ جانابلىرى ھەرگىزمۇ ئۇنداق پەسكەش ئادەم ئەمەستۇر. خاتىرجەم بولسۇنلار، ئوردامدىكى ئەمىرلەرنىڭ ياخشى ـ يامانلىرىنى ئايرىغۇچىلىكىم ھەم باردۇر.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ تەئەددىسىنى ئاڭلاپ مىرمۇھەم-مەدشاھ ئۇجۇقۇپ كەتتى. ئۇ خېلىدىن بېرى نەۋرىسىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى بوۋا ھېسابلاپ ئەركىن ـ ئازادە پىكىر بايان قىلالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئىسان بۇغاخانمۇ ئۇنى بابائى بۇزرۇك دەپ قوي-غىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئادەتتىكى بىر ئەمىرگە مۇئامىلە قىل-غاندەك مۇئامىلە قىلاتتى.

نەۋرىسىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش نىيىتىدىن يانىدۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن سۇلتان خاتۇن بىرئاز ئويلى-نىۋالغاندىن كېيىن ئارىدىكى ئېغىر سۈكۈناتنى بۇزدى:

ـــ ئول تۆمۈربەگ ھەقىقەتەن ئاشۇنداق پەزىلەتلىك كىشى

بولسا، ئىككى دۈشمەنلىك مەنسەپىدىن ۋاز كەچكەي، ئۇنىڭ ئورنىغا ئالىيلىرى باشقا ئەمرلەرنى تەيىن ئەتكەي. قېيىنئاتا بىلەن كۈيۈئوغۇل سەلتەنەتنى بىللە باشقۇرسا، سەلتەنەت ئىشلىرىغا نۇقسان يېتىپ قالمۇر!

مومىسىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىمەكچى، ھەتتا ئۇنى ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈرمەكچى بولغانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان يەنە جاھىللىق قىلدى:

ــ بىلىشىمچە، ئۆز ۋاقتىدا جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكۇم ۋالىدەمگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن جانابى بابائى بۇزرۇكقا سەلتەنەت مىزدىكى ئەڭ كاتتا مەنسەپ بولغان ئۇلۇسبېگلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن ئىكەن. شول چاغدىمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىغا نۇقسان يەتكەن بولغىيمىدى بۇزرۇكۇارىم؟

نەۋرىسىنىڭ بۇنداق سوئال سورىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمەگەن سۇلتان خاتۇنىنىڭ قاتتىق غەزىپى كەلدى:

ــ بابائى بۇزرۇكلىرى بىلەن ئول تۆمۈربەگنى قانداقمۇ سېلىشتۇرغىلى بولسۇن؟ ــ دېدى سۇلتان خاتۇن غەزىپىنى بېسىپ، ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، ــ بابائى بۇزرۇكلىرى دېگەن ئاتا ــ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ سەلتەنەتىمىزگە ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن ئېسىلزادىلەرنىڭ پۇشتىدۇر. ئۇلۇسبېگلىك مەرتىۋىسى بولسا ئۇنىڭغا ئاتا ــ ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە بابائى بۇزرۇكلىرى ئاتاقتا ئۇلۇسبېگى بولغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلىشۇالمىغان، دۈشمەنلىرىنىڭ ئىشلىرىغا چات كېرىۋالمىغان، تۆمۈربۇقا بەگ بولسا مەرھۇم خان تاغلىرى سۇلتان شىرمۇھەممەدخان زامانىسىدا ئوردىنىڭ ئىچكىلىرىدىن ئىدى. ئەينى ۋاقتىدا سۇلتان شىرمۇھەممەدخاننى قوللاپ، مەرھۇم پەدەرلىرى سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىلىرىنى قەستلىمەكچىمۇ بولغان. شۇنداق بولسىمۇ پەدەرلىرى سەلتەنەتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن ئۇنى كەڭ قورساقلىق بىلەن ئەپۇ قىلىپ، ئىلگىرىكى ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرمىگەنىدى. ئەمدى-

لىكتە ئۆزلە ئۇنى ئەتىۋارلاپ مەنسەپ دەرىجىسىنى بىراقلا ئۆسـ
تۈرۈۋەتتىلە، ھەلا دەپ بېرىدىغان بولسىلا، ئول تۆمۈربەگ ئەتە ـ
ئۆگۈن ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىگىمۇ قول سوزۇشتىن يانمايدۇ.
مەنسەپپەرەس ئەمىر ياخشى ئەمەستۇر. ئۆزلە خىجىل بولـ
سىلا، مەن بېرىپ يەتكۈزەي، تۆمۈر بەگنىڭ خانغا قېيىنئاتا بولـ
غۇسى بولسا، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىدىن ۋاز كەچسۇن.

ـــ سەلتەنەت ئىشلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش، كىمنى مەنسەپكە تەيىن ئېتىش ـ ئەتمەسلىك ئۆز ئىختىيارىمدىدۇر. ئەڭ ياخشىسى، مۆھتەرەم بۇزرۇكۋارلىرىم سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئـا ـ رىلاشمىسۇنلار! ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىردىنلا جۇۋد ـ سىنى تەتۈر كىيىپ، ـــ ھە، ئېيتماقچى، ۋالىدەمنى ئەلچىلىكتىن توسۇمىغايلا. خالىسىلا بىللە ئەلچىلىك قىلىپ بەرسىلە تېخى ياخشى. بىزلەركىم نەۋرىلىرىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈپ قويۇشلىرىنى تىلەيمەن! ـــ ئىسان بۇغاخان دەس ئورنىدىن تۇردى، ـــ خوش، مەن ياناي، شول تاپتا ئوردىدا ئەمىرلەر يولۇمغا قاراپ تۇرۇشىدۇ، ئۇزاتمىسۇنلار.

ئىسان بۇغاخان گېپىنى تۈگىتىپ چىقىپ كەتتى. سۇيۇرگە مىرزا ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى، سۇلتان خاتۇن بىلەن مىرمۇھەممەدشاھ ئولتۇرغان ئورنىدا داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قېلىشتى.

ـــ ئەمدى قانداق قىلماق كېرەك؟ ـــ دېدى سەل ئېسىگە كەلگەن سۇلتان خاتۇن خانىنى ئۇزىتىپ قويۇپ كىرگەن سۇيۇرگە مىرزىغا مەدەت تىلىگەندەك قاراپ.

ـــ خان ئالىيلىرى پەيلىدىن يانىدىغاندەك ئەمەس، ـــ دېدى سۇيۇرگە مىرزا ئويچانلىق بىلەن، ـــ ئەمدى ئۇنىڭ ھۆكمىگە باش ئەگمەكتىن باشقا ئامالىمىز يوقتۇر.

ـــ ئاري، ـــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ ئۇھ تارتىپ، ـــ گەر ـ چە ئالىيلىرى بىزگە پەرزەنت بولسىمۇ يەنىلا سەلتەنەت پاسىبا ـ نى، تەخت ئىگىسىدۇر. قانداق ھۆكۈم چىقىرىش ئىختىيارىدىدۇر،

ئەلھۆكمىللالا دېمەي نە چارە، شول تاپتا ئالىيلىرى بىزدىن كەچسە كېچىدۇكى، ئول تۆمۇر بەگدىن ھەرگىز كەچمەس.

ــ ئەمرلەر بىلەن سۆزنى بىر قىلىپ خاننى مەجبۇرلىغلى بولماسمۇ؟ ــ سورىدى سۇلتان خاتۇن.

مىرمۇھەممەدشاھ چۆچۈپ سۇلتان خاتۇنغا قارىدى.

ــ ئۇنداق قىلساق ئوردىدا قان تۆكۈلۈش ئېھتىمالى بار، ــ دېدى سۈپۈرگە مىرزا ئېھتىياتچانلىق بىلەن ــ ھازىر ئوردىدىكى مۇھىم ھوقۇق تۆمۇر بەگنىڭ قولىدا. ئەمرلەر بۇنداق تەۋەككۇلچىلىككە قوشۇلماسلىقى مۇمكىن.

ــ شۇنداق، بۇنداق قىلىش بەكمۇ خەتەرلىك، ــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ.

سۇلتان خاتۇننىڭ ۋۇجۇدىنى ئۇمىدسىزلىك چۇلغىۋالدى.

ــ مەن بىر مەزلۇم كىشى، ئىككىلىرى بۇنداق دەپ تۇرۇۋالسىلا، مېنىڭمۇ باشقا ئىلاجىم يوق. ئەسلىدە ئىككىلىرى باشتىلا ئوردىدا مەھكەم پۇت تىرەپ تۇرۇپ، تۆمۇربۇقا بەگنىڭ خانغا يېقىنلىشىشنى چەكلەپ تۇرغان بولسىلا بۇنداق ئاقىۋەت يۈز بەرمەيتتى، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپنىڭ قەدرى ئۆتۈلدى مانا.

سۇلتان خاتۇن يىراق قەشقەردىكى كۈيۇ ئوغلىنى ئېسىگە ئېلىپ ئاھ ئۇردى.

ــ بولمىسا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلايلى، ئاستانىگە تېزدىن قايتىپ كەلسۇن، ــ دېدى سۈپۈرگە مىرزا.

ــ خان ئالىيلىرى ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپنى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمرلىكىگە تەينىلەپ يارلىق چۈشۈرگىنىگمۇ بىرنەچچە يىل بولۇپ قالدى، ــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ، ــ خان ئالىيلىرىدىن يارلىق بولمىسا ئۇنىڭ ئاستانىگە قايتىپ كەلمىكى تەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋاقىت قىستاپ قالدى. سەييىدئەلى ئالپقا خەۋەر بېرىپ بولغىچە خان ئالىيلىرىمۇ توي قىلىپ بولىدۇ.

ــ بۇ تويىنى بىز توسۇيالمىغۇدەكمىز، ــ دېدى سۇلتان خا-

تۇن تەن بېرىپ، ــ ئەمما سەييىدئەلى ئالپقا خەۋەرنى بېرىۋېرەيلى. تويىنى قۇتلۇقلاش باھانىسى بىلەن ئاستانىگە قايتىپ كەلسۇن، قالدى ئىشلارنى شۇ چاغدا مەسلىھەت قىلىشارمىز. سەييىد ئەلى ئالپ ئوردىدا بولسا، ئول تۆمۈربەگنى ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۇرگىلى، خان ئالىيلىرىنى ئېقىشقا كىرگۈزگىلى بولىدۇ.

ــ بۇزرۇكۇارىمغا بىر تەكلىپىم بار ئىدى، بىلمىدىم قوبۇل كۆرەرمىكىن؟ ــ دېدى سۇپۇرگە مىرزا.

ــ ئېيتسۇنلار، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن.

ــ تۆمۈر بەگ قەسىرىگە قىز سوراپ ئەلچىلىككە ئۆزلە بارسىلا...

ــ ھەرگىز، ھەرگىز بارمايمەن! ــ دېدى سۇلتان خاتۇن چىرايىنى پۇرۇشتۇرۇپ، ــ ئۆتۈپ ـ تېشىپ ئاشۇ زاتى پەس ئەمىرنىڭ قەسىرىگە بويۇن ئېگىپ بارامدىم؟

ــ خان ئالىيلىرى ئۇچۇن باردىلا، ــ دېدى سۇپۇرگە مىرزا مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈپ، ــ بايا خان ئالىيلىرى ئۆزلەدىن خېلىلا رەنجىپ قالدى. ئەلچىلىككە بارسىلا، ئالىيلىرى چوقۇم مىننەتدار بولىدۇ، قىلغان قوپاللىقىغا، ئەدەپسىزلىكىگە خىجىل بولىدۇ. ئۇنداق قىلمىسىلا، ئوتتۇرىلىرىدىكى ئاداۋەت تېخىمۇ چوڭىيىپ كېتىدۇ، ئۆزلەدىن ئۆزىنى قاچۇرۇدىغان بولۇۋالىدۇ ـ دە، تۆمۈربەگ تەرەپكە تېخىمۇ ئېغىپ كېتىدۇ، ئول چاغدا پايدىنى يەنىلا تۆمۈربەگ ئالىدۇ. خان ئالىيلىرىنى تۆمۈربەگگە مۇشۇنداقلا تاشلاپ بەرسەكمۇ بولماس، بۇنىڭغا ئەلۋەتتە يۇرەكلىرى چىدىمايدۇ، خان ئالىيلىرى نېمىلا دېگەنبىلەن تېخى ياش، ياخشى ـ يامانىنى تولۇق ئاڭقىرمىقىغا ھېلىھەم بار. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىككى بۇزرۇكۇارىغا يەنىلا مېھرى چوڭقۇردۇر، بايا باللىقىغا ئېلىپ باتناپ قويىدى. ئەمدى ھەربىرلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرۇپ باتىنسىلا قاملاشمايدۇ. سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ئاستانىگە قايتىپ كەلگىچە بىر ئامال قىلىپ تۆمۈربەگنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ئېگىلىۋېلىشىغا يول قويماسلىق كېرەك.

ـــ مۇددىئالىرى ئايان بولدى ئەمىر، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن قايىل بولۇپ، ـــ ئەلچىلىككە بارسام باراي. سەييىدئەلى ئالپقا بۇگۈندىن قالدۇرماي مەكتۇپ ماڭدۇرۇڭ»دېدى.

40

شۇ تاپتا ئاستانە تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ قەسىرىنىڭ قىشلىق ساريىدا ئوردا جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا، ئاستانىنىڭ قازى ـ قۇززاتى سۇلايمان خوجا، ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزا سەندەلگە پۇتىنى تىقىپ ئولتۇرۇپ خۇپيانە سۆھبەتلىشۋاتاتتى.

ـــ تۆمۇربۇقا بەگ خان ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولسا سەلتەنەتنى پۇتۇنلەي ئىلكىگە ئېلىۋالىدۇ، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ ئۆچكە ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، ـــ خان ئالىيلىرى ھېلىمۇ ئۇنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقمايدىغان بولۇپ كەتتى، ھەربىر لىرىمۇ كۆرۈپ تۇرۇپتىلا، تۆمۇربۇقا بەگ شاھنىشىندا پەيدا بولسا خان ئالىيلىرىمۇ پەيدا بولىدۇ، قارىماققا خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ سايىسىدەكلا بولۇپ قالدى.

ـــ ئارى، ـــ دېدى ئاستانىنىڭ قازى ـ قۇززاتى سۇلايمان خوجا چاقما كاۋىدەك يوغان سەللە ئورىۋالغان بېشىنى گىلدىڭلىتىپ تۇرۇپ، ـــ تۆمۇربۇقا بەگ ھەدەپ ئۆز يېقىنلىرىنى مەنسەپكە تەۋسىيە قىلىۋاتىدۇ، ئالىيلىرى بولسا نېرى ـ بېرىسىنى سۈرۈشتۇرمەيلا ئول كىشىلەرنى مەنسەپكە تەينىلەپ يارلىق چۈشۈرۈۋاتىدۇ. شول كۈنلەردە تۆمۇر بەگنىڭ مەنسەپ سېتىپ ئالغان رىشۋەتلىرى① ئوردا خەزىنىسىگە تەڭلىشىپ قالاي دەپ قالدى.

① رىشۋەت ـــ پارا.

ـــ يالغۇز بـۇلا ئەمەس، ـــ دېدى جـازا دىۋانىنـىڭ ئەمـىرى ھەقبەردى مىرزا، ـــ خان ئالىيلىرى كۆنچى ۋاداسىدىن ئەرز قـىلىپ كەلگەن رەئىيـەتنىڭ دەۋاسـىنى سوراپ تـەھقىقـلەشنى جـازا دىۋانىغا بۇيرۇپ قويغىنى بىلەن، بۇ ھەقتە سۆنغان مەلۇمـاتىمىز قارا دىۋاندا بېسىلىپ قېلىۋاتىدۇ. ئىشەنچلىك كىشىلىرىمىزنىڭ خەۋەر قـىلىشـچە، كۆنچـى ئەمـىرى تـۆمۈربۇقا بـەگكە نـۇرغـۇن سوۋغا ـ سالام پىشكەش قىلغانمىش، بۇ ئەھۋاللارنـى خان ئالـيـلىرىغا مەلۇم قىلىشقا پېتىنالمىدۇق.

ـــ شۇنداق، يامـىنغا كەلسە تۆھمـەت قىلغان ئاتاقا قېلىپ ياساقا تارتىلىدىغان گـەپ، ـــ دېدى ئوردا ياسـاۋۇل ئەمـىرى ئـابـدۇخالىق مىرزا، ـــ ھازىر خان ئالىيلىرىنىڭ نەزەردە تۆمۈربۇقا بەگدىنمۇ ساداقەتمەن، ئىشەنچلىك ئەمـىر يوقتۇر.

ـــ بابائى بۇزرۇكى بولمىش ئۇلۇسبەگى مىرمـۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلمـىغان يەردە، بـىز نېمـەتۇق، ئىشقىلىپ سەلتەنەت تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ كەتكىلىۋاتىدۇ.

ـــ شۇڭا مۇۋاپىق بىر ئامال تېپىپ خان ئالىيلىرىنى ئـاگاھلاندۇرايلى دەپ، ھەربىرلىرىنى مەشۋەرەت[1] كە چىللىشىم، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ـــ ئالىيلىرىنىڭ شۇ كۈنلەردە كۆزى كور، قۇلىقى گاستۇر. ئەس ـ يادى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىنى نىكاھـىغا ئېلىشتـا، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا كۆڭلىدىكى ئۇمىدسىزلىكنى يوشۇرماي، ـــ بۇ ئەھۋالدا خان ئالىيلىرىنى ئاگاھلاندۇرۇشقا ئـۇرۇنۇش بىھـۇدە دۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىشىغا تېگىپ قويساق، قاق بالاغا قالىمىز. قايسى كۈنى سۈپۈرگە مىرزا، مىرمۇھەممەد شاھ ھەزرەتلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ مۇشۇ خۇسۇستا پاراڭلاشتىم، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىلاجسىزلىقىنى بىلدۇرۇشتى. بولۇپمۇ ئـۇلۇسبەگى ھەزرەتلىرىنىڭ خان ئالىيلىرىدىن قاتتىق كۆڭلى قـالـ

① مەشۋەرەت ـــ مەسلىھەت، كېڭىشىش.

غاندەك قىلىدۇ.

ئارىنى بىر ھازا سۈكۈت باستى، ۋۇجۇدىنى قاتتىق غەم چۈلغۇالغان بۇ ئەمىرلەر مۇڭاپىق بىر تەدبىر تاپالماي قىينىلىپ قالغاندەك قىلاتتى.

ـــ سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىمۇ قەشقەردە مىدىرلىماي يېتىڭالدى. پەمىچە، ئوردىدىكى بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ھەر-قاچان، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا سۈكۈتنى بۇزۇپ.

ـــ سۈپۈرگە مىرزىدىن ئاڭلىشىمچە، قەشقەرگە ئىككى قېتىم مەكتۇپ يوللاپتۇ، لېكىن جاۋاب ئالالماپتۇ، ـــ دېدى سۈلايمان خوجا.

ـــ ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپ جانابلىرىنىڭ كۆڭلىدەكىنى بىلمەك تەس، ـــ دېدى ئابدۇخالىق مىرزا.

ـــ سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى خوتەن، چەرچەن، ئالتۇناغ ۋادىسىدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىش ھەلەكچىلىكىدە، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ـــ ئاستاندا ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سۈپۈرگە مىرزا بولغانلىقى ئۈچۈن ئوردىدىن خاتىرجەم. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆمۈر بەگنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن خان ئالىيلىرىنىڭ ئۆزىنى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەينىلەپ ئوردىدىن يىراقلاشتۇرغانلىقىنى ھەرگىز خىيالىغا كەلتۈرمەيدۇ. ئول تۆمۈر بەگنىڭ باشباشتاقلىقىغا مۇشۇنداقلا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرساق بولمايدۇ جانابى ئەمىرلەر، بولمىسا ئەتە ـ ئۆگۈن بىزمۇ مەنسەپ ـ مەرتىۋىمىزدىن ئايرىلىپ ئوردىدىن ھەيدىلىمىز.

ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدا تەشۋىش پەيدا بولدى.

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ توي ئىشىنى توسۇشقا بىزنىڭ راستىنلا ئامالىمىز يوقتۇر، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا، ـــ بۇ ئىشقا تەۋەككۈل قىلساق كاللىمىزنى قولتۇقىمىزغا قىسىپ قويساق بولىدۇ. مەيلىلا، نېمە كارىمىز، جېنىمىز ئارام تاپسىلا بولدى دەيلى دېسەك تۆمۈر بەگكە خۇشامەت قىلىپ ياشىساق، ئەدلى ـ ئادالەتنى خار قىلساق بولىدۇ، بۇنى ئادەمنىڭ ۋىجدانى كۆتۈرمەيدۇ.

دۇ.

ـــ ئەينى مۇددىئا، ـــ دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، ـــ كۆنچى ۋادىسىدىن ئەرز قىلىپ كەلگەن رەئىيەتنىڭ داد ـ پەريادىغا ئا ـ دەمنىڭ يۈرىكى چىدىمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئوردىغا ئەرز قىلىپ كەلگۈچىلەر يالغۇز ئۇلارلا ئەمەس، سۇرۇشتۇرۇپ كەلسەك، يەنىلا تۆمۈربۇقا بەگ تەرەپدارلىقىدىكى ئەمىرلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

ـــ شۇنداق، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا، ـــ ئاۋام ـ رەئىيەت ئول ئەمىرلەرنىڭ زۇلمىغا چىدىماي ناله قىلماقتا. ئىلگىرى جازا دىۋانى بىر تەرەپ قىلغان ئەرزلەرنى بىۋاستە خان ئالىيلىرىغا يوللايتتۇق، ھازىر تۆمۈربۇقا بەگ ھەرقانداق مەلۇماتنى ئاگاھ قارا دىۋان تەھقىقلىگەندىن كېيىن ئاندىن خان ئالىيلىرىغا يوللاپ بېرىدۇ دەپ پەتىۋا چىقاردى، خان ئالىيلىرىمۇ بۇنى قوللىدى. ئەرز ـ شىكايەتلەرنى قاتتىقراق سۇرۇشتە قىلىپ تەھقىقلىسەك، ئۇيغۇنىڭ مۇڭگۇزىگە ئۇرسا تۇيىقى سىرقىراپتۇ، دەپ تۆمۈر بەگنىڭ چىشى قېرىشىدۇ، كارىمىز بولمىسا زىيان يەنىلا ئاۋامغا بولىدۇ.

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ مەلۇماتنامە كۆرۈش بىلەن ئەزەلدىن خۇشى يوق، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا، ـــ ئالىيلىرىغا بەزمە ـ شاراب، ئەيش ـ ئىشرەت بولسىلا بولدى، ھېلىتىن تۇي قىلماي تۇرۇپلا ھەرەمنى رەققاسلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتى، مۇقەددەس شەرىئەت ئەھكاملىرىنى خان ئالىيلىرى ئۆزى باش بولۇپ بۇزۇۋاتىدۇ، بۇ دېگەن كەچۈرگۈسىز ئېغىر گۇناھ.

ـــ تۆمۈربۇقا بەگ ھەقىقەتەن ئىپلاس ئادەم ئىكەن. خان ئالىيلىرىغا چىرايلىق قىزلارنى سوۋغا قىلىپ ئەيش ـ ئىشرەتكە ئۆگەتكەنمۇ شۇ، مانا ئەمدى مەنسەپ ـ مەرتىۋە ئۈچۈن قىزىنى سايە قىلىپ ئۇلگۇردى. بۇ ئىشلارنى قىلچىلىك قىزارماي، نومۇس قىلماي قىلدى دېسە تېخى.

ـــ تۆمۈربۇقا بەگدەك بەتئەخلاق ئادەمنىڭ قەسىردە قانداق ـ سىگە ئاشۇنداق ھەم چىرايلىق، ھەم پەزىلەتلىك، ھەم ئەقىللىق بىر قىزنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگىنىگە ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ. ئول

قىزنىڭ ھەقىقەتەنمۇ خانىش بولۇشقا لايىقىتى بار ئىكەن بولمىسا.

ـــ ساردىن نار تۇغۇلۇپتۇ دېگەن شۇ ـ دە.

ـــ ئاغىچامدىن تۆمۈر بەگنىڭ ئاغىچىسىنى تولىمۇ شەرمى ـ ھايالىق، پەزىلەتلىك ئايال دەپ ئاڭلىۋېدىم، ئانا تەربىيەسى كۆر ـ گەن ـ دە.

ـــ تۆمۈربۇقا بەگ خانغا قېيىنئاتا بولۇۋالغاندىن كېيىن يە ـ نە قانداق قۇۋلۇق ـ شۇملۇقلارنى قىلىدۇ، بىلگۈچى بىر ئاللاھ.

ـــ مۇشۇنداق قاقشاپ تۇرۇۋېرىمىزمۇ؟ ـــ سوردى مىركە ـ رىمبەردى بەگ ھەمراھلىرىنىڭ كۆزىگە قاراپ، ـــ قاقشاش بىلەن ھېچقانداق ئىش ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ.

ـــ ئۇغۇ راست، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا، ـــ باشقا مۇۋاپىق بىر چارە بارمۇ؟ سەييىدئەلى ئالىپ ئوردىدا بولغان بولسا بۇ ئىشلارنى توسۇش ئاسانغا توختايتتى.

ـــ تۆمۈربۇقا بەگ خانغا قېيىنئاتا بولۇش مەقسىتىگە يەتسە، سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىمۇ كارغا كەلمەي قالىدۇ. ھازىر تۆ ـ مۇربۇقا بەگ ئاتاقتا لەشكىرىي دۇاننىڭ ئورۇنباسارى بولغان بە ـ لەن، ئەمەلىيەتتە لەشكىرىي دۇان شۇنىڭ قولىدا. قولىدا لەش ـ كىرىي ھوقۇق بولمىسا سەييىدئەلى ئالىپ جانابلىرىمۇ ئىلاجسىز قالىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە خان ئالىيلىرىنىڭ سەييىدئەلى ئالپنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىشىمۇ بىر گەپ، شۇنداقلا بولىدىغان بولسا ئەلھۆكمىللا دېمەسلىككە ھېچكىمنىڭ ئىلاجى يوقتۇر. سەييىدئەلى ئالىپ خان ئالىيلىرى بىلەن بەكرەك قارشىلاشسا، خانغا ئاسىيلىق قىلغان گۇناھ يۈكلىنىدۇ، ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىك مەرتىۋىسىدىنمۇ قۇرۇق قالىدۇ. بىرلا ئامال، قۇرۇلتاي چاقىرىپ خاننى بىكار قىلىش، لېكىن ھازىرقى ئەھۋالدا خاننى بىكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ناۋادا خان ئالىيلىرىنىڭ بىرەر پەرزەنتى بولسا ئىدى، ئول چاغدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ خاننى بە ـ كار قىلىپ، ئورنىغا خانزادىسىنى ئولتۇرغۇزۇشقا تامامەن بولاتـ

تى، ئول چاغدا تۆمۈربۇقا بەگمۇ غەلىتە قىلالماي قالاتتى.

ـــ ناۋادا چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تېپىپ قايتۇرۇپ كەلسەكچۇ؟ ـــ دەپدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ئەمىرلەر ھەم چۆچۈش، ھەم تەئەججۇپ ئىلكىدە بىر ـ بىرىگە قاراشتى، مىركەرىمبەردى بەگ خېلىدىن بېرى ئويلاپ يۈرگەن بۇ خىيالىنى شەرھلەشكە كىرىشتى.

ـــ ئۆز ۋاقتىدا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى قايرىپ قويۇپ، كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنى تەختتە ئولتۇرغۇزغاندى، بۇنى ھەربىرلىرىمۇ ئوبدان بىلىشىلا، شۇڭا چوڭ خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشقا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ھەرگىز قوشۇلمايدۇ، ئەمما سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسە ھەمدە خان ئالىيلىرىغا نەسىھەت قىلىپ ئاڭلىتالمىسا، خان قېيىنئاتىسى بولمىش ئول تۆمۈر بەگكىمۇ كۆچى يەتمىسە، ئول چاغدا چوڭ خانزادە يۇنۇس خاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئىشىنى چوقۇم قولىايدۇ، چۈنكى، شول كۈنلەردە ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئالىيلىرىمۇ خاندىن قاتتىق نارازى، شاھسانىيە سۇلتان خاتۇن بولسا ئۇزۇندىن بېرى ئالىيلىرىدىن رەنجىپ ئوردىغا قەدەم باسمىدى. چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى بولسا نېمىلا بولمىسۇن مەرھۇم سۇلتان ئۇ ۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ پۇشتىدۇر. ئۆز ۋاقتىدا كۈنتۇرا خانىش ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ قىزى، سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ نەۋرە سىڭلىسى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، قېرىنداشلىق ھەم نەسەبنى سۈرۈشتۈرۈپ كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى مۇۋاپىق كۆرگەن، ھالا بۇگۈنكى كۈندە خان ئالىيلىرىنىڭ قانات ـ قۇيرۇقلىرى يېتىلىپ، ئۆز پۇشتى ـ پاناھلىرىغا ھۆرمەت قىلمىدى. ئىشەنچىم كاملىكى، مۇشۇ كۈنلەردە ئوردىدا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى بولغان تەقدىردىمۇ خان ئالىيلىرىنى تۆمۈربۇقا بەگدىن ھەرگىز ئايرىۋەتمەي

تەلمەيدۇ، بەلكى تۆمۇربۇقا بەگ خالىسا خان ئالىيلىرىنىڭ قولى بىلەن سەييىدئەلى ئالپنىمۇ ئوردىدىن قوغلۇۋېتىلەيدۇ. ھەممە گەپ سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئوردىدىكى بۇ خەۋپنى ھېس قىلالمىشىدا. شۇڭا دېمەكچىمەنكى، ئاگاھ چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئىزدەپ ـ تېپىپ يوشۇرۇنچە ئاستانىگە قايتۇرۇپ كېلەيلى. سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى خان ئالىيلىرىدىن نائۇمىد بولغان ھامان مۇددىئايىمىزنى بىلدۇرۇپ، چوڭ خانزادىنى ئوتتۇرىغا چىقىرايلى. بۇ تەدبىرىمىزنى ۋاقتى كەلگەندە مىرمۇھەممەدشاھمۇ، سۇلتان خاتۇنمۇ قوللىغۇسىدۇر.

ئەمىرلەر دەماللىققا ئىپادە بىلدۇرمەي، بىر پەس خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇردى.

ـــ شۇنداق قىلساق بولۇرمۇ زادى؟ ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا ئىشەنچسىزلىك بىلەن، ـــ بۇ دېگەن ئويىنىشىدىغان ئىش ئەمەس، مۇددىئايىمىز ئاشكارا بولۇپ قالسا كاللا كېتىدىغان گەپ.

ـــ شۇنداق، ئۇچ ئەۋلادىمىزغىچە قىرىپ تاشلاشتىن يانمايدۇ.

ـــ ئاللاھ ئىگەم تەۋەككۈلچى بەندىلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا ھەمراھلىرىغا تەكشى نەزەر تاشلاپ، ـــ بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىمىز دەيدىكەنمىز، تەۋەككۈل قىلىشىمىز كېرەك. ياقسام پىشارمۇ، كۆمسەم پىشارمۇ دەپ ئولتۇرساق ھېچ ئىش ۋۇجۇدقا چىقماس. ئەرزىمەس تۆمۇربۇقا بەگنىڭ قاش ـ قا-پىقىغا قاراپ خورلۇقتا ياشىغۇچە، ئۇمىدىمىزنى ئاللاھقا باغلاپ بىر ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى. ئوردىدا تۆمۇر بەگدىن نارازى بولغۇچىلار يالغۇز بىزلا ئەمەس، خېلى كۆپ مەسلەكداشلىرىمىز بار، خىش قېلىپتىن چىقىپ بولغىچە پۇختا ھازىرلىق كۆرەيلى.

ـــ بارىكاللا، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ مەنۇنلۇق بە-لەن كۈلۈپ، ـــ ھەر بىر ئىشنىڭ يول بەرگۈچىسى بارىدۇر. سۇلايمان خوجا ھەزرەتلىرى ئېيتقاندەك، ۋاقتى ـ قەرەلى يەتكىچە ئىشلارنى پۇختا قىلغايمىز، سەلتەنەتىمىزنى تۆمۇر بەگدەك قارا نىيەت، نەپسانىيەتچى، ئىشرەتخور، بەتقىلىق زۇلۇم ھامىيلىرىدىن

پاكلاش ئۇچۇن بېلىمىزگە شجائەت كەمرىنى مەھكەم باغلىغايمىز.

ـــ بۇ ئىشلارنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىدا سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئوردىغا قايتىپ كەلمىكى بەكمۇ زۆرۈردۇر، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا ئويچانلىق بىلەن، ـــ ئۇنداق بولمايدىكەن، يالغۇز چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا تايىنىپ مۇڭۈپپەقە-يەتلىك ئىش تەڭرىتەلمەيمىز.

ـــ ئەينى مۇددىئا، ـــ دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، ـــ چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ بۇ تەسەررۇپتىن ئايرىلغىنىغا خېلى يىللار بولدى، ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭمۇ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. دېمەك، ئۇنىڭ ئاۋام ئارىسىدا ھېچقانداق تەسىرى يوقتۇر، ئەمما سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ بولسا ھۆرمەت ـ تەسىرى خان ئالىيلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن كۆمەكلىشىلەسەك ئىشلىرىمىزنىڭ بىر باشقا چىقىشىدا ئۇمىد چوڭ بولاتتى.

ـــ خاتىرجەم بولۇڭشىلا، كەمىنىلىرىنىڭ كالتە پەمچە سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ قۇتلۇق تۇيۇ مەرىكىسىگە كەلمەي قويمايدۇ، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا.

ـــ خان ئالىيلىرى تويغا ئالدىراۋاتىدۇ. بۇ قارا قىشتا قەشقەردىن ئاستانىگە كەلمىكى تەسكە چۈشەرمىكىن؟

ـــ ئىشقىلىپ تويغا ئۈلگۈرۈپ كېلەلمىسە، تويدىن كېيىن بولسىمۇ ھامان كېلىدۇ. تەكلىپىم ھەربىرلىرىگە ماقۇل كەلسە، ھازىرچە بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرماي، چوڭ خانزادىنىڭ دېرىكىنى قىلايلى.

ـــ چوڭ خانزادە ھازىر نەدىدۇر؟

ـــ ئاڭلىشىمچە چوڭ خانزادە سەمەرقەنتكە بارغاندىن كېيىن مىرزا ئۈلۈغبەگ ئۇنى ھىراتقا ـــ ئاتىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتكەنمىش، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ـــ مەنىڭچە، چوڭ خانزادىنى ئاگال تۇركىستاندىكى ۋالىدەسى خانىش دۆلەتسۇلتان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىدىن دېرەكلەيلى، چوڭ خانزا-

دە نەدىلا بولمىسۇن ۋالىدەسى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدىغانلىقى ئېنىق.

ـــ ئول دەرگاھقا ئەۋەتىدىغانغا ئىشەنچلىك ئادەملىرى بارمۇ؟

ـــ خاتىرجەم بولسۇنلار، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، ـــ ئۆز پەرزەنتىمىزدىنمۇ چارە ساداقەتمەن مەھرەملىرىمىز بار، بۇ ئىشنى شۇلارغا تاپشۇرىمەن.

ـــ ئاللاھ ئىگەم ئىشلىرىمىزنى ئوڭۇشلۇق قىلىپ، مەقسەت ـ مۇددىئالىرىمىزغا يەتكۈزەر.

ئۇلار دۇئا قىلىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

41

قەشقەر.

سۆگەتلەر چوكانتال بولۇپ، ئۆرۈكلەر چېچەكلەپ، ھاۋا ئوبدانلا ئىللىپ قالغانىدى. ئەمىر مەھكىمىسىنىڭ ئارا ھويلىسىدىكى ئۆرۈكلۈك باغدا ئۆزى يالغۇز ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ يۈرگەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئاللىنېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىۋاتقانلىقىنى ياكى چېچەك سەيلىسى قىلىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. چاچ ـ ساقاللىرىغا خېلىلا ئاق كىرىپ قالغان بۇ بۇيۇك سەركەردىنىڭ چىنارداك بەستى بىرئاز مۇكچىيىپ قالغان بولۇپ، ئۇ شۇنداقلا قارىغان كىشىگە يەلكىسىدە غايەت ئېغىر بىر يۈكنى تەنھا كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. ھەئە، شۇ تاپتا ئۇنىڭ غۇچچىدە چېچەكلەپ باغنى ھالرىڭ تۇسكە كىرگۈزگەن ئۆرۈك، بادام چېچەكلىرىدىن زوق ئالغۇدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى. چۆرىسىگە قورۇق چۈشۈپ بىرئاز قىسىلىپ قالغان بۇركۇت كۆزلىرى ئاللىقاياقلارغىدۇر مەقسەتسىز تىكىلەتتى، سۈت رەڭ خوتەن

قەغەزگە يېزىلغان بىر پارچە خەت تۆگە تاپىنىدەك يوغان ئالىقاڭ-لىرىدا مەجبۇرىي كەتكەندى، كۆز ئالدىدىن يىراق ئۆتمۈشتىكى ھايات مۇساپىسى لىپ ـ لىپ قىلىپ ئۆتەتتى...

ئەنە يۇرىكىگە تۇنجى قېتىم ئىشق ئوتىنى ياققان ئەندىجان گۈزىلى زەينەپ ببىي شايى رومىلى بىلەن يۈزىنى يېرىم يۆگەپ، خۇددى بۇلۇت ئارىسىدىكى تولۇن ئايدەك نازلىق مارىغىنىچە نازۇك قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، ئۇنى يېنىغا شەرەتلەۋاتاتتى.

سەمەرقەنت بىلەن ھىرات ئارىلىقىدىكى تاغ باغرىدا ئەشەد-دىي رەقىبى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ھەمىلە قىلىپ كەلگەن يىرتقۇچ يولۋاس بىلەن تەنھا ئېلىشىۋاتاتتى.

تارىم، لوپ ۋادىسىدىكى توغراقلىقلاردا سۇلتان شىرمۇھەم-مەدخانىڭ لەشكەرلىرىدىن قېچىپ قەدىردان دوستى سۇلتان ئۇ-ۋەيسخان بىلەن مۆكۈنۈپ يۈرەتتى.

تارىم دەرياسى بويىدىكى توغراقلىققا تىكىلگەن چېدىردا سۆ-يۈملۈك مەھبۇبىسى ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن تۇنجى ئاخشامنىڭ شېرىن لەززىتىنى تېتىۋاتاتتى.

بارىكۆل يايلىقىدا ئىسان تايشى باشچىلىقىدىكى موڭغۇل باسقۇنچىلىرىنىڭ بېشىدا ئەجەل قىلىچىنى ئوينىتىۋاتاتتى.

سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ بۇيۇك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان چاغدىكى كارتىنىلار ئېسىگە كېلىشى بىلەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئىچىگە گۇررىدە بىر ئىللىق ئېقىم تارىدى، پەخىرلىك تۇيغۇلاردىن بىرنەچچە دەقىقە ھاياجانلاندى. بىراق، ئۇ-لى ۋادىسىدىكى ئىسان تايشى بىلەن بولغان جەڭ ئېسىگە كېلىشى بىلەن ۋۇجۇددىكى ھاياجان شىپىدە بېسىلىپ قالدى، ئۇنىڭ ئورنىغا كۆڭۈل قەسىرىگە ئازاب بۇلۇتلىرى سايە تاشلىدى. ئاغا-سىنى، قېرىنداشلىرىنى، تەخت ـ سەلتەنەتنى، ئەل ـ يۇرتنى باسقۇنچىلاردىن قوتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن ئىسان تايشىغا ياتلىق بولۇش قارارىغا كەلگەن مەلىكە مەختۇمسۇلۇنىڭ مەردانە قىياپىتى كۆز ئالدىدا قايتا زاھىر بولۇشى بىلەن ۋۇجۇدىنى ئاچچىق ھېسلار

ئىسكەنجىگە ئېلىۋالدى.

«ئاياللار تائىپەسىدىنمۇ ئاشۇنداق ئەر ھىممەتلىك باھادىرلار چىقىدىكەن. ئىسىت، مىڭ يىگىتكە تېگىشكۈسىز قىز ئىدى. ئاللاھ ئىگەم ئۇنىڭ بىلەن قايتا دىدارلىشىشقا نېسىپ قىلارمىكىن؟ ئارىدىن شۇنچە يىل ئۆتۈپتۇ، دەسلىپىدە ئىسان تايشىدىن ئىككى ئوغۇل پەرزەنت يۈزى كۆرگەنلىكىنى ئاڭلىۋىدۇق، كېيىنچە ھېچقانداق خەت ـ خەۋىرى بولمىدى، ئىلگىرى ئۇز سۇلتان مەلىكە ئول سىڭلىسىنىڭ گېپىنى قىلىپ پات ـ پات كۆز يېشى قىلاتتى، ھازىر بالا بىلەن بولۇپ كېتىپ ئانچە تىلغا ئالمايدىغان بولدى. مەندىن يوشۇرۇنچە كۆز يېشى قىلىدىغاندۇ بىلكىم، قېيىنئانام سۇلتان خاتۇننىڭ ۋۇجۇدىدىكى قەيسەرلىك مەختۇمسۇلۇ خېنىمغا جۇلتا[1] قاپتىكەنمۇ دەيمەن. مەرھۇم جەننەتمەكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ئول سۆيۈملۈك سىڭلىسىنى قالماق خانىغا بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ بىر ئۆمۇر ئازابلاندى، ئۆزىنى كەچۈرەلمىدى، گۇناھلىق ئىش قىلىپ قويغاندەك، ئاغىلىق مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلالمىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، كۇنلىرىنى خىجىللىق ئىلكىدە ئۆتكۈزگەنىدى...»

سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئېسىگە ئېلىش بىلەن سەيىدئەلى ئالپىنىڭ ۋۇجۇدىنى كۇچلۇك قايغۇ ـ ھەسرەت چىرمىۋالدى.

«ئاشۇ چاغدا ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا خان ئالىيلىرى بىلەن بىللە بارسام بوپتىكەن، تۇمۇداپ قېلىش دېگەن قانچىلىك كېسەل ئىدى ئۇ، مەپىدە ئولتۇرۇۋالسام يول بويى تېۋىپلارنىڭ دوربىسىنى ئىچىپ ساقىيىپ كېتەر بولغىيدىم. تۇرپاندا قېيىقالسىلا دېسە، پەرماننىي يىرالماي ماقۇل دەپتىمەن، خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا سەركەشلىك قىلغان بولسام، يامىنى كەلسە مەندىن رەنجىپ قالار ئىدى شۇ، تەقدىر ـ ئىرادە شۇنداقكەنمۇ دەيمەن، ئەجەب ياش كېتىپ قالدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ھېلىمۇ مەندىن خاپا يۇرەمدىغاندۇ؟ ئاشۇ چاغدا نېمىشقىمۇ شۇنچىۋالا شەخسىيەتچىلىك

① جۇلتا ـــ ئۇدۇم، ئېرسىيەت.

قىلغان بولغىيدىم، تەختتە كۈنتۈرا خانىشتىن تۇغۇلغان خانىزادە ئولتۇرسا نېمە بولدى، دۆلەتسۈلتان خانىشتىن تۇغۇلغان خانىزادە ئولتۇرسا نىم بولدى، ھەر ئىككىلىسى مەرھۇم جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ پۇشتى ـ پەرزەنتى، يۈرەك پارىسى ئىدىغۇ؟...»

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كۆز ئالدىغا سۈلتان ئۇۋەيسخان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، قايسى خانزادىنى خان قىلىپ تىكلەش ھەققىدە ئوردىدا يۈز بەرگەن تالاش ـ تارتىش كېلىشى بىلەن ۋۇجۇدىنى كۈچلۈك خىجالەت، نومۇس تۇيغۇلىرى چىرمىۋالدى، شۇ چاغدا دۆلەتسۈلتان خانىشىنىڭ شاھنىشىندىن چىقىپ كېتىۋېتىپ لاپپىدە قارىغان قىياپىتىنى ھەرگىزمۇ ئۇنتۇيالمايتتى. خانىش ئاشۇ چاغدا نېمە مەقسەتتە ئاشۇنداق قارىغان بولغىيتتى؟ نېمە دېمەكچى بولغىيتتى؟ بەلكىم تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ ھېچكىمگە مەڭگۈ باقمۇھنده ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ قويغۇسى كەلگەن بولغىيتتى. شۇنداق، خانىشنىڭ ئاشۇ بىر دەقىقە قاراشلىرىدا ئۆكۈنۈشمۇ، نەپرەتمۇ، مەسخىرىمۇ، يارىتماسلىقمۇ، ئېسىلزادىلەرگە خاس غۇرۇرمۇ بار ئىدى. قارىماققا يېڭىلگەندەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئايالالارغا خاس جاسارىتى بىلەن سەييىدئەلى ئالپىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغان، مۇزلاپ كەتكەن ۋىجدانىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ ئۇلگۈرگەنىدى. مانا، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ۋىجدانى تا ھازىرغىچە ئاشۇ ئوتتا كۆيۈۋاتىدۇ، ئازابلىنىۋاتىدۇ. راست، شۇ چاغدا ئۇ كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ نېمىگە ئېرىشمەكچى بولغىيتتى؟ سەييىدئەلى ئالپ يېقىندىن بېرى ئۆزىدىن نەچچە يۈز قېتىملاپ سورىغان بۇ سوئالىغا قايىل قىلارلىق جاۋاب تاپالمىدى. شۇ چاغدا شەخسىيەتچىلىك، جەمەتداشلىق تۇيغۇلىرىنىڭ غالىب كەلگەنلىكىگە ئىقرار بولدى. مانا، ئىسان بۇغاخاننىمۇ تەختتە ئولتۇرغۇزدى، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگدىن تارتىۋېلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ، مەرھۇم خانىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەملگە ئاشۇردى. شۇندىن بۇيان قەشقەردە مىدىرلىماي تۇرۇۋاتىدۇ، دەسلەپتە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قايتا

لەشكەر تارتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇ-
رۇش خىيالىغا كەلگەندى، كېيىن مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ھېچقانداق
شەپە بولمىدى. سەمەرقەنتكە ئەھۋال ئىگىلەشكە ئەۋەتكەن ئايغاق-
چىلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانا قۇرۇش، ئىلىم تەھسىل
قىلىش، پات ـ پات غوۋغا كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىشان شەيخ نىزامىد-
دىن خامۇش باشچىلىقىدىكى تەرىقەت كۆچلىرىگە تاقابىل تۇرۇش
بىلەن بولۇپ، بۇ يېقىندا قەشقەرگە لەشكەر تارتىش خىيالىنىڭ
يوقلۇقىنى بىلىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاللىقاچان قەشقەرگە
مېھرى چۈشۈپ قالغانىدى، ئۇ ۋۇجۇدىدا پەيدا بولغان بۇ خىل مې-
ھىرنى دادىسىنىڭ ئۇزۇن مەزگىل قەشقەردە ئەمىرلىك قىلىپ
تۇرغانلىقىدىن ياكى بولمىسا بۇ قەدىمىي سەلتەنەتلىك يۇرتقا ئا-
تا ـ بوۋىلىرىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەنلىكىدىن بولسا كې-
رەك، دەپ چۈشىنەتتى. ئەمەلىيەتتە، سەييىدئەلى ئالپىنى كىچە-
كىدىن يېنىدىن ئايرىماي ئۆز تەربىيەسىگە ئالغان بوۋىسى ئۇ-
لۇسبېگى خۇدايداد ئۇنىڭغا قەشقەر ھەققىدە نۇرغۇن قېتىم سۆز-
لەپ بەرگەنىدى. خوجا شەرىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەرنى مىرزا
ئۇلۇغبەگكە ئىككى قوللاپ تۇتقاندا، بۇ قەدىمىي شەھەردىن ئايرى-
لىپ قالغىنىغا ئەڭ ئېچىنغان كىشىمۇ ئاشۇ بوۋىسى ـــ ئۇلۇس-
بېگى خۇدايداد ئىدى. بوۋىسىنىڭ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇچۇن
قانچىلىك تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى ئۇ ئوبدان بىلەتتى.
ئەپسۇس، ئۇ پېشقەدەم ئەمىرگە قەشقەرنىڭ ئۆز ئىگىلىرىنىڭ قو-
لىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈش نېسىپ بولمىدى.

سەييىدئەلى ئالپ دادىسىدىن بەكرەك بوۋىسىنى سېغىناتتى،
ئۇنىڭ سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ئىجازەت بەرمەسلىكىدىن ئەنسە-
رەپ، ھەج قىلىش ئۇچۇن ھېچكىمگە تۇيدۇرماي ئىككى ھەرەمگە
كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن بوۋىسى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم
دىدارلىشىپ، خوشلىشالمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىناتتى. ئۇ قەش-
قەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن بوۋىسىنىڭ دېرىكىنى ئىلىش
ئۇچۇن مەككە ـ مەدىنىگە ئىككى قېتىم چاپارمەن ماڭغۇزدى. ھە-

ئە، ئىككىنچى قېتىم كەتكەن چاپارمەن بوۋىسىنىڭ ساداقەتمەن نۆكىرى قاناتبەگنى بىللە ئېلىپ كەلدى. قاناتبەگ ئۇنىڭغا ئۇ ـ لۇسبېگى خۇدايدادنىڭ مەككىدە قازا قىلغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈز ـ دى ـ دە، يەنە مەككىگە قايتىشقا ئالدىرىدى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قەشقەردە تۇرۇپ قېلىش تەكلىپىنى سىلىقلا رەت قىلدى: «مېنىڭ تىرىكىمۇ، ئۆلۈكۈممۇ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىگە ھەمراھ بولـ ـ دۇ، مېنى قەشقەردە قېپقېلىشقا دەۋەت قىلمىسىلا، ئاللاھ خالىسا مەككە ـ مۇكەررەمنى بىر ئۆمۈر تاۋاپ قىلغاچ جەننەتماكان ئۇ ـ لۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ مەقبەرىسىدىن خەۋەر ئالغايمەن» دېدى. سەييىدئەلى ئالپ بۇ ساداقەتمەن، ۋاپادار يىگىتىنىڭ بەرگەن جاۋا ـ بىدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇنى باغرىغا بېسىپ تۇرۇپ ھۆركـ ـ رەپ يىغلىۋەتتى ۋە يېتەرلىك خەج ـ خىراجەت بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەييىدئەلى ئالپ چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىمنىڭ قايتا ـ قايتا دەۋەت قىلىشى بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كېتىش قارا ـ رىغىمۇ كەلگەنىدى. ئويلىمىغان يەردىن سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەينىلەپ يارلىق چۈشۈر ـ دى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ تۇرپانغا قايتىپ كېتىش ئۇمىدى يوققا چىقتى. ئەمدى ئۇ ئۆزى خالىغانچە قەشقەردىن كېتەلمەيتتى، بۇ ـ نىڭ ئۈچۈن خان يارلىق چۈشۈرۈشى كېرەك ئىدى. ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن بىبى ئايەتخېنىم تۇرپانغا كېتىش نىيىتىدىن يا ـ نمىغانىدى. سەييىدئەلى ئالپ ئىلاجسىز تۇرپانغا قايتىش توغرۇلۇق سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئىلتىماس سۇنۇش قارارىغا كەلدى. دەل شۇ پەيتتە خوتەن، چەرچەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسىدا ئارقىمۇئارقىدىن توپىلاڭ يۈز بەردى. بۇ توپىلاڭلارنى تىنچىتىش ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرى بولغان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى. ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئاشۇ تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىش بىلەن ئۆتتۈپ كەتتى. ھەئە، ئۇ ئوردىدىن ئانچە ۋايىم يەپ كەتمىدى. سۇلتان

ئىسان بۇغاخان تېخى كىچىك بولغىنى بىلەن قېشىدا سەييىدئەلى ئالپىنىڭ تاغىسى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ساداقەتمەن، تەدبىرلىك ئە- مىرى سۈپۈرگە مىرزا بار ئىدى. شۇ سەۋەبلىك سەييىدئەلى ئالىپ ئوردا، سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئانچە باش قاتۇرۇپ كەتمىگەنىدى. بىراق، كېيىنكى ۋاقىتلاردا تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن قارا- دۇۋان ئەمىرى سۈپۈرگە مىرزىنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن رەنجىپ، تۆمۈربۇقا بەگنى يامانلاپ يوللىغان شەخسىي مەكتۇپلە- رى كېلىشكە باشلىدى. لېكىن ئۇ «سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئا- لىيلىرى ئەمدى چوڭ بولۇپ قالدى، ئۆز ئالدىغا سەلتەنەت ئىش- لىرىنى بېجىرىدىغان ۋاقتى يەتتى، ئۇنى يەنىلا بالا چاغلاپ سەلتە- نەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىغا ئارىلىشىۋالماسلىق كېرەك، مۇشۇنداق قىلىپ يۈرۈپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا پىشىۋۇن، بىزمۇ بىر ئۆمۇر خان ئالىيلىرىنى پەپلەپ، ئەقىل كۆرسىتىپ ئۆتەل- مەيمىز، تاغام بىلەن سۈپۈرگە مىرزا بۇ تەرىپىنى چۈشەنسە ياخشى بولاتتى. بەلكىم سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى تۆمۈربۇقا بەگ قاتارلىق بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ تەكلىپ ـ تەۋسىيىلىرىگە ھۆرمەت قىلغان، قوللىغان بولسا، تاغام بىلەن سۈپۈرگە مىرزا ئۆزلىرىنى خانىنىڭ ئالدىدا ئەتىۋارسىز قالغاندەك، خانىغا ھامىي بولۇشتىن قېيقالغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بالا جېنىدا چوڭ بولۇپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا چىقماس بو- لۇۋالسا، ھە دېسە ئويۇن ئويناش ئۈچۈن تالاغا قاچسا، يېڭىدىن تۇتقان دوستلىرى بىلەن بولۇپ كەتسە، ئاتا ـ ئانا بولغۇچى بالە- سى ئۆزىدىن يىراقلىشىپ قالغاندەك، ئۆزلىرىنىڭ بالىلىرىغا كېرىكى قالمىغاندەك، يېڭى تاپقان دوستلىرى بالىسىنى يامان يولغا باشلايدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ رەنجىيدۇ، ئەندىشە قىلىدۇ. تاغام بىلەن سۈپۈرگە مىرزىنىڭ رەنجىشىمۇ دەل شۇنىڭغا ئوخ- شايدۇ، ئۇلار ئاستا ـ ئاستا توغرا چۈشىنىپ قالۇر. سۇلتان ئە- سان بۇغاخان ئالىيلىرى تۆمۈربۇقا بەگكە ئوخشاش بىر قىسىم

ياش ئەمىرلەرنى ئەتىۋارلىغىنىڭ، ئۇلار بىلەن يېقىن ئۆتكىنىڭ زىيىنى يوق، سەلتەنەت ئىشلىرىدا ھامان ئىشەنچلىك، سادا قەتمەن ئەمىرلەرگە تايىنىدىغان گەپ» دەپ ئويلاپ، ئۇلارنىڭ مەكتۇپلىرىغا ئېتىبارسىز قارىدى. قېينىئانىسى سۇلتان خاتۇنىڭ دەرھال ئوردىغا قايتىپ كېلىشى ھەققىدە يوللىغان مەكتۇبىنى بولسا ئۆزىنى تۇرپانغا قايتىشقا زورلاۋىرىشكە يۈزى چىدىمىغان چوڭ ئاغچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئانىسىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇنى ئانىسى ئارقىلىق تۇرپانغا قايتىشقا كۆندۇرۇش ئۈچۈن ئويلاپ تاپقان ئامالى بولسا كېرەك، دەپ چۈشەنگەنىدى.

لېكىن ئۇ بۇگۈن قولىغا تەگكەن مەكتۇبىنى كۆرۈپ بىردىنلا چۆچۈپ قالدى. مەكتۇبىنى قېينىئانىسى سۇلتان خاتۇن ئۆز قولى بىلەن يازغان، تاغىسى ئۇلۇسبەگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سۈ پۈرگە مىرزا ئالاھىدە ئىمزا قويغانىدى. بۇنى ئادەتتىكى بىر مەكتۇپ دېگەندىن كۆرە، جىددىي مەلۇمات دېگەن تۇزۇك ئىدى. خەتتە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تۆمۈربۇقا بەگدىن باشقا ھېچكىمنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمايدىغانلىقى، سۈپۈرگە مىرزىنى قارا دۇاننىڭ ئەمىرلىكىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا تۆمۈر بەگنى مەنسەپكە تەيىنلىگەنلىكى، مىرمۇھەممەدشاھنى بولسا يا بوۋا قاتارىدا، ياكى ئۇلۇسبەگى قاتارىدا كۆرمەيدىغانلىقى، ھۆرمەتلىمەيدىغانلىقى، مىسى سۇلتان خاتۇن قەسرىگىمۇ ئايلاپ ئايلاپ باسمايدىغانلىقى، ئىككى دۇاننىڭ ئەمىرلىكىنى قولىغا ئېلىۋالغان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ خان ئالىيلىرىنىڭ نامىدا ئۆز يېقىنلىرىنى خالىغانچە مەنسەپكە قويىدىغانلىقى، ئوردىدا مەنسەپ سېتىش، پارا ئېلىشنىڭ ئەدەپ كەتكەنلىكى، بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن، ئوردىدىن كۆڭلى سوۋۇپ كەتكەنلىكى، ئەڭ مۇھىمى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بوۋا، مومىلىرىنىڭ، ئەمىرلىرىنىڭ نەسەھەتىگە قۇلاق سالماي، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنمەكچى بولغانلىقى، توي كۇنىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقى، مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ئوردىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئەل ـ يۇرتتا چوڭ غوۋغا

چىقىدىغانلىقى، ھېلىمۇ يۇرت ـ يۇرتلاردىن ئاستانىگە ئەرز ـ داد ئېيتىپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتقانلىقى، ئىككى دىۋاننىڭ ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالغان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئوردىـ نى تىزگىنلەپ، ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايۋاتقانلىقى تەپسىلىي يېزىلغانىدى.

خەتنى ئوقۇپ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كۆڭلى تولمۇ غەش بولدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ تويدىن ئىبارەت مۇشۇنداق چوڭ ئىشنىمۇ ئۆزىگە خەۋەر قىلمىغانلىقىدىن رەنجىدى. ھېسابلاپ كۆرۈۋېدى، خەتتە خانىنىڭ توي قىلىش ئېھتىمالى بار دەپ يېزىلـ غان ۋاقتىتىن ئاللىقاچان بىر ئاي ئېشىپ كەتكەنلىكىنى بىلدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان راستتىنلا ئاشۇ مۆھلەتتە توي قىلغان بولسا، تۆمۈربۇقا بەگ بۇ چاغقا ئاللىقاچان ئۇنىڭغا قېيىنئاتا بولۇپ بولغان، ئوردىدىكى ئەڭ ھۆرمەتلىك مەرتىۋە ـ ئاتاققا ئېرىشىپ بولغان بولاتتى.

سەييىدئەلى ئالپ گۆدەك ئىسان بۇغاخاننى ئوردىدا يالغۇز تاشلاپ قويغىنىغا تۇنجى قېتىم پۇشايمان قىلدى. ئۆزىنى خانىنىڭ نېمە ئۈچۈن ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمرلىكىگە تەينىلەپ تۇيۇقسىز يارلىق چۈشۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئازراق چۈشەنگەندەك بولـ دى.

«ئەزەل ـ ئەزەلدىن سەلتەنەتمەزدە ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەـ مىرلىكى دەيدىغان مەنسەپ يوق ئىدى. ئوردا ماڭلايسۆيە ئەمىر مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ باش ئەمىر قويمىسىمۇ، ماڭلايسۆيە تەۋەسىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى ئوخشاشلا بۇ يۇرتلارنى ساداقەتمەنلىك بىلەن باشقۇرۇپ، ئوردىغا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج ـ خىراجەتلەرنى ۋاقتى ـ قەرەلدە يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرغان ئەمەسمىدى، نامدا ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرى بولغىنىم بىلەن، ئەمەلىيەتتە قەشقەرنىڭلا ھەقىقىي ئەمىرى بولۇپ كەلدىم. باشقا ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرىدىن پەرقلىنىدىغان يېرىم ـــ قولۇمدا بىر تۇمەن خان لەشكىرى بار، ماڭلايسۆيە تەۋەسىدىكى ۋىلايەتلەر ـ

نىڭ ئەمىرلىرىنى يەنىلا ئوردا تەيىنلەيدۇ، مېنىڭ ئۇلارنى مەن-سەپتىن قالدۇرۇش، تەيىنلەش ھوقۇقۇم يوق. نەچچە يىلدىن بېرى ئۇلار مېنى ئوردا لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىرى، ئەمىر كەبىر دەپ بىلگەنلىكى ئۈچۈنلا لەشكىرىي ئىشلاردا ھۆكۈمۈمگە ئىتائەت قى-لىپ، ھۆرمەت كۆرسىتىپ كەلدى. ھە، ئۆتكەن يىلى كۈزدە يار-كەنت ئەمىرى مۇستاپا مىرزىنىڭ: «ھەزرەتلىرى قەشقەرنىڭ ئە-مىرلىكىنى ئىشەنچلىك بىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ يەنىلا ئوردىغا قايتقانلىرى، لەشكىرىي دىۋاننى قوللىرىغا ئېلىپ، خان ئالىيلە-رىنىڭ يېنىدا ئەمىر كەبىرلىك مەرتىۋىلىرىنى جارى قىلدۇرغا-لىرى ئۆزەل ئىدى، دېگىنى بىكار ئەمەسكەن ـ دە. شۇ چاغدا نې-مىشقا بۇنداق دەيدىغاندۇ دەپ كۆڭلۈمگە كەلگەن بولسىمۇ، گېپ-نىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى خىيال قىلمىغان، مۇددىئاسىنى ئىچكىرىلەپ بىلىپ باقمىغان ئىكەنمەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئوردىدىكى ئىشلاردىن مەنلا خەۋەرسىز يۈرگەن ئوخشىمامدىمەن؟ ئەجەبا، خان ئالىيلىرى نامىدا پات ـ پات كېلىپ تۇرىدىغان ئوردا ئىشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى قانداق چۈشەنسەم بولۇر؟ ئول مەلۇماتلار راستتىنلا خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن يوللانغان بولغىيمىدى؟ ياكى تۆمۈربۇقا بەگ مېنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن خان ئالىيلىرىنىڭ نامىدا يوللىغان بولغىيمىدى، ئەسلىدىغۇ خان ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئەمىرگە ئوردا ئىشلىرىدىن مەلۇمات يوللاش مەجبۇرىيىتى يوق ئىدى. مەلۇمات يوللاش توغرا كەلسە قارا دىۋان يوللايتتى. ھە راست، مەكتۇپقا يېزىلىشچە، سۈيۈرگە مىرزا قارا دىۋاننىڭ ئەمىرلىكىدىن ئاللىقاچان قالدۇرۇ-لۇپتىكەن ئەمەسمۇ؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئويۇنى ئىكەن ـ دە، ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ساداقىتىگە چەكسىز ئىشە-نىپ، ئاستانىگە ئايغاقچى ئەۋەتىشتىن، خان ئالىيلىرىنىڭ ئەھۋا-لىنى خۇپيانە تىڭ ـ تىكلاشتىن ھايا قىلىپتىمەن، ئۆزۈمدىن ئۆتۈپتۇ، سۈيۈرگە مىرزا جانابلىرى نېمىشقا بۇ ئەھۋالنى ئوچۇق يازمىدىكىنە؟ ھەي... بۇ ئەمىرنىڭ ئېھتىياتچانلىقىنى كۆرمەمدە-

غان، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بىلەن ئوتتۇرامدا زىددىـ يەت پەيدا بولۇپ قېلىشىدىن، يوللىغان مەلۇماتىغا ئىشەنمەسلىـ كىمدىن ۋايىم يېگەن چېغى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ يوللىغان مەكتۇپىـ نى نېمىشقا تەپسىلىيرەك كۆرمىگەندىمەن، نېمىشقا ئېتىبارسىز قارىغاندىمەن، ئاشۇ يۇپۇتۇپ دېگەن گەپلىرىنىڭ تېگىدە گەپ بارـ ىكەن ئەمەسمۇ؟ ئەھۋال بۇ دەرىجىگە يەتكەندە، دەرھال ئاستانىگە قايتسام قانداق بولۇر؟ توختا، تۆمۈربۇقا بەگ خان ئالىيلىرىغا قېينىئاتا بولۇپ قالغان بولسا بۇ چاغقا جىم ياتمىدى، ئالدىراپ ـ تېنەپ بارغىنىم بىلەن ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماسلىقىم، ھەتتا خان ئالىيلىرى بىلەن زىتلىشىپ، ئوتتۇرىمىزدا ئىختىلاپ پەيدا قىلىپ قويۇشۇم مۇمكىن. ئەگەر شۇنداقلا بولىدىغان بولسا بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. مەن باشتىلا تۆـ مۈربۇقا بەگكە بەكلا ئىشىنىپ، سەل قاراپتىمەن، باشقىچىرەك بىر ئامال تاپاي، ئۆزۈم تۇرپانغا بارماي، خان ئالىيلىرىنى بۇيانغا كەلتۈرۈشنىڭ بىرەر ئامالى بولماسمۇ؟ مەسىلەن، ئاستانىنى كۆـ چۈرۈش دېگەندەك، پايتەخت قىلىشقا تۇرپاندىن ئاقسۇ، قەشقەر ياكى ياركەنت ئەڭ مۇۋاپىق ئىدى. خان ئالىيلىرى ئاستانىنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە ماقۇل بولسا، ئوردىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ تەـ سىرىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالماق ئاسانغا چۈشەتتى...»

ئاستانىنى يۆتكەش سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كاللىسىغا ھازىرلا كەلگەن خىيال ئەمەس ئىدى. ئۇ ماڭلايسۆيەدە باش ئەمىر بولۇپ تۇرغان ئون يىلدىن بېرى تەۋەلىكىدىكى ھەر قايسى ۋىلايەتلەرگە ئاز دېگەندە بىر قېتىمدىن، كۆپ دېگەندە ئۈچ ـ تۆت قېتىمدىن بارغان، نەچچە ئايلاپ تۇرغانىدى. تۇرپان بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنتنىڭ سۇ، ھاۋا، تۇپراق شارائىتىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ شەـ ھەرلەردىن بىرىنى تاللاپ موغۇلىستانىنىڭ ئاستانىسى قىلىش خىيالىغا كەلگەنىدى. ئەگەر خوتەن، چەرچەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسىدا توپىلاڭ بولمىغان بولسا، بۇندىن ئىككى ـ ئۈچ يىل بۇرۇنلا تۇرـ پانغا بېرىپ بۇ خىيالىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا، تاغىسى ئۇـ

لۇسىبگى مىرمۇھەممەدشاھقا، قىيىنئانىسى سۇلتان خاتۇنغا ھەمدە ئوردىدىكى بارلىق ئەمىرلەرگە ئىيتقان، ھەتتا ئۇلارنى قا- يىل قىلغان بولاتتى. ئۇ چاغلاردا تۆمۈربۇقا بەگنىڭ تېخى ئور- دىدا، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئالدىدا بۇنچە چوڭ تەسىرى يوق ئىدى، ئانچە ـ مۇنچە تەسىرى بار دېگەندىمۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ گېپىنى يىرالمايتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ سەييىدئەلى ئالپ- نىڭ ئاغزىغا قارايتتى. ھازىر بولسا بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارماق ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى. ئەمدىلىكتە سەييىدئەلى ئالپ ئاستانە- نى يۆتكەش ئۈچۈن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى، تاغىسى ـــ ئۇلۇس- بېگى مىرمۇھەممەدشاھنى، قىيىنئانىسى سۇلتان خاتۇننى ئە- مەس، ئوردىدىكى مۇھىم ھوقۇقلارنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغان خان- نىڭ قىيىنئاتىسى بولمىش تۆمۈربۇقا بەگنى قايىل قىلىشى كې- رەك ئىدى.

سەييىدئەلى ئالپنىڭ بۇگۈنكى كۈندە ئاشۇ چۈپرەندە ئەمىر- نىڭ ئاغزىغا قارايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئىچى ئاچچىق بولۇپ كەتتى. ئەجەبا ئۇ مۇشۇنداق ئاقىۋەتكە قېلىش ئۈ- چۈن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى رەنجىتىكەن، چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تاجۇ تەختتىن مەھرۇم قىلغان، ھاياتىنىڭ خەۋپىكە ئۇچرىشىغا قارىماي، ئېغىر ئاياغ ئايالى بىلەن كارى بولماي، قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جەڭ قىلغان بولغىيمىدى؟ ئا- شۇنچىۋالا تۆلىگەن بەدەللىرىنىڭ مۇكاپاتى مۇشۇ بولدىمۇ ئەمدى؟ سەييىدئەلى ئالپنىڭ دەرھال تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ بارغۇسى، مۇناپىق ئەمىر تۆمۈربۇقا بەگنى تۇتۇپ ياساقتا تارتىپ، قىلغان تەپرىقىچىلىكىنى بۇرنىدىن بۇلاق قىلىپ چىقارغۇسى كەلدى. لې- كىن قولىدا تۇزۇك لەشكەرنىڭ يوقلۇقىنى، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ بولسا ئوردىنى ئالقىنىغا ئېلىۋالغانلىقىنى، سۇلتان ئىسان بۇ- غاخاننىڭ بولسا ئۆزىنى ئەمەس، تۆمۈربۇقا بەگنى قوللايدىغانلە- قىنى ئېسىگە ئېلىپ نېيىتىدىن يېنىشقا، ئاچچىقىغا ھاي بېرىش- كە مەجبۇر بولدى. ھەئە، ئۇ يەڭگىلتەكلىك قىلسا بولمايتتى،

ئىچكى قىسىمدا قىرغىنچىلىق يۈز بەرسە ئەل ـ يۇرتتا مۇقىم ـ سىزلىق كېلىپ چىقاتتى، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەر باشباشتاقلىق قىلاتتى، يامىنغا كەلسە سەلتەنەت پارچىلانغانىنى ئاز دەپ ئۆزى خانغا ئاسىيلىق قىلدى دېگەن بەتنامغا قالاتتى.

«سەۋر قىلماق كېرەك، سەۋر قىلساڭ غوربدىن ھالگا[1] پەيدا بولىدۇ، دەپتىكەن ئاتا ـ بوۋىلار. قارامۇلۇق قىلماي ئەقىل بىلەن، تەدبىر بىلەن ئىش كۆرەي. تۆمۈربۇقا بەگ ئاللىقاچان خان ئالىيلىرىغا قەيسىنئاتا بولۇپ بولدى. ئۇ ئاشۇ شېرىن كۈنلىرىنىڭ تەمىنى تېتىغاچ تۇرسۇن، ئۇنى چۆچۈتۈپ قويماسلىق كېرەك. ئوردىكى باشقا ئەمىرلەرنىڭ ئوي ـ خىيالى قانداقراقكەن؟ ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ، جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا، ئاستانە قازىكالانى[2] سۇلايمان خوجا، يەنە تېخى ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزا... قاتارلىق بەگلەر ۋىجدانلىق كىشىلەر ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قوينىغا ئاتىمىغاندۇ؟ شۇلارغا ئىشەنسەم قانداق بولۇر؟ تولا غەم قىلماي، ئاگاھ ئۇلار بىلەن خۇپيانە ئالاقىلىشىپ كۆرەي، ئوي ـ خىيالىمىز بىر يەردىن چىقىپ قالسا، مەن بىلەن كۆمەكلىشىشكە رايى بارسا، مۇڭاپىق چارە ـ ئامال ئىزدەيلى، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئەدىپىنى تۇيدۇرماي بېرەيلى، ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولۇپ، مۇددىئايىمىز ئەمەلگە ئېشىپ قالسا، ئاستانىنى كۆچۈرۈپ كېلەرمىز. ئول چاغدا خان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدىن نېرى بولماي، سەلتەنەتكە مۇلازىملىق قىلارمەن. ئەسلىدىمۇ گۆدەك، تەنتەك خانىنى ئوردىدا ئۇنداق يالغۇز تاشلاپ قويمايدىغان گەپكەن...»

ـــ بۇ يەردە يالغۇز خىيال سۈرۈپ قاپتىلىغۇ ئاتا؟

ئوغلى سانىز مىرزىنىڭ ئاۋازى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى. ئون ـ ئون بىر ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان سانىز مىرزىنىڭ چىرايىلا ئەمەس، بوي ـ بەستىمۇ دادىسىنى

① ھالگا ـــ ھالۇا (تۈرپان شېۋىسى).
② قازىكالان ـــ باش قازى.

تارتقان بولۇپ، قارىماققا ئون تۆت ـ ئون بەش ياشلىق يىگىتلەر-دەك كۆرۈنەتتى.

ـــ ئىشلىرى بارمىدى ئوغلۇم؟

ـــ تۇنۇگۈن كۆكلەم پەسلى ئاخىرلىشىپ بولغىچە بىر قېتىم ئوۋغا ئەپچىقمەن دېگەنىدىلىغۇ ؟

سەييىدئەلى ئالىپ تۇنۇگۈن ئوغلىغا ئوۋغا ئەپچىقىشقا ۋەدە بېرىپ قويغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ كۈلۈمسىرىدى.

ـــ خاتىرجەم بولسىلا، ئوۋغا چوقۇم چىقىمىز، ھە، مەدرەسە ئەتكە[1]لىرىدىن تەلىم ئالماي بۇ يەرگە كېلىۋاپتىلىغۇ؟

ـــ ۋالىدەم سىلىنى تاماققا كېلەمدىكىن، سوراپ باقسىلا، دېگەنىدى.

خېلىدىن بېرى چوڭ ئاغىچا ئۈز سۆلىتان خېنىمدىن ئۇسۇل ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى بولۇۋالغان كىچىك ئاغىچا ببى ئايەتخېنىم ھە دېسىلا ئوغلى سانىز مىرزا ئارقىلىق سەييىدئەلى ئالپنى ئۆزىنىڭ قەسىرىگە چاقىرتىۋالىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇگۈنمۇ ئۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ چۈشلۈك تاماققا چوڭ ئاغىچىنىڭ قەسىرىگە كېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئالايىتەن ئوغلىنى ئەۋەتكەنىدى. سەييىدئەلى ئالپ بولسا كىچىك ئاغىچىسىنىڭ بۇ ھىيلە-سىنى بىلمەيتتى.

ـــ يۈرسىلە ئەمىسە، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئوغلىنىڭ دولىسىدىن تۇتۇپ، ـــ ئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا مەدرەسەدە قالغان ئوخشىمامدۇ؟

ـــ بۇرۇنراق قايتقانمىكىن، كۆرمىدىم.

ـــ ئىنىلىرى بىلەن كارىلىرى بولمىسا قانداق بولىدۇ؟ بۇندىن كېيىن ئىنىلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ قويسىلا، ئۇ ئۆزلە بىلەن ئۆينىشقا بەك ئامراق.

ـــ ياق، كىتاب ئوقۇشقا بەكرەك ئامراق، ـــ دېدى سانىز مىرزا بالىلارچە گۆدەكلىك بىلەن، ـــ ماھارەت مەشقى قىلساق

① ئەتكە ـــ ھەم ئۇستاز، ھەم قوغدىغۇچى.

يېڭىلىپ قالسا، ئۇششۇقلۇق قىلىدۇ تېخى.

سەييىدئەلى ئالپ ئوغلىنىڭ جاۋابىدىن ھۇزۇرلىنىپ كۈلدى.

ـــ ئۆزلە ئاغا بولغاندىكىن يول قويسىلا، ئۆتكەندە كامانداز ـ لىقتا بەسلىشىپ يېڭىلىپ قاپتىكەنلا، پۇتۇشكەن نەرسىنى بەر ـ مەپتىلىغۇ؟

سانىز مىرزا خىجىل بولۇپ قىزاردى:

ـــ ئۇمۇ بىر قېتىم ۋەدىسىدە تۇرمىغان، شۇڭا مەنمۇ ۋەدە ـ سىدە تۇرمىسا قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويماي دېدىم. ئەمەلىيەتتە مەنمۇ ئىنىمغا ئامراق، باشقىلارمۇ ئاغا ـ ئىنى بىر قەسىرده تۇرىدىكەن، بىللە يېتىپ قوپىدىكەن، مەنمۇ ئىنىم بىلەن بىللە تۇرسام دەيمەن.

ئوغلىنىڭ ئاخىرقى گەپلىرى سەييىدئەلى ئالپنىڭ يۈرىكـ ـگە بېرىپ تەگدى. ئۇ ئوغلىنىڭ بۇنداق ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى.

ھەئە، سەييىدئەلى ئالپ قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن ئىككى ئاغىچىسىنى ئاقسۇدىن ئەپكېلىۋالغانىدى. ببى ئايەتخىنىم قەش ـ قەرگە كەلگەندىن كېيىن سەييىدئەلى ئالپنىڭ تولا بېشىنى ئاغرىـ ـتىپ، ئوغلىنى چوڭ ئاغىچا ئۇز سۈلتان مەلىكىنىڭ قەسىرىدىن ئۆزىنىڭ قەسىرىگە قايتۇرۇپ كېلىۋالغانىدى. شۇندىن بېرى ئىككى ئەمىرزادە ئىككى قەسىردىكى ئانىلىرىنىڭ قېشىدا تۇرۇۋاتاتتى.

«بۇ تەرىپىنى نېمىشقا ئويلىمىغاندىمەن، ئۇلار ئايرىم ـ ئايـ ـرىم قەسىرده تۇرغاندىن بىر قەسىرده، بىر ئۆيده چوڭ بولسا ياخشى ئەمەسمۇ؟ بىللە يېتىپ ـ قوپۇپ، بىللە غىزالانسا ئاغا ـ ئىنىلىق مېھرى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ، بىر ـ بىرىگە تېخىمۇ ئىجىل بولىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا چوڭ ئاغىچا ئۇز سۈلتان مەلىكىمۇ مۇشۇنداق دەپ، ئىككى بالىنى بىر يەردە باققانىدى. بىراق كىچىك ئاغىچا ببى ئايەتخىنىم ئوغلۇمنى سېغىنىپ كېتىدىكەنمەن، يالغۇز ـ سىراپ قالىدىكەنمەن، ھەممە ئادەمنىڭ بالىسى يېنىدا ئويناپ يۈرسە، مېنىڭلا يوق، دەپ نارازى بولغاچقا، ئانا ـ بالىنى ئايرىـ

ۋەتمەي دېگەن ئىكەنمەن. بۇلارمۇ يېگىت بولۇپ قالاي دېدى، ئەمدى ئانىسىنىڭ ئەتراپىدا پىرقىراپ يۈرۈۋەرمىسۇن، ھەر ئىككىلىسىنى ئانىسىدىن تەكلا ئايرىۋېتەي، ھەرەمنىڭ سىرتىدىن ئايرىم تۇرالغۇ ھازىرلاپ بېرەي. بۇندىن كېيىن ئانىسىنىڭ قېشىدا ئەمەس، ئۇستازلىرىنىڭ قېشىدا جىقراق تۇرسۇن، جەڭگىۋازلىق ماھارىتىگە پىشسۇن...»

ـــ بولىدۇ ئوغلۇم، بۇگۈندىن قالدۇرماي ئىككىلىرىگە ئايرىم تۇرالغۇ تەييارلاپ بېرەي، لېكىن مېنىڭمۇ بىر شەرتىم بار.

ـــ ئېيتسىلا، ـــ دېدى سانىز مىرزا دادىسىنىڭ قانداق شەرت قويىدىغانلىقىغا قىزىقىپ.

ـــ ئايرىم تۇرالغۇدا تۇرغىنىدىن كېيىن ۋالىدەلىرى بىلەن ھەپتىدە بىر قېتىملا كۆرۈشىدىلا، ئۇندىن باشقا ۋاقىتلاردا ئەتكەلىرىنىڭ تەربىيەسىدە بولىدىلا. پات ـ پات لەشكەرگاھقىمۇ ئاپىرىمەن تېخى.

سانىز مىرزىنىڭ كۆزلىرى خۇشاللىقتىن چاقناپ كەتتى.

ـــ بەك ياخشى بولدى، مېنىڭمۇ لەشكەر بولغۇم بار ئىدى.

سەييدئەلى ئالپ «ھازىر كۆلگەنلىرى بىلەن لەشكەرلىكنىڭ جاپاسىنى پات يېقىندا بىلىپ قالىدىلا» دېگەننى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

42

ھىرات.

بۈيۈك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈر زامانىسىدا سېلىنىشقا باشلىغان، شاھرۇخخان دەۋرىگە كەلگەندە ۋايىغا يەتكەن بىر ـ بىردىن ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەر ھىرات شەھرىنى يىراق ۋە مەركـ

زىي ئاسىيادىكى ھەرقانداق شەھەرلەردىن سەلتەنەتلىك، ھەشەمەتـ
لىك، جەلپكار كۆرسىتەتتى. خاقانى سەئىد شاھرۇخخانىنىڭ ئـور ـ
دىسىنى ھەيۋەتلىكلىكى، كۆركەملىكلىكى ۋە ھەشەمەتلىكلىكى
بىلەن ھىرات شەھىرىدىكى ئاشۇ كاتتا ئىمارەتلەرنىڭ گۈلتاجى
دەپىشكە بولاتتى. ئوردىدا چۆرىسىگە ھەرخىل شەكىلدىكى تاش
ياتقۇزۇلغان، لىپمۇلىپ سۇ قاچىلانغان كۆللەر قەدەمدە كۆزگە
چېلىقاتتى. سۇپسۇزۇك سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان ئەگرى ـ
بۇگرى تاش ئېرىقلار بۇ كۆللەرنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ
تۇراتتى. ئېرىق ـ كۆل بويلىرىغا تىكىلگەن شەمشاد، چىنار ۋە
ئاللىقانداق مەنزىرە دەرەخلىرى بۇك ـ باراقسان ئايىنىغان بولۇپ،
كۆللەرنىڭ ئارىلىقىغا ياسالغان تۆت ۋە ئالتە تۇۋرۇكلۇك، گۈلدار
نەقىشلىك، چۆرىسى سالاسۇنلۇق راۋاقلار ئاشۇ كۆككە بوي سوزـ
غان كادىك دەرەخلەرنىڭ ئارىسىدا غىل ـ پال كۆزگە چېلىقاتتى.
راۋاقلار بىلەن راۋاقلارنىڭ ئارىلىقىغا، ئېرىق بويلىرىغا ياسالغان
يوللارنىڭ يېرىمىغا چاسا خىشلار ياتقۇزۇلغان، يېرىمىغا پاكىز
دەريا قۇملىرى تۆكۈلگەن بولۇپ، بۇ قۇملاردا يالاڭئاياغ ماڭسا
بەكمۇ راھەتلىك ئىدى. توز، تۆگە قۇشى، غاز، كەكلىك، بۇغا،
كېيىك، مايمۇن، پىل... قاتارلىق ھايۋانلار دەخلى ـ تەرۇزسىز
بەخىرامان يۈرۈشەتتى. دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىغا قونۇۋالغان
تۇرلۇك قۇشلارنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئوردىنى چاڭ كەلتۈرگەنـ
دى. رەڭمۇرەڭ گۈل بەرگلىرىدە كېپىنەكلەر ئۇسسۇل ئويناتتى.
ئوردىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى پېشايۋانلىق دۇۋانخانىلارنىڭ ئوتـ
تۇرىسىغا جايلاشقان ئۇچ قەۋەتلىك شاھنىشىننىڭ ئالتۇن يالـ
تىلغان ھەيۋەتلىك گۈمبەزلىرى قۇياش نۇرىدا ۋالىلداپ كۆزنى
قاماشتۇراتتى. ھەشەمەتلىكلىكىگە قارىماي، كىشىگە سۇرلۇك
تۇيغۇ بېرىدىغان شاھنىشىننىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئېگىز تاملار
بىلەن قورشالغان ھەرەمنىڭ ئىككى قەۋەتلىك قەسىرلىرى سىرـ
لىق يوسۇندا كۆزگە چېلىقاتتى. شاھنىشىننىڭ بىرىنچى قەۋىتىـ
دىكى بىرلا ۋاقىتتا ئۇچ يۈز كىشى بىمالال سىغىدىغان قوبۇلخاـ

نىنىڭ تام ـ تورۇسلىرىدىكى گۈل نۇسخىلىرى، نەقىشلەرگە ئالـ
تۇندىن ھەل بېرىلگەنىدى، تاملاردىكى نوۋەي، ئويۇق، تەكچىلەرگە
ھىندىستان، پەرەڭ، باغداد، دەمەشىق، شۇنداقلا سەمەرقەنت، بۇـ
خارا، ئەندىجان، تاشكەنت، قەشقەر، خوتەن، تۇرپان ھۇنەرۋەنلىرىـ
نىڭ قولىدا ياسالغان تۇرلۈك ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قاشتېشى،
ساپال فارفۇر بۇيۇملار تىزىلغانىدى. تاملارغا ئېسىپ قويۇلغان
يولۇاس، شىر، ئېيىق، قاپلان، يىلپىز تېرىلىرى شاھرۇخ مىرزىـ
نىڭ شۆھرىتىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. ساراينىڭ تۆر تەرىپىگە
ئىنتايىن نەپىس توقۇلغان مەرۇزا[1] بىلەن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگىزـ
نىڭ رەسىمى ئېسىپ قويۇلغانىدى. پاراسەتلىك رەسسام بۇ بۇيۇڭ
ئىستېلاچىنىڭ سىماسىنى يارىتقاندا ئۇنىڭ جىسمانىي ئەيىبىنى
ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرۇپ، ئاقسايدىغان قىسقا پۇتىنى بىر تال
تاشقا دەسسەپ تۇرۇپ يىراقلارغا نەزەر سېلىۋاتقاندەك قىياپەتتە
سىزغان بولۇپ، قارىماققا ئەمىر تۆمۈر ھاياتتەك، شاھنىشىنغا
سوغۇق نەزەر تاشلاپ تۇرغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. ئالتۇن تەختتە
ئۆزىگە ھۆكۈمدارلارغا خاس سالاپەت بېرىشكە تىرىشىپ ئولتۇرغان
شاھرۇخخان قەرىپ، بىرئاز مۇكچىيىپ قالغان بولۇپ، ئۇچىسىـ
دىكى ھەرخىل رەڭدىكى دۇر، جاۋاھىراتلاردىن كۆز قويۇلغان ئالـ
تۇن كەمەر باغلىۋالغان شاھانە تونى ئورۇقلاپ، بىرئاز ۋۇجىكلەپ
قالغاندەك كۆرۈنىدىغان گەۋدىسىگە سەل چوڭ كېلىپ قالغانىدى.
شاھرۇخخاننىڭ يېنىدا ئولتۇرغان خانىش گۆھەرشاد بېگىم بەكمۇ
تەكەببۇر كۆرۈنەتتى. قۇلاق، بويۇن، بىلەك، بارماقلىرىغا ۋە كـ
يىم ـ كېچەكلىرىگە ئاسقان تۇرلۈك ئالتۇن، گۆھەر، لەئىل،
ئونچە ـ مەرۋايىت بىزەكلەرنىڭ تولىلىقىدىن قارىغان كىشىنىڭ
كۆزى ئالىچەكمەن بولۇپ كېتەتتى. تۆۋەن تەرەپتە ئولتۇرۇشقان
ئەمىرلەر ۋاقىتسىز شاھنىشىنغا چاقىرتىلىشنىڭ سەۋەبىنى بـ
ىلىشكە تىرىشىپ، كۆزلىرىنى شاھرۇخخاننىڭ قېرىلىق داغلىرى
روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان سارغۇچ چىرايىغا تىكىشكەنىدى.

① مەرۇزا ـــ شېئىر ياكى قۇرئان ئايەتلىرى چۈشۈرۈپ توقۇلغان گىلەم.

توققۇز پايىلىك شاھسۇپىنىڭ ئالدىدا شاھرۇخخانىنىڭ سۆ-يۈملۈك ئىككى نەۋرىسى ـــ خانزادە ئابدۇللەتىپخان بىلەن خانزادە ئالائۇددەۋلە قول باغلاشقىنىچە ئۆرە تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە بىر قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ موغۇلىستان خانى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ چوڭ خانزادىسى يۇنۇسخان قول باغلىغىنىچە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇراتتى. چوڭى ئوتتۇز ياشلارنىڭ، كىچىكى يىگىرمە ئۈچ ـ يىگىرمە تۆت ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان بۇ يىگىتلەرنىڭ بوي ـ بەستى ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. بۇلارنى بۇندىن ئون ئىككى يىل بۇرۇن شاھرۇخخان ھىراتتىكى مەشھۇر ئالىم، تارىخچى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىگە شاگىرتلىققا بەرگەن بولۇپ، ھەمساۋاقلاردىن ئىدى. مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ ئۆلۈمىگە ئۈچ ئاي بولۇپ قالاي دېگەن بۇگۈنكى كۈندە خانىنىڭ نېمە ئۈچۈن تۇيۇقسىز ھۇزۇرىغا چاقىرتقانلىقىنى بىلمىگەن يىگىتلەرنىڭ كاللىسىدا تۈرلۈك ـ تۈمەن خىياللار ئەگىيىتىتى.

شاھرۇخخان كالتە يۆتىلىپ قويۇپ ئېغىز ئاچتى، ئۇنىڭ ئاۋازى غاز ـ غۇز ھەم زەئىپ چىقاتتى.

ـــ جانابى پەرزەنتلەرنى چاقىرتىشىمدىكى مۇددىئايىم شۇلكى، ئۇستاز مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرى جانابى ھەقنىڭ دەرگاھىغا كەتكىنىگىمۇ خېلى ۋاقىت بولۇپ قالدى. بۇندىن ئون ئىككى يىل مۇقەددەم سىلەرنى ئول ئىلىم ھۆددىسى[1]نىڭ دەرگاھىغا ھەم ئالىم، ھەم ئامىل[2]، يەنى ئىنسانىي كامىللىق دەرىجىسىگە يېتىپ پەزىلەت ئۆگەنسۇن دېگەن مۇددىئا بىلەن ئىبەرگەن ئىدۇق. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئول جەننەتماكان ئۇستازنىڭ تەربىيەسىدە ئىلىم ـ پەزىلەت ئۆگىنىپ، گەرچە ئىنسانىي كامىللىق دەرىجىسىگە يەتمىسەكمۇ ئاز ـ تولا ئەقىل ئۆگەندىكلار، تەربىيە ئەقىلنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگىسىدۇر. ئەلۋەتتە

① ئىلىم ھۆددىسى ـــ ئىلىمگە ھۆددىگەرلىك قىلغۇچى.
② ئامىل ـــ ئەمەل قىلغۇچى.

ئول ئىلىم ھۆددىسىنىڭ تەربىيەسىدە ئەقىل بۇلىقىغا ئايرىلالىغۇدەك، ئەل ـ رە-ئىيەتنىڭ غېمىنى يەپ، سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن بىر تەرەپ قىلالىغۇدەك بولدۇڭلار. مەن بولسام قېرىدىم، جانابى ھەققە ئامانەتنى تاپشۇرىدىغان ۋاقتىلىرىم يېقىنلىشىپ قالدى، چۈنكى، ئىنسانىنىڭ ھاياتى بىر دەملىك ۋاقىتنىڭ ئىلكىدە تۇرىدۇ. ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەندە بارلىق يوقلۇققا ئورۇن بېرىدۇ. دۇنيا ئەزەل ـ ئەزەلدىن ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ئىزىنى پەرزەنتلەر بېسىش بىلەن ئاۋاتلىشىپ كەلگەندۇر. ئۇشبۇ ۋەجدىن كۆزۈمنىڭ ئوچۇق ۋاقتىدا سىزلەرگىم جىگەرلىرىمنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى تۇتقىنىڭلارنى كۆرسەم دېگەن ئۈمىدتىمەن. كىشى سۇغا كىرمەي تۇرۇپ دەريانىڭ چوڭقۇرلۇقىنى، قاينام ـ ئېقىنلىرىنىڭ ھەيۋىتىنى بىلمەس، سىز-لەرنى ئۆزۈم بىلىپ بىرقانچە مەنسەپكە تەيىن ئەتتىم. چوڭ ـ كىچىك، يۇقىرى ـ تۆۋەن دەپ ئايرىپ يۈرمەي، ئول مەنسەپلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىققايسىزلەر.

شاھرۇخخان گېپىنى توختىتىپ، بىر چەتتە ئۆرە تۇرغان مۆھۈرداری ـــ ئوردا پەرمانچىسىغا قاراپ قويدى، خانىنىڭ مەقسەتىنى چۈشەنگەن مۆھۈردار بىر قەدەم ئالدىغا چىقىپ گېپىنى قىردى:

ـــ خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا، خانزادە ئالائۇددەۋلە مىرزا ھەمدە يۇنۇسبەگ يارلىق تاپشۇرۇپ ئالغاي!

ئۇچ يىگىت «خوش» دېگىنىچە بېشىنى تېخىمۇ بەكرەك ئەگدى.

ـــ بۇيۇك خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە پەرغانە تەسەررۇپىنىڭ يېگانە پاسىبانى خاقانى سەئىيد شاھرۇخخان ئالىيلىرىدىن پەرمان: خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزىغا ئەمرلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، نائىب خانلىققا تەيىن ئېتىلگەي. خانزادە ئالائۇددەۋلە مىرزىغا ئەمرلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ئىختىياردىن قەلئەسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىن ئېتىلگەي، موغۇلىستان خانزادىسى يۇنۇس-

بەگكە ئىچكىلىك مەرتىۋىسى بەرىلمىپ، خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزىغا كۆڭۈلداش[1] بولغاي!

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئىلتىپاتىغا مىڭلارچە تەسەننا!

ئۇچ يىگىت قوللىرىنى كۆكرىكىگە ئالغىنىچە مىننەتدارلىق بىلدۇردى.

چىرايىدا ئالەمچە خۇشاللىق جىلۋە قىلغان خانزادە ئابدۇللە-تىپ مىرزا بەشىنى كۆتۈرۈپ، تەختىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان مومـ-سى گۆھەرشاد بېگىمگە قاراپ يېقىملىق تەبەسسۇم قىلدى. بايا-تىن بېرى سوغۇق نەزەر تاشلاپ ئولتۇرغان گۆھەرشاد بېگىم نەۋرىسـ-ىنىڭ چىرايىغا قاراپ سۇس كۈلۈمسىرىدى، شۇ تاپتا ئۇنىڭ تېخى جەزبىسىنى يوقاتمىغان قارا كۆزلىرىدە رازىمەنلىك نۇرلىرى بـال-قىيىتتى. ئۇ يەنە بىر نەۋرىسىگە، يارلىقىنى ئاڭلاپ چىرايى تاتىرىپ كەتكەن خانزادە ئالائۇددەۋلە مىرزىغا قاراپمۇ قويمىدى.

ھەئە، ھىرات تەختگاھى ئەسلىدە خانزادە ئالائۇددەۋلەنىڭ نېسىۋىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نائىب خانلىق مەرتىۋىسى خېلى بۇرۇنلا مۇقەملىشىپ بولغانىدى. چۈنكى، شاھرۇخ مىرزا ئۆز ۋاقتىدا چوڭ ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى بېرىپ سەمەرقەنتكە نائىب خان قىلىپ ئەۋەتكەن ۋاقتىدا يەنە بىر ئوغلى بايسۇنغۇر مىرزىغا تەسەللى بېرىپ، نەۋرىسى ئالائۇددەۋلەگە ھىرات تەختگاھىنى بېرىشنى ۋەدە قىلغان ۋە بۇ مۇددىئاسىنى ئوردىدا جاكارلىۋەتكەنىدى. چۈنكى، خانزادە ئابدۇللەتىپ خان ھامان بىر كۈنى دادىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئورنىغا نائىب خان بولۇپ، ما-ۋەرائۇننەھر تەختىدە ئولتۇراتتى. بۇنىڭدىن چوڭ خانىش گۆھەر-شاد بېگىمنىڭمۇ ئەلۋەتتە خەۋىرى بار ئىدى. بىراق بۇيۇك ئىس-تېلاچى ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىرانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شاھرۇخ مىرزا ئاتا سەلتەنەتىگە ۋارىسلىق قىلىپ تەختكە چىقىشى ھامان خانىشلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن گۆھەرشاد بېگىم ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىدى. شاھرۇخ مىرزا ئۇنى چەكلەپمۇ

① كۆڭۈلداش ـــ خاس مەسلىھەتچى.

باقتى، بىراق گۆھەرشاد بېگىم گاھى بېشىملىك بىلەن غەلۋە قىلسا، گاھى ناز ـ كەرەشمىلىرى بىلەن تەسىر كۆرسىتىپ، شاھرۇخ مىرزىنى دېگەن يېرىگە كەلتۈرەتتى. بۇنىڭغا نارازى بولـ غان بىر قىسىم ئەمىرلەر شاھرۇخ مىرزىنىڭ قىلغىنى ھېساب، گۆھەرشاد بېگىمنىڭ دېگىنى ھېساب، دەپ گەپ تېپىۋالغانىدى. نامدا شاھرۇخ مىرزا خاقان بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ھەممە ئىشلار گۆھەرشاد بېگىمنىڭ دېگىنىدەك بولاتتى. ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى ئوڭچە سوراۋاتقان ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ھىراتتا تۇرۇپ چۈشۈرگەن بۇيرۇقىغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىدى، شۇ سەۋەبلىك گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇ ـ لۇغبەگنى يامان كۆرەتتى. ئوغلىغا بولغان ئاداۋەت سەۋەبىدىن نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىنىمۇ ئانچە ياقتۇرمايتتى، شۇڭا شاھ ـ رۇخ خانىنىڭ نەۋرە خانزادىسى ئالائۇددەۋلەگە ھىرات تەختگاھىنى ۋەدە قىلغان ۋاقتىدا گۆھەرشاد بېگىم قارشى پىكىردە بولمىغانـ دى. كېيىن ئۇچىنچى ئوغلى بايسۇنغۇر مىرزىغا بولغان كىچىك ـ كىنە كۆڭۈل ئاغرىقى سەۋەبىدىن غوۋغا كۆتۈرۈپ، سۆيۈملۈك نەۋرىسى ئالائۇددەۋلەنى چەتكە قېقىشقا، يامانلاشقا باشلىدى ـ دە، نائىب خانىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇش قەستىگە چۈشۈپ، مىرزا ئۇلۇغبەگكە بولغان ئاداۋىتى سەۋەبىدىن خېلىدىن بېرى ئانچە كا ـ رى بولماي كەلگەن نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا بىردىنلا مېھـ ـرىبانلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئاخىرقى ھېسابتا گۆھەرشاد بېگىم دېگىنىنى قىلىپ، خانزادە ئالائۇددەۋلەنىڭ ئورنىغا خانـزادە ئابدۇللەتىپنى ھىراتنىڭ نائىب خانلىقىغا تەينىلەتكۈزگەنىدى.

گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ھاكاۋۇر، خۇيلۇق، گېپىنىڭ تۇتامى يوق، باغرى قاتتىق، ئۆز بېشىمچى ئايال ئىكەنلىكى، ھېلى ئـو ـغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا، ھېلى ئوغۇللىرى بىلەن شاھرۇخ مىرزا ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا قىلىپ يۈرۈيدىغانلىقى، شۇنداقلا ياشـ ـنىپ، كېسەلمەن بولۇپ قالغان شاھرۇخ مىرزىنىڭ بۇ ئايالىغا زىيادە يول قويىدىغانلىقى بارلىق ئەمىرلەرگە ئايان ئىدى. شۇ سە ـ

ۋەبتىن ئەمىرلەر ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قېلىشتىن، ئۇنى رەنجىتىپ قويۇشتىن خۇددى يولۋاستىن ھەزەر ئەيلىگەندەك ھەزەر ئەيلەيتتى. شۇڭا ھازىر سەۋەبسىزلا نائىب خانىنىڭ ئالمىشىپ قالغانلىقىغا كۆڭلىدە نارازىلىق بولسىمۇ، ھېچكىم چىش يېرىپ ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا پېتىنالمايۋاتاتتى.

ـــ خەزىنەم بار، مەرتىۋەم بار، گېپىم، ھۆكۈمۈم ھەممە يەردە ئۆتىدۇ، دەپ زىنھار مەغرۇرلانمىغايسىزلەر، ـــ دېدى شاھرۇخ خان جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ـــ ئىنسان ئوخشاشلا ئاللاھنىڭ بەندىسى بولسىمۇ، لېكىن پانىيدىكى مەرتىۋىلىرى ئوخشاش ئەمەستۇر. ئەمما مەنسەپ ـ مەرتىۋىمىزنى پەش قىلىپ زىنھار كېرىلگۈلۈك ئەمەس، چۈنكى، كېرىلىش كىبىر پەيدا قىلۇر، كىبىر كەچۈرگۈسىز ئېغىر گۇناھدۇر. چۈنكى، ئۆلۈم دەرۋازىسىدىن كىرگىنىمىزدە يەنىلا باراۋەر بولىمىز، بۇ بەش كۈنلۈك سەلتەنەت مەڭگۈلۈك ئەمەستۇر. كىمدە كىم بۇ بەش كۈنلۈك دۇنيادا زىيادە مەرتىۋە ـ مەنسەپكە كۆڭۈل بېرىپ، مال ـ دۇنيا، ئەيش ـ ئىشرەت ۋەسۋەسىسىدە ئۆزىنى ئامۇخاسىنىڭ ئاھۇ زارى بىلەن ئۆرتىسە، ئەدلى ـ ئادالەتنى پايخان قىلسا، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ زۇلۇملىرى بىلەن جاھاننى ئۆرتەيدۇ. كىشىنىڭ مەرتىۋە ـ مەنسىپى مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك بولسۇن، ئۆزىگە ئەدلى ـ ئادالەتنى ھەمراھ قىلسا، بىتەھقىقى سەككىز جەننەتنىڭ ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغان بولىدۇ، يۇزىگە جانابى ئاللاھنىڭ رەھمەت ئىشىكلىرى ئېچىلىدۇ، چۈنكى، بىر كۈنلۈك ئەدلى ـ ئادالەت ئاتمىش يىللىق ئىبادەتكە باراۋەردۇر. ئىنسان شۇنداق ياشىمىقى كېرەككى، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ كىشىلەر خەير بىلەن ياد ئېتىدىغان، كەينىدىن لەنەتلىمەيدىغان بولسۇن...

شۇ تاپتا شاھرۇخان بۇ گەپلەر ئارقىلىق نەۋرىسى ئابدۇللەتپ مىرزىغا نەسىھەت قىلىۋاتقانلىقىنى ياكى نارازىلىقىنى ئىپادىلەپ كومشا تارتىپ تۇرغان نەۋرىسى ئالائۇددەۋلە مىرزىنىڭ كۆڭلىنى ياساۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى.

ـــ بابائى بۇزرۇك ئالىيلىرىنىڭ كالامىنى يادىمدا ساقلاي-مەن، ـــ دېدى خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا خۇشخۇيلۇق بىلەن.

ئەمما خانزادە ئالائۇددەۋلە زۇۋان سۇرمىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ قاتتىق نارازى بولغانلىقى چىرايىدىن بىلىنىپ قالغانىدى. خانىش گۆھەرشاد بېگىم ئۇنىڭغا قاراپ ئاداۋەت بىلەن بىرنى ئالايغاندىن كېيىن، تۇمشۇقىنى سوزۇپ تەتۇر قارىۋالدى. نەۋرىسىنىڭ رەنجىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنگەن شاھرۇخ مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى خجىللىق چۈلغىۋالغانىدى. ئۇ كۆزىنى نەۋرىسى ئالائۇددەۋلەدىن ئېلىپ قېچىپ، ئوردا ئىشكئاغىسىغا لاپپىدە قاراپ قويدى.

ـــ ئىش ـ كۆش بولسا دەڭلار، بولمىسا يېنىڭلار، ـــ دېدى خانىنىڭ مەجلىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇش مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن ئوردا ئىشكئاغىسى.

ـــ شاپائەتلىك قىبلىگاھىمغا ئىككى ئېغىز ئەرزىم بار ئىدى، ـــ دېدى يۇنۇسخان بېشىنى تۆۋەن ئېگىپ.

ـــ ئىجازەت! ـــ دېدى شاھرۇخخان.

ـــ كەمىنە مۇلازىملىرى جاھان ئادالىتىنىڭ نۇرى تۆكۈلگەن ئۇشبۇ دەرگاھقا قەدەم كەلتۈرگەندىن بېرى جانابى قىبلىگاھىمىنىڭ ئاتىلارچە مېھرىبانلىقىنىڭ سايىسىدا جەننەتماكان ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرىنىڭ تەربىيەسىگە مۇشەررەپ بولۇپ، ئەقلۇ قانۇن[1] ئۆگەنگەن بولساممۇ، تېخى بىلگەنلىرىم مۇكەممەل ئەمەستۇر. ئۇشبۇ بائىستىن ئالەمپاناھ خان ئالىيلىرىنىڭ كەمىنە كەم ئەقىل مۇلازىمىنىڭ يەنە بىر مەزگىل ئىلىم تەھسىل قىلىشىغا ئىجازەت بېرىشىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن.

شاھرۇخخان قاپىقىنى تۇردى.

ـــ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇسىز؟

ـــ يوقسۇ، ـــ دېدى يۇنۇسخان بىردىنلا جىددىيلىشىپ، ـــ ھەددىم ئەمەس. بىراق كەمىنىلىرى تېخى ياش، ئىچكىيلىك مەر-

① ئەقلۇ قانۇن ـــ ئىلىم ـ پەننىڭ يىغىندىسى.

تۇسىگە لايىقىتىم يوقتۇر، شۇنداقلا كۆڭۈلداشلىقنىڭ ھۆددە-سىدىن چىقالىشمىغىمۇ ئىشەنچىم يوقتۇر. شۇڭا كىچىككىنە بىر سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويسام مۇبارەك نەزەرلىرىدىن چۈشۈپ قا-سىي بولۇپ كەتمەي دېدىم. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاينەھەزرىتىمنىڭ دەر-گاھىدا قەلەم ۋە ئەلەم ماھارىتىدە كامالەتكە يەتكەن پازىللار كۆپ-تۇر. پۈختا ئىلىم ئىزدەپ، ھەر جەھەتتىن ئۆزۈمنى تاكامۇللاش-تۇرمايلا خىزمەتكە مەشغۇل بولسام ئۇلار ئالدىدىمۇ زىنھار ئىز-زەت ـ ئېتىبارىم بولماس.

يۇنۇسخانىڭ ئون ئىككى يىل ھەمساۋاق بولغان بەتقىلىق، ھاياسىز، ھاكاۋۇر، مەمەدان خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا بىلەن پە-قەتلا خۇشى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ھە دېسە ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى پەش قىلىپ، ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغانلىقى، كۈنلىرىنى ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا بىلەن ئۆتكۈزىدىغانلى-قىنى، كەلگۈسىدە جاھاننى سورايدىغان خانۇخاقان بولىدىغانلىقى ھەققىدە لاپ ئۇرىدىغانلىقىنى، ئەمما ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنى ھۆرمەت قىلماي، بەرگەن ساۋاقلىرىغا كۆڭۈل قوي-ماي، يالغان سۆزلەپ، ساۋاق ئېلىشتىن قېچىپ يۈرۈشلىرىنى ياراتمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن شىراز، باغداد قاتارلىق كاتتا شە-ھەرلەردىكى ئىلىم دەرگاھلىرىغا بېرىپ، ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بىلىمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارزۇسى بار ئىدى.

شاھرۇخخان نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىنى ئوبدان چۈشە-نەتتى. ئون ئىككى يىل ھەمساۋاق بولۇپمۇ نەۋرىسىگە يۇنۇسخاز-نىڭ ئازراقمۇ بولسا پەزىلىتى يۇقمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىناتتى. ئۇنىڭ يۇنۇسخانىنى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا كۆڭۈلداش قىلىپ قو-يۇشىدىمۇ، يەنىلا بۇ نەۋرىسىگە يۇنۇسخانىڭ پەزىلىتى ئاز ـ تولا يۇقۇپ قېلىشىنى تەمە قىلغانىدى. ئۇ يۇنۇسخانىڭ ئورۇنلۇق سەۋەبلىرى ئالدىدا نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

ـــ خالىمىسا زورلاش بىھاجەت، ـــ دېدى خانىش گۆھەرشاد بېگىم يۇنۇسخاننى ياراتمىغانىدەك چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ، ـــ

ئەسلىدىمۇ ئول سەھرالىق موغۇلنىڭ پۇشتىنى خانزادەمگە كۆڭۈلداش بولۇشقا لايىق كۆرمىگەنمەن.

يۇنۇسخان گەدىنىگىچە قىزاردى، لېۋىنى قاتتىق چىشلىگىنىچە بېشىنى تېخىمۇ بەك ئەگدى.

ـــ ئىجازەت، تارقالسۇنلار! ـــ دېدى شاھرۇخخان.

بۇ ئۇنىڭ يۇنۇسخانىنىڭ ئىلتىماسىغىمۇ، ئوردىدىن ئەمىر لەرنىڭ يېنىشىغىمۇ ئىجازەت بەرگىنى ئىدى.

※ ※ ※

ئوردىدىن يېنىپ چىققان يۇنۇسخان قۇشتەك يەڭگىللەپ قالدى. ھىرات شەھىرىدىكى ئۇستازى شەرەفىددىن ئەلى يەزدى قەسىرىگە يېقىن مەھەللىدىن ئىجارە ئالغان خلۇەت كۇلبىسى تەرەپكە كېتىۋېتىپ چوڭقۇر خىياللارغا ئەسىر بولدى. ئۇستازى شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن پۇرسەت تېپىپ شاھرۇخخاندىن ئىجازەت ئېلىپ باغداد، شىراز قاتارلىق شەھەرلەرگە بېرىپ داۋاملىق ئىلىم ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولۇش ياكى يىراق تۇركىستانغا بېرىپ ئايرىلغىلى ئون ئىككى يىل بولغان مېھرىبان ئانىسىنى يوقلاش خىيالى ئۇنى يېقىندىن بېرى قىيناپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى بەكلا سېغىنغانىدى. ھەر قېتىم ئانىسىنى ئېسىگە ئالغىنىدا تۇركىستانغا قۇشتەك ئۇچۇپ بارغۇسى، ئۆزىنى ئانىسىنىڭ باغرىغا ئاتقۇسى كېلەتتى. لېكىن بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسە، تۇركىستانغا بېرىش نىيىتىدىن يالتىيىپ قالاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ سەمەرقەنتكە كېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە تۇتقۇن بولۇشىنى، تۇرپاندىن ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرۈپ زور ئۈمىد ـ ئىشەنچ بىلەن ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كەلگەن ئۇچ مىڭغا يېقىن گۇناھسىز قېرىنداشلىرىنىڭ سەمەرقەنتتە مىرانشاھ دورغا تەرىپىدىن قىرىلىپ، خانۇەيران بولۇپ كېتىشىنى ئاشۇ بوۋىسىدىن

كۆرەتتى. بوۋام تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ بېرىشىمغا قوشۇلمىغان تەقدىردىمۇ يېنىدا ئېلىپ قالغان بولسا، ئۇزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن مېنى دوغا تىكىپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتمەگەن بولسا، بۇنداق پاجىئە يۈز بەرمەيتتى. مەنمۇ يېتىملىكنىڭ، سەرسانلىقنىڭ ئازابىنى تارتمىغان بولاتتىم. موغۇلىستان سەلتەنىتى قولغا ئېلىشنىڭ باشقا بىر ئامالى تېپىلىپ قالاتتى، دەپ ئويلايتتى. ھەئە، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە، كۈنلەرنىڭ بىرىدە موغۇلىستان سەلتەنىتىنى قولغا ئېلىپ، تەختتە ئولتۇرۇش ئارزۇسى ھېلىمۇ بار ئىدى. لېكىن بۇ ئارزۇسىنى قۇرۇق خىيالغا تاپىنىپ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى، بۇ ئۈسىر شەيخ نۇرىددىن ئۇنى تەختنى تارتۇۋلىشقا كۈشكۈرتكىنى بىلەن، ئىلكىدىكى لەشكىرىي كۈچنى بۇ ئىشقا سەرپ قىلىشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلىپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇ ھىراتقا كەلگەندىن كېيىن بۇ خىياللىرىنى ۋاقتىنچە ئۇنتۇپ، ئىلىم ئۆگىنىش نىيىتىگە كەلگەنىدى. ئۇ ئاشۇ چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگدىن تەخت ـ سەلتەنەتنى ئېلىپ بېرىش توغرۇلۇق ئالغان ۋەدىسىنى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالغىنىدا، گۆزەكلىك قىلغانلىقىدىن خىجىل بولاتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگكە باغلىغان ئۈمىدىنى ئاللىقاچان ئۈزگەنىدى، ھازىرمۇ شۇ ئىش يادىدىن كېچىپ خىجىللىق بىلەن كۈلۈمسىرىدى.

«شۇ چاغدا ئەجەبمۇ گۆزەكلىك قىلغان ئىكەنمەن. مەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نېمىسى ئىدىم؟ ئەقىلسىزلىقىمدىن ئاتا مىراس تەختگاھىمنى ئېلىشنى شۇنچە ئاسان چاغلىغان ئىكەنمەن، ئاللاھ خالىسا، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ياردىمىسىزمۇ بۇ ئىشنى چوقۇم ۋۇجۇدقا چىقىرىمەن...»

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم.

ئىشىك تۇۋىدە ئولتۇرغان يوچۇن ئىككى ئادەمنىڭ تۇيۇقسىز لوڭكىدە ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىشى خىيالغا ئەسىر بولغان يۇنۇسخاننى چۆچۈتۈۋەتتى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى ئۇ ناتونۇش كىشىلەرگە گۇمان بىلەن قاراپ.

كەكە ساقال كىشى ئېھتىرام بىلەن سورىدى:

ـــ ئۆزلىرى يۇنۇسخان بولامدىلا؟

ـــ شۇنداق، ـــ دېدى يۇنۇسخان.

ـــ خۇداغا شۈكۈر، ئاخىر تاپتۇق، ـــ دېدى يەنە بىر كوسا چىراي كىشى ۋە دەرھال قول باغلاپ ھۆرمەت بىلدۇردى، ـــ كەمىنە مۇلازىملىرىدىن خانزادە ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

يۇنۇسخان ئاڭلىمىغىلى ئۇزۇن يىللار بولغان بۇ ھۆرمەت سۆزىنى ئاڭلاپ بىر قىسمىلا بولۇپ قالدى. ھىراتقا كەلگەن ئون ئىككى يىلدىن بېرى ھېچكىم ئۇنىڭغا بۇنداق ئېھتىرام بىلدۇرۇپ باقمىغانىدى.

ـــ ئۆزلىرى كىم بولىدىلا؟ ـــ دېدى ئۇ يوچۇن ئىككى كىشىگە قاراپ.

ـــ كەمىنىلىرى تۇرپاندىن كەلدىم، ـــ دېدى كوسا چىراي كىشى، ـــ خانزادە ئالىيلىرىغا تاپشۇرىدىغان مۇھىم بىر مەكتۇپ بار.

ـــ كەمىنىلىرى تۇركىستاندىن كەلدىم. ۋالىدەلىرى دۆلەت سۇلتان مەلىكە سالام ئېيتتى، ـــ دېدى كەكە ساقال كىشى.

كوسا چىراي كىشىنى تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ يۇنۇسخاننى ئىزدەپ تېپىشقا ئەۋەتكەنىدى. كەكە ساقال كىشى بولسا تۇركىستاندىن ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى.

ئانىسىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاش بىلەن يۇنۇسخاننىڭ ۋۇجۇدىغا گۇررىدە بىر ئىللىق سېزىم تارىدى. ئانىسىنىڭ، سىگىللىرىنىڭ ئەھۋالىنى سورىغۇسى بولسىمۇ، ئىشىك ئالدىدا گەپ سوراشنى بىئەپ كۆردى.

ـــ قېنى، ئۆيگە كىرەيلى، ـــ دېدى ئۇ ئىشىكنى ئېچىپ.

مېھمانلار يۇنۇسخاننى داستىخان سالغىلى قويمىدى. ھىراتقا

ئىزدەپ كېلىشتىكى مۇددىئالىرىنى بىلدۈرۈپ، قويۇنلىرىدىكى مەكتۇپنى ئېلىپ ئۇزاتتى.

يۇنۇسخان ئاۋۋال ئانىسىنىڭ خېتىنى ئېلىپ ئوقۇدى، خەتنى ئوقۇپ بولغىچە كىرپىكلىرى نەملەشتى.

«... كۆزۈمنىڭ ئاقۇ ھەم قارىسى، يۈرەك پارەم، جىگىرىم، ئارزۇ ـ ئارمانىم سالامەت تۇردىلىمۇ؟ بىر يىلدىن بېرى خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالالماي بەكمۇ ئەندىشە قىلدىم. بىزدىن ئەنسىرىمىسۇنلار. خۇداغا شۈكۈر، بىز تىنچ ـ ئامان تۇرۇۋاتىمىز. ئۆتكەن يىلى كۈزدە كىچىك سىڭىللىرى بىبى ئالتۇنخېنىمنى ياتلىق قىلدۇق، كۈيۈسى بىلەن ئوبدان چىقىشىپ قالدى. چوڭ سىڭىللىرى بۇ قېتىم پاقلاندەك بىر ئوغۇل يەڭگىدى. ئۇنى كۆرسەك ئۆزلەنى كۆرگەندەك بولايلى دەپ ئىسمىنى يۇنۇسخان قويدۇق.

مەقسەتكە كەلسەم، تۇرپان تەختگاھىدىكى بىر قىسىم ساداقەتمەن ئەمىرلەرنىڭ ئىنىلىرى سۇلتان ئىسان بۇغا ـ خاندىن كۆڭلى قالغان چېغى، ئۇلار ئۆزلەنى تۇرپانغا تەكلىپ قىلىپ خۇپيانە ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. تەپسىلاتىنى ئۆزىدىن سوراپ، ئەۋەتكەن مەكتۇپىدىن ئوقۇپ بىلىۋالغايلا. دېمەكچىمەنكى، قانداق قىلىشنى، تۇرپانغا بېرىش ـ بارماسلىقنى ئۆزلىرى قارار قىلسىلا، مەن ئۆزلەنى بارسىلا، بارمىسىلا دېمەيمەن، ھەر ھالدا ئەقىل بىلەن ھۆكۈم چىقارغايلا. پەقەت شۇنى تەكىتلەيمەنكى، جەننەتماكان پادىشاھىمىز تەختگاھىنى قايتۇرۇۋېلىش ئارزۇلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا. بۇ نىيەت ـ مۇددىئالىرىغا يېتىشكە ئالالاھ ئىگەم ئۆزى مەدەتكار بولغاي. ئول شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىدا قانداقراق تۇرۇۋاتىدىلا؟ تەقىببىدىن ئازاد قىلىپ، ئەرك بېرىش خىيالى بارمۇ؟ ئالدىنقى قېتىملىق مەكتۇپلىرىدا ئىجازەت سورايمەن دېگەن ئىكەنلا، ئىجازەت سوردىلىمۇ؟

ئۆزلەنى بەكمۇ سېغىنىدىم.
قۇدرەتلىك تەڭرىمدىن كېچە ـ كۈندۈز سالامەت بو ـ
لۇشلىرىنى تىلەپ تۇرغۇچى ۋالىدەلىرىدىن دەپ بىلۇرلا.
نامە تامام ۋەسسالام.»

ئاندىن مىركەرىمبەردى بەگنىڭ خېتىنى ئوقۇغان يۇنۇس ـ خانىڭ كاللىسىنى زىددىيەتلىك خىياللار چۈلغۇۋالدى. ئۇ خېتى ـ دە يۇنۇسخاندىن خەتنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان دەرھال تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقىشنى ئۆتۈنگەن، سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كەينىگە كىرىپ، سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن كارى بول ـ مىغانلىقى، ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۇنىڭدىن قاتتىق رايى قايتى ـ قانلىقى، يۇنۇسخان تۇرپانغا كېلىشى ھامان ئوردىدا ئۆزگىرىش قىلىپ ئىسان بۇغاخانىڭ خانلىقىنى بىكار قىلىپ، ئورنىغا يۇ ـ نۇسخانىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى تەپسى ـ لىي بايان قىلغانىدى.

يۇنۇسخانىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا تۇرپانغا بېرىپ دادىسىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى چىرمىۋالدى. بايا شاھرۇخ ـ خانىڭ ئوردىسىدا خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزىنى نائىب خانلىققا تەينىلىگەنلىكى ھەققىدىكى يارلىق جاكارلانغاندا ئۆزىنىڭ بۇندىن ئون ئىككى يىل بۇرۇن تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ تارتىۋېلىنغانلىقى ئېسىگە كېلىپ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتكەن، يۇ ـ رىكىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە كۆمۈلۈپ قالغان موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى قايتىدىن باش كۆتۈرگەنىدى. مانا، كۈتمىگەن يەردىن موغۇلىستان ئەمىرلىرى ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش مۇدـ دىئاسىنى بىلدۈرۈپ مەخپىي ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. خۇدانىڭ رەھمى كەلگەن ئوخشىمامدۇ؟ تۇرپاندىكى ئۇ ئەمىرلەر ئۇنى راستتىنلا تەختتە ئولتۇرغۇزالارمۇ؟ ئىنىسى ئىسان بۇغاخانىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى بىكار قىلالارمۇ؟ ئەجەب ئۇنى تەكلىپ قىلغان ئە ـ مىرلەرنىڭ تىزىملىكىدە سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئىسمى يوققۇ؟

سەييىدئەلى ئالپ نېمە بولغانىدۇ؟ ئۇ يۇنۇسخاننى قوللارمۇ ياكى يەنىلا ئىسان بۇغاخاننى قوللارمۇ؟ ئىسان بۇغاخاننى ئالىقىنىغا ئېلىۋېلىپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا چات كىرىۋالغان تۆمۈربۇقا بەگ دېگەن كىمدۇ؟ بۇ ئەمىر راستتىنلا سەييىدئەلى ئالىپتىنمۇ قۇد-رەتلىكمىدۇ؟ موغۇلستان ئوردىسىدا سەييىدئەلى ئالىپقا قارشى چىقالىغۇدەك ئەمىر يوق ئىدىغۇ؟ ياكى بۇ ئىسان بۇغاخانىڭ سۇ-يىقەستىمىدۇ؟ يۇنۇسخاندىن خاتىرجەم بولالماي ئاشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئالداپ تۇرپانغا ئەپكېلىپ نەزەربەند قىلىشنى ئويلاشقانمە-دۇ؟

توختا، بۇ ئىشقا ئالدىرىماسلىق كېرەك. ئۆز ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ جان ـ دىلى بىلەن قوللىغان ئىرازان بارىن بىلەن ئەرەك تۇرك-مەنلەرمۇ قولىدا بىر تۇمەن ئاتلىق لەشكەرلىرى تۇرۇپ ھېچ ئىش-نى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغان، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشقا ئامال-سىز قالغان تۇرسا، ھازىر قولىدا بىرمۇ نۆكىرى يوق ھالەتتە تۇرپانغا بارسا قانچىلىك ئىش تەۋرەتكىلى بولۇر؟ ئۇنى تەكلىپ قىلغان ئۇ ئەمىرلەرنىڭ ئوردىدا قانچىلىك كۈچ ـ ھوقۇقى، تە-سىرى بار، بۇنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ. ئىش قاملاشماي قالسا سەل-تەنەتكە ئاسىيلىق قىلغان، خانغا سۇيىقەست قىلماقچى بولغان دېگەندەك گۇناھلار بىلەن جازالىنىدىغان گەپ. كاللىسى كەتمە-سىمۇ ئۆمۈرلۈك مەھبۇسقا ئايلىنىدۇ، ئول چاغدا قايتا باش كۆ-تۇرۇشكە پەقەتلا پۇرسەت قالمايدۇ، بۇنداق چوڭ ئىشتا ئالدىراق-سانلىق، بىپەرۋالىق، كالتە پەملىك قىلماسلىق كېرەك. چۈنكى، ئىنسان ئالدىراقسان، بىپەرۋا ھالەتتە مەقسەت مەنزىلىگە قەدەم باسسا ھالاك بولۇش تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. توغرا، بۇ ھېكمەتنى ئۇنىڭغا مەرھۇم جەننەتماكان ئۇستازى مەۋلانە شەرە-فىددىن ئەلى يەزدى ئېيتقان...

ـــ بىز يانغاچ تۇرايلى، خانزادە ئالىيلىرى ئوبدان ئويلە-شىۋالسۇنلار، ئەتە كېلىپ جاۋابىنى ئالۇرمىز.

كوسا چىراي كىشىنىڭ بۇ سۆزلىرى بىلەن يۈنۈسخانىنىڭ خىياللىرى بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇ ئۆزىگە چەكسىز ھۆرمەت بىلەن قاراپ تۇرغان ئىككى مېھمانغا يالت ئېتىپ قارىدى. ئۇلارنىڭ چىرايىدىن كۆچلۈك تەقەززالىق چىقىپ تۇراتتى. يۈنۈسخان «ھە»لا دېسە، ئۇنى ھازىرلا ئېلىپ ماڭىدىغاندەك قىلاتتى. يۈنۈسخان يەنە تەۋرىنىپ قالدى، كۆڭلىنىڭ بىر يېرلىرى ئۇنى دەرھال تۇرپانغا بېرىشقا ئالدىرىتاتتى، يەنە بىر يېرلىرى ھاي، قارامىلىق قىلما، ياخشى ئويلان دەۋاتاتتى. بايا خۇراسان ھۆكۈمدارى شاھرۇخ مىرزا ئۇنىڭغا مۇجمەللا ئىجازەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن قولىدا رەسمىي ئىجازەت يارلىقى يوق ئىدى، شۇڭا ھىراتتىن خالىغانچە ئايرىلالمايتتى.

«شاھرۇخخان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت يارلىقى ئالغىلى بۇلمۇ؟ نەۋرىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا كۆڭۈلداش بولۇشنى رەت قىلغانلىقىدىن شاھرۇخخان رەنجىگەنمىدۇ؟ بايىقى چىراي ئىپادىسىگە قاراپ بۇنى مۆلچەرلىمەك تەس. شاھرۇخخان ئالىيلىرى تولمۇ باغرى يۇمشاق ئادەم، ناۋادا گۆھەرشاد بېگىم بىر تەتۇر چۆرگىلەيدىغان بولسا، شاھرۇخخان ئۇنىڭغا ئىجازەت يارلىقى بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، مەجبۇرلاشتىن يانمايدۇ. ئاھ، جاھاندا ئەركىنلىكتىنمۇ ئۇلۇغ نەرسە بارمىدۇ؟ موغۇلىستان تەختگاھى راستتىنلا مېنى كۈتۈپ تۇرغانمىدۇ؟ ئانام خېتىدە ئىختىيارنى نېمىشقا ئۆزۈمگە قويغاندۇ؟ بابائى بۇزرۇك ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ھەزرەتلىرى ئىلكىدىكى تۇركىستان لەشكەرلىرىنى ماڭا بېرىپ تۇرارمۇ؟ نېمىشقا بۇ ھەقتە ئېنىق ئۇچۇر بەرمىگەندۇ؟ ئول موغۇلىستان ئەمىرلىرى مەن ئۇچۇن راستتىنلا جانپىدالىق كۆرسىتەلەرمۇ؟ ھە، توغرا، ئۇلار ئىنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن رەنجىگەنلىكى، ئوردىدا يېتەرلىك ئەزىزلەشكە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن خاننى بىكار قىلىش نىيىتىگە كېلىپ ماڭا ھاجەت بولغان، مەن ئارقىلىق ئىنىم ئىسان بۇغاخانغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان،

ئۇلارنىڭ بۇ مۇددىئاسىدا ھەقىقەتتىن كۆرە زۆرۈرىيەت كۆپتۇر. ھەقىقەت ئۇستىگە قۇرۇلمىغان مۇددىئانىڭ ئۇلى بوش، لېيى خام بولۇپ قالىدۇ، بۇنداق مۇددىئالار ئۈچۈن قەھرىمانلىق كۆرسىتىش بىھاجەت. گەرچە قەھرىمانلىق ياخشى ئەخلاقىي پەزىلەت بولسىمۇ، ئۇنى ئەقىل بىلەن جۇلالاندۇرۇش كېرەك. خېيىم ـ خەتەرگە قارىغۇلارچە تەۋەككۇل قىلغاندىن ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشمۇ، ئەقىل بىلەن ھۆكۈم چىقىرىشمۇ غەيرىلۇق ھېسابلىنىدۇ...»

ـــ ئالدىراشمىسلا، جاۋابىنى ھازىرلا بېرەي، ـــ دېدى بىر قارارغا كەلگەن يۇنۇسخان، ـــ مەن شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ ئىلكىدىكى ئادەممەن، ئىجازەتسىز ھېچيەرگە بارالماسمەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە موغۇلىستان تەختگاھىنى بىرنەچچە ئەمىرلەر بىلەن كۆتۇرۇلۇپ چىقىپ سويۇپ ئېلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئەل ـ رەئىيەتنىڭ نەزەردە بىزگە ئىنى قېرىنداش بولمىش ئىسان بۇغاخان ھەقىقىي تەخت پاسىبانىدۇر. ھازىرچە ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ، سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئىشەنچىمىز ھەم يوقتۇر. ناۋادا ئىشىمىز ئەپلەشمەي قالسا، ياغى بولۇپ ئەل ـ يۇرتقا ئاپەت بولۇر. ئول ئەمىرلەرنىڭ بىزنى ياد ئەتكىنىگە مىڭ مەرتىۋە تەسەننا، لېكىن ئالدىراقسانلىقتىن ساقلىنىپ، سەۋر قىلماقلىق كېرەك. چۈنكى، سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇندۇر. ئالدىراقسانلىق بىلەن، بىردەملىك ھاياجان بىلەن ھېچ ئىش ۋۇجۇدقا چىقماس، ۋۇجۇدقا چىقسىمۇ مۇستەھكەم بولماس. بېرىپ ئول ساداقەتمەن ئەمىرلەرگە سۆزۈمنى يەتكۈزسۇنلار. پۇختا ھازىرلىق كۆرگەچ پۇرسەت، مۇۋاپىق پەيت كۈتكەي. ئۇنىڭغىچە مەنمۇ بۇ مەقسەتلەر ئۇستىدە ئامال ئىزدەيمەن.

قاتتىق ئۇمىدسىزلەنگەن ئەلچىلەر يۇنۇسخاننى زورلاشقا ئامالسىز قالدى.

ـــ خانزادە ئالىيلىرىنىڭ غەيرەتكە كېلىشىنى يەنە بىر قېتىم تەۋسىيە قىلىمەن، ـــ دېدى كوسا چىراي كىشى ئۇمىدىنى

ئۇزگىسى كەلمەي، ـــ ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ جا ـ نابلىرىنىڭ ئىلكىدە ئاستانە مۇھاپىزىتىگە مۇئەككەل قىلىنغان بىر تۇمەن خاس لەشكەر باردۇر. ئەرك بېگى ئابدۇخالىق مىرزا پەرمان بەرسە ئوردا ياساۋۇللىرى ئوتقا دېسە ئوتقا، سۇغا دېسە سۇغا كىرىشتىن يانمايدۇ. جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا بىلەن قازىكالان سۇلايمان خوجا ھەزرەتلىرىنىڭمۇ ئەل ـ رەئىيەت ئارىسىدا كاتتا ئابرۇيى باردۇر. ئول ئەمىرلەر كۆمەك ـ لەشكەن يەردە ئالىيلىرىنىڭ ئەندىشە قىلىشى بىھاجەتتۇر.

ـــ مۇددىئايىمنى چۇشەنمەپتىلا، ـــ دېدى يۇنۇسخان تەمـ كىنلىك بىلەن، ـــ تاجۇ تەختنى قايتۇرۇۋېلىش مېنىڭ ئۆمۈرلۇك ئارزۇيۇمدۇر. لېكىن ئۇنى ئوردىنى، تەختنى قانغا بويىماي ئالسام دەيمەن، تاجۇ تەخت ئۇچۇن موغۇلىستان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ئۆزئارا قىرغىن قىلىشسا ئەل ـ يۇرت مالىمان بولىدۇ، ئاۋام بالا ـ يىئاپەتكە يۇزلىنىدۇ. راست، ياغىسىز، قان تۆكمەي تاجۇ تەختنى ئېلىش ئاسان ۋۇجۇدقا چىقىدىغان ئىش ئەمەس. يەنە كېلىپ بۇ بىر پارچە خەت بىلەن ئول ئەمىرلەرنىڭ ساداقىتىگە ئىشەنچ قىلالمايمەن. شۇنداقلا موغۇلىستاندا بېرىپلا پۇت تىرەپ تۇرالمـ شىمدىنمۇ گۇمانلىنىمەن، مەقسىتىم ـــ بۇ ئىشقا بەك ئالدىراپ كەتمەيلى، ئالدىراقسانلىق بىلەن ئىش پۇتمەس. ئول ئەمىرلەرنىڭ مېنى چىن يۇرىكىدىن تەختكە ئىگە قىلغۇسى بولسا، پۇختا ھا ـ زىرلىق كۆرگەي. ئۆرۈك يېيىشكە ئالدىراپ غورا يېسە ئېغىزنى بەتتام قىلۇر، چىشنى قامىتۇر، ئىچىنى سۇرەر. شۇڭا غورىنىڭ پىشىپ ھالۇا بولۇشنى كۇتمەك كېرەك، ئول چاغدا تېتىغان ئۆ ـ رۇك شېرىن بولۇر، تەنگە زەرەر قىلماس، بەلكى قۇۋۋەت قىلۇر. مۇددىئايىم ئايان بولدىمىكىن؟

ـــ ئايان بولدى ئالىيلىرى، ـــ دېدى كوسا ئەمىر يۇنۇسخانـ نى قايىل قىلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ.

ـــ ئەمىسە يانسۇنلار، ئول ئەمىرلەرگە يەتكۇزسۇنلار،

ئىشلارنى پۈختا ئورۇنلاشتۇرغاي، زىنھار ئالدىراقسانلىق قىلمىغاي.

ـــ ۋاقتى كەلگەندە ئالىيلىرىنى نەدىن ئىزدىسەك بولۇر؟

ـــ مەن ھازىر بايا‌ۋاندا شامال ئۇچۇرۇپ يۈرگەن قامغاقمەن، بارار ـ تۇرار دەرگاھىمنىڭ قارايى يوقتۇر. ئول مىركەرىمبەردى بەگ قاتارلىق جانابلارغا كارۋانلار ئارقىلىق خەۋەر ئىبەرگەيمەن.

ـــ مۇمكىن بولسا نامە پۈتۈپ بەرگەن بولسىلا، ـــ دېدى كوسا چىراي كىشى.

يۇنۇسخان ھازىرچە تۇرپانغا بارالماسلىقىدىكى سەۋەبنى ئېنىق ئىزاھلاپ، ئەمىرلەرنىڭ ياخشى كۆڭلىگە رەھمەت ـ تەشەككۇر بىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىراقسانلىق قىلمايى، پۈختا تەييارلىق كۆرۈشىنى، ناۋادا شاھرۇخداندىن رەسمىي ئىجازەت ئالالىسا ئايرىم خەۋەر بېرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغىچە پات ـ پات خەۋەرلىشىپ تۇرۇشنى ئېيتىپ مىركەرىمبەردى بەگكە بىر پارچە خەت يازدى. ئاندىن كېيىن ئانسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىگمۇ ئويلىغانلىرىنى بايان قىلىپ، بۇۋىسىنىڭ لەشكىرى يارىدىمگە ئېرىشىش ئېھتىماللىقىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى سوراپ خەت يازدى.

ئۇلار خەتنى ئېلىپ يۇنۇسخان بىلەن خوشلاشتى.

ـــ ئالىمادىس جىددىي ئىش بولۇپ قېلىپ، مېنى ئىزدەپ ھىراتقا كېلىشىسىلە، مۇشۇ ئۆينىڭ ئىگىسىدىن دېرىكىمنى ئېلىشقايلا، ـــ دېدى يۇنۇسخان خوشلىشۇېتىپ، ـــ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىمنى شۇلارغا ئېيتىپ قويىمەن.

※ ※ ※

ئەلچىلەرنى ئۇزىتىپ قويغان يۇنۇسخان ئۆيدە يالغۇز ئولتۇرۇپ چوڭقۇر خىيالغا ئەسىر بولدى:

«بۇ قېتىم تۇرپانغا بارماي خاتا قىلغاندىمەنمۇ؟ مۇشۇنىڭ

بىلەن ياخشى پۇرسەت قولدىن كېتىپ قالۇرمۇ؟ ماقۇل، ئول ئە-
مىرلەرگە تايىنىپ سەلتەنەتنى قولۇمغا ئالدىمۇ دەي، ئول چاغدا
ھۆكۈمۈم ئول ئەمىرلەرگە ئۆتەرمۇ؟ ئۇلار كۆرسەتكەن تۆھپىلە-
رى، باھادىرلىقلىرى، شەپقەتلىرى ئۈچۈن مەندىن بەدەل تەلەپ
قىلماسمۇ؟ سەلتەنەت ئىشلىرىدا ئۇلارنىڭ چىرايىغا قاراپ قال-
ماسمەنمۇ؟ تېخى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ مۇددىئاسى نائېنىق، ناۋادا
ئۇ نارازى بولۇپ قالسا لەشكەر تارتىدىغان گەپ. ئەل ـ يۇرت
نىزا، يېغىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالماسمۇ؟ جەننەتماكان ئاتامنىڭ
تەختىنى چوقۇم ئالىمەن، ھەقىقىي ھۆكۈمدارغا خاس سەلتەنەت
سۈرىمەن. كىملەرنىڭ قولىغا، كىملەرنىڭ كۆزىگە قارىمايدىغان
ھەقىقىي ھۆكۈمدار بولىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن مېنىڭمۇ نۆكەرلىرىم
بولۇشى كېرەك. ھەئە، ئول ئەمىرلەردىن ئەلۋەتتە پايدىلىنىمەن،
لېكىن شەرت شۇكى، ئۇلار ماڭا شاپائەتچى ئەمەس، ساداقەتمەن
نۆكەر بولۇشى، ئاتقان ئوقۇم، شىلتىغان قىلىچىم بولۇشى كې-
رەك. ئاللاھ ئىگەم ئۆزى مەدەت قىلغاي... شاھرۇخخان ئالىيلە-
رىدىن ۋاقىتىدا ئىجازەت ئېلىپ، ھىراتتىن كەتسەم بولاتتى.
خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا كۆڭۈلداش بولۇشتىن خۇدايىم پاناھىدا
ساقلىسۇن. جەننەتماكان ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى
ھەزرەتلىرىنىڭ پەزىلەت نۇرى يۇقمىغان ئول بەتئەخلاققا بىر ئۆ-
مۇر مۇلازىملىق قىلساممۇ خۇي ـ پەيلىنى ھەرگىز ئۆزگەرتەل-
مەيمەن. بۇلۇت ئاسماندىن ئايىماي تۆكسىمۇ تال سۆگەتتىن
ھەرگىز مېۋە چۈشمەيدۇ، بورا قومۇشتىن ھەم شېكەر ئالغىلى
بولمايدۇ، نادانغا ۋاقىت زايە قىلماسلىق كېرەك. شاھرۇخخان ئا-
لىيلىرىدىن تۇرپانغا بارىمەن دەپ ئىجازەت ئېلىشىم مۇمكىن ئە-
مەس. ئىلىم ئىزدەش سەۋەبىنى كۆرسەتسەمچۇ؟ بۇ مۇمكىن.
شۇنداق قىلاي، ئىجازەت ئېلىپ شىراز، باغداد، دەمەشق قاتارلىق
شەھەرلەردىكى ئىلىم دەرگاھلىرىغا باراي. ئىلىم شاھقىمۇ، گادا-
غىمۇ لازىم، ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن يۇرت سوراش ئۈچۈن ئىلىم-

دىن كۆپرەك خەۋەردار بولغانغا يەتمەيدۇ...»

43

بۇ يىل تۇرپاندا قىش بالدۇر كەلگەندەك قىلاتتى. تېخى كۈز ئاخىرلاشماي تۇرۇپلا ئوت ـ چۆپلەر سارغىيىپ، دەل ـ دەرەخلەر غازاڭ تاشلاپ، ئوردا ئىچى خۇددى يالىڭاچلىنىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. ئىككى كۈندىن بېرى باشلانغان جۇدۇنداھاۋا باشقىچىلا سوۋۇپ كەتكەن بولۇپ، كۈزلۈك كىيىم بىلەنمۇ ئادەمنىڭ غولى قورۇلاتتى. تېخى رەسمىي قىش باشلانمىغاچقا شاھنىشىن ئىچىدىكى ئاتەشدانلارغا ئوت يېقىلمىغانىدى. ئەتىگەندىن بېرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەرنىڭ پۈت ـ قوللىرى سوغۇقتا تۇڭلاپ ئۇيۇشۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار پات ـ پات تەختنىڭ ئارقىسىدىكى يان ئىشىككە تەققزالىق بىلەن تەلمۈرۈشەتتى، سىرتتىكى كىچىككىنە شەپىمۇ ئۇلارنىڭ دىققەت ـ نەزەرىدىن قاچمايتتى، خان ئالىيلىرى كەلدىمىكىن دەپ قەددىنى رۇسلىشاتتى، ئەمما خاندىن تېخىچىلا شەپە يوق ئىدى.

ـــ بۇ يىل سوغۇق بالدۇر چۈشۈپ كېتەمدۇ ـ نېمە ؟ ـــ شاھنىشىندىكى جەمجىتلىقنى بۈزۈپ سورىدى جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا.

ـــ ھىم، بەلكىم...

ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگكە نېمە ئۈچۈندۇر گەپ قىلىش خۇشياقمىغاندەك قىلاتتى، ئۇنىڭ قاپاقلىرى ساڭگىلاپ كەتكەن بولۇپ، سولغۇن چىرايىدا غەم بۇلۇتلىرى ئەلەڭگىيەتتى.

ـــ ئاڭلاشتىلمۇ؟ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرى

رى ئوۋغا چىقىپ كەتمەپتۇ.
قايسىبىر ئەمىرنىڭ يەتكۈزگەن بۇ خەۋىرى بىلەن تەڭ شاھ ـ نىشىندا پىچىر ـ پىچىر باشلاندى.
ـــ شۇنداقمۇ؟ قايسى كۈنى تۆمۈرىۋقا بەگ ھەزرەتلىرى...
ـــ ئاشۇنداق دەپ قويغان گەپ، نەدىمۇ ئوۋغا چىقسا جەددى ـ جەمەتىگىچە تولۇق ئېلىپ كېتىدىغان ئىش بولسۇن.
ـــ ھېلىمۇ ئىككى ئاي بولاي دەپ قالدى، ئوۋغا چىققان بولسا قايتىپ كېلەر ئىدى.
ـــ ئاستانىنى تاشلاپ كېتىپ قاپتىمىش.
ـــ خان ئالىيلىرىدىن يامانلاپ قاپتىمىش.
ـــ قىبلىگاھىمىزدىن يامانلاپ قالغىلى خېلى بولغان.
ـــ ئاقسۇغا كېتىپتىمىش.
ـــ ياق، ئاقسۇنىڭمۇ نېرىسىغا كېتىپتىمىش.
ـــ ئوردىدىن ئىجازەتسىز ئايرىلىش ئېغىر گۇناھقۇ...
ـــ ئۇ دېگەن ئالىيلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى، يەنە كېلىپ ئۇلۇسبېگى گۇناھقا بۇيرۇلمايدۇ.
ـــ خان ئالىيلىرى ئۇلۇسبېگىنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن چاپارمەن ماڭغۇزۇپتۇ.
ـــ ياق، يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.
ـــ ناتايىن جۇمۇ.
ـــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرى رەسمىي يامانلاپ كەتكەن بولسا، ھەرگىز قايتىپ كەلمەيدۇ.
ـــ ئۇلۇسبېگى خان ئالىيلىرىدىن ئەمەس، باشقا بىر كىمدىن يامانلاپ قالغان گەپ.
ـــ كىمدىن يامانلاپ قالغاندۇ؟
ـــ كۆڭۈللىرىگە ئايان.
ـــ خەپشۇك، ئېغىزىمغا كەلدى دەپ سۆزلىمىسۇنلار.
ـــ ئىشقىلىپ بۇنىڭ سەۋەبىنى ھەممە خالايىق بىلىدۇ.
ـــ خان ئالىيلىرى ئاڭلىسا پىتنە تارقاتتى دەپ غەزەپ قىلىدۇ.

ـــ ...

ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ بۇ پاراڭلارغا ئارىلاش-ماي كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى، تۇرقىدىن بۇ پاراڭلارنى ئاڭلى-مىغاندەك قىلاتتى. دەسلەپتە ئېھتىيات قىلىشىپ پىچىرلاشقان ئەمىرلەر بارا ـ بارا ئېھتىياتنى ئۇنتۇپ ئۇنلۇك ئاۋازدا سۆزلە-شۇاتاتتى.

ـــ خان ئالىيلىرى كەلدى!

ھۆدەيچى بەگنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن تەڭ شاھنىشىن خۇددى قاينىۋاتقان قازانغا سۇ قۇيغاندەك جىمىپ كەتتى، ئەمىرلەر گۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تەختنىڭ كەينىدىكى يان ئە-شىكتىن ئاۋۋال سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ سېمىز گەۋدىسى كۆ-رۈندى، ئاق سېرىق چىرايى نېمىگىدۇر رەنجىپ قالغاندەك تۇتۇلۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن سوڭدىشىپ دېگۈدەك كىرىپ كەلگەن تۆمۈربۇقا بەگ خاندىن ئۆتە گىدىيۋالغانىدى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ-مۇ يان ئىشىكتىن كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەمىرلەرنىڭ كۆز-لىرى ھەيرانلىقتىن چەكچەيدى. ئادەتتە بۇ ئىشىك مەخسۇس خان ئالىيلىرى ئۈچۈن ئېچىلغان بولۇپ، باشقا ئەمىرلەرنىڭ كىرىپ ـ چىقىشى قاتتىق چەكلەنگەنىدى. زۆرۈر تېپىلسا خانىشنىڭ، ناۋادا خان ئالىيلىرى ئىلتىپات قىلىپ قالسا پەقەت ئۇلۇسبېگىنىڭلا بۇ ئىشىكتىن كىرىپ ـ چىقىش ئىمتىيازى بار ئىدى. شۇ دەقە-قىدە مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا، سۇلايمان خوجا ۋە ئابدۇخالىق مىرزىلار مەسلىھەتلىشىۋاتقاندەك بىر ـ بىرىگە يالت ئېتىپ قارىشىۋالدى. ئەمىرلەر ئالمان ـ تالمان قول باغلاشقىنە-چە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا سالام بەردى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئادالەتپاناھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلە-رى ئېسەن بولغاي!

ئەمىرلەرنىڭ ئاۋازى شاھنىشىن ئىچىدە كۈچلۈك ئەكس سادا قايتۇردى. جىددىيلەشكەن ئەمىرلەر توڭلىغىنىنمۇ ئۇنتۇپ قېلىشقانىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالدىرىماي بېرىپ تەختكە جايلە-شىۋالغاندىن كېيىن، ئەمىرلەرگە تەكشى بىر قارىۋېتىپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، جاي ئالسۇنلار!

ـــ ئادالەتپاناھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر!

ئەمىرلەر ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىدىن جايلاشتى. توققۇز پايە-لىك شاھسۇپىنىڭ ئۈستىدە غادىيىپ تۇرغان تۆمۈربۇقا بەگ ئاس-تانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى داۋاملىق ئولتۇرىدىغان بوش ئورنىغا سوغۇقلا نەزەر تاشلاپ قو-يۇپ، تەختنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ئىككى ئايدىن بېرى بوش تۇر-غان ئۇلۇسبېگلىك كۇرسىغا بېرىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ بۇ قىلە-قىدىن ئەمىرلەرنىڭ كۆزلىرى يەنە بىر قېتىم ھەيرانلىقتىن چەكچەيدى. نارازىلىق، ياقتۇرماسلىق تۇيغۇلىرى چىرايلىرىغا تە-پىپ چىقتى. شۇ دەقىقىدە ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ-نىڭ كۆز ئالدىدىن ئاشۇ كۇرسىدا نارازىلىق بىلەن ئولتۇرغان ئۇ-لۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنىڭ ئورۇق گەۋدىسى، كېسىلمەن چىرايى لىپ قىلىپ ئۆتتى ـ دە، ئاللىقانداق بىر تۇيغۇدىن يۇرە-كى ئېچىشىپ كەتتى...

ـــ خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي! ـــ دېگەندى ئىككى ئاي ئىلگىرى ئاشۇ كۇرسىدا ئولتۇرغان ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئالتۇن تەختتە گىدىيىپ ئولتۇرغان نەۋرىسىگە ئېگىلىپ قول باغلىغىنىچە ـــ جانابى تۆمۇر بەگ ھەزرەتلىرى ئالىيلىرىغا قە-يىنئاتا بولۇش شەرىپىگە مۇشەررەپ بولغاندىن بېرى ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدا غۇلغۇلا ئاۋۇپ قالدى. ئۇلار: تۆمۇر بەگ ھەزرەتلىرى-نىڭ خانىنىڭ قېيىنئاتىسىلىق مەرتىۋىسىنى پەش قىلىپ، سەلتە-نەت ئىشلىرىنى بېجىرىشتە تاپتىن چىقتى، ھەرقانداق ئىشنى رىشۋەت ئالماي بېجىرمەيدۇ، ئىستېداتسىز كىشىلەرنى ئۆز بە-شىمچىلىق بىلەن چوڭ ـ كىچىك مەنسەپلەرگە تەيىن ئېتىۋاتە-دۇ، ئاشۇ مەنسەپ ـ مەرتىۋىلەرنىڭ نەرخ ـ باھاسى بار، ئاقچا

بولسىلا مەنسەپدار بولغىلى بولمىدۇ دېيىشمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ئايماقلاردىكى ئەمىر ـ بەگلەرگە ئالىيلىرىڭ تويىنى قوتلۇقلاش ئۈچۈن تەۋەلىكىدىكى رەئىيەتتىن ئادەم بېشىغا ئىككى تەڭگىدىن توي سوۋغىتى تاپشۇرۇش سېلىقى سېلىنماقتا. ئەمەلىيەتتە ئول ئەمىر ـ بەگلەر رەئىيەتتىن يىغىپ ئەۋەتكەن پىشكەشلەر ئوردا خەزىنىسىگە كىرىم قىلىنماي، تۆمۈر بەگ ھەزرەتلىرىنىڭ شەخسىي خەزىنىسىگە كىرىم قىلىنىپتۇ، بۇ ئەھۋال ئالىيلىرىنىڭ ئەدلى ـ ئادالەتلىك شەۋكىتىگە داغ چۈشۈرگىسىدۇر. مېنىڭچە، تۆمۈر بەگ ھەزرەتلىرى خان قېيىنئاتىسىلىق مەرتىۋىسىگە شۈكۈر ـ قانائەت قىلىپ، ئىككى دۆاننىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىدىن قول يۇيمىقى جايىزدۇر. بۇ خان ئالىيلىرى ئۈچۈنمۇ، تۆمۈر بەگ ھەزرەتلىرى ئۈچۈنمۇ پايدىلىق...

ـــ داد ئادالەتپاناھىم! ـــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ مىرمۇھەممەدشاھنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، شاھسۇپىنىڭ پايىسىگە ئۆزىنى تاشلاپ، ـــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ مەلۇماتى پۈتۈنلەي تۆھمەتتۇر. بۇلار مۇخالىپلىرىمنىڭ تارقاتقان پىتنىلىرىدۇر، تەھقىقلەپ كۆرگەيلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسىغا ياقتۇرمىغان نەزەردە قاراپ قويۇپ، دەس ئورنىدىن تۇرغىنىچە تۆمۈر بەگنى يۆلىدى.

ـــ ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا جانابى ئەمىر، قىلچىلىك بىئارام بولمىسىلا.

ـــ ئادالەتپاناھىمنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا، ـــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ ئۇۋال بولغان قىياپەتتە كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ـــ قۇدرەتلىك قىبلىگاھىمىزنىڭ شانۇ شەۋكىتىنى جۇلالاندۇرۇش بىزلەركىم ساداقەتمەن ئەمىرلىرىنىڭ ئىككى ئالەملىك بۇرچىدۇر. كەمىنىلىرى ھەر قاچان ئۆزۈمگە ساداقەت بەلەن گۇپا[1]نى ھەمراھ قىلىپ كەلدىم. مەگەركى سەلتەنەتىمىزگە پايدىلىق بولمىغانلا بولسا، ئول ئىككى دۆاننىڭ ئەمىرلىك مەر-

① گۇپا ـــ ۋاپا.

تۇسىدىن ۋاز كېچىشكە تەييارمەن.

تەختكە بىرىپ ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمرلىرىگە قاراپ ئاداۋەت بىلەن چەكچەيدى. خانىمىڭ تۆمۈرىبۇقا بەگكە كۆرسەتكەن بۇ قەدەر مىسلىسىز ئىلتىپاتىدىن ھەيران بولۇپ باش ـ ئاخىرى يوق خىياللارغا ئەسىر بولغان ئەمرلەر خانىمىڭ چىرايىدىكى مۇدھىشتىن دەرھال ئېسىنى يىغىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىشتى.

ئون ئىككى يېشىدىلا تەختتە ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەسلەپ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ، كېيىن بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سۈيۈرگە مىرزىنىڭ، مومىسى سۇلتان خاتۇننىڭ توختىماي قائىدە ـ يوسۇن ئۆگىتىشىگە دۇچ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئۆزىنى خۇددى ئىككى ـ ئۈچ ياشلىق بالىدەك كۆرۈپ خەۋەر ئېلىپ، ئىختىيارىي ھەربىكەت قىلغىلى، تەكتۇشلىرى بىلەن ئوينىغىلى قويماي، كۈن ـ كۈنلەپ تەختتە ئولتۇرۇشقا، سەلتەنەت ـ ئوردا يوسۇنلىرىنى ئۆگىنىشكە، دەستە ـ دەستە مەلۇماتلارنى كۆرۈشكە مەجبۇرلاشلىرىدىن قاتتىق بىزار بولغانىدى. يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ تۇرلۇك چەكلىمىلەردىن، بوۋىسى بىلەن سۈيۈرگە مىرزىنىڭ ھەر بىر قەدىمىنى نازارەت قىلىشلىرىدىن قۇتۇلۇشقا تىرىشتى. شۇ كۈنلەردە ئۇ ئۆزىنى خان ئەمەس، مەھبۇستەك سېزىندىغان بولۇپ قالغانىدى. ئەنە ئاشۇنداق پەيتتە تۆمۈربۇقا بەگ سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ كۈتكەن يەرلىرىدىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئاشۇ چەكلىمىلەردىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بەردى. سەلتەنەت ئىشلىرىدا بوۋىسى بىلەن سۈيۈرگە مىرزىنىڭ ئاغزىغا ئانچە قاراپ كەتمىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. باشقا ئەمرلەرگە ئوخشاش ئۇنىڭغا زىيادە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلماي، قەدەمدە بىر سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تەكىتلىۋالماي، تۇرلۇك ئويۇن ـ تاماشا، بەزمە ـ باراۋەت سورۇنلىرىغا باشلاپ باردى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ كۆڭلى نېمىنى خالىسا شۇنى تەييار قىلدى، رايىغا باقتى. ھە دېسىلا ئىككى پېشقەدەمنىڭ

ئاغزىغا قاراپ كەتمەي، سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا مۇستە-قىل بېجىرىشكە كۈشكۈرتتى ۋە قانداق قىلىش ھەققىدە چارە-تەدبىر كۆرسەتتى. دەسلەپتە شاراب ئىچىشنى ئۆگەتكەن بولسا، كېيىن قۇچقىغا قىزلارنى سېلىپ بەردى. ئىسان بۇغاخان شاراب بىلەن ئىيالغا كىچىكلا ئۆگىنىپ قالغانىدى. ئەنە ئاشۇ سەۋەبتىن ئۇ تۆمۈرىبۇقا بەگنى ئۆزىگە ئەڭ يېقىن تۇتاتتى، ھېچكىمنى ئۇ-نىڭغا تەڭ قىلمايتتى، نەگە باشلىسا شۇ يەرگە باراتتى، نېمىنى دېسە شۇنى قىلاتتى، تۆمۈرىبۇقا بەگنىڭ يامان گېپىنى قىلغان ئا-دەمنى ئۆچ كۆرەتتى.

ھەئە، سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھنىڭ گېپىگە پەرۋا قىلىپمۇ قويمىدى.

ـــ ئاساسسىز پىتنىلەرنى ئوردىغا كۆتۈرۈپ كىرمىسۇنلار، ـــ دېدى بوۋىسىغا تەنبىھ بېرىشتىن ھېيىقىقان ئىسان بۇغاخان ئە-مىرلەرگە تەئەددى قىلىپ، ـــ بىزنىڭ تەختگاھىمىزدا ھەسەت-خورلارغا ئورۇن يوقتۇر، بۇندىن كېيىن بۇنداق پىتنە ـ پاساتلار-نى كۆتۈرۈپ يۈرگۈچىلەر تۆھمەتخورلار قاتاردا ياساققا تارتىلىدۇ!

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ نەۋرىسىگە لاپپىدە بىر قاراپ قويۇپ، لام ـ جىم دېمىدى، شۇندىن كېيىن ئوردىغا پەقەتلا كىر-مىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇۋىغا چىقىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە گەپ تارقالدى. مانا ئىككى ئايدىن بېرى شاھنىشىندىكى ئۇلۇسبېگلىك كۈرسى بوش تۇراتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسىنىڭ يوقلۇقىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدەك قىلاتتى.

ـــ پەرمانى ئالىي!

پەرمانچى بەگنىڭ ئىنچىكە، چىرقىراق ئاۋازى مىركەرىمە-بەردى بەگنىڭ خىياللىرىنى چالغىتتى. ئەمىرلەر گۈرىدە ئو-رۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ پەرمان ئاڭلاشقا تەييارلاندى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمىرلەرگە تەكشى بىر قارىۋەتكەن-دىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ـــ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىگە تۇرپانلىق

ئاب ـ ھاۋاسى ياقمىغانلىقى سەۋەبلىك ئۇزۇندىن بېرى كېسەلدىن خالىي بولالمىدى. ئاتاباشى[1] قەلئەسىدە بىر مەزگىل تۇرۇشنى ئىختىيار قىلغانلىقى ئۈچۈن سالامەتلىك ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ ئىجازەت بەردۇك. ئەمما ئوردىدا ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسى بوش قالسا سەلتەنەت ئىشلىرىمىزغا دەخلى يەتكۈسىدۇر. شۇڭا، ئۇشبۇ سائەتتىن باشلاپ ئىككى دۆۋان ئەمىرى تۆمۈربۇقا بەگ ھەزرەتلىرى ئول ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىگە ئورۇنباسار بولىدۇ. بارلىق ئەمىرلەر تۆمۈربۇقا بەگ ھەزرەتلىرىنىڭ يېڭى مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلغاي!

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا! ـــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ بېشى يەرگە تەگكۈدەك ئېگىلىپ تۇرۇپ.

بىر دەملىك تىمتاسلىقتىن كېيىن ئەمىرلەر تۆمۈربۇقا بەگنى بەس ـ بەستە قۇتلۇقلاشقا باشلىدى:

ـــ مۇبارەك بولسۇن!

ـــ خان ئالىيلىرى ھىممەتلىكتۇر!

ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ ئۇلۇسبېگى كۈرسىدا مەغرۇر ئولتۇرغان تۆمۈربۇقا بەگكە يەر تېگىدىن ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويدى، شۇ تاپتا ئۇنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنى قۇتلۇقلاشقا تىلى بارمايۋاتاتتى.

«ئاھ خۇدا، نومۇسسىزلارنىڭ تەھلىكىسىدىن ئۆزۈڭ پانا. ھىكمىڭدا ساقلىغايسەن. ئوردا نېمە بولۇپ كېتىپ باردۇ ـ ھە؟! بۇ تۆمۈر بەگ ئىنسابنى قايرىپ قويغىلى خېلى ئۆزۈن بولغان، مانا ئەمدى نومۇسنىمۇ قايرىپ قويۇۋاتىدۇ. خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ ئالدىدا كىچىك بالىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتىدىغۇ ـ تاڭ. ئەتە ـ ئۆگۈن تۆمۈر بەگ تەلەپ قىلسا تاجۇ تەختىنمۇ ئۆتۈنۈپ بېرىشتىن يانمايدىغان ئوخشايدۇ. ئورۇنباسارمىش تېخى، دەسلىپىدە لەشكىرىي دۆۋانغا، كېيىن قارا دۆۋانغا ئورۇنباسار بولغان، مانا ئەمدى ئىككى دۆۋاننى ئوڭچە ئىگىلىۋالدىغۇ؟ خانغا قېيىنئاتا بولغانلىقى

① ئاتاباشى ـــ قەشقەر بىلەن ئەندىجان ئارىلىقىدىكى قەلئە.

ئۇچۇنلا ئۇلۇسىغى بولۇۋالمىدىكەن؟ مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرى ئىستىپا سورىغان بولسا، ئورنىغا قائىدە بويىچە سەيىدئەلى ئالىپ جانابلىرى ئۇلۇسىغى بولۇشقا تېگىشلىكقۇ؟ يەنە سەۋر قىلساق سەلتەنەت يوسۇنلىرى تېخىمۇ دەپسەندە بولىدۇ، يېتەر ئەمدى...»

مىركەرىمبەردى بەگ ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئۆزى چۆچۈپ كەتتى.

ــ خان ئالىيلىرى ئامان بولغايلا!

ئەمىرلەر شاھنىشىندىن يانغان سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنى ئۇزىتىپ قويۇشتى. تۆمۈربۇقا بەگمۇ خانىنىڭ سايىسىدەكلا يان ئىشىكتىن چىقىپ كەتتى. نېمە ئۈچۈندۇر مىركەرىمبەردى بەگ شاھنىشىندىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىرىمىدى. باشقا ئەمىرلەر توڭۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈنمۇ ياكى پاراڭلىشىشقا رايى بارمىغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر، شاھنىشىندىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى. راستىنى دېگەندە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كۆتمىگەن يەردىن ئۇلۇسىغى گىلىك مەرتىۋىسىگە ئولتۇرۇشى بىر قىسىم ئەمىرلەرنى بىئارام قىلىپ قويغانىدى. شۇڭا ئۇلار شاھنىشىندا تۇرۇۋەرسە كۆڭلىدىكى نارازلىقىنى ئاشكارىلاپ بالاغا قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىشقانىدى.

ــ ئاڭلىسام جانابلىرىنىڭ قەسىردە ئاتەشدانغا ئوت يېقىپ بوپتىمىش، بېرىپ ئىسسىنىۋالساقمىكىن؟

مىركەرىمبەردى بەگ ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان قازىكالان سۇلايمان خوجىنىڭ كۆزىدىكى يوشۇرۇن بىر مەنىنى چۈشەندى، ئەتراپىغا تېزلا بىر قارىۋېتىپ ئاستا پىچىرلىدى:

ــ كۆڭۈللىرى ئوت تارتقان بولسا يوللىرىغا قارايمەن، ئىسسىققىنە بىر چەينەك چاي دەملەتكۈزۈپ قويايلى ئەمىسە.

ــ چاينى يالغۇز ئىچكىمىز يوق.

ــ داستىخىنىمىز كەڭتاشادۇر.

ــ ئەمىسە چاينى جىقراق دەملەتكۈزسۇنلار.

سۇلايمان خوجا گېپىنى تۈگىتىپ شاھنىشىندىن چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

ئوتۇن كۆمۈرى يېلىنجاپ تۇرغان چويۇن ئاتەشدان مىركە-رىمبەردى بەگنىڭ چاققانغىنە ساراي ئۆيىنى ياز كۈنلىرىدەك ئىلىتىۋەتكەنىدى. تام ياقىلىتىپ سېلىنغان يىكەنداز لاردا چازا قۇ-رۇپ ئولتۇرۇشقان مېھمانلار ئىسسىقتا چىدىماي تونلىرىنى سې-لىۋېتىپ يەكتەكچان بولۇۋېلىشقانىدى. ئۇلار داستىخانغا تىزىلغان مەزلەرگە بېقىشقاچ كىمنىدۇر ساقلاۋاتقانىدەك قىلاتتى. ھەر بىر مېھماننىڭ ئالدىغا بىر كاسىدىن قوغۇن قويۇلغانىدى.

ــ ھەقبەردى مىرزا جانابلىرى ئەجەب ھايال بولۇپ قالدى - يا؟ــ تىت - تىت بولغان ھالدا ئىشىككە قاراپ قويدى سۇلايمان خوجا.

ــ بىرەر ئىشقا پەمىل بولۇپ قالغان چېغى، ــ دېدى سەر-كەردە مالىك ئوغلان ئالدىدىكى قوغۇننى بەكە بىلەن ئويۇپ تۇ-رۇپ.

ــ تۆمۈر بەگنىڭ ئورۇنباسارلىق مەرتىۋىسىنى قوتلۇقلاپ پىشكەش قىلىشمىدىلمۇ جانابلار؟

ــ پىشكەش قىلمامدىغان، ــ دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، ــ ئۆزۈم ئېلىپ باردىم تېخى.

ــ بىزمۇ شۇنداق قىلدۇق، ــ دېدى باشقىلارمۇ!

ــ مەن بارمىدىم، كىچىك ئوغلۇمدىن ئازراق بىر نەرسە ئە-ۋەتىپ قويدۇم، ــ دېدى سۇلايمان خوجا.

ــ ئوبدان قىلىشپتىلا، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ــ مەنمۇ بايىراقتا چوڭ ئوغلۇمدىن پىشكەش يوللىدىم. «خەرنىڭ گۆشى، سەگ[1]نىڭ چىشى» دەپتىكەن، ئۇستىخان غاجىلاشقا كۆنۈپ قالغان ئول زاتى پەسنىڭ دىققىتى بىزگە بۇرۇلۇپ قالمىغىنى ياخشى، خۇشلۇقىدا بىخۇد يۇرۇۋەرگەي.

① سەگ ــ ئىت.

شۇ ئەسنادا سارايغا كىرىپ كەلگەن مەھرەم يېگىت مىركە-رىمبەردى بەگنىڭ گېپىنى بۆلۈپ، تاپسىدىلا قول باغلىدى:

ـــ مەلۇم بولغاي، ھەقبەردى مىرزا جانابلىرى كەلدى!

ـــ باشلاپ كىرسۇنلار.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قەدەم يەتتى بالا يەتمىگەي.

مېھمانلار گۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ھەقبەردى مىرزىنى تۆرگە تەكلىپ قىلىشتى.

ـــ قېنى، يۇقىرى ئۆتسىلە.

ـــ رەھمەت، قوزغىلىشمىسىلا، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا تۆرگە چىققىلى ئۇنىماي.

بىرپەس تۇزۇت ـ تەۋازۇدىن كېيىن ھەقبەردى مىرزا بىرقانچە ياشراق مېھماننىڭ كەينىدىن ئۆتۈپ سۇلايمان خوجىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇردى ـ دە، پاتمىغە قول كۆتۈردى.

ـــ ئۇدۇل تۆمۇر بەگنىڭ قەسرىدىن كېلىشىم، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا پاتمە قىلىپ بولۇپ، مېھمانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراشتى، ـــ ئەتىگەن شاھنىشىندا گىدىيىپ ئولتۇراتتى، قەسىرىگە بارسام ئۆكلىگەن كاللىدەك ھېچىيىپ قاپتۇ. ئىزا تارتماي ئۇلۇسىبېگلىك مەرتىۋىسىگە لايىقتىم يوقتى، خان ئالىلىرىنىڭ پەرمانىنى يىرالمىدىم، دەپ يالغاندىن غىلجىكلايدۇ تېخى.

ـــ ئەڭ ياخشىسى ئاشۇنداق خۇشھال بولۇپ تۇرغىنى ياخشى، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ـــ خوش، ئۆز گېپىمىزگە كېلەيلى جانابلار. ھاي قايسىكلار بار، ھەقبەردى مىرزا جانابلىرىنىڭ قولىغا سۇ بېرىڭلار. قانداق قىلىمىز، يەنە سۇكۇت قىلىپ تۇرۇۋېرەمدۇق ياكى ئاستا مىدىرلاپ قويامدۇق؟

ـــ ئەمدى سۇكۇت قىلىۋەرسەك تۆمۇربەگنىڭ يېقىنلىرىغا مەنسەپ ـ مەرتىۋىمىزنى ئىككى قوللاپ بېرىۋەتسەك بولىدۇ، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا، ـــ شۇ كۈنلەردە تۆمۇر بەگنىڭ نەپسى يوغىناپ كەتتى.

ـــ نەپسىلا ئەمەس، يۈرىكىمۇ يوغىناپ كەتتى تەقسىر، ـــ

دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، ــ خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ ھەرقانداق تە-لىپىنى يېرمايدۇ، مانا ئۇلۇسبېگىملىك كۇرسىغىمۇ ئولتۇرۇۋالـ-دى. خان ئالىيلىرىدىن تاجۇ تەختىنى تارتىۋالمىغىنى بىلەن بىز-نىڭ مەنسىپىمىزنى تارتىۋېلىشتىن يانمايدۇ.

ــ ئارى، ــ دېدى سەركەردە مەلىك ئوغلان، ــ مەنسىپـ-مىزنى ساقلاپ قالىمىز دېسەك، تۆمۇر بەگكە ئايىماي رىشۋەت بې-رىپ تۇرۇشمىز كېرەك.

ــ خۇشامەتنىمۇ ئايىماي قىلىشمىز كېرەك تېخى.

ــ رىشۋەت بېرىپ توشامدۇ ئول نەپسى بالاغا.

ــ سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلگىلى بولدىمىكىن؟

ــ مۇددىئايىمىزنى بىلدۇردۇك، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ــ نېمە ئۈچۈندۇر ئەمىر كەبىر جانابلىرىدىن ئېنىق جاۋاب كەلمىدى. تېخىچىلا ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىدىن ئۇمىدىنى ئۈ-زەلمەيۋاتسا كېرەك.

ــ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ، ــ دېدى سۇلايمان خوجا، ــ ئۆز ۋاقتىدا چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ تەختتە ئولتۇ-رۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغان ئەمەسمىدى، ئىنسان دېگەن ئۆزىنىڭ خاتالىقىنى ئاسانلىقچە بوينىغا ئالغۇسى كەلمەيدۇ.

ــ سەييىدئەلى ئالىپ جانابلىرى ھەقمقەتەن ئۆز سۆزلۈك.

ــ ئوردىدا بولغان بولسا، ئوردىدىكى ھازىرقى ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولسىدى، ئاللىقاچان چوڭ خانزادىنى ئىزدەشكە چاپارمەن ماڭغۇزغان بولاتتى.

ــ ھە راست، چوڭ خانزادىدىن خەۋەر بارمۇ؟

ــ خەۋەر بار، نەسەۋەبتىندۇر چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيـ-لىرى تۇرپانغا كېلىشنى رەت قىلىپتۇ، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ ئەپسۇسلانغان ھالدا، ــ بەلكىم ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى بىكار قىلالىشىمىزغا ئىشەنچ قىلالمىغان بولسا كېرەك. ئالدىراقسانلىق قىلماسلىقىمىزنى، پۇختا ھازىرلىق

كۆرگەچ پۈرسەت كۈتۈشمىزنى ئالاھىدە جىكىلەپتۇ. ئەۋەتكەن مەكتۇپى مانا، كۆرۈپ بېقىشسىلا، يەنە تېخى سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىدىنمۇ ئېھتىيات قىلغاندەك قىلىدۇ.

ئەمىرلەر يۈنۈسخاننىڭ خېتىنى قولدىن ـ قولغا ئۆتكۈزۈپ ئوقۇشقا باشلىدى.

ـــ گەپنىڭ گۈندىسىنى قىلسام، خانزادە يۈنۈسخان ئالىيلىرى بىزگە ئىشەنمەپتۇ، ـــ دېدى سەركەردە مەلىك ئوغلان، ـــ نەدىمۇ تاجۇ تەختنى ياغىسىز ئالىدىغان ئۈنداق ئاسان ئىش بار؟ شاھرۇخخان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت ئالالمىدىم دېگىنىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيمەن، ئىجازەت سوراش نىيىتىگە كەلسە مۇڭاپىق سەۋەب تېپىلىدۇ.

ـــ خانزادە يۈنۈسخان ئالىيلىرىدىن ئەمدى ئۇمىد كۈتمەيلى، ـــ دېدى ھەقىەردى مىرزا، ـــ ئەمما خانىنى بىكار قىلىش ئىشىنى قويۇپ تۇرۇپ، تۆمۈر بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلۇۋېلى.

ـــ بۇمۇ بولىدىغان ئەقىل، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا، ـــ ئەسلىدىمۇ بىزگە كېلىڭانقان تەھلىكە خان ئالىيلىرىدىن ئەمەس، تۆمۈر بەگدىندۇر.

ـــ ئەمما، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ تازا قايىل بولماي، ـــ ئىستېداتسىز خاننى قانداقمۇ ئەدەپكە كىرگۈزگىلى بولۇر، ئىش يامىنغا ئۆرۈلسە، تۆمۈر بەگنىڭ قىساسىنى بىزدىن ئېلىشتىن يانمايدۇ.

ـــ بۇنىڭدىن باشقا چارە يوقتۇر، ـــ دېدى ھەقىەردى مىرزا، ـــ چوڭ خانزادە تۇرپانغا كەلگىلى ئۇنىمىغاندىكىن تەختە سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىدىن باشقا ئولتۇرىدىغان مۇڭاپىق ئادەم يوق. بىردىنبىر ئامال تۆمۈر بەگنى كۆزدىن يوقتىش، تۆمۈر بەگدىن ئايرىلسا خان ئالىيلىرىمۇ ھېچ ئىلاج قىلالمايدۇ.

ئەمىرلەر بىر پەس جىمىپ كېتىشتى، ھەممىسىنىڭ كاللە-

سىنى باش ـ ئاخىرى يوق خىيال چىرمىۋالغانىدى.

ـــ خوش، ئۇنداق بولسا ئول تۆمۈر بەگنىڭ ئىشىنى قانداق بىر تەرەپ قىلمىمىز جانابلار؟ ـــ دېدى سۇلايمان خوجا جىمجىت-لىقنى بۇزۇپ، ـــ لەشكىرىي دېۋان ئۇنىڭ قولىدا، ئىشىمىز ئەپ-لەشمىسە ھەممىمىز كاللىمىزدىن ئايرىلىمىز، ھەرقانداق ۋاقىتتا خان ئالىيلىرى ئۇنى قوغدىماي قالمايدۇ.

ـــ ئاگاھ خان ئالىيلىرى بىلەن تۆمۈر بەگنى ئايرىۋېتەيلى.

ـــ بۇ ئىش بىزنىڭ قولىمىزدىن كەلمەس.

ـــ شۇنداق، خان ئالىيلىرى نەدە، تۆمۈر بەگ شۇ يەردە.

ـــ يەنە بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتەيلى.

ـــ قانداق دەيدىلا تەقسىر؟

ـــ ھەممىلىرى بىلىشىلا، خان ئالىيلىرىنىڭ بەك تولا ئور-دىغا چىققان بىلەن خۇشى يوق، لېكىن تۆمۈر بەگ ئۇنداق ئەمەس، پەمىچە، بۇندىن كېيىن جانابى ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگى ھەزرەت-لىرى ئوردىغا چىقىشقا خۇمار بولۇپ قالارمىكىن.

ـــ ئارى، خان ئالىيلىرىغا ھەرەم، بەزمە بولسىلا بولدى. تۆ-مۈر بەگمۇ بۇنىڭدىن كېيىن خان ئالىيلىرىنى ئوردىغا چىقىشقا بەك دەۋەت قىلىپ كەتمەسلىكى مۇمكىن. چۈنكى شاھنىشىندا خان ئالىيلىرى بولمىسا، بىزگە ئۇلۇسبېگىلىك سۈر ـ ھەيۋىسىنى بەكرەك كۆرسىتەلەيدۇ ئەمەسمۇ؟

ـــ شۇنداق بولسۇن، ئاگاھ تۆمۈر بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلايلى ئەمىسە، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ـــ ئۇنداقتا ھەر بىرلىرى بىر مەزگىل تۆمۈر بەگكە خۇشامەت قىلىشتىن ئايانمە-سۇنلا، ئۇنىڭغىچە خان ئالىيلىرىنى ئاستاندىن بىرنەچچە ۋاق ئايرىيدىغانلىنىڭ ئامالىنى قىلايلى.

ـــ خان ئالىيلىرىنى شىكارغا جەلپ قىلامدۇق ـ يە؟ ـــ دې-دى سەركەردە مەلىك ئوغلان.

ـــ بۇمۇ بولىدىغان چارىكەن. خان ئالىيلىرى شىكارنى ئىخ-تىيار قىلىپ قالسا، تۆمۈر بەگ چوقۇم ئوردىدىن ئايرىلالمايدۇ.

ـــ ئەمسە شۇنىڭغا ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا، ـــ ئۇشبۇ سىر مۇشۇ يەردىلا قالسۇن، ھەرقانداق يېقىنلىرىمىزغا، ھەتتا ئاتا ـ ئانىمىز بولسىمۇ ئاشكارا قىلمىغايمىز.

ئەمىرلەر مەسلىھەتىنى پىشۇرۇۋېلىشقاندىن كېيىن ئاستا تارقىلىشتى.

44

ئەمىرلەرنىڭ ئەندىشىسى راست بولۇپ چىقتى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن نەپسى تېخىمۇ يوغىناپ كەتتى. ئۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن خاتىرجەم ئىدى. بىردىنبىر ئەندىشىسى ئوردىدىكى ئەمەلىي ھوقۇقى، كۈچى بار بىر قىسىم ئەمىرلەردە ئىدى. بولۇپمۇ قەشقەردىكى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرى سەييىدئەلى ئالپ بىلەن تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى، قوشۇمچە شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ ئەمىرى مىركەرىمبەردى بەگدىن بەكرەك ئېھتىيات قىلاتتى. سەييىدئەلى ئالپ يىراق قەشقەردە بولغىنى بىلەن، مىركەرىمبەردى بەگ يېنىدا ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مىركەرىمبەردى بەگنىڭ قولىدا ئاستانىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر تۈمەن خىللانغان لەشكەر بار ئىدى، بۇ لەشكەرلەرگە لەشكەرىي دېۋانىنىڭ چىشى پاتمايتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تۆمۈربۇقا بەگ بىلەن بىردىنبىر پۈت تېپىشەلەيدىغان ئادەم ئوردا ئىچىدە مىركەرىمبەردى بەگ، ئوردا سىرتىدا سەييىدئەلى ئالپ ئىدى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ قولىدىمۇ بىر تۈمەن خان لەشكىرى بولسىمۇ، لېكىن ئاستانىدىن تولىمۇ يىراقتا ئىدى. ئۇ تۆمۈر بەگ بىلەن پۈت تېپىشىمەن دېسە ئاستانىگە كېلىشى شەرت ئىدى، ئەمما

سەييىدئەلى ئالپ ئوردىغا كەلگەن تەقدىردىمۇ يالغۇز كېلەتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن بىسوراق قەشقەردىن تۇرپانغا لەشكەر ئېلىپ كېلەلمەيتتى، يالغۇزلا كەلسە تۆمۈربۇقا بەگنى ھېچنېمە قىلالمايتتى. ھازىر تۆمۈربۇقا بەگ ئۇچۇن بىردىنبىر خەۋپ ئاسـتانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ ئىدى. ئۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا دەپ ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇننىنى لەشكىرىي دۇئانغا يۆتكەۋلىش خىيالىغا كەلگەن بولسىمۇ، بۇ خىيالىنى مىركەرىمبەردى بەگنىڭ بىلىپ قېلىپ چاتاق چىقىرىشىدىن ئەنسىرىدى، ھەمدە خانغا كۆرسىتىدىغان مۇئاپىق سەۋەبمۇ تاپالمىدى. چۇنكى، ئوردىدا چاتاق چىقسا، بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ مىركەرىمبەردى بەگنى قوللايدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى، بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەك تەس ئىدى.

«ئەگەر ياخشىسى مىركەرىمبەردى بەگنى چۆچۈتۈۋەتمەي ئاغامچىنىڭ ئۇچىنى ئۇزۇن قويۇپ بېرىپ تۇراي. ھازىرچە ئاستا-ئاستا مۇھاپىزەت قىلغۇچى قوشۇن ئۇنىڭ ئىلكىدە تۇرسا تۇرۇۋەرسۇن، لېكىن قوشۇننىڭ سەركەردىسىنى ئالماشتۇرۇۋېتەي، شۇنداق قىلسام ۋاقتى كەلگەندە يېڭى سەركەردە مېنىڭ پەرمانىمنى ئاڭلايدۇ، ئۇنىڭغا مىركەرىمبەردى بەگنىڭ پەرمانى ئۆتمەيدۇ. ھە راست، مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئىشىنى تۇغرىلىۋالغاندىن كېيىن ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇننىڭ ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزىنىڭ ئىشىنىمۇ بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، ئۇنىمۇ سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. مۇشۇ ئىككىسىنىڭ قولىدىكى لەشكىرىي ھوقۇقنى تارتىۋالسام باشقا ئەمىرلەر ھەرقانداق پەرمانىمغا غىڭ قىلالمايدىغان بولىدۇ، ياۋاشلىق بىلەن باش ئېگىدۇ، سەركەشلىك قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. كېيىنچە ئاستانە ھاكىمىنىڭ ئورنىنىمۇ پەم بىلەن توغرىلارمەن...»

ھەئە، تۆمۈربۇقا بەگنىكىمۇ كۆڭلىگە پۈككەن نۇرغۇن مۇددىئالىرى بار ئىدى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئوردىدىن يامانلاپ يىراق چېگرىدىكى ئاتىبېشى قەلئەسىگە بېرىۋالغاندىن كېيىن

سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ھە دېسە كونا مەن-سەپدارلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا يېقىنلىرىنى مەن-سەپكە تەينىلەش تەلىپىگە ئانچە ماقۇل دېمەيدىغان بولۇپ قالغان-دى.

ـــ بابائى بۇزرۇك ھەزرەتلىرى يامانلاپ كەتكەندىن كېيىن، ئوردىدىكى بىر قىسىم ئەمىرلەر ۋەسۋەسىدە قالدى، ـــ دېگەنىدى ئىسان بۇغاخان، ـــ مەنسەپدارلارنى ئالماشتۇرۇش ئىشىنى بىر مەزگىل قويۇپ تۇرايلى، ئۇلارنىڭ كۆڭلى سەل تىنچىسۇن. بولمىسا ئول ئەمىرلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ قالىمىز، تەپرىقىچىلىك يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن.

ـــ بىراق ئالىيلىرى، ـــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇپ، ـــ ئول ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى جەننەتماكان پادىرۇ بۇزرۇكلىرى بولمىش مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ زامانىسىدىكى مەنسەپدارلاردۇر. ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئالىيلىرىغا ئەگىشىپ كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىلىرىنى پەش قىلىپ ئالىيلىرىنى ئانچە كۆزگە ئىلىپ كەتمەيدۇ، ھە دېسە ئەمىر ـ پەرمانلىرىدىن قۇسۇر ئىزدەپ، سەلتەنەت ئىشلىرىنى قەستەن ئاقسىتىدۇ، ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇپ ئانھەزرىتىمنى تىزگىنلەمەكچى بولۇشىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىدىن قانچە بۇرۇن مەھرۇم قىلساق شۇنچە ياخشى، ئالىيلىرىنىڭ نوپۇزىمۇ شۇنچە تېز تىكلىنىدۇ. يېڭىدىن مەنسەپكە تەينىلەنگەن ئەمىرلەر ئالىيلىرىغا، سەلتەنەتىمىزگە ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ، ئەمىر ـ پەرمانلىرىدىن قۇسۇر ئىزدەشكە، ئەل ـ يۇرت ئارىسىدا پىتنە ـ پاسات تارقىتىشقا پېتىنالمايدۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ بۇنداق سۆزلىرىگە قاتتىق ئىشىنەتتى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن ئەنە ئاشۇنداق سەۋەبلىرىگە ئىشىنىپ سۇيۇرغە مىرزىنى قارا دۇاننىڭ ئەمىرلىكىدىن قالدۇرۇۋەتكەن، بۇۋىسى ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنىمۇ ئانچە ھۆرمەت قىلمايدىغان، تەكلىپ ـ نەسىھەتلىرىنى ئېتى-

بارغا ئالمايدىغان بولۇۋالغان، ئوردا ئىشلىرىدىن قەستەن چەتـ
لەشتۇرۇپ ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرگەنىدى. بىراق بۇ قېتىم بو ـ
ۋىسىنىڭ گەپ ـ سۆزىسىزلا ئوردىنىمۇ، ئاستانىنىمۇ تاشلاپ
يىراق چېگرىدىكى تاغلىق قەلئەگە بېرىۋېلىشى سۇلتان ئىسان
بۇغاخاننى خېلىلا چۆچۈتتى. چۆچۈتتىلا ئەمەس، ئوردا ئەركانلىرى
ئالدىدا ئوسال قىلدى، خىجىل قىلدى. ئەگەر باشقا ئەمىرلەرمۇ
ئەنە ئاشۇنداق گەپ ـ سۆزسىزلا ئوردىنى تاشلاپ كېتىۋېرىدىغان
بولسا چاتاق چىقاتتى. چۈنكى، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئويۇنخۇ ـ
مار بولسىمۇ ئانچە دۆت، ئەخمەق ئەمەس ئىدى. يېشىنىڭ چوڭـ
يىشىغا ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ھېس قىلىشقا باشـ
لىغان، بېشىدىن نۇرغۇن تەجرىبىلەر، ئىسىق ـ سوغۇقلار ئۆتـ
كەن ئۇ ئەمىرلەرسىز سەلتەنەت تىزگىنىنى مۇستەھكەم تۇتۇپ
تۇرالمايدىغانلىقىنى بارا ـ بارا چۈشەنگەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ
ئەمىرلەرنىڭ ئەل ئارىسىدىكى ئابرۇيىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ناۋادا
ئۇلار يامانلاپ كېتىپ، گېپىنى بىر قىلىۋېلىپ ئاكىسى يۇنۇس ـ
خاننى باشلاپ كېلىپ تاجۇ تەخت دەۋاسى قىلسا، بىر تۆمۇربۇقا
بەگكە تايىنىپ ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنىمۇ ئويلاپ يەتـ
كەنىدى.

تۆمۇربۇقا بەگنىڭ قىزى خانىش ئايمېھرى خېنىم ھەقىقەتەن
ئەقىللىق، پەزىلەتلىك چوڭ بولغانىدى. ئۇ دادىسىنىڭ قارا نىيـ
تىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ نىكاھىغا ئۆتەمەستىلا ئاز ـ تولا
بىلىپ قالغانىدى. رەسمىي خانىش بولۇپ ھەرەمگە كىرگەن دەسـ
لەپكى ۋاقىتلاردا دادىسىنىڭ قىلغان ئىشلىرىغا خېلىلا سۆكۈت
قىلدى. سۆيۈملۈك دادىسىنىڭ قارامىلارچە، ئىنسابسىزلارچە چوڭ ـ
چوڭ ئالغان قەدەملىرىنى توختىتىشىنى ئۈمىد قىلدى. دادىسـ
نىڭ قىلىۋاتقان بۇ ئىشلىرىنىڭ ھامان بىر كۈنى ئۆز بېشىغا بالا
بولىدىغانلىقىنى چۈشەنگەنىدى. دادىسىنىڭ ئورۇنباسار ئۇلۇسىبـ
گىلىك كۈرسىدا ئولتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندا ئاخىر سەۋر
قاچىسى يېرىلدى. خانىش ئايمېھرى خېنىم راستىنلا دادىسى

ئۇچۇن خىجىل بولغاندى، دەسلەپتە دادىسىغا نەسىھەت قىلماق چىمۇ بولدى، لېكىن ھېچكىمنى كۆزگە ئىلماس بولۇپ كەتكەن دادىسىنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماسلىقىدىن ئەنسىرىدى. ئاخىرى كۆڭلىدىكىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۇپۇتۇپراق دېيىشكە مەجبۇر بولدى:

ـــ مەيلى كەمىنە زەئىپەلىرىنى چىن يۈرەكلىرىدىن سۆيسىلە، مەيلى جانابى ئاتامغا چىن كۆڭۈللىرىدىن ئىشەنسىلە، ئەمما بابائى بۇزرۇكلىرىنى رەنجىتكەنلىرى ياخشى بولماپتۇ، ـــ دېدى خانىش ئايمېھرى خېنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ سېمىز ئالدىقانلىرىنى ئويناپ ئولتۇرغاچ كۆزلىرىگە قاراپ تۇرۇپ، ـــ سەلتەنەتلىرىدە ئۇلۇسبېگلىك ئەڭ كاتتا مەرتىۋىدۇر. بۇ مەرتىۋىنى ئۇنداق خالىغانچە ئۇنىڭدىن ئېلىپ بۇنىڭغا بېرىۋەتكىلى ھەرگىز بولمايدۇ. ئول ئۇلۇسبېگلىك كۇرسىدا ئولتۇرغان كىشىنىڭ ئاشۇ مەرتىۋىگە لايىقىتى، قىلغان خىزمىتى، تۆھپىسى بولۇشى كېرەك. ئەڭ مۇھىمى، ئوردا ئەركانلىرى ئۇنىڭغا چىن يۈرىكىدىن قايىل بولۇشى، ئېتىراپ قىلىشى كېرەك. ناۋادا ئوردىدا ئول مەرتىۋىگە لايىقىتى بار بىرەر ئەمىر چىقماي قالسا، بۇ ئورۇن بىر مەزگىل بوش تۇرسىمۇ بولىۋېرىدۇ. كۆڭلۈمدىكى گەپنى دېسەم، ئاتامنىڭ بۇ كاتتا مەرتىۋىگە لايىقىتى يوقتۇر. ئەدەپسىزلىك بولسىمۇ دەي، گېپىمنى بۆلمىسىلە، شول تاپتا قىبلىگاھىم ئاتامنى ئۇلۇسبېگلىككە ئەمەس، ئورۇنباسارلىققا تەيىن ئەتتىم دېمەك چىغۇ ھەرقاچان. ئوردا سالنامىلىرىنى، سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى ئۆزلە مەندىن پىششىق ئۇقىدىلا. سەلتەنەتىمىزدە ئۇلۇسبېگلىك ئەزەلدىن يېگانە مەرتىۋىدۇر. ئۇنىڭ ھېچقاچان ئورۇنباساری بولغان ئەمەس، ئاتامنى ئىككى دېۋانغا ئەمىر قىلىپ ھېلىمۇ ھىممەتىنى چەكتىن ئاشۇرۇۋەتكەن ئىدىلە. ئەمدى بۇ قىلغانلىرى راستىنلا سەلتەنەت يوسۇنلىرىغا مۇخالىپ بولۇپ قاپتۇ، ئاۋام ئاراسىدا قانداق گەپلەرنىڭ بولغىنىنى بىلگىلىرى بارمۇ ئانھەزرىتىم؟

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئامراق خانىشىنىڭ چىرايلىق كۆز-

لىرىگە قاراپ تۇرۇپ «ئاڭلىغۇم بار» دېگەن مەنىدە بېشىنى لىڭ-شىتتى. ئۇنىڭغا خانىشنىڭ سۆزلىرى تەسىر قىلىشقا باشلىغانىدى.

ــ ئەمىسە ئاڭلىغانلىرىمنى ئۇدۇللا دەۋېرەي، ــ دېدى خا-نىش ئايىمخېرى خېنىم بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ــ كىشىلەر تۆمۈر بەگنىڭ كۆزى ئەمدى تاجۇ تەختكە چۈشتى. لې-كىن ئۇنى تۆمۈر بەگكە تارتىۋېلىش ھاجەت ئەمەس، خان ئالىيلە-رى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. ئاگاھ تۆمۈر بەگنى سەلتەنەتكە ئورۇنباسار سۈلتان قىلىدۇ، كېيىن تاجۇ تەخت تەبە-ئىي ھالدا تۆمۈر بەگنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ، دېيىشۈاتىدۇ. بەلكىم بۇنى كۆرەلمەسلەرنىڭ تاپقان پىتنىسى دېيىشلىرى مۇمكىن، ئە-مەلىيەتتە بۇ گەپنىڭمۇ ئاساسى بار، ئاتام ئوردىدىكى قايسىبىر مەنسەپ ـ مەرتىۋىگە ئاگاھ ئورۇنباسار بولۇپ ئېرىشمىگەن دەي-دىلا؟ يەنە تېخى تۆمۈر بەگنىڭ ھاجەت قىلغۇسى بولسا خان ئالىيە-لىرى ئىشتان بېغىنى يېشىپ قويۇشتىن يانمايدۇ، دېيىشۈاتىدۇ. شول تاپتا بۇ گەپلەرنى ھەرەمدە تۇرۇپ قانداق ئاڭلىدىلا دېيىشلە-رى مۇمكىن. شۇنداق، مەزلۇملىرى ھەرەمدىن چىقىپ باقمىدىم، ئەمما ھەرەمدىن ئايغاقچى چىقارتتىم. ئاتامنىمۇ، جانابى قىبلىگا-ھىمنىمۇ دەپ شۇنداق قىلدىم. بۇ ھەقىقەتەن خەتەرلىك ئەھۋال-دۇر. ئوردىدىكى ئەمىرلەر نېمە ئويدا، نېمە كويدا، بىلگۈچى ئاللاھ. ئەمدى يېتەر، ھەممە ئىشتا ئاتامنىڭ ئاغزىغا قاراۋەرمەس-لە. سەلتەنەت ئىشلىرىدا مۇستەقىل ھۆكۈم چىقارسىلا، يادىلە-رىدا بولسۇن، ئاغىلىرى يۇنۇسخان يىراق ھىراتتا بولغىنى بىلەن ئىككى كۆزى ئەلەددامام تاجۇ تەختلىرىگە تىكىلىكلىك، ئۇ بۇ نە-يىتىدىن ھەرگىز يانمايدۇ. شۇڭا باشقا ئەمىرلەرنىڭ تەكلىپ ـ تەۋسىيىلىرىگىمۇ قۇلاق سالسىلا. مۆرىتى كەلسە ئىززىتىنى قە-لىپ كۆڭلىنى مايىل قىلسىلا. جاھاندىكى ھەرقانداق كاتتا ئىش-غالىيەت كۆڭۈل ئىشغالىيىتىگە يەتمەيدۇ، ئاشۇ ئەمىرلەر ئۆزلەنى تاجۇ تەختلىرى بىلەن بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرگەنكەن، ھەم يەرگە-مۇ ئۇرالايدۇ. تەختتە مۇستەھكەم ئولتۇرۇش نىيەتلىرى بولسا ئا-

تامنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازىغا چەك قويسىلا. ناۋادا ئۇنداق قىلمايدىكەنلا، ماڭا بۇ ھەرەملىرى ھارام بولىدۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھېچنېمە دېمىدى. ئەمما خانىشنىڭ سەممىيلىك بىلەن بەرگەن ئاگاھلاندۇرۇشىدىن ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقان بىر يوشۇرۇن خەۋپنىڭ كۆلەڭگىسىنى غىل ـ پال كۆرگەندەك بولدى. ئاللاھ تائالانىڭ ئۆزىگە مۇشۇنداق بىر سۆيۈملۈك مەھبۇبىنى بەرگەنلىكىدىن قاتتىق سۆيۈندى، ھاياجىنىنى باسالماي ئۇنى يېنىش ـ يېنىشلاپ سۆيدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۆتكەن ـ كەچكەن ئىشلارنى بىر قۇر ئەسلەپ چىقتى. خانىشنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، بىر قىسىم ئىشلارنىڭ تېگىگە ئاز ـ تولا يەتكەندەك بولدى. يالغۇز قېيىنئاتىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭلا ئاغزىغا قاراپ، دېگەن گەپلىرىگە ئىشىنىپ، يوللىغان مەلۇماتلىرىغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ئىسان بۇغاخان خېلىلا چۆچۈدى، ئەندىشىگە چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ھېلىقىدەك ۋەسۋەسىگە سالىدىغان سۆزلىرى ئۇنىڭغا ئانچە تەسىرىنى كۆرسىتەلمىدى.

ـــ بىر مەزگىل كۆزىتىپ باقايلى، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ تەكلىپىنى سىلىقلا رەت قىلىپ، ـــ ھېلىمۇ خېلى كۆپ ئەمرلەرنى مەنسەپتىن قالدۇردۇق، بابائى بۇزرۇك ئاشۇ سەۋەبتىن بىزدىن يامانلاپ قالدى. بۇزرۇكئاۋار مومام مەندىن تېخىچىلا خاپا، سالامىنى ئىلىك ئالماس بولدى. بۇندىن كېيىن مەنسەپ دېۋانىنىڭ ئىشىغا بىر مەزگىل قول تىقمىسۇنلار. ئىمكان بار ئوردىدىكى ئەمرلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن ئەپ ئۆتسىلە، ئۇلار بىزنىڭ مېھرىبانلىق كۆرسىتىشىمىزگە موھتاج. ئوردىدا تەپرىقچىلىك پەيدا بولۇشىنى ئۆزلەمۇ خالىمايدىلا ھەرقاچان.

تۆمۈربۇقا بەگ لام ـ جىم دېيەلمىدى. نېمە دېسە رايىغا باقمىدىغان، ماقۇل دەپ تۇرىدىغان خانىنىڭ بىردىنلا قېتىۋېلىشى،

يەنە كېلىپ سۆزلىرىدىكى تەنبىھ ـ تەئەددىلەر ئۇنى گۇمانغا سېلىپ قويغانىدى. ئەمما ئۇنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇ سۆزلىرىنىڭ تېگىگە يەتكۈچلىكى يوق ئىدى. نىيىتىدىن يانماي خاننى يەنە بىر قېتىمدا ئەيۇھشكە كەلتۈرۈشنى، كېچىكىگە كىر-گۈزۈشنى خام خىيال قىلاتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇ مىركەرىمىبەردى بەگكە باشتىلا قول سالمىغىنىغا پۇشايمان قىلىۋاتاتتى، يۈرىكىنى بىر قۇرت توختىماي غاجىلايتتى. ئەس ـ يادى ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىدا قالغانىدى. ھېچ ئىلاج قىلالمىغان تۆمۈر بەگ ئاخىر سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى بىر مەزگىل ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ مىركەرىمىبەردى بەگنىڭ ئەدىپىنى بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

«شۇنداق قىلاي، خان ئالىيلىرىنى بىرەر ئايلىق شىكارغا قىزىقتۇرۇپ ئوردىدىن يىراقلاشتۇراي. ئاندىن كېيىن مىركەرىمىبەردى بەگنىڭ ئەدىپىنى بېرەي. ئەلۋەتتە، خان ئالىيلىرىنى ئەشەندۇرۇش ئۈچۈن ئىشەنچلىك سەۋەب تېپىشىم كېرەك. خانىنىڭ قايسى كۈندىكى قىلغان گەپلىرى مۇناقىلا ئاغزىدىن چىققان ئەمەس. ھەئە، چوقۇم بىر ئىشنى سېزىپ قالدى ياكى گۇمانلاندى. بەلكىم مىركەرىمىبەردى بەگ قاتارلىق بىر قىسىم كۆرەلمەسلەر خان ئالىيلىرىغا ئۈستۈمدىن دادلاپ بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. خان ئالىيلىرىغا بولغان يېقىنچىلىقىمغا زىيادە ئىشىنىپ ئۇلارغا سەل قاراپتىمەن. مىركەرىمىبەردى بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھەم بۇ ئىشنى خان ئالىيلىرىغا چۈشەندۈرۈشكە ۋاقتى كەلگەندە سەۋەب تېپىلىپمۇ قالار. ساڭا نېمە ئۈچۈن خۇشامەت قىلىدىغانلىقىمنى بىلەمسەن، مىركەرىمىبەردى بەگ؟ چۈنكى، ئىلكىدە بىر تۇمەن لەشكەر بار. شۇڭا سەنمۇ ئالدىمدا گىدىيىسەن، مېنى ئانچە پىسەنتكە ئالمايسەن. سېنى ئاشۇ لەشكەرلەردىن ئايرىۋېتەلەيمىلا ئالدىمدا قۇربانلىق ئۈچۈن بوغۇزلىنىشنى كۈتۈپ ياتقان قويدەك تىپىرلاپ يېتىشتىن باشقا ئامالىڭ يوق...»

※ ※ ※

قارا قىشتا ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملىشىۋاتقان مەشرەپ، بەزمە-لەر سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا تېتىمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن تۆمۇربۇقا بەگ ئۆز مۇددىئالىرىنى ئە-مەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىسان بۇغاخاننى ئوچۇق ـ ئاشكارا شە-كارغا ئۇندىمەي، پۇرسەت تاپسىلا ئىلگىرى قىلغان شىكارلىرىنىڭ گېپىنى قىلىپ ئۇنى شىكارغا قىزىقتۇرماقچى، ئۇ ھەۋىسىنى قوزغىماقچى بولۇشاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشلىرى تېزلا ئۇنۇمە-نى كۆرسەتتى. ئۇنىڭسىزمۇ جانبازلىق، لەشكىرىي ماھارەتكە قايـ-تىدىن ھەۋەس قىلغان ئىسان بۇغاخانغا مەشقاۋۇللارمۇ ئوۋ ـ ئوۋلاش ئارقىلىق لەشكىرىي ماھارەت مەشقى قىلىش تەكلىپىنى بەرگەنىدى. ئادەتتىمۇ لەشكەرلەر ئوۋچىلىق ئۇسۇلى بىلەن مە-شقلەندۇرۇلەتتى.

قار توختاپ ھاۋا ئېچىلغان بىر كۈنى سۇلتان ئىسان بۇغا-خان مەشقاۋۇللىرى ۋە شىكار ئەمرىنىڭ ھەمراھلىقىدا بەش يۈز خاس نۆكىرى بىلەن بەش يۈز لەشكەرنى ئەگەشتۈرۈپ شىكارغا چىقىپ كەتتى. خانىنىڭ مۇشۇ چىقىپ كەتكەنچە ئاز دېگەندىمۇ ئىككى ـ ئۈچ ھەپتىسىز ئاستانىگە قايتىپ كېلەلمەيدىغانلىقىنى مۇلچەرلىگەن تۆمۇربۇقا بەگ بىلەن مىركەرىمبەردى بەگ ئۆز مۇد-دىئالىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر ـ بىرىدىن يوشۇرۇنچە جىددىي تەييارلىق كۆرۈشتى. شۇ كۈنلەردە ئۇلۇسبېگىلىك ھەم ئىككى دىۋانىنىڭ ئەمرىلىك مەرتىۋىسىگە قاتتىق ئىشەنگەن تۆ-مۇربۇقا بەگ مىركەرىمبەردى بەگدىن ئازراقمۇ خەۋپسىرىمەيتتى. ئۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ نامىنى پەش قىلىپ مىركەرىمبەر-دى بەگنى ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمرلىكىدىن قالدۇرۇش، ئورنىغا خىلىدىن بېرى لەشكىرىي دىۋاندا ئۆزىگە ساداقەت كۆرسىتىپ كەلگەن ئورۇنباسار ئەمىر لەشكەرنى ئاستانە

مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇننىڭ ئەمرلىكىگە تەينىلەش، ناۋادا مىر-كەرىمبەردى بەگ نارازى بولۇپ قارشى چىقسا، ئۇلۇسبېگلىك مەرتىۋىسىگە تايىنىپ تۇتۇپ زىندانغا تاشلاش ۋە سۇلتان ئىسان بۇغاخان شىكاردىن قايتىپ كېلىپ بولغۇچە كۆزدىن يوقىتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ مىركەرىمبەردى بەگنىڭ پىلانلىرىمۇ خېلىلا ئوي ئىدى. ھەئە، شۇ كۈنلەردە پۈر-سەت كەلگەندەك ھېس قىلىشقان ئىككى رەقىب بىر ـ بىرىدىن يوشۇرۇنچە قىلىچ بىلىشۇاتاتتى.

※ ※ ※

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى شىكارغا ئۇزىتىپ قويغاندىن كېيىن ھەر كۈنى ئەتىگىنى شاھنىشىندا ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى خانغا ۋاكالىتەن ئوچۇق چىراي، خۇش مۇئامىلە بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئوشۇق ـ ئارتۇق پەرمان جاكارلىماي يۈرگەن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ بۇگۈن ئەتىگەن بىرىنلا تۇتۇلۇپ كەتكىنىنى كۆرۈپ سالامغا كەلگەن ئەمىرلەر بىرىنلا تەشۇشكە چۈشتى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كېچىدىن چۈشى بۇزۇلۇپ قالغاندەك ئەلپازى يامان ئىدى. ئوردىدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئەمىر-لەر سالامغا ئانچە ئەتىگەن كەلمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. شاھنىشىنغا خېلىلا كېچىكىپ كىرگەن تۆمۈربۇقا بەگ شۇنداقلا نەزەر تاشلاپ بىرقانچە ئەمىرنىڭ تېخىچىلا سالامغا كەلمىگەنلىكىنى ھېس قىلدى. بىراق بۇ ئەمىرلەر تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يېقىنلىرى ئىدى. تۆمۈربۇقا بەگ بىرەر باھانە ـ سەۋەب ئىزدەپ ئەدىپىنى بېرىش ئارقىلىق مىركەرىمبەردى بەگنىڭ چىشىغا تەگمەكچى بولغان ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى شاھنىشىنغا كېلىپ بولغانىدى، مىركەرىمبەردى بەگ بولسا سەپنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇراتتى.

تۆمۈربۇقا بەگ ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى سوغۇقلا ئېلىك ئالىدى. ئۇلۇسبېگلىك كۇرسىغا ئۆزىنى تاشلاپ كۆزىنى يېرىم يۇمـ-

غىنىچە خىيالغا ئەسىر بولدى.

«مىركەرنىمىدى بەگ ھەقىقەتەن ھىيلىگەر ئادەم ئىكەن، ھەپتىدىن بېرى سالامغا بىر قېتىممۇ كېچىكىپ قالمىدى. ئۇنىڭ يېقىنلىرىمۇ ھەم شۇنداق، ياكى ئۇلار پەيلىمنى بىلىپ قالدىمىكىن؟ مۇمكىن ئەمەس، ھەپتىدىن بېرى پەقەت شۇلارغىلا ياخشى مۇئامىلە قىلىۋاتىمەن، سالامغا كېچىكىپ كەلگەنلەرگىمۇ ئاق - كۆڭ دەپ باقمىدىم. بىراق ئۇلار ئازراقمۇ بىخۇدلاشمىدى دېسە، ياكى ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋەمنى ئېتىراپ قىلغانمىدۇ - يە؟ توغرا، ئۇلار مەندىن قورقىدۇ. خان ئالىيلىرىنىڭ ئوردىدا يوقلۇ - قىدىن پايدىلىنىپ ئەدىپىنى بېرىشىمدىن ئەنسىرەيدۇ، ئەمدى ۋاقىتنى بۇنداق ئۆتكۈزۈۋاتمەي، ناۋادا خان ئالىيلىرى ئوۋدىن رايى يېنىپ قالسا مۇددەتتىن بۇرۇن ئوردىغا قايتىپ قېلىشى مۇمكىن. ئول چاغدا مىركەرنىمىدى بەگنىڭ ئىلكىدىكى لەشكەرىي ھوقۇقنى ئېلىۋېلىش مۇددىئايىم سۇغا چىلىشىدۇ. ئەمدى ئەپلىك سەۋەب ئىزدەپ سۇكۇت قىلىۋەرمەي، باھانە دېگەن ئىزدەسەم تېپىلىپ قالۇر...»

تۆمۈربۇقا بەگ خىيالىنى يېغىشتۇرۇپ ئوردا ئىشكىئاغىسىغا قارىدى.

ــ سالامغا كەلمىگەنلەر بارمۇ؟

ــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىگە مەلۇم بولغاي، جازا دىۋانىنىڭ ئورۇنباسارى شەمسىدىن مىرزا كەلمىدى.

ــ سەۋەب؟

ئوردا ئىشكىئاغىسى ئالدىراش جاۋاب بەردى:

ــ سەۋەبىنى بىلمىدۇق ھەزرىتىم.

تۆمۈربۇقا بەگ دەماللىققا نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قالدى. ئۇ شەمسىدىن مىرزىنى بۇندىن يېرىم يىل ئىلگىرى جازا دىۋانىنىڭ ئورۇنباسارلىققا ئۆزى ئۆستۇرگەنىدى. مۇناقىچە ئېيتقاندا، شەمسىدىن مىرزا ئۇنىڭ يېقىنى ھېسابلىناتتى.

جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا ئالدىغا بىر قەدەم

چىقىپ جاۋاب بەردى:

ــ شەمسىدىن مىرزا ئېغىر تۇمۇداپ قاپتۇ، ئەھۋالىدىن بىزنى خەۋەردار قىلغانىدى.

تۆمۈر بەگنىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەلدى.

«باھانە تېپىلدى، ‹ئىش ئوڭغا كەلسە، تامبال سوڭغا كەپتۇ› دېگىنى مۇشۇ ئوخشايدۇ. مۇنۇ ھەقبەردى مىرزا بىلەن مىركەرىمە-بەردى بەگلەر بىر تامبالنى تەڭ كىيىدىغانلاردىن. مۇشۇ ئىشنى باھانە قىلىپ ھەقبەردى مىرزىنىڭ ئەدىپىنى بەرسەم، مىركەرىمە-بەردى بەگنىڭ يۈرىكى مۇجۇلىدۇ. ناۋادا ئارىغا چۈشۈپ سالا قىلا-سا، ئۇنىمۇ ئۆچۈقداپ، خانىنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ بىرلا-شىپ ئۇلۇسىبىگگە قارشى چىقتى دېگەن گۇناھنى يۈكلەپ، ئاسا-تانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمرىلىك مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلايمىز...»

تۆمۈربۇقا بەگ كۆزلىرىنى چەكچەيتكىنىچە قوپال تەگدى:

ــ سورىمىغان بولساق زۇۋانغا كەلمەيتىلە ئەمىر؟

ھەقبەردى مىرزا تاتىرىپ كەتتى، شۇنداقتىمۇ ئېغىر ــ بېا-سىقلىق بىلەن جاۋاب بەردى:

ــ ھەزرەتلىرىگە مەلۇم قىلاي دەپ تۇرغان.

ــ مەلۇم قىلغانلىرى مۇشۇمۇ؟ قول ئاستىدىكىلەرنى باش-قۇرالامدىلا ئۆزى؟ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسىلا گەپنى ئوچۇق قىلسۇنلار.

ھەقبەردى مىرزا گەپ قىلىشقا ئاغزىنى ئۆمەللەپ يەنە تۇخ-تىۋالدى.

ــ ئوردىدا خان ئالىيلىرى بولمىغىنى بىلەن بىز بار، ــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ قولىنى شىلتىپ، ــ بىر قىسىم ئەمىرلەر خان ئالىيلىرىنى تېخىچىلا گۆدەك چاغلاپ، باشباشتاقلىق قىلىپ سەلتەنەت ئىشلىرىدا سۈسلۇق قىلىۋاتىدۇ. مەرھۇم سۇلتان ئۇ-ۋەيسخان ئالىيلىرىغا كۆرسەتكەن تۆھپىكارلارنى پەش قىلىپ تولا ھەددىگلاردىن ئاشماڭلار. ھازىر دېگەن خاقان ئىسان بۇغاخان ئا-

لىيلىرىنىڭ زامانى. خان ئالىيلىرى سىلەرنى ئاتا كۆرگەن ئەمىرلەر، دەپ كۆپ يول قويۇپ كەلدى. ھېلىمۇ ئالىيلىرىغا نەسىھەت قىلىپ كەلدىم، مەنسەپ ـ مەرتىۋەگىلەرگە رىئايە قىلىشنى ئۆتۈندۈم. سىلەر بولساڭلار يەنىلا ئۆزۈڭلار بىلگەن سەنەمگە دەسسەپ يۈرۈيسىلەر.

تۆمۈربۇقا بەگ گېپىنى توختىتىپ ئەمىرلەرگە يەۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا چەكچەيدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ ئەمىرلەرنىڭ ئۆزىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشىنى، يېلىنىشىنى تەمە قىلىۋاتاتتى، لېكىن ھېچكىمدىن سادا چىقمىدى. مۇشۇنداق پەيتتە ئۆزىگە ھەمدەم بولمىغان، مۇددىئاسىغا ماسلاشمىغان يېقىنلىرىنىڭ دۆتلۈكىدىن قاتتىق ئەپسۇسلاندى.

ھەقبەردى مىرزىنى ئۇچۇقداپ مىركەرىمبەردى بەگنى تارتىپ چىقىرىش مۇددىئاسىغا يېتەلمىگەن تۆمۈربۇقا بەگ بىۋاستە مىركەرىمبەردى بەگكە ھۇجۇم قىلىش قارارىغا كەلدى.

ـــ سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى كۆپەيتىش ھەققىدە خان ئالىيلىرىغا مەلۇمات يوللىغان بولساقمۇ، خەزىنە يىلدىن ـ يىلغا قۇرۇقدىلىنىپ قېلىۋاتقان بولغاچقا ئالىيلىرى سۇكۇت قىلىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ، ـــ دېدى ئۇ ئەسلىي مۇددىئاسىغا يېقىنلىشىشقا تىرىشىپ، ـــ جانابى ئالەمپاناھىمىز شىكارغا چىقىشتىن ئاگاھ تەسەررۇپىمىزدىكى بارلىق خان لەشكەرلىرىنىڭ تەمىناتىنى قاتتىق باشقۇرۇش، تەمىناتلارغا لەشكىرىي دىۋان مەسئۇل بولۇش ھەققىدە ئالاھىدە پەرمان چۈشۈردى. شول بائىستىن بۇگۈندىن ئېتىبارەن ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى بىلەن ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى بىۋاستە لەشكىرىي دىۋانغا پەرمانبەردارلىق قىلىدۇ. ماڭلايسۇيەدىكى چېگرىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى بىر تۈمەن خان لەشكىرىنىڭ تەۋەلىك ئىشىنى خان ئالىيلىرى شىكاردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئايرىم بىر تەرەپ قىلىمىز. ئاستانە مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ ئەمىرلىكىنى ھازىردىن باشلاپ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئورۇنباسارى ئابدۇللا بارلاس ئۇستىگە ئالىدۇ. ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ جانابلىرى ئەمدى

لەشكىرىي ئىشلارغا ئارىلاشمىغاي. ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىنى جوڭقۇرۇڭاتقان ئەرك بېگى[1] ئابدۇخالىق مىرزا...

مىركەرىمبەردى بەگ ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ دەبدەبىلىك پەرمانىنى بۆلۈڭەتتى:

ــ ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىدىن سوراپ باقسام، بۇ خۇسۇستا خان ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بارمىكىن؟

مىركەرىمبەردى بەگنىڭ قەستەن «ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگى» دەپ ئاتىشى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ زېھنىغا تەككەن بولسا، گېپىنى ئەدەپسىزلىك بىلەن بۆلۈڭېتىپ خان يارلىقى سۈرۈشتۇرۇشى غۇڭ-ژىدە ئاچچىقىنى كەلتۈرگەندى. غەزەپتىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر ئۇ بىرئاز تەمتىرىدى.

ــ ئاغزاكى يارلىقى بار، ــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، ــ ھاكىمبەگ جانابلىرى قىلچىلىك شۈبھىلەنمىگەيلا!

ــ لەشكىرىي تەمىناتنى ئەلۋەتتە قاتتىق باشقۇرۇش كېرەك، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ تۆمۈربۇقا بەگنى مەنسىتمىگەن تەلەپپۇزدا سۆزلەپ، ــ بىراق لەشكىرىي دىۋان شۇ چاغقىچە لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ۋاقتى ـ قەرەلدە تارقاتمايۇاتقانلىقىدىن، تارقاتسىمۇ قىسقۇالغانلىقىدىن خەۋىرىمىز بار. ئەمما ئاستانە مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ تەمىناتىنى قىسقۇالغىنىمىز، چۆنكىمىزگە سېلىشقۇالغىنىمىز يوق. پەمىچە، خان ئالىيلىرىنىڭ لەشكىرىي تەمىناتنى قاتتىق باشقۇرۇش ھەققىدىكى پەرمانى بىزنىڭ ئىلكىمىزدىكى ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇنغا قارىتىلمىغان بولسا كېرەك. سەۋەبىنى ئۆزلىرىنىڭ تەسەررۇپلىرىدىكى لەشكىرىي دىۋانىدىن ئىزدىگەيلا. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويايكى، خان ئالىيلىرى بىرنەچچە ئايلىق ئورۇشقا ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتىلىك شىكارغا ماڭدى. بۇنداق شارائىتتا ئالدىراپ ـ تېنەپ ئاغزاكى يارلىق چۈشۈرۈشنىڭ قىلچىلىك ئورنى يوقتۇر.

① ئەرك بېگى ــ «ئوردا بېگى، ئوردا ياساۋۇل ئەمرى» دېگەن مەنىدە. ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ياساۋۇللار ئەرك بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

ـــ ئۆزلە... ئۆزلە نېمە دېمەكچى ؟ ـــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىرايى غەزەپتىن قارىدىدى، ـــ جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ يارلىقىغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇ ـ ھە؟

مىركەرىمبەردى بەگ تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب بەردى:

ـــ يوقسۇ، ئاشۇ ئاغزاكى يارلىقتىن گۇمانلىنىۋاتىمەن، ھەزرەتلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ نامىنى پەش قىلىپ يالغان پەرمان جاكارلاۋاتامدىكىن دەۋاتىمەن!

ـــ ھەددىلىرىدىن ئاشمىسۇنلا. سەلتەنەتكە ئاسىيلىق قىلماقچىمۇ ئۆزلە!

ـــ ئاسىيلىق ئۆزلەدىن ئايلانسۇن، سەلتەنەتكە بولغان سادىقىتىمگە ئىمانىم بىلەن كېپىلمەن، ـــ مىركەرىمبەردى بەگ مەغرۇرلۇق بىلەن قوشۇپ قويدى، ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى كۆرمىگىچە ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى لەشكىرىي دۇئانغا ھەرگىز ئۆتكۈزۈپ بەرمەيمەن.

ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا ئابرۇيى تۆكۈلگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ، غەزىپىنى باسالمىغان تۆمۈربۇقا بەگ بىردىنلا تىل سالدى:

ـــ كىم بىلەن سۆزلىشىۋاتقىنىڭنى بايقا ئەي زاتى پەس چۈپرەندە! بىلىپ قوي، ساڭا بۇيۇك سەلتەنەتنىڭ شەۋكەتلىك ئۇلۇسىغا پەرمان بېرىۋاتىدۇ!

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ غەزەپتىن بوغۇلۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مىركەرىمبەردى بەگ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ قەستەن زىتىغا تېگىشكە باشلىدى!

ـــ ئۇلۇسىغى؟ قايسى ئۇلۇسىغىنى دەيدىلا تەقسىر ؟ ـــ مىر كەرىمبەردى بەگ ئەتراپىغا ئالدىرىماي نەزەر تاشلىۋەتكەندىن كېيىن تۆمۈربۇقا بەككە يۈزلەندى، ـــ بول دەرگاھتا شەۋكەتلىك ئۇلۇسىغى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىنى ئەجەب مەن كۆرمەيۋاتىمەنغۇ؟ ھە، ئۆزلەنى كۆزدە تۇتۇۋاتامدىلا، گەپىنى ئۆزلە بايقاپراق قىلسىلا بولارمىكىن، ئېزىپ قاپتىلا، ئۆزلە دېگەن ئۇلۇسىغىغىنىڭ ئەمەس، ئۇلۇسىغىنىڭ ئورۇنباساري. ئۇلۇسىغى بولۇشقا لايىقەتلىرى ھەرگىز توشمايدۇ. خان ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولۇ-

ۋېلىپلا ئۆزگىلەرنىڭ زاتىنى سۈرۈشتۈرۈشتىن ئۈيالسىلا. بىلىمىشمچە، ئۆزلە ئەينى ۋاقىتتا مەرھۇم شىرمۇھەممەدخان ئالىيلىرىنىڭ سەرۋاز مەرتىۋىسىدىكى ئادەتتىكى نۆكىرى ئىدىلە. شىر، ئوغلان، باھادىر، پالۋان دېگەندەك كاتتا ئۇنۋانلار بىلەن تارتۇقلىنىشمۇ تا بۇ كەمگىچە ئۆزلەگە نىسىپ بولمىغانغۇ دەيمەن. مانا بىزگە مەرھۇم سۇلتان ئۆۋەيسخان ئالىيلىرى باھادىرلىق ئۇنۋانىنى بەرگەن.

تۆمۈربۇقا بەگ ئەمدى سۆكۈت قىلىپ تۇرۇۋېرىشكە بەرداشلىق بېرەلمىدى. ئۇنىڭ نەزەردە مىركەرىمبەردى بەگنىڭ مۇشۇ ئەدەپسىزلىكىلا ئۇنى دەرھال تۇتۇپ زىندانغا سېلىشقا، ھەتتا كالىلىسىنى ئېلىشقا تولۇق باھانە بولالايتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ بۇ باھانىنى ئاڭلىسا تۆمۈربۇقا بەگنى ئەيىبلەپ كەتمەيتتى.

«ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ قىلدىڭ بەتبەخت، ياۋاشلىق بىلەن ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمىرلىكىنى تاپشۇرغان بولساڭ بەلكىم ھاكىملىق مەنسىپىڭنى ساقلاپ قالالىغانمۇ بولاتتىڭ، ئەمدى مۇمكىن ئەمەس. پەيمانىڭ بۇگۈن توشقان ئوخشايدۇ، مەنىڭ ئۇلۇسبېگى ياكى ئورۇنباسار ئىكەنلىكىمنى ھازىر بىلىپ قالىسەن...»

مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ۋۇجۇدىنىمۇ كۈچلۈك بىر ھاياجان چۈلغىۋالغانىدى.

«ئېخ، ئادالەتلىك تەڭرىم. بۇ مۇناپىق تۆمۈر بەگنىڭ پاسىق ئايىغىنى ئوردىغا ئىككىنچىلەپ دەسسىيەلمەيدىغان قىلىشىمغا ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن. خان ئالىيلىرى بۇ گۇناھىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇسىمۇ مەيلى، نىيەت قىلغان ئىكەنمەن ئەمدى ھەرگىز ئىككىلەنمەي، قالغان ئىشلارنى سېنىڭ ئىلكىڭگە تاپشۇردۇم. ئەجىلىڭ توشتى تۆمۈر بەگ، ھەرقانچە كۆرەڭلىسەڭ بىكار. جانابى كۆمەكداشلىرىم غەيرىتىڭلار سۇسلاپ قالمىغاي، ئوردىغا بۆرە مىسالى بېكىنىۋالغان ئول يىرتقۇچنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى...»

ـــ مىرغەزەپ!

تۆمۈربۇقا بەگ شاھنىشىننىڭ نەقىشلىك ئىشىكىگە قاراپ

غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى، بىراق ئىشىك تۆۋىدە شەپە يوق ئىدى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ۋۇجۇدىغا بىردىنلا ۋەھىمە ئولاشتى، جېنىنىڭ بېرىچە يەنە بىر قېتىم توۋلىدى:

ـــ مىرغەزەپ! قايسىڭلار بار!

شاھنىشىننىڭ نەقىشلىك ئىشىكى يەنە جىمجىت ئىدى. ئا-دەتتە ئىشىك تۆۋىدە كېچە ـ كۈندۈز پەرمان كۈتۈپ تۇرىدىغان جاللاتلارنى شۇ دەقىقىدە يەر يۇتقاندەك قىلاتتى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكى سىرقىرىدى، تەشۋىش، شۇبھە چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىنى بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئۆزى بىر قوللۇق يېتىشۇرۇپ مەنسەپكە تەينىلىگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە تىكتى:

ـــ تۇتۇڭلار ئۆزىنى بىلمىگەن مۇنۇ مۇرتەدنى.

قاتتىق ئىشەنگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىڭ ئۆزىگە مۆلدۈر-لەپ قارىغىنىچە بۇتتەك قېتىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى. ھەئە، مىركەرىمبەردى بەگ-نىڭ تەرەپدارلىرى ئاللىقاچان ئۇ ئەمىرلەرنى ئارىغا ئېلىۋالغان بولۇپ، ئۆتكۈر خەنجەرلىرىنىڭ مۇزدەك سوغۇق ئۇچىنى ئۇلارنىڭ بېقىنىغا تىرەپ ئۇلگۈرگەنىدى. شاھنىشىنغا ئۇلۇسىبىگىدىن باش-قا ئەمىرلەرنىڭ تىغ ئېلىپ كىرىشى قاتتىق چەكلەنگەنلىكى ئۈ-چۈن مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ھەمراھلىرى قويۇنلىرىغا خەنجەر تىقىۋېلىپ كىرگەن، ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزا شاھنىشىننىڭ يېنىدىكى جاللاتلارنى ئەتىگەندىلا قايتۇرۇۋەتكەنىدى. ئۆزىگە قاتتىق ئىشەنگەن تۆمۈر بەگنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ئىدى.

تۆمۈربۇقا بەگ ئۆزىنىڭ رەقىبلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالغانلە-قىنى، غالىبلارغا خاس قىياپەتتە مەغرۇر تۇرغان مىركەرىمبەردى بەگنىڭ شاھنىشىنغا تولۇق تەييارلىق بىلەن كىرگەنلىكىنى بىر-دىنلا ھېس قىلدى. ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزىغا ئۇمىد بىلەن قارىدى:

ــ ئەرك بېگى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئاۋازى بەكمۇ بوش چىقتى، شۇ تاپتا ئۇ-نىڭ بايامقى كۆرەڭلىكى قالمىغاندى.

ــ لەببەي! ــ دېدى ئابدۇخالىق مىرزا.

ــ مىرغەزەپلەر قېنى؟

ــ ئۇلارغا بۇگۈن ئازادلىق بەرگەن[1]، ھەزرىتىم.

ــ ياساۋۇللارنى چاقىرسۇنلار.

ــ ياساۋۇللار نېمىگە ھاجەت بولۇپ قالدىكىن ھەزرىتىم؟

ئابدۇخالىق مىرزىنىڭ قۇمدەك سوئاللىرىدىن بىزار بولۇپ كەتكەن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ شۇ دەقىقىدە غەزەپلەنگۈدەك ماجالى يوق ئىدى. ئۇ ھېچ ئىش بولمىغاندەك بەخىرامان تۇرغان مىركە-رىمبەردى بەگنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ــ مۇنۇ مۇرتەدنى تۇتۇپ ئەدەپلىمەك كېرەك!

ئابدۇخالىق مىرزا تۆمۈربۇقا بەگكە تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ سالام بېرىۋەتكەندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

ــ كەچۈرسىلە ھەزرىتىم، ئوردا ياساۋۇللىرى پەقەت جانابى خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىدۇ.

ئەڭ ئاخىرقى ئۇمىدى يوققا چىققان تۆمۈربۇقا بەگ لاسسىدە بوشىشىپ كەتتى. ئابدۇخالىق مىرزىنىڭ جاۋابى يوللۇق ئىدى، خىللانغان ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىغا پەقەت سۇلتان ئىسان بۇغاخانلا پەرمان چۈشۈرەلەيتتى. شۇڭا ئۇلارنى ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن پەرقلەندۈرۈپ «ئوردا ياساۋۇللىرى» دەپ ئاتايتتى، تەمىناتىمۇ ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن پەرقلىنەتتى. لەشكىرىي دىۋانىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئىككى تۈمەن لەشكەر تۇرىدىغان لەشكەرخانا ئوردىنىڭ سىرتىدا ئىدى، تۆمۈربۇقا بەگ جېنىنىڭ بارچە ھەر-قانچە تۈزلىسىمۇ لەشكەرخانىغا ئاۋازى يەتمەيتتى. ئاغزىنىڭ شۇنچىكى يېلى بىلەن ئاشۇ ئىككى تۈمەن لەشكەرنى سەپراس

① ئازادلىق بەرگەن ــ ئارام ئېلىش بەرگەن.

قىلالايدىغان ئىمتىيازى بار تۆمۈربۇقا بەگ شۇ دەقىقىدە ئۆزىنى تولىمۇ ئاجىز ھېس قىلدى.

مىركەرىمبەردى بەگ قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ مەسخىرىلىك كۈلكىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكىگە نەشتەردەك سانجىلىپ جان ـ جېنىدىن ئۆتتۈپ كەتتى. ئۇ بىردىنلا يېنىغا ئېسىۋالغان، دەستىسىگە دۇر قويۇلغان قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە چىقاردى ـ دە، مىركەرىمبەردى بەگكە دىۋىلىدى.

ـــ نېمىگە كۈلىسەن، زۇۋانىڭنى ئۆچۈر ئەي توڭگۇز!

تۆمۈربۇقا بەگ پەقەت ئۆزىدىلا قورال بار دەپ ئويلىغانىدى. ھازىر ئۇنىڭ ئەس ـ يادى مىركەرىمبەردى بەگنىڭ كاللىسىنى ئېلىشتا قالغانىدى. مىركەرىمبەردى بەگ چاقماق تېزلىكىدە قويۇنىدىن خەنجىرىنى چىقىرىپ بوينىغا نىشانلاپ چېپىلغان قىلىچىنى توستى. قىلىچ بىلەن خەنجەرنىڭ تېگىشىدىن چىققان سادا شاھىنشىندا جاراڭلاپ ئەكس سادا قايتۇردى. مىركەرىمبەردى بەگنىڭ قولىدىكى خەنجەرنى كۆرۈپ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكى جىغىلداپ پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى. شۇنداق، گەرچە تۆمۈربۇقا بەگ سىپاھلىقتىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، يېقىنقى يىللار ئىچىدە بېرى لەشكىرىي ماھارەت، جانبازلىقنى مەشىق قىلماي كۆڭۈلىرىنى بەزمە ـ باراڭۋەت، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن قىلىچ ئوينىتىشتا قولى گاللىشىپ قالغانىدى. چەبدەسلىك بىلەن قىلىچنى توسۇپ ئولگۇرگەن مىركەرىمبەردى بەگ كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكىگە خەنجەر ئۇرۇۋەتتى. زەرب بىلەن ئۇرۇلغان خەنجەر سېپىغچە پاتقانىدى. خەنجەر زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن تۆمۈربۇقا بەگ ئېچىنىشلىق ئىڭرىۋەتتى، قولىدىكى قىلىچ يەرگە چۈشۈپ كەتتى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان ھەقبەردى مىرزا چاچراپ كېلىپ يەردىكى قىلىچنى ئالدى ـ دە، تىزلىنىپ قالغان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ بوينىغا زەرب بىلەن قىلىچ چاپتى. ئۆزىنىڭ قىلىچىدا ئۇزۇلگەن تۆ-

مۇربۇقا بەگنىڭ بېشى يەرگە تورۇككىدە چۈشتى. بويۇن تومۇرلىرىدىن جىرقىراپ قان ئېتىلىپ چىقىشقا باشلىدى.

ـــ يەنە قارشىلىشىدىغانلار بارمۇ؟ ـــ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ـــ تۆمۇربۇقا بەگنىڭ خۇن دەۋاسىنى قىلىدىغانلار مەيدانغا چىقىڭلار! ـــ ۋارقىرىدى ھەقبەردى مىرزا.

بېقىنىغا خەنجەر تىرەلگەن ئەمىرلەرنىڭ چىرايى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن سارغىيىپ كەتكەن بولۇپ، ئەزايىنى قارا تەر باسقانىدى. ئۇلار جالاقلاپ تىترىگىنىچە موككىدە تىزلاندى، لېكىن لەۋلىرى گەپكە قولاشمىدى.

ـــ تۆمۇر بەگ ھېيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ خان ئالىيلىرىنى ئالداپ، ئەمىرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەپرىقىچىلىك سېلىپ، خان ئالىيلىرى بىلەن ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ، سۇيۇرگە مىرزىلار ئوتتۇرىسىدا نىزا پەيدا قىلدى. رىشۋەت ئېلىپ، ئەمەل ـ مەنسەپ سېتىپ، خالىغانچە سېلىق سېلىپ ھارام دۇنيا جۇغلىدى. سېھرىي ئەپسۇنلىرى بىلەن خان ئالىيلىرىنىڭ كۆزىنى باغلاپ، ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلغۇزمىدى. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئول رىياكارنى كۆزدىن يوقىتىشقا جۇرئەت قىلدۇق، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ـــ بۇ ئىش جانابى ئەمىرلەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ھەرقانداق ئاقىۋەتكە ئۆزۈم ئىگە!

ـــ مەنمۇ ھەم شۇ! ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا، ـــ خان ئالىيلىرى سۇرۇشتە قىلسا، گۇناھنى ئىككىمىزنىڭ گەدىنىگە ئارتىپ قويۇشسىلا بولىدۇ. بۇ ئىشنىڭ ۋابالىغا ھەربىرلىرىنى زىنھار چېتىۋالمايمىز.

ـــ خان ئالىيلىرى شىكاردىن قايتىپ كەلگىچە قازىكالان سۇلايمان خوجا ھەزرەتلىرى بىلەن ئەرك بېگى ئابدۇخالىق مىرزا جانابلىرى ئوردا ئىشلىرىغا مۇئەككەل بولغاي، قالدى ئەمىرلەر قىلچىلىك تەشۋىشلەنمەي، ئۆز ئىشلىرىغا مەشغۇل بولۇڭ.

غاي، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ـــ جانابى قىبلىگاھ-
مىز بۇ ئىشنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يېتىپ بولغىچە ئۆزىمىزنى
بىر مەزگىل پىنھانغا ئېلىشنى لايىق كۆردۇق. بىز ئاستاندىن
چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن خان ئالىيلىرىغا خەۋەر بە-
رىشكەيلا. خان ئالىيلىرى قايتىپ كەلگىچە ئاستاندا قاتتىق
تەرتىپ ئورنىتىلغاي!

ئەمىرلەر زۇۋانسىز ئىدى. گەپ قىلىشقا تەمشەلگەن سۇلاي-
مان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزىنى مىركەرىمبەردى بەگ شە-
رەتلەپ ئېغىز ئاچۇرمىدى. شاھنىشىندىن سالماق قەدەم بىلەن
چىقىپ كەتكەن ئىككى ئەمىرنى باشقىلار ئۇن ـ تىنسىز ئۇزۇ-
تىپ قويدى.

※ ※ ※

ئەتىسى مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزا خو-
تۇن ـ بالا، مۇلازىم ـ مەھرەملىرى ۋە ئوچ مىڭ نۆكىرىنى ئېلىپ
تۇرپان شەھىرىدىن چىقىپ كەتتى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئۆلۈم ۋەقەسىدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان
ئىسان بۇغاخان قاتتىق چۆچۈپ كەتتى، ھاياتىدىن خەۋىسىرەپ
دەماللىققا ئاستانىگە قايتىشقا پېتىنالمىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىشكە ئىلاج
قىلالمىغان سۇلايمان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزا شاھسانى
سۇلتان خاتۇن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سەييىدئەلى ئالپنى قاي-
تۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە چاپارمەن ماڭغۇزدى. ئولتۇرسا ـ
قوپسا تۆمۈربۇقا بەگ بىلەن ھەمتاۋاق بولۇشۇپ ئۆتكەن بىر قە-
سىم ئەمىرلەر جانلىرىدىن ئېھتىيات قىلىشىپ ئوردىدىن قە-
چىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ يېرىمە-
دىن كۆپرەكى تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى.

45

مىلادىيە 1447 ـ يىلى ئۈجمە پىشىشقى، ئاقسۇ.

ئاقسۇ دەريا سىنىڭ بويىدىكى يايلاققا يۈزلىگەن يىپەك چېدىرلار تىكىلگەن بولۇپ، چېدىرلارنىڭ ئوستىگە قادالغان بۈيۈك موغۇلىستان بايراقلىرى تۆمۈر چوققىسىدىن ئەسكەن غۇر ـ غۇر شامالدا لەرزان لەپىلدەيتتى. نەچچە ئونلىغان داشقازانلاردا قوي، كالا، تاي، بۇغا، جەرەن، غاز، توخۇ، قىرغاۋۇل، كەكلىك گۆشلىرى قاينايتتى. تۇرلۈك جان ـ جانىۋارلارنىڭ گۆشى پۈتۈن پېتى زىخ ـ قا تارتىلىپ كاۋاپ قىلىنىۋاتقان كاۋاپدانلار ئەتراپقا مەززىلىك زىرە، قارىمۇچ پۇراقلىرىنى تارقىتاتتى. ئاشپەزلەر، ناۋايلار، سامسىپەزلەر ئۆز كارامەتلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرلۈك نازۇنېمەتلەرنى ئالدىراش تەييارلاۋاتاتتى. مۇلازىملار دەريا بويلاپ سىلىنغان داستىخانلارغا تەييار بولغان يېمەكلىكلەرنى توشۇۋاتاتتى. مۇغبەچىلەر[1] مەي ـ شاراب كوزىلىرىنى، قەدەھ ـ جاملارنى راسلاش بىلەن ئاۋارە ئىدى. بىكاۋۇل ئەمىر نەچچە ئونلىغان بىكاۋۇللارنى ئەگەشتۈرۈپ ھېلى داستىخانغا تىزىلغان تاۋاق، تەخسە، چىنە ـ پىيالە، قوشۇق ـ بەكىلەرنىڭ جاي ـ جايىغا قويۇلغان ـ قويۇلمىغانلىقىنى، ئالتۇن، كۈمۈش، قاشتېشى بۈيۇملارنىڭ داستىخانىڭ قايسى تەرىپىگە قويۇلۇشى كېرەكلىكىنى داستىخانچىلارغا تاپىلىسا، ھېلى ئوچاق، تونۇر، كاۋاپدان باشلىرىغا بېرىپ ئۇسۇل ئالدىرىتاتتى. ھەئە، بۇ موغۇلىستان ئېلىنىڭ ئاستانىسى تۇرپاندىن ئاقسۇغا كۆچۈرۈلگەندىن بۇيانقى ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى ئوردا زىياپىتى ئىدى. بۇنى زىياپەت دېگەندىن كۆرە، قۇرۇلتاي

① مۇغبەچىلەر ـــ شاراب توشۇغۇچىلار.

دېگەن تۈزۈك ئىدى. چۈنكى، نوروز بايرىمىدىن كېيىنلا تەييارلىق كۆرۈلگەن بۇ زىياپەتكە قومۇل، ئاراتۇرك، باربكۆلدىن تارتىپ بېشبالىق، ئالمالىققىچە؛ كورلا، كۆنچى، يۇلتۇز يايلىقىدىن تارتىپ لوپ، چەرچەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسىغچە؛ كۇچار، باي، ئۈچتىن تارتىپ قەشقەر، ياركەنت، خوتەنگىچە؛ پامىر ئېتىكىدىن تارتىپ ئىسسىقكۆل، سايرام، يەتتە كەنت، تۈركىستان چېگرىسىغچە بولغان ۋىلايەت، ئايماق، يۇرتلارنىڭ ئەمرلىرى، بەگ ــ تۆرىلىرى، يۇرت ئاقساقاللىرى تولۇق تەكلىپ قىلىنغانىدى.

ئىككى يىل ئىچىدە چاچ ــ ساقاللىرى كۈمۈشتەك ئاقىرىپ كەتكەن سەييىدئەلى ئالپ دەريا لېۋىدىكى قېرى توغراقنىڭ تۈۋىدە يالغۇز ئولتۇرۇپ، لايقىلاپ ئېقىۋاتقان دەريا سۈيىگە قارىغىنىچە چوڭقۇر خىيالغا كەتكەنىدى.

«... ئىنسانىنىڭ ئۆمرى ئاشۇ دەريا سۈيىگە ئوخشايدىكەن. دەريا سۈيى بىردە ئۇلغىيىپ، كەلكۈن ياساپ ھەيۋە كۆرسەتسە، ئۇلغايغان ئېقىنلىرى بىلەن قاغجىرىغان زېمىننى سۈغىرىپ، تەڭرىنىڭ مۆجىزىلىرى بولمىش بارچە مەۋجۇداتلارغا ھاياتلىق بېغىشلىسا، بىردە تارتىلىپ، ئۆز قىنىدا غايىب بولۇپ كېتىدىكەن، سۇر ــ ھەيۋىسىدىن نىشانە قالمايدىكەن. قاغجىرىغان مەۋجۇداتلارنى سۇغىرىش ئۈياقتا تۇرسۇن، قىرغاقلىرىدىكى گىياھلارنىڭمۇ تەشنالىقىنى قاندۇرالمايدىكەن. سەلتەنەت شەۋكىتىمۇ ھەم شۇنداق. بۇيۇك موغۇلىستان ئېلىنىڭ سەلتەنەتى قانچە قېتىم كۈچىيىپ، قانچە قېتىم ئاجىزلىدىكىن؟ بۇزرۇكۋار بابام ئۇلۇسىبىگى خۇدايداد ھەزرەتلىرى جەننەتماكان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خىزىر خوجاخان ئالىيلىرىغا ھەمدەم بولۇپ پايتەختىنى بېشبالىقتىن تۇرپان شەھىرىگە كۆچۈرگەندە مەن تېخى تۇغۇلمىغان ئىكەنمەن. ئۇلار تۇرپان شەھىرىنى بۇيۇك سەلتەنەتنىڭ مەركىزلىك تەختگاھى بولۇپ قالار دەپ ئويلىغان بولغىيدى. مانا، ئاستانىنى تۇرپاندىن ئاقسۇ شەھىرىگە

كۆچۈرۈپ كەلگىنىمىزگىمۇ بىر يىل بولاي دەپ قالدى. تۇرپان شەھىرى خىزىر خوجاخان، مۇھەممەدخان، شىرمۇھەممەدخان، ئۇ-ۋەيسخان قاتارلىق باھادىر سۇلتانلارنىڭ شەۋكىتىگە گۇۋاھ بولـ-دى؛ نۇرغۇن قىرغىنچىلىقلارنى، نۇرغۇن ئاسايىشلىقلارنى، مە-مۇرچىلىق ۋە ئاچارچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈردى؛ جەنىنەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ياشلامچىلىقىدا نەچچە يۈزلىگەن كارىزلار چېپىلىپ، چەت ـ چېتىگە كۆز يەتكۈسىز بىنەملەر ئېـ-چىلىپ ئېكىنگە ئايلاندى. ئول ئادالەت ھامىيسى بولمىش سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ئالدىراپ رەھمەت دەرياسىنىڭ شەربىتىنى ئىچمىگەن بولسا، بەلكىم ئاستاننى كۆچۈرۈپ يۈرمەس بولغىيـ-دۇق. ھاياتىمنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەلتەنەتىنىڭ شەۋكىتىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا خاتىرجەم كېتەرمەن دەپ ئارمان قىلمۇىدىم، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگ تەسەررۇپىدىن قايتۇرۇۋالغان ۋاقتىمدا تەڭرىنىڭ ئالدىدا نەپسان سۆزلىگەن بولغىيدىمىمكىن ـ تاڭ، ئول شانۇ شەۋكەتتىن شەپە بولۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، سەلتەنەت خاراب بولـ-غىلى تاس ـ تاماس قالدى. ئەمىرلەر ئوردىنى تاشلاپ تەرەپ ـ تەـ-رەپكە چېچىلىپ كەتتى. ھەرقايسى يۇرتلاردا تەپرىقىچىلىك باش كۆتۇردى. ھېلىمۇ ياراتقان ئىگەمنىڭ ئىنايىتى بار ئىكەن. بۇ خەـ-تەرلىك ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، بارلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى سەلـ-تەنەت تەختى ئاستىغا جەم قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بۇ ئاچچىق ئاقىۋەتتىن ساۋاق ئالارمـ-كىن؟ سەلتەنەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا ماجالى يېتەرمىكىن؟ ئىور-دىدا يەنە بىر تۆمۇر بەگنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئالارمـ-كىن؟...»

دەريا بىر خىل رىتىمدا شارقىرايتتى، دولقۇنلار قىنىغا پاتـ-ماي قىرغاقلارغا ئۇرۇلاتتى، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ خىيالىرى ئا-شۇ بەڭۈاش دەريا دولقۇنلىرىدەك تىنچسىز ئىدى.

※ ※ ※

ھەئە، سۇلايمان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزا ئەۋەتكەن چا-پارمەن قەشقەرگە كېلىپ ئوردىدا يۇز بەرگەن ۋەقەنى سەييىدئەلى ئالىپقا يېپىدىن ـ يېڭىسىغچە يەتكۈزدى. كۈتمىگەن يەردىن يۇز بەرگەن بۇ ۋەقەدىن سەييىدئەلى ئالپ قاتتىق چۆچۈدى. شۇ كۈنىلا قەشقەردىكى بىر تۇمەن خان لەشكىرىدىن بەش مىڭنى ئايرىپ، قەشقەرنى سەركەردە ئالچىنبەگكە تاپشۇرۇپ تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتى. قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇن، تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھ ۋە سۈپۈرگە مىرزا، مىركەرىمبەردى بەگلەرنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن يازغان مەكتۇپلىرىغا ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىگىنىگە، تۆمۈر-بۇقا بەگكە زىيادە ئىشىنىپ كەتكىنىگە، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا سەلتەنەتنى ئوڭچە تاشلاپ بېرىپ كارى بولمىغىنىغا پۇشايمان قىلدى. ئۇ تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخان-دىن رەنجىپ ئاتباشى قەلئەسىگە يامانلاپ كەتكىنىدىن خەۋەرسىز قالغىنىغا ئەپسۇسلاندى.

سەييىدئەلى ئالپ سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى يول بويى ئارام ئالدۇرمىدى. كۈچاردا بىر قېتىم، كورلا كۆنچى ۋادىسىدا بىر قېتىم ئات يەڭگۈشلەتتى. سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئاتمىش ياشتىن ھالقىغان ئەمىرنىڭ ئۆزلىرى بىلەن تەڭ ئات ئۈستىدە مەزمۇت ئولتۇرغىنىغا قاراپ ساغرا، بەللىرىنىڭ ئاغرىشىغا بەرداشلىق بەردى. شۇ قېتىملىق جىددىي يۈرۈشتە لەشكەرلەرنىڭ يېرىمىنىڭ كاسلىرى قاپىرىپ كەتكەنىدى. سەييىدئەلى ئالپ تۇرپانغا تۆت مىڭدەك لەشكەر بىلەن كېلەلمىدى، قالغان مىڭغا يېقىن لەشكەر ئاتتا ئولتۇرۇشقا ماجالى يەتمەي سەپتىن چۈشۈپ قالغانىدى.

سۇلايمان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزا سەييىدئەلى ئالپنى سېپىلىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. ئۇنىڭ شەھەرگە كىرىپ تۇنجى قىلغان ئىشى قېيىنئانىسىنى يوقلاش بولدى.

سۇلتان خاتۇننىڭ ئوروڭ تۇتۇپ يېتىپ قالغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولغان بولۇپ، كېسەل ئازابىدا ئورۇقلاپ قۇچاقىغا ئالغۇدەك بولۇپ قالغانىدى. ئۆز ۋاقتىدىكى تولىمۇ مەغرۇر، ئىرادىلىك، ئىچكى تۇيغۇلىرىنى ئالدىراپ ئاشكارىلىمايدىغان، گەپنى مېغىز ـ لىق قىلىدىغان، نەزەرى ئۇستۇن بۇ موماينىڭ تۇرقىغا قاراپ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ يۇرىكى ئېچىشىپ كەتتى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، كەمىنە ئوغۇللىرى بۇزرۇكۋارىنى يوقلاپ كەلدى. قانداقراق تۇرۇۋاتىدىلا؟ ـــ دېدى ئۇ سۇلتان خاتۇن ياتقان كاتسۇپىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ.

سۇلتان خاتۇننىڭ چىرايىدا سۇس كۈلكە جىلۋە قىلدى. ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن گۈنسىز كۆزلىرىدىن ياش سىرغىپ چىقتى، ئاغزىنى ھەرقانچە ئۆمەللەپمۇ گەپ قىلالمىدى.

ـــ ئاغىچا ئايىم گەپ ـ سۆزدىن قالغىلى خېلى بولدى، ـــ دەپ چۈشەنچە بەردى خىزمەتكار ئايال، ـــ لېكىن ئەقلى ـ ھوشى جايىدا، قىلغان ھەرقانداق گەپنى زېھنىگە ئالالايدۇ.

سەييىدئەلى ئالپ خىزمەتكار ئايالغا يۈزلەندى:

ـــ ئوردىدا يۈز بەرگەن ۋەقەدىن خەۋەر تاپقانمىدى؟

ـــ دەسلىپىدە يوشۇرغان ئىدۇق، كېيىن كۆڭلى تۇيدىمىكىن ياكى خىزمەتكارلار ئېھتىياتسىزلىق قىلىپ يېنىدا جۆيلۈپ سالـ ـدىمىكىن، بىزدىن سوراپ تۇرۇۋالدى. يەنە يوشۇرۇۋېرىشكە جۇرئەت قىلالمايلا راست گەپنى ئېيتتۇق، شۇندىن تارتىپ گەپ ـ سۆزدىن قالدى.

سەييىدئەلى ئالپ قېينىئانىسىغا نەزەرىنى ئاغدۇردى. مومايلا «ئوردىدىكى ئىشلاردىن خەۋىرىم بار» دېگەننى قىلىپ بېشىنى بـ ـلىنەر ـ بىلىنمەس لىڭشىتتى.

ـــ خاتىرجەم بولسىلا بۇزرۇكۋارىم، خان ئالىيلىرىنى ئەدىن بولمىسۇن ئىزدەپ تېپىپ ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىمەن. ئۆزۈممۇ خان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدىن ئەمدى ھەرگىز ئايرىلمايمەن، سەلتەـ نەت ئىشلىرىدىن غەم قىلمىسىلا.

سۇلتان خاتۇننىڭ كۆزلىرى خۇشاللىقتىن چاقناپ كەتتى. چىرايىدا خاتىرجەم بولغاندەك ئالامەت نامايان بولدى. ھاياجانلا-
دىمۇ ئەيتاۋۇر، تىنىقى بىردىنلا ئىتتىكلەپ كەتتى.

ــ تېۋىپنى چاقىرىڭلار، ــ دېدى سەيىدئەلى ئالپ جىد-
دىيلىشىپ.

تېۋىپ سۇلتان خاتۇننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ ئاغزىغا ئىككى قوشۇق دورا تېمىتتى، موماي بىرئازدىن كېيىن ئەسلىگە كەلدى. بىر نېمىلەرنى دەپ تاۋۇش چىقىرىپ، ئوڭ قولىنىڭ بە-
گىز بارمىقى بىلەن سول قولىنىڭ ئالقىنىغا جىجىلىدى.

ــ قەغەز ـ قەلەم سوراڭلارچۇ، ــ دېدى خىزمەتكار ئايال، ــ گەپ ـ سۆزدىن قالغاندىن بېرى بىزگە خەت يېزىپ مۇددىئاسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەنىدى، لېكىن ئىككى ھەپتىدىن بېرى بارماقلا-
رىنىمۇ مىدىرلىتالماس بولۇپ قالغان. خۇدايا توۋا، بۇگۈن مۆجە-
زە يۈز بەردىمۇ ـ نېمە.

چۆرە قىزلار سۇلتان خاتۇننى ئاۋايلاپ پەر ياستۇققا يۆلىدى، ئالدىغا ئەپچىلگىنە بىر شىرەنى قويۇپ، قەغەز ـ قەلەم كەلتۈرۈپ بەردى. قولىغا سىياھقا مىلەنگەن قومۇش قەلەمنى تۇتقۇزۇپ قوي-
دى. مومای تىترەپ تۇرغان ماغدۇرسىز بارماقلىرىنى تەستە مە-
دىرلىتىپ قەغەزگە خەت يېزىشقا باشلىدى. يازغان خەتلىرى ئىر-
ماش ـ چىرماش ئىدى، بەكرەك زېھىن قويمىسا ئوقۇغىلى بول-
مايتتى. سەيىدئەلى ئالپ مومانىڭ يازغان خەتلىرىنى ئىچىدە ئالدىرىمای ئوقۇشقا باشلىدى.

«ئاللاھ ئىگەمنىڭ ھىممەت ـ ئىنايىتىگە شۈكۈر. سەلتەنەت-
نى، خان ئالىيلىرىنى تاشلىۋەتمىسۇنلار. خان ئالىيلىرىغا ئادا-
لەت، پەزىلەت ئۆگىتىشتىن ئايانمىسۇنلار. چوڭ نەۋرەم خانزادە يۇنۇسخان بىلەن كۆرۈشۈپ قالسىلا، ئۇنىڭغا مېھرىم قانمىغانلى-
قىنى، ئۇنى سېغىنغانلىقىمنى يەتكۈزۈپ قويغايلا. ئول بەختى قارا نەۋرەمدىن كەچۈرۈم سورايمەن. ئۇنىڭغا تەسەررۇپىمىزدىن مۇڭاپىق بىر...»

سۇلتان خاتۇن خەتنىڭ داۋامىنى يازالمىدى. تۇيۇقسىز تار-تىشقاندەك بولۇپ، بېشى لاسسىدە چۇشۇپ كەتتى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ تاپىنىدىن كىرگەن مۇدھىش بىر سوغۇق مېڭىسىدە توختاپ، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى مۇزلىتىۋەتتى.

ـــ بۇزرۇكۇارىم... بۇزرۇكۇارىم... تېۋىپ، چاققان بولسىلا!

پايپاسلاپ كەلگەن تېۋىپ ئاۋۋال موماينىڭ تومۇرىنى تۇتتى، ئاندىن كۆكرىكىگە قۇلىقىنى يېقىپ يۈرەك سوقۇشىنى تىڭشىدى.

ـــ كۆرگۈ[1]، كۆرگۈ ئەكىلىڭلار! ـــ دەدى تېۋىپ جىددىيلەشكەن ھالدا.

خىزمەتكار ئايال چۆرىسىگە ئالتۇن قويۇپ نەقىشلەنگەن قوش ئالقان چوڭلۇقىدىكى ئەينەكنى ئېلىپ كەلدى. تېۋىپ ئەينەكنى موماينىڭ ئاغزىغا تۇتتى، ئەينەك ئازراقمۇ ھوردالمىدى.

ـــ مەلۇم بولغاي، شاھسانى ئالىيلىرى شاھادەت شارابىغا مۇشەررەپ بولۇپتۇ.

سەييىدئەلى ئالپ لام ـ جىم دېمىدى، كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش دومىلاپ چۇشتى. شۇ ھامان تۇرپان شەھىرىنىڭ ئۇچ كۆڭۈرۈك مەھەللىسىگە جايلاشقان شاھسانى قەسىرىدىن بىردىنلا ھازا كۆتۈرۈلدى.

ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن مىرمۇھەممەدشاھ، سەييىدئەلى ئالپ قاتارلىق ئەمىرلەرنىڭ مەسلىھەتىگە كىرىپ كىچىك نەۋرىسى خانزادە ئىسان بۇغاخاننىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنى قوللىغان، چوڭ نەۋرىسى خانزادە يۇنۇسخاننىڭ تۇركىستانغا كېتىشىنى خالىمىسىمۇ، يېنىدا ئەپقالسا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاغا ـ ئىنىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ماجراسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكى ئۈچۈن ئىچكى تۈيغۇلىرىنى بىلىندۈرمەي سۈكۈت قىلغان، كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ چوڭ نەۋرىسىنى پەقەت يۇرىكىدىلا سېغىنىپ، ئىسمىنى ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئالدىدا تىلغا ئالمىغان سۇلتان خاتۇن

① كۆرگۈ ـــ سىنئەينەك.

ھايانىنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە يۈرەك سىرلىرىنى ئاشكارىلىـ
غانىدى.

سەييىدئەلى ئالىپ ئاۋۋال قەيسەرئانىسى سۇلتان خاتۇنىنىڭ دەپنە ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، ئاندىن كېيىن ئوردا ئىشلىرىـ
نى بىر قۇر تەرتىپكە سېلىۋېلىپ، ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەـ
لۇماتىغا ئاساسەن سۇلايمان خوجا، ئابدۇخالىق مىرزا، سەركەردە مەلىك ئوغلان قاتارلىق بىرقانچە ئەمىرلەرنى ئېلىپ سۇلتان ئىـ
سان بۇغاخانىنىڭ مۆكۈپ ياتقان جايىغا كەلدى. بۇ يەر بىلەن تۇرپان شەھىرىنىڭ ئارىلىقى ئۈچ كۈنلۈك يول ئىدى.

شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئىسان بۇغاخان يا ئوردىغا قايتىپ بېـ
رىشقا جۇرئەت قىلالماي، ياكى باشقا يەرگە كېتىشكە رايى بارماـي دەككە ـ دۈككە ئىچىدە قىلغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ كۈن ئۈتكۈزۈۋاتاتتى. سەييىدئەلى ئالىپنىڭ بىر قىسىم ئەمىرلەرنى باشلاپ سالامغا كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئالدىراپ ـ تېنەپ چىدىرىدىن چىقتى. ۋۇجۇدى ۋەھىمىلىك، خىياللىرى قالايمقانـ
دى. ئۇ سەييىدئەلى ئالىپنى يىراقتىن كۆرۈپ دەسلەپ تاتاردى، كېيىن گەدىنىگىچە قىزاردى. بىرنەچچە ئايدىن بېرى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان غەم ـ ئەندىشە، ۋەھىمە ـ تەشۋىشتە ھەمدە جاپالىق دالا تۇرمۇشىدا خېلىلا ياداپ قالغانىدى. ئەل ـ يۇرتقا «سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ سەلتەنەتى بىكار قىـ
لىنغۇدەك، ئورنىغا ئاغىسى خانزادە يۇنۇسخاننى ئەپكېلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزغۇدەك...» دېگەن ئەپقاچتى گەپلەر تارقالغان بولغاچقا، ئالدىغا سالامغا كەلگەن سەييىدئەلى ئالىپقا تازا ئىشەنچ قىلالمىدى. كۆڭلىنىڭ بىر يېرلىرىدە تەشۋىش ـ ئەندىشە قۇترايتتى. سەييىدـ
ئەلى ئالىپ ئۇنى ھازىرلا تۇتۇپ ئەپكېتىپ نەزەربەند قىلدىغاندەك ۋۇجۇدىنى قورقۇنچ چۇلغۇۋالغانىدى. دەسلەپتە شىكارغا چىققان ۋاقتىدا ئېلىۋالغان نۆكەر ـ لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئەتراپىدا ئاران ئىككى يۈزگە يېقىن نۆـ
كىرى قالغانىدى. بۇنچىلىك نۆكەر بىلەن سەييىدئەلى ئالىپقا تەڭ

كېلەلمەيدىغانلىقىنى ھەم قېچىپمۇ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بېشىغا كەلگەننى كۆرۈشكە ھازىرلاندى. ئۇنىڭ سەييىدئەلى ئالپقا تىكىلگەن كۆزلىرى تەشۈشلۈك ئىدى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، مۆھتەرەم قىبلىگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي!

ئىسان بۇغاخان بىلەن بەش قەدەم ئارىلىق قالغاندا سەييىدئەلى ئالپ شۇنداق دېگىنىچە بېشىنى ئېگىپ قول باغلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېلىۋاتقان ئەمىرلەرمۇ دەرھال قول باغلاپ سالام بەجا كەلتۈردى. تېخىچىلا ئەس ــ ھوشىنى يىغالماي قېتىپ قالغان ئىسان بۇغاخان بۇنداق بولۇشىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمىگەنىدى، ئۇ سەزگۈلىرىگە ئىشەنمەي ئەتراپقا ئەلەڭلەپ قارىدى.

«بۇ چۈشۈم ئەمەستۇ ــ ھە، راست چۈشۈم ئەمەسكەن. ئېھ ياراتقان ئىگەم، ھېممىتىڭگە يۈزمىڭ قەتلە شۈكۈر...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەرھال ئېسىنى يىغىپ يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە سەييىدئەلى ئالپنىڭ قولىغا ئېسىلدى:

ــ مېنى بۇنداق خىجىل قىلمىسىلا جانابى ئەمىر، مېنىڭ بۇنداق ھۆرمەت، ئېھتىرامغا لايىقتىم يوقتۇر.

ھاياجانلانغان، تەسىرلەنگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆزلىرىدىن بوراندەك ياش تۆكۈلدى.

ــ ھەرگىز ئۇنداق دېمىسىلە ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ بېشىنى كۆتۈرۈپ، ــ قىبلىگاھىمىزغا ھۆرمەت ــ ئېھتىرام بىلدۈرۈش بىزلەركىم ساداقەتمەن نۆكەرلىرىنىڭ ئەڭ لەددامام بۇرچىمىزدۇر.

ــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلىرىغا ئېسىنلىك تىلەيمىز. تاجۇ دۆلەتلىرى زىيادە بولغاي، ــ دېدى تېخىچىلا قول باغلاپ تۇرغان ئەمىرلەر.

ــ جانابى ئەمىرلەرنىڭ ساداقىتىگە تەسەننا، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمىرلەرگە يۈزلىنىپ، ــ قېنى چېدىرگاھقا

مەرھەمەت قىلسۇنلار.

ئەمىرلەر تەڭلا مىننەتدارلىق بىلدۇرۇشتى:

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا!

ـــ تاجۇ تەخت پاسىبانسىز قالسا بولماس، ـــ دېدى سەييىد-ئەلى ئالپ جىددىي تەرزدە، ـــ مۇمكىن بولسا قىبلىگاھىمىز دەر-ھال ئاستانىگە قەدەم كەلتۇرگەي.

راستىنى ئېيتقاندا، سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭمۇ بۇ يەردە پەقەتلا تۇرغۇسى يوق ئىدى. نەچچە ئايدىن بېرى ئۇ ئوردىنى، ھەرەمنى، پاراغەتلىك تۇرمۇشنى، يېشىغا تەگمىگەن خانزادىسى دوستمۇھەممەد خاننى، سۆيۈملۈك خانىشى ئايمىھرى خېنىمنى سېغىنغانىدى، شۇڭا كۆتۈلمىگەن بۇ خۇشاللىقتىن ئېسىنى يو-قىتىپ قويغانىدى.

ـــ ئاستانىگە قايتىشقا ئىجازەت بەرگەيلا ئالىيلىرى، ـــ دې-دى سەييىدئەلى ئالپ يەنە قول باغلاپ تۇرۇپ.

ـــ ئىجازەت! ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئېسىنى يى-غىپ.

ئۇلار سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئاتقا مىندۇرۇپ تۇرپان شە-ھىرىگە قاراپ مېڭىشتى. ئۇچ كۈندىن بېرى توختىماي يول يۈر-گەن بۇ كىشىلەر ھېرىپ ـ چارچىغىنىغا قارىماي يەنە ئارقىسىغا يېنىشتى. يانداش مېڭىشقان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەي-يىدئەلى ئالپ بىرىنچى كۈنى ئۈن ـ تىنسىز مېڭىشتى. ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنى ئۆتكەن ئىشلارنى چوقۇم يۈزۈمگە سا-لىدۇ دەپ ئويلىغانىدى، لېكىن سەييىدئەلى ئالپ بۇ ھەقتە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىدى. ئىككىنچى كۈنى ناشتىدىن كېيىن يولغا چىق-قاندا شاھسانى سۇلتان خاتۇنىنىڭ قازا قىلغانلىق خەۋىرىنى يەت-كۈزدى. مومىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ سۇلتان ئىسان بۇ-غاخان بىر پەس جىمىپ كەتتى.

ـــ بۇزرۇكۋار مومامنىڭ كېسەل بولۇپ يېتىپ قېلىشىغا مەن سەۋەبچى، ـــ دېدى ئۇ كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ـــ مەن

ئۇلارنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالمىدىم، دىلىنى كۆپ رەنجىتتىم، شول سەۋەبتىن بابائى بۇزرۇكمۇ يامانلاپ يىراق چېگرىدىكى ئاتـ باشى قەلئەسىگە بېرىۋالدى.

ــ ئۆزلىرىنى ئەيىبلىمىسىلە ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدـ ئەلى ئالپ تەسەللى بېرىپ، ــ ھەممىمىز خام سۈت ئەمگەن بەذـ دە، ئازماس ئاللاھ دەپتىكەن، قازا قىلغانلارغا رىزالىق بېرىپ، ھاـ يانلارغا مەرھەمەت كۆرسەتكەيلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ بۇ گەپنى نېمە مەقسەتتە دېگەنلىكىنى چۈشەندى.

ــ بابائى بۇزرۇكتىن كەچۈرۈم سورىسام قوبۇل قىلارمۇ؟ ئوردىغا قايتىپ كېلىشكە ئۇنارمۇ؟

ــ سەممىيەتلىرىگە ئىشەندۈرەلمىسىلە ئەلۋەتتە قايتىپ كېلىدۇ، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ، ــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرى ئۆزلەگە قەۋەتلا ئىچ كۆيەرلىك قىلاتتى. جەننەتماكان شاھسانى ئاـ لىيلىرى قازا قىلار چاغدا ئۆزلەنى تولىمۇ ياد ئەتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۆز يېشىنى توختىتالالمىدى.

ــ بەلكىم ھەممە سەۋەنلىكىنى ئۆزۈمدىن كۆرۈشۈم كېرەكـ تۇر، مىڭ پۇشايمان قىلسامۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. تۆمۈر بەگگە زىيادە ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، شۇنىڭلا گېپىگە قۇلاق سېلىپ، باشقا ئەمىرلەرگە پەرۋا قىلماپتىمەن. شۇ سەۋەبتىن تۆمۈر بەگـ نىڭ ئوردىدا ھايتاق[1] بولۇپ كەتكىنىنى سەزمەپتىمەن. جانابىـ بۇزرۇكزارلىرىمنىڭ تەكرار ـ تەكرار ئاگاھلاندۇرۇشى قۇلىقىمغا كىرمەپتۇ. ئادەمنى غەپلەت باسقاندا كور، گاس بولۇپ قالىدىكەن. ئەسلىدە خانىش ئايمېھرى خېنىم ئاتىسىنىڭ خۇي ـ پەيلىنى بۇـ رۇنلا سېزىپ قاپتىكەن، بابائى بۇزرۇك ئوردىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ماڭا كۆپ نەسىھەت قىلدى. ئاتىسىنىڭ رايىغا باقماسلىقىمنى، سەلتەنەت تىزگىنىنى بىر قوللۇق تۇتۇشۇمنى، ھەممە ئەمىرلەرگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىشىمنى ئاگاھلاندۇردى.

① ھايتاق ــ ئۆز بېشىمچى، باشباشتاق.

شۇندىن كېيىن خېلى دىققەت قىلغان بولساممۇ، ئاللىقاچان خىش قېلىپتىن چىقىپ بوپتىكەن. بەلكىم شىكارغا چىقمىغان بولسام قانداق بولاتتىكىن ـ تاڭ. بايا تولىمۇ جايىدا گەپ قىلدىلا، كەتكەنلەرگە رىزالىق بېرىپ، ھاياتلارغا چوقۇم مەرھەمىتىمنى ئايىمايمەن. ئوردىغا بېرىپلا بابائى بۇزرۇكتىن كەچۈرۈم سوراپ مەكتۇپ ئەۋەتىمەن. ئوردىغا قايتىپ كېلىشىنى ئۆتۈنىمەن، ھەرقانداق كالامنى زېھىن قويۇپ ئاڭلايمەن.

ـــ يەنە تېخى سۈپۈرگە مىرزا، مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزىلارمۇ بار ئالىيلىرى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، ـــ سۈپۈرگە مىرزا سەلتەنەتىمىزگە ئۇزۇن مەزگىل خىزمەت قىلغان، بىھىساب ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسەتكەن ئەمىرىدۇر. ئۇ بىز ئۈچۈن تەۋەررۈك، مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزا ئاچچىقىغا پايلىماي تۆمۈر بەگنى ئۆلتۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، ئۆزلەگە، سەلتەنەتكە چەكسىز ساداقىتى باردۇر. ئۇلار تۆمۈر بەگنى ئامالسىزلىقتىن ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. سەلتەنەتكە ئاسىيلىق قىلىش مۇددىئاسى بولغان بولسا ئوردىنى تاشلاپ كەتمەيتتى، بەلكىم جانلىرىغا قەست قىلىش كويىغا چۈشكەن بولاتتى. خانىش ئايىم ھەقىقەتەن ئەقىللىق، پەزىلەتلىك ئايالكەن. تۆمۈر بەگ نېمىلا بولمىسۇن ئۇنىڭ ئاتىسى، شۇڭا ئوردىغا بارغاندىن كېيىن تەسەللى بەرسىلە، كۆڭلىنى ياسىسىلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان خىجىللىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن سالدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ سۆزلىرىگە كۆڭلىدە پۈتۈنلەي قايىل بولغانىدى.

ـــ جانابلىرىدىنمۇ كەچۈرۈم سورايمەن، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىر پەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ـــ ئاشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە ھەزرەتلىرىنى ئېسىمدىن چىقارىدىم. گەپنىڭ ئوچۇقىنى قىلسام، ئۆزلەنىڭ ئوردىغا كېلىشىلىرىنى خالىمىدىم.

ـــ كەمىنىلىرىمۇ قىبلىگاھىمنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل يول

تۇتۇپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا پىشىۋن دەپ، ئوردىغا قايتىپ كەـ
لىشكە قىزىقمىغانىدىم، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ سۇلتان ئىسان
بۇغاخانىڭ سەممىيەتسىزلىكىدىن سۆيۈنۈپ، ـــ بولدى، ئەمدى بۇ
ئىشلارنى تىلغا ئالمايلى ئالىيلىرى، كۆڭۈللىرىنى زىنھار يېرىم
قىلمىسىلا، ھەممە ئىش ئۆتۈپ كەتتى، ئەمدى سەلتەنەت ئىشلەـ
رىغا كۆپرەك زېھىنلىرىنى بەرسىلە. تەخت ـ سەلتەنەت ئىگىسى
قول ئاستىدىكىلەرگە ھەم ئىشىنىشى، ھەم گۇمان قىلىشى كېـ
رەك. قول ئاستىدىكىلەرگە ئىشىنىشى كېرەك دېگىنىم، بىر
كىمگە ئىشەنمەي تۇرۇپ ھېچ ئىشنى يالغۇز باشقا ئېلىپ چىققىلى
بولماس. ئىشەنگەن ئادەمگە چوقۇم مەنسەپ ـ مەرتىۋە بېرىپ تۇـ
رۇپ ئىشقا قويۇش كېرەك. گۇمان قىلىشى كېرەك دېگىنىم،
بىراۋنىڭ ئورۇنسىز خۇشامىتىدىن ھەزەر ئەيلىمەك كېرەك، چۈنـ
كى، ئۇ خۇشامەتنى مەلۇم مۇددىئا بىلەن قىلغان بولىدۇ، ۋۇجۇـ
دىدا ساداقەتتىن كۆرە تەمە كۆپ بولىدۇ، بۇنداق ئادەملەرنى ئوردا
بوسۇغىسىغا زىنھار يېقىن يولاتماسلىق كېرەك. «ئادەمنىڭ ئالـ
سى ئىچىدە، ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا» دەيدىغان گەپ بار، ئول
رەھمەتلىك تۆمۇر بەگ ئالىيلىرىنىڭ ياش، تەجرىبىسىزلىكىدىن
پايدىلىنىپ كېتىپتۇ.

سەييىدئەلى ئالىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئوردىغا قايتۇـ
رۇپ كەلگەندىن كېيىن بارلىق ئەمرلەرنى يىغىپ قۇرۇلتاي چاـ
قىردى. قۇرۇلتايدا ئاساسەن ئاستاننى تۇرپاندىن ئاقسۇغا كۆچۈـ
رۇش ئىشى مۇزاكىرە قىلىندى. سەييىدئەلى ئالىپنىڭ تەپسىلىي
چۈشەندۈرۈشىدىن، ئاقسۇنىڭ سۇيى ئېلۇەك، تۇپرىقى مۇنبەت،
يايلاقلىرى كەڭرى ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئەمرلەر پايتەختنى كۆـ
چۈرۈش ئىشىغا بىردەك قوشۇلدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ ئـە
مرلەرنىڭ قارارىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئاستاننى ئاقسۇغا كۆچۈـ
رۇشكە ماقۇل بولدى. بىرەر ئاي پۇختا تەييارلىق كۆرگەندىن كېـ
يىن سۇپۇرگە مىرزىنى تۇرپانىڭ ئەمرلىكىگە، سەركەردە مەلىك
ئىلانىنى ئورۇنباسارلىققا تەينىلەپ، ئاقسۇغا كېتىشنى ئىختىيار

قىلغان بارلىق ئەمىرلەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا كەلدى. شۇنداق قىلىپ ئاقسۇ موغۇلىستانىنىڭ پايتەختى بولۇپ قالدى.

ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ بىرىنچى قىلغان ئىشى بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن مىركەرىمەبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزىلارنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ مەكتۇپ يوللاش بولدى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ نەۋرىسىنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋېلىپلا دەرھال ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. مىركەرىمبەردى بەگ ئەندىجانغا يېقىن بولغان ئالابۇغا قەلئەسىگە، ھەقبەردى مىرزا ئىسسىقكۆل تەۋەسىدىكى پەيپەك قەلئەسىگە مالكانلاشقانىدى. ئۇلار ئىسان بۇغاخانىنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئوردىغا قايتىپ كېلىش تەكلىپىگە ئېھتىياتچان مۇئامىلە قىلدى. سوغۇق چۈشۈپ كەتكىنىنى باھانە قىلىپ ئاقسۇغا كېلىشكە ئالدىرىمىدى. ھەئە، ئۇلار سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئۆزلىرىدىن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىساسىنى ئېلىشىدىن ئەنسىرىگەنىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇلارغا قايتا مەكتۇپ يوللىدى. تۆمۈر بەگنىڭ ئىشىنى سۈرۈشتۈرمەيدىغانلىقىنى، ھەمدە خالىمىسا ئوردىغا كېلىشكە مەجبۇرلىمايدىغانلىقىنى، ئۆزلىرى مۇڭاپىق كۆرگەندە، قاچان كۆڭلى تارتقاندا ئوردىغا قايتىپ كەلسە بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ سەممىيىتىنى بىلدۈردى. سەييىدئەلى ئالپمۇ ئۇلارغا ئۆز نامىدا مەكتۇپ يوللىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپنىڭ سەممىيىتى ئاخىر ئۇلارنى تەسىرلەندۈردى. ئۇلار خانىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ جاۋاب خەت يازدى. ئەمما سوغۇق چۈشۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن خەتتەرلىك تاغ يولىدىن ئۆتۈشكە ئامالسىز قېلىپ ئاقسۇغا كېلەلمىدى.

※ ※ ※

سەييىدئەلى ئالپ ئەسلىمىلەر قوينىدىن باش كۆتۈرۈپ دەريا

سۈيىگە قاراپ قويدى. بۇگۈنكى بۇ قۇرۇلتايغا يىراق ـ يېقىندىكى بارلىق ئەمىرلەر تولۇق كېلىپ بولغان بولۇپ، پەقەت مىركەرىمـ ـبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزىدىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئـ ـدى. ئۇ بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ ئوردىغا قايتىپ كېلىپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا يارەملىشىشنى بەكمۇ ئۈمىد قىلاتتى.

ـــ مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى داستىخانغا قەدەم كەلـ ـتۈردى.

سەييىدئەلى ئالىپ قول باغلاپ تۇرغان ئوردا مەھرىمىگە شۇنداقلا بىر قاراپ قويۇپ، دەريانىڭ يۇقىرىقى تەرىپىدىكى داستىخان سېلىنغان توقايغا نەزەرىنى ئاغدۇردى. زىياپەت ئۈچۈن راسلانغان سورۇنغا تىكىلگەن رەڭدار يىپەك سايىۋەنلەر ئاستىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر قىمىرلايتتى، سەييىدئەلى ئالىپ گەپ قىلـ ـماي توقايلىققا قاراپ ماڭدى.

تۆردە، يەردىن بىر گەز ئېگىزلىكتە ياسالغان شاھسۇپىدىكى قات ـ قات سېلىنغان كۆرپە ئۈستىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان بۇۋىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن يانمۇيان ئولتۇراتتى. ئۇ بۇۋىسـ ـنى ئوردا يوسۇنلىرىنى بۇزۇپ ئۇنمىغىنىغا قويماي شاھسۇپىغا باشلاپ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇۋالغانىدى. بۇ كاتتا ھۆرمەتتىن ھايا ـ جانلانغان مىرمۇھەممەدشاھنىڭ كومىك ئاغزى يۇمۇلماي قالغانـ ـدى. قالغان ئەمىرلەر مەنسەپ ـ مەرتىۋىسى بويىچە شاھسۇپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە سېلىنغان داستىخانىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئورۇن ئېلىشقانىدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھقا سالام بېرىپ.

ئەمىرلەر گۈرىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ھۆرمەت بىلدۇ ـ رۇشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن مىرمۇھەممەدشاھ ئولتۇر ـ غان جايىدا بىرئاز قىمىرلاپ قويۇپ سالامنى ئىلىك ئالدى.

ـــ قېنى خوش، جاي ئالسۇنلار.

سەييىدئەلى ئالىپ ئەمىرلەرگە تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ قويـ

غاندىن كېيىن، داستىخانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئۆزى ئۇچۇن شاھسۇپىغا يېقىن قىلىپ راسلانغان ئورۇنغا جايلاشتى.

ــ ئاللاھ رىزاسى بىلەن ئاستانىمىزنى ئاقسۇ شەھىرىگە كۆچۈرۈپ كەلگەندىن بېرى جانابى ئەمىرلەرنىڭ بىر نىيەتتە كۆچ چىقىرىشى نەتىجىسىدە سەلتەنەت ئىشلىرىمىزنى خېلى ئوبدان ئىزغا سېلىۋالدۇق، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان سۆز قىلىپ، ــ ھەربىرلىرىنى يېڭى ئاستانىمىزگە تەكلىپ قىلىشىمىزدا، بىر-نەچچە ۋاق دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇپ ئۆتۈشتىن ئۆزگە مۇددىئا يوقتۇر.

ئەمىرلەر گۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئېھتىرام بىلدۇرۇشتى:

ــ ئادالەتپاناھىمىزنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا. ئادالەت قىلىچلىرىنىڭ سايىسىدا ئەل ـ يۇرت كۆندىن ـ كۈنگە ئاۋاتلىشىپ، بۇيۇك سەلتەنەتىمىز رونىق تاپقاي!

ــ جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان تەۋازۇ بىلەن.

ئەمىرلەر خانغا يەنە بىر قېتىم ئېھتىرام بىلدۇرۇشۇپ ئولتۇرۇشتى.

ــ قېنى، داستىخانغا قول كەلتۈرۈشسىلە، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئەمىرلەرگە ئىلتىپات كۆرسىتىپ.

ــ ئالىيلىرىدىن كەلگەي، ــ دېدى ئەمىرلەر ئەدەپ ساقلاپ.

ــ ئى بابائى بۇزرۇك، ئۆزلىدىن كەلسۇن، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھقا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ.

ــ گەرچە بىز بابائى بۇزرۇك بولساقمۇ يەنىلا ئۆزلە سەلتەنەت پاسىبانىدۇر. داستىخانغا يەنىلا خان ئالىيلىرى قول كەلتۈرۈپ بەرگەيلا، ــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ داستىخانغا قول ئۇزىتىشى بىلەن ئەمىرلەر «ئالسىلا ـ باقسىلا» دېيىشىپ نازۇ نېمەتلەرگە قول تەگكۈزۈشتى. سازەندىلەر سازلىرىنى تەڭشەپ نەغمە قىلىشقا، سا-

قىيلار شاراب كوزىلىرىدىن قەدەھلەرگە شاراب تۆكۈشكە باشلىدى.

ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى يىلدا بىر قېتىم ئوردۇغا كېلىپ خانغا سالام بېرىدىغان، خان قاچان ئىجازەت بەرسە ئاندىن قايتىپ كېتىدىغان قائىدە بار ئىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان تەختكە چىققاندىن كېيىن بۇ قائىدە ئانچە داۋاملاشماي كەلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەمىرلەر ئوردىغا سالامغا كەلمەيدىغان بولۇۋالغانىدى.

سەلتەنەت ئىشلىرىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ بۇ قائىدىنى سۇرۇشتۇرۇپ كەتمىگەنىدى. خان بىلەن بىر داستىخاندا ئەركىن ـ ئازادە ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەر تۇنجى قېتىم سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىنى ھەمدە سەلتەنەتنىڭ سۇرىنى ھېس قىلىشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئورنىغا ئاكىسى چوڭ خانزادە يۇنۇسخان تەختتە ئولتۇرغۇدەك، دېگەندەك ئەپقاچتى گەپلەرگە ئىشىنىپ، ئوردا پەرمانلىرىغا سۇسلۇق قىلغان، كۆڭلى بۆلۈنۈپ كەتكەن ئەمىرلەر قايتىدىن ھوشىنى يىغىشتى. شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى تۇرلۇك گۇمان، تەشۋىشلەر پۇتۇنلەي تارقىغانىدى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ نەچچە ئايدىن بېرى پۇختا تەييارلىق قىلىپ، يىراق ـ يېقىندىكى ئەمىر ل بەگلەرنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ بۇگۈنكى بۇ ئوردا زىياپىتىنى ئۇيۇشتۇرۇشىدىكى ئاساسلىق مەقسىتىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئارقىمۇئارقا ئىچكەن شاراب تەسىرىدىن ئوبدانلا قىزىۋالغان بىر قىسىم ئەمىرلەر چاقچاقلىشاتتى، بىر ـ بىرىگە شاراب تۇتۇشاتتى، قىزىق لەتىپىلەرنى سۆزلىشەتتى.

شاھسۇپىنىڭ ئالدىغا ئېھتىرام بىلەن يېتىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ قول باغلىدى:

ـــ مەلۇم بولغاي.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان «سۆزلە» دېگەننى قىلىپ ھۆدەيچى

بەگكە قارىدى. قىزغىن پاراڭغا چۈشكەن ئەسىرلەر جىم بولۇشتى.

ـــ مىركەرىمبەردى بەگ دەرگاھىدىن چاپارمەن كەلدى.

باياتىن بېرى ئىككى ئەسىرنىڭ ئاقسۈڭغا كەلمىگەنلىكىدىن كۆڭلى يېرىم بولۇپ ئولتۇرغان سەيىدئەلى ئالپ يالت ئېتىپ ھۆدەيچى بەگكە قارىدى.

ـــ باشلاپ كەلسۇنلار، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ھۆدەيچى بەگ ھايال ئۆتمەي چاپارمەننى باشلاپ كەلدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، شەۋكەتلىك ئالەمپاناھقا ئېھتىرام بولغاي، ـــ دېدى چاپارمەن قول باغلاپ تۇرۇپ، ـــ مىركەرىمبەردى بەگ جانابلىرى خان ئالىيلىرىغا بىمېھساب سالام يوللىدى.

ـــ سالامەت بولغاي، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ئەلچى قويىنىدىن بىر پارچە خەتنى ئېلىپ ئېھتىرام بىلەن ئىككى قوللاپ تۇتتى. ھۆدەيچى بەگ ئۇنىڭ قولىدىن خەتنى ئالىدى.

ـــ ئوقۇسۇنلار، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ھۆدەيچى بەگ خەتنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم، كۆڭۈل ئاسمىنىمىزنىڭ تولۇن ئايى، بۇيۇك سەلتەنەت بۇرجىنىڭ نۇرلۇق ماھى، ئەدلى ـ ئادالەت بارگاھىنىڭ پەھلىۋانى، كۆڭلى ـ كۆكسى ئالەمدەك كەڭرى، دەريايى ئەزىمدەك ھىممەتلىك، شەۋكەتلىك قىبلە ـ گاھىمىزغا بىز كەبى ئازغۇنلۇق دەشتىدە تېنەپ يۈرگۈچى ئەرزىمەس نۆكەرلىرىدىن بىمېھساب سالاملار بولغاي.

ئالەمپاناھىمىزنىڭ مۇبارەك مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ كۆزىمىزگە سۈرتكەن، خۇشاللىق ياشلىرىمىزنى يامغۇر كەبى تۆكۈپ بەختىيارلىق ئىلكىدە، دەرگاھلىرىغا تەزرەك قەدەم كەلتۈرۈپ گۇناھىمىزنى تىلەشكە ئالدىرىغان بولساقمۇ، لېكىن تاغ ـ داۋانلاردىكى قار ـ مۇزلار ئېرىپ ـ

مەي، تاغ يولى ئېچىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئىلاجسىز قالغان ئىدۇق. كۆكلەم بىلەن تەڭ سەپەر جابدۇقلىرىنى ھازىرلاپ يولغا چىقىشقا تەمشىلىپ تۇرۇشىمىزغا ماۋەرائۇننەھر، ھىراتتىن ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىز كۈتمىگەن بىر خەۋەرنى ئېلىپ كەلدىلەر. بەلكىم ئۇشبۇ خەۋەر جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ قۇلىقىغىمۇ بېرىپ يەتكەندۇ. گەرچە جانابى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم بىزكەبى ئۈممەتلىرىگە «ئۇم خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەردىن بولماڭلار» دەپ ئاگاھ جاكارلىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇشبۇ خەۋەردىن قىبلىگاھىمىزنى ۋاقىپلاندۇرۇشنى لايىق كۆردۇق. پىنھان قالمىسۇنكى، ئۇشبۇ كۈنلەردە خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە پەرغانە ۋادىسىنىڭ بۇيۇك ھۆكۈمدارى، مەشھۇر لەقەملىرى خاقانى سەئىد بولمىش شاھرۇخخان ئالىيلىرى شاھادەت شارابىنى ئىچىپ، ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا كېتىپتۇلەر. كەمنە نۆكەرلىرىنىڭ كالتە پەمىچە، گەرچە بۇ ئول تەسەررۇپتىكىلەر ئۈچۈن ئۇم خەۋەر ھېسابلانسىمۇ، ئەمما بىزلەر ئۈچۈن خۇش خەۋەر ھېسابلىنۇر. ئول كۈنلەردە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى مەرھۇم پەدەرىنىڭ ماتەم ـ تەزىيەسى بىلەن ئالدىراشتۇر. ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلىرىمۇ ھەم مۇسىبەت قايغۇسىدا بىئارامدۇر. ئۇلارنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئويلاشقا رەغدى بارماس، بۇ ھال قىبلىگاھىمىزغا ماۋەرائۇننەھرنىڭ مەشھۇر ۋىلايەتلىرىدىن بولمىش تاشكەنت بىلەن ئەندىجاننى تەسەررۇپىغا ئېلىش ئۈچۈن تېپىلغۇسىز پۇرسەتتۇر. بەلكىم ئالىيلىرى ئول تاپىنىڭ ئۆزىدە ئۆزگىلەرنىڭ بېشىغا خاپىلىق كەلگەندە لەشكەر تارتىش باھادىرلىق ئەمەس دەپ ئويلاپ، ئۇشبۇ ئىستىلاغا كۆڭۈللىرى تارتماسلىقى مۇمكىن. ئەمما قەشقەرنى ئون نەچچە يىللاپ ئىستىلا قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۈچۈن بۇنچە كەڭ قورساقلىق، مەردلىك قىلىش بىھاجەتتۇر. ئۆتىگە لاپقۇت

دېگەن گەپ شۇ. ئۇندىن باشقا يەنە ۋاقىت بولۇپ قالسىلاكى، ئۆتكەن يىلى كۈزدە تۇركستان ھۆكۈمدارى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن قازا قىلغاندىن كېيىن، ئاغىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان ئىرازان بارىن شۇ كۈنلەردە تاشكەنتنى تەسەررۇپىغا ئېلىش ئۈچۈن چىش بىلەۋاتقانلىقى مەلۇم. ناۋادا تاشكەنت ئەمىر. نىڭ شاھرۇخان ئالىيلىرىنىڭ تەزىيەسى ئۈچۈن ھىراتقا كەتكەن ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئول ئىرازان بارىن ئاگال قول سالسا، ئۇنىڭدىن تاشكەنتنى سويۇپ ئالمىقمىز تەس. كە توختايدۇ. دېمەكچىمىزكى، نۆۋەت قولدىن كېتىدۇ. بۇ پۇرسەتتە ئىرازان بارىن كۈچىيىۋالسا تەسەررۇپىمىز ئۇ. چۇنمۇ چوڭ خەۋپ بولىدۇ. چۇنكى، ئۇنىڭ سەلتەنەتىمىزگە ئەزەلدىن ئاداۋەتلىرى باردۇر. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئالىيلىرى. نىڭ بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىشىنى ئالاھىدە تەۋسىيە قىلىمىز. بۇ تەۋسىيەمىز جانابى تاجدارىمىزغا ماقۇل كېلەمدۇ ـ يوق بىلمەيمىز. شۇنداقتىمۇ ھەقىردى مىرزا جانابلىرى بىلەن ئىككىمىز يېنىش ـ يېنىشلاپ مۇلاھىزە قىلغاندىن كېيىن، ئىمر ـ يولۇاس سۈپەت باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنى يول ئۈستىدە ساقلاپ تۇرغاچ ئىرازان بارىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرۇشنى لايىق كۆردۈق ھەمدە ئاستانىگە بېرىشتىن ۋاقتىنچە ۋاز كەچتۇق. ناۋادا قىبلىگاھىمىزنىڭ بۇ ئىستېلاغا كۆڭلى تارتمىسا، ماڭدۇرغان چاپارمەندىن خەۋەر بېرىشلىرىنى سورايمىز. شۇ ھامان مۇبارەك ھۇزۇرلىرىغا سالامغا بارغايمىز.

جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلىرىغا سالامەت. لىك تىلەپ نامە يازغۇچى مەركەزىمىزدى بەگ، ھەقىردى مىرزىدىن دەپ بىلۇرلا.»

دەماللىققا بىر قارارغا كېلەلمىگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان

نەمە دەيشىنى بىلەلمەي سەييىدئەلى ئالپقا قارىدى. شۇ دەقىقىدە سەييىدئەلى ئالپ تەگسىز خيالغا ئەسىر بولغانىدى.

ــ بۇ ھەقىقەتەن تېپىلغۇسىز ياخشى پۇرسەتكەن، ــ دېدى ئۇ خيالدىن باش كۆتۈرۈپ، ــ تاشكەنتنى قولدىن بېرىپ قويۇپ ئەندىجاننى ئالغىنىمىزنىڭ تۈزۈك ئەھمىيىتى بولماس. بەلكىم ئەندىجاننى ئۇزۇن مەزگىل تۈتۈپ تۇرۇشمىز تەسكە توختىشى مۇمكىن. ئىرازان بارىنىنى بوش چاغلاش خەۋپلىكتۇر. ناۋادا ئۇ تاشكەنتنى قولغا كىرگۈزۈۋالسا، بىزگە خەتەر يەتكۈزمەي قالماس.

ــ ئەمىسە تاشكەنتكە لەشكەر تارتامدۇق؟ ــ سورىدى ئىسان بۇغاخان.

ــ شۇنداق قىلايلى ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ. ئۇزۇندىن بېرى تۈزۈك لەشكىرىي يۇرۇشكە چىقمىغان سەركەردىلەر تاشكەنت، ئەندىجاندەك كاتتا شەھەرلەرنى چاپقۇن قىلىپ، جەڭ غەنىيمەتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسىدە ھاياجانلىنىپ كېتىشتى. ئەمما سەييىدئەلى ئالپنىڭ لەشكەر تارتىشنى تەۋسىيە قىلمىشىدا باشقىچىرەك خيالى بار ئىدى. ھەئە، ئۇ بىر تەرەپتىن تاشكەنت، ئەندىجاننى قولغا كىرگۈزۈپ، مىرزا ئۇلۇغ بەگنىڭ ئەينى يىللىرى قەشقەرنى بېسىۋالغىنىغا جاۋاب قايتۇرۇشنى ئويلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن مۇشۇ باھانىدا تۈركىستاننىمۇ ئىستېلا قىلىپ، ئىرازان بارىندىن تۈركىستان سەلتەنىتنى تارتىۋلىپ، چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تۈركىستان، تاشكەنت، ئەندىجاننى بىرلەشتۇرگەن بىر تەسەررۇپنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بۇنداق قىلسا، بىرىنچىدىن، قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇننىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدىكى ۋەسىيىتىنى ئورۇندىغان، ئىككىنچىدىن، ئەينى يىلى يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇشىغا قارشى چىقىپ ئۆتكۈزگەن گۇناھىنى يۇغان، ئۇچىنچىدىن، خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ئالدىدا يۈزى

نى يورۇق قىلغان بولاتتى. ئەڭ مۇھىمى تۈركستان، تاشكەنت، ئەندىجان تۈغلۇق تۆمۈر ئەۋلادىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، موغۇلستاڭ-نىڭ بۇ چېگرىسى بىخەتەر بولاتتى. مۇشۇلارنى خىيال قىلىپ ئۇلگۈرگەن سەييىدئەلى ئالىپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلىغىنىچە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۈزلەندى:

ـــ جانابى قىبلىگاھىمىزدىن لەشكىرىي يۈرۈشكە ئىجازەت بېرىشلىرىنى سورايمەن.

ـــ ئىجازەت، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ۋە بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ قوشۇپ قويدى، ـــ بىراق، بۇ لەشكىرىي يۈرۈشكە مەنمۇ چىقىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ چوڭ لەشكىرىي يۈرۈشلەرگە باشچىلىق قىلىشىنى، خەتەرلىك، ھايات ـ ماماتلىق جەڭلەرگە بىۋاسىتە قاتنىشىپ، لەشكىرىي ئىشلارغا پىشىشىنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن سەييىدئەلى ئالىپقا ئۇنىڭ بۇ گېپى ياغدەك ياقتى.

ـــ جانابى قىبلىگاھىمىز لەشكىرىي يۈرۈشكە ئۆزى رەھنەما بولسا، باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ غەيرەت ـ جاسارىتى ھەسسىلەپ ئاشقان بولاتتى.

ـــ قىبلىگاھىمىز ئۇچۇن جېنىمىز پىدا! ـــ دېيىشتى بارلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان چاپارمەنى مىركەزىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزىغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۇچۇن يولغا سېلىۋەتتى. ئىككى كۈندىن كېيىن ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلاردىن كەلگەن ئەمىر ـ بەگلەرنىمۇ قايتۇرۇۋەتتى ۋە ئۇلارغا ئوزۇق ـ تۈلۈك تەييارلاپ، ھەرقاچان پەرمان كۈتۈشنى تاپىلىدى. بۇۋدىسى ـــ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھقا ئوردا ئىشلىرىنى تاپشۇرۇپ قويۇپ، سەييىدئەلى ئالىپ بىلەن ئىككى تۇمەن لەشكەرنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

46

سەمەرقەنت.

ماۋەرائۇننەھر پايتەختى ئىغىر سۇكۇتكە چۆمگەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ دادىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ۋاپاتى بىلەن بىر يىللىق مۇسىبەت جاكارلىغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ـ دىن تارتىپ ئاددىي مۇلازىملارغىچە، بەگ ـ تۆرىلەردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە قارىلىق لىباسلىرىنى كىيىشكەن بولۇپ، ئۇنلۇك ئاۋازدا گەپ قىلىش، كۈلۈش، ناخشا توۋلاش، ساز چېلىش، توي، بەزمە ـ باراۋەت ئۆتكۈزۈش قاتتىق چەكلەنگەنىدى.

چاچ ـ ساقاللىرىدىكى ئاق خىلىلا ئاۋۇپ، بىرئاز جۇدەپ قالغاندەك كۆرۈنىدىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ تەختتە سولغۇن ئولـ تۇراتتى. خانىنىڭ كەيپىياتىغا، چىراي ئىپادىسىگە ماسلىشىشقا ئادەتلەنگەن ئەمىرلەر شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئۆتە دەردلـ ـنىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىشقىنىچە جىمجىت ئولتۇرۇشاتتى. شاھنىشىندا چۈن ئۇچسا ئاڭلىناتتى.

ـــ ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ھىراتقا كەتكەن ئايغاقـ چىلاردىن خەۋەر كەلدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ گەۋدىسىنى رۇسلاپ، ھارغىن كۆزلىرىنى ياتىش بېگىگە تىكتى:

ـــ خوش!

ـــ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ھەزرەتلىرى ھىراتقا بارغاندىن كېيىن ئۇدۇللا خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ.

ـــ ئوتتۇرىدا بولۇنغان گەپ ـ سۆزلەردىن خەۋەر تېپىپتىـ

مۇ؟

ـــ ھىرات ئوردىسىدىن تىكتىكلىشچە، ئىشان ھەزرەتلىرى شاھسانى گۆھەر شاد بېگىم، خانزادە بىلەن خۇپيانە سۆھبەتلەشكەنمىش. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان گەپ ـ سۆزلەردىن خەۋەر تاپالماپتۇ. ئەمما ئىشان ھەزرەتلىرى مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىغا ۋەز ئېيتقاندا خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئالىيلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ خاقانى سەئىدلىك مەرتىۋىسىگە پات يېقىندا ۋارىسلىق قىلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپتۇدەك. شاھسانى گۆھەرشاد بېگىممۇ خانزادىگە تەختتە ئولتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقى مەلۇم. ھىرات كوچىلىرىدا خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا سەمەرقەنتكە بېرىپ تەختتە ئولتۇرغۇدەك، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ھىراتقا قايتىپ كەلگۈدەك، بالىسى خاقان، ئاتىسى نائىب بولغۇدەك دېگەندەك پىتنە ـ پاساتلار خېلىلا ئاۋۇپ قالغانمىش.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۇرىكى مۇشۇك تاتىلىغاندەك ئېچىشىپ، سولغۇن چىرايى تاتىرىپ كەتتى. تۇرقىدىن ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆرلەپ تۇرغان غەزىپىنى تەستە بېسىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

ـــ يەنچۇ؟ ـــ سورىدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىقىرىپ.

ـــ خانزادە خۇتبىنى ئۆزىنىڭ نامىدا ئوقۇشقا پەرمان جارلاپتۇ.

ـــ ئەقىلسىز بەدرەك!

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي تەختىنىڭ يانلىقىغا غەزەپ بىلەن مۇشتلىدى، چۆچۈپ كەتكەن ئەمىرلەر كىرپىدەك تۇگۈلۈپ كېتىشتى.

ـــ ئۆزلىرىگە ھاي بەرسىلە ئالىيلىرى، ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن، ـــ خانزادەمنىڭ بېشىنى دىلقېيىقلار ئايلاندۇرۇۋالغان ئوخشايدۇ، نەسىھەت قىلسىلا ئەدەپكە قايتىپ قالۇر. خۇسۇمەتچىلەردىن ھەزەر ئەيلىمەك كېرەك.

شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنغا ئەگىشىپ باشقا ئەمىرلەرمۇ تەسەللى بېرىشكە كىرىشتى. ئەمما بۇ تەسەللىلەر مىرزا ئۇلۇغ بەگنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى. كۆز ئالدىغا ئانىسى گۆھەرشاد بەگىنىڭ سوغۇق، تەكەببۇر تەلەتى، ئوغلى خانزادە ئابدۇللەتىپخانىڭ ھاياسىزلىق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى كېلىۋالغاندى.

※ ※ ※

ھەئە، دادىسى شاھرۇخخانىنىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تاپقان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوردىسىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنى ئېلىپ ئالدىراش ـ تېنەش ھىراتقا يېتىپ كەلدى. ئۇ شەھەر دەرۋازىسىدا ئىستىقبالغا چىققان ھىرات ئەمىرلىرىنىڭ ئارىسىدا ئوغلىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرۈپ بىرئاز رەنجىگەن بولسىمۇ، ئەس ـ يادى دادىسىنىڭ مۇسىبىتىدە قالغاچقا، بۇنى سۇرۇشتە قىلىپ كەتمىدى. لېكىن خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئوردا دەرۋازىسىدىمۇ كۆرۈنمىدى،شاھنىشىنىغا كىرىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ دادىسى شاھرۇخخانىنىڭ تەختىدە ھېيىقماي ئولتۇرغان ئوغلىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. تەختىنىڭ يېنىدىكى كۇرسىدا ئانىسى گۆھەرشاد بېگىم ئولتۇراتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەدەپسىز ئوغلىغا غەزەپ بىلەن بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن دەرھال ئانىسىغا سالام بەردى:

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، مۆھتەرەم ۋالىدەئى بۇزرۇكنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئامان بولغاي.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈلدى. بىراق گۆھەرشاد بېگىم ئوغلىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ ھازا ئېچىش، تەسەللى بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئورنىدىن قىمىرلاپمۇ قويمىدى. ئابدۇللەتىپخان تەختتە ئولتۇرۇۋېرىشتىن خىجىل بولدىمۇ ئەيتاۋۇر، ئاستا ئورنىدىن تۇردى، ئەمما كۆرۈشۈش ئۈچۈن دادىسىنىڭ ئالدىغا كەلمىدى.

گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇلۇغبەگكە سوغۇقلا بىر نەزەر تاشـ

لىۋېتىپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ ھارمىغايلا. تىنچ ـ ئامان كەلدىلىمۇ نائىب خان ئالىيـ لىرى؟

شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈگۈرۈپ بېرىپ ئانىسىنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئاتقۇسى، ئانىسى بىلەن بىللە دادىسىنىڭ ھازىسىنى ئاچقۇسى بار ئىدى. لېكىن ئانىسىنىڭ سوغۇق، تەكەببۇر چىرايىغا قاراپ سىمابتەك ئېرىپ كەتكەن ۋۇجۇدى بىردىنلا مۇزلىدى، جايىدا مىخلاپ قويغاندەك تۇرۇپ قالدى.

ـــ قازاغا رىزا، بالاغا سەۋر. ھەممىمىز ئاللاھنىڭ ئىلكىدەمىز، يەنە ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز. ئەلھۆكمىلىلا، ـــ گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەنە ئاشۇنداق تەسەللى بېرگەندىن كېيىن تېخىچىلا ئۆرە تۇرغان نەۋرىسى ئابدۇللەتىپخانغا يۈزلەندى، ـــ ئولتۇرۇڭالسلا خان ئالىيلىرى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ئۆزىنى «نائىب خان» دەپ، نەۋرىسىنى «خان ئالىيلىرى» دەپ ئاتىغىنىغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى. بۇ خىل تەكسىز مۇئامىلە ۋۇجۇدىدىكى ھەسرەتكە ھەسرەت قوشتى.

«ئانامنىڭ بۇ نېمە دېگىنىدۇ، ياكى خان ئاتامنىڭ مۇسىبىتىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئېسىنى يوقاتتىمۇ ـ يە؟ ئۇ دېگەن مېنىڭ ئوغلۇم، خانزادە تۇرسا، قانداقسىگە خان بولۇپ قالغۇدەك؟ خانلىق مەرتىۋىسى ماڭا تېگىل بولۇشى كېرەك ئىدىغۇ؟ قەستەن شۇنداق ئاتاڭاتامدىغاندۇ ياكى ئادىشۇاتامدۇ؟ خانزادە قانداقسىگە ئاتامنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇڭالدى، ئەجەب ماڭا سالاممۇ بەرمەي بۇتتەك قېتىپ تۇرىدۇ ـ يا؟...»

يۈرىكى قىسىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالىنى داۋاملاشتۇرالمىدى. مېھرىبان ئانا يىراقتىن يول جاپاسى تارتىپ كەلگەن ئوغلىنى ئەمەس، تەختتە ئولتۇرۇپ كاسلىرى ئاغرىپ كەتكەن نەۋرىسىنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنى ئوڭايسىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانىدى. تەختتە ئولتۇرغان

ئوغلىنىڭ ئالدىدا ئۆزە تۇرۇش مىرزا ئۇلۇغبەگكە ھار كەلگەندى، شۇ تاپتا ئوغلىغا تەنبىھ بېرىشتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ تۇراتتى. بۇ ئەھۋالغا شاھىد بولغان ئەمىرلەر نېمە دېيىشىنى، نېمە قىلارىنى بىلەلمەي بىر ـ بىرىگە يەر تېگىدىن قارىشۇالدى.

ـــ جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكنىڭ تۇپرىقىنى تاۋاپ قىلىپ كېلەي.

مىرزا ئۇلۇغبەگ شۇنداق دېگىنىچە ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا كەينىگە ياندى. سەمەرقەنتتىن بىللە كەلگەن ئەمىرلەر گۆھەرشاد بېگىمگە ئالدىراش ـ تېنەش سالام بېرىۋېتىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەگەشتى.

ئانىسىنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسى بىلەن ئوغلىنىڭ ئەدەپسىزلىكىدىن قاتتىق ھاقارەتلەنگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ۋۇجۇدىنى تەسۋىرلىگۈسىز بىر ھەسرەت چىرمىۋالغانىدى. ئۇ گۆرى ئەمىر مەقبەرىسىگە قاندىق كېلىپ قالغىنىنىمۇ بىلەلمىدى. دادىسى شاھرۇخخاننىڭ تۇپراق بېشىغا سېلىنغان جايىنامازغا يۈكۈنگىنىچە قىرائەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق تىترەيتتى، كۆزلىرىدىن تارىلاپ ياش تۆكۈلەتتى. شۇ تاپتىكى تۇرقى ئانىسىدىن ئازار يېگەن كىچىك بالىنىڭ دادىسىغا دادلاپ يىغلىغىنىغا ئوخشايتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇچ كۈنگىچە ئوردىغا قايتماي دادىسىنىڭ تۇپراق بېشىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلدى. بۇ ئۇچ كۈن جەريانىدا ئوغلى ئۇنى پەقەتلا يوقلاپ چىقمىدى، گويا دادىسى ھىراتتا مەۋجۇت ئەمەستەك، بوۋىسى قازا قىلىپ كەتمىگەندەك. ئۇچ كېچە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە پەقەتلا ئۇيقۇ كەلمىدى، گاھىدا مۇزدەك تۇپراق ئاستىدا ياتقان دادىسى بىلەن، گاھىدا ئاسمان گۈمبىزىنى بېزەپ يېلىنجاپ تۇرغان يۇلتۇزلار بىلەن سىرداشتى. ئۇنىڭغا ئىلگىرى شوخ، جەزبدار كۆرۈنىدىغان يۇلتۇزلار سولغۇن، خىرە كۆرۈنەتتى. ئانىسى بىلەن ئوغلىدىن كۆرە ئاشۇ يىراقتىكى

يۇلتۇزلارنى ئۆزىگە يېقىن، دىلكەش ھېس قىلاتتى.

«ماڭا ئىچ ئاغرىتىۋاتامسىلەر سۆيۈملۈك يۇلتۇزلار؟ مەن راستىنلا سىلەرنىڭ تەسەللىيىڭلارغا موھتاج. ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى قانداق قىلسام بولۇر؟ ھاياسىزلىق بىلەن ئاتامنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇۋالغان ئەدەپسىز ئوغلۇمنى تەختتىن قوغلۇۋېتەيمۇ؟ شۇنداق قىلسام ئەل ـ يۇرت، خاقانى سەئىد شاھرۇخ مىرزىنىڭ كىرپىكىگە توپا قونمايلا ئوغلى بىلەن نەۋرىسى تەخت تالىشىپتۇ، دەپ مەسخىرە قىلماسمۇ؟ پېشىمنى قېقىپلا سەمەرقەنتكە كەتسەمچۇ؟ ئول چاغدا خانزادىنىڭ خاقانلىق مەرتىۋىسىنى ئېتىراپ قىلغان بولۇپ قالماسمەنمۇ؟ نەدىمۇ ئوغلى خاقان، ئاتىسى نائىب خان بولىدىغان قائىدە بار؟ باشقا ئەل ـ يۇرتنىڭ خان ـ سۇلتانلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپسا زاڭلىق قىلىپ كۈلۈشەر ھەرقاچان. ئانام نېمىشقا بۇنى ئويلىمىدىكىن؟ ئاتا ـ بالىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشتىكى مۇددىئاسى نېمىكىن؟ ئالدىرىمىسىمۇ، بۇنداق تەپرىقىچىلىك پەيدا قىلمىسىمۇ، ئوغلۇمنى قۇتراتمىسىمۇ بەرىبىر خاقانلىق مەندىن كېيىن ئۇنىڭغا قالاتتى ئەمەسمۇ؟ ئانامغا بۇ تەرەپلەرنى چۈشەندۈرسەم قانداق بولۇر؟ مېنى قوللارمۇ؟ بۇ قالايمىقانچىلىقنى ئۆزى پەيدا قىلغاندىكىن يەنە ئۆزى تۈزىسە ياخشى بولاتتى. ئوغلۇمنىڭ يۈرىكى قاپداپ كەتكەندەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ نەزەرىدە مەن يوق، تاجۇ تەخت بار. تۇرقىدىن ماڭا يۇز قىلىدىغاندەك، يول قويىدىغاندەك ئەمەس. يا ھەزرەت، نېمانچە قارا كۆڭۈللۈك بۇ! دەسلەپتىلا يېنىمدىن ئايرىمايدىغان گەپكەن. جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇك ئۇنى قانداق تەربىيەلىگەن بولغىيدى. مانا، خىش ئاللىقاچان قېلىپتىن چىقىپ كېتىپتۇ، ئەمدى ئورنىغا كەلتۈرگىلى، تۈزىگىلى بولارمۇ؟ ياراتقان ئىگەم ئۆزى كۆڭلىگە ئىنساپ سالار. ئەڭ ياخشىسى، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلىشىپ قېلىشتىن هەزەر ئەيلەي. بولمىسا، ئەل ـ يۇرتتا تەپرىقىچىلىك پەيدا بولىدۇ، سەلتەنەتنىڭ ئۇلى تەۋرەيدۇ. ئەغيارلىرىمىز بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ پۇرسەت ئىزدەيدۇ، تەسەررۇپىمىزغا تەھلىكە سالىدۇ. ئوغلۇم نا-

ئىب خانلىق مەرتىۋىسىگە شۇكۇر قىلىسا، ھىراتتا تۇرۇۋەرسۇن، مەنمۇ سەمەرقەنتكە كېتەي. ئانامۇ مېنىڭ بۇ يەردە تۇرۇشۇمنى خالىمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ نېمە قىلاي، بەربىر خان ئاتامنىڭ ئىسسىق يۈزىنى كۆرەلمىدىم. ئەمدى ھىراتتا تۇرۇ - ۋېرىشىمنىڭ ھاجىتى قالمىدى...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ گۆرى ئەمىر مازىرىدىن قايتىپ كېلىپ خوش - لىشىش ئۈچۈن ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ قەسىرىگە كەلدى.

ــ بۇزرۇكۇارىمىز ئوردىدا، ــ دېدى ھەرەمئاغىسى قېرى ئاغۋات.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوردىغا كىرگۈسى، ئوغلىنىڭ چىرايى - غا قارىغۇسى يوق ئىدى. ئىلاجسىز ئوردىغا كىرىشكە مەجبۇر بول - دى. خانزادە ئابدۇللەتىپخان تەختتە، گۆھەرشاد بېگىم تەختنىڭ يېنىدىكى كۆرسىدا ئولتۇراتتى. خۇددى بىرى ئۇلاردىن تەختنى تارتىۋالىدىغاندەك چىرايى بىرئاز تەشۋىشلىك ئىدى. خانزادە ئاب - دۇللەتىپخان دادىسىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، ئەمما مومىسىنىڭ نارازىلىق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمەي قولايسىز بىر ھالەتتە يەنە ئولتۇردى.

«ئوغلۇم ھەر ھالدا مەندىن ھېيىقىدىكەن، ئۇ دەربجىدە كۆڭ - لى قارىداپ كەتمىگەندەك قىلىدۇ. ۋالىدەم نېمە ئۈچۈن ئۇنى تەختتە ئولتۇرۇشقا شۇنچە مەجبۇرلايدىغاندۇ؟ ئاتىسىغا ئەدەپسىز - لىك، ھۆرمەتسىزلىك قىلىشقا زورلايدىغاندۇ؟ بۇنىڭ ئېغىر بەد - ئەخلاقلىق بولىدىغانلىقىنى ۋالىدەم بىلمەمدىكىنە؟ ئاتا بىلەن پەرزەنت ئوتتۇرىسىدا ھۆرمەت، ئىززەت، ھايا، پەردىشەپ بولمىسا ئادەمىيلىكتىن سۆز ئېچىش مۇمكىنمۇ؟ ئۇنداق ئىنسانىڭ ھايۋاندىن نېمە پەرقى قالىدۇ؟...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمگە سالام بەردى. ئىمكان بار ئوغلىنىڭ چىرايىغا قارىماس - لىققا تىرىشتى.

ــ ۋالىدەئى بۇزرۇك بىلەن خوشلىشاي دەپ كەلدىم. سەمەر -

قەنتكە قايتماقچىمەن، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىمكانقەدەر ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ.

ـــ ئىجازەتنى خاقان ئالىيلىرىدىن سورىسىلا!

مىرزا ئۇلۇغبەگ يالت ئېتىپ ئانىسىغا قارىدى، گۆھەرشاد بېگىم خۇدۇكسىرىگەن كۆزلىرىنى ئوغلىنىڭ كۆزلىرىدىن ئەپقاچتى.

ـــ خاقان ئالىيلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھازىرلا يېنىشىم، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانىسىنىڭ گېپىنى قەستەن چۈشەنمىگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ـــ يانلىرىدا نائىب خان بولغاندىكىن ھىراتتا ئۆزۈن تۇرمىسامۇ بولار. مۇسىبەت بىلەن بولۇپ ئاباـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇيۇك تەختگاھىنى ئىگىسىز تاشلاپ قويسىمۇ بولماس، ـــ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۆزىگە كۈچلۈك غەيرەت بېرىپ تەختتە شۇمشىيىپ ئولتۇرغان ئوغلىغا يۈزلەدى، ـــ جانابى نائىب خانغا ئېيتار سۆزۈم شولكى، ۋالىدەئى بۇزۇرۇكنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ، خەستە دىلىغا تەسەللى بولغايلا. ئىلگىرى جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكنى بار دەپ ئانچە ۋايىم يېمەيتتىم. ئەمدى يۆلەنچۈكتىن، رەھنەمادىن ئايرىلىپ قالدۇق. سەلتەنەت ئىشلىرىغا پۇختا بولغايلا. زىنھار ئالدىراقساڭلىق قىلمىغايلا، ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىپ، ئىزەت ـ ھىممەتلىرىنى ئايىمىغايلا، ئەدلى ـ ئادالەت يانلىرىدىن ئايرىمايدىغان ئەڭگۈشتەرلىرى بولغاي.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوغلىغا دەيدىغان يەنە نۇرغۇن يۇرەك سۆزلىرى بار ئىدى. بىر داستىخاندا ئاتا ـ بالىدەك ئولتۇرۇپ مۇڭداشقۇسى، كۆڭۈل سىرلىرىنى بىلگۈسى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئۇققۇسى بار ئىدى. بىراق ئوغلى تەختتە گۆشىيىپ، ئۇن ـ تىنسىز ئولتۇراتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ھازىر ھەرقانچە سۆزلىسەمۇ ئوغلىغا ھېچقانچە تەسىر قىلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نەسىھەتلىرىنى ياقتۇرمىغاندەك تەتۇر قارىۋالدى. ئاشۇ ئانا كۆرۈنمەس قوللىرى بىلەن نەۋرىسىنىڭ قۇلىقىنى ئېتىۋېلىپ، ئاتا نەسىھىتىنى ئاڭلاشقا

توسقۇنلۇق قىلىۋاتاتتى.

ـــ خوش، مەن ياناي، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ تەتۇر قاراپ ئولتۇرغان ئانىسىغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋېتىپ.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى قەستەن «نائىب خان» دەپ ئاتاپ، خاقانلارغا خاس تەلەپپۇز بىلەن نەسىھەت قىلىشلىرى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ چىشىنى قېرىشتۇرغاندى. ھەئە، ئۇ بېشەملىك قىلىپ ئوغلى بىلەن زاكونلاشماقچىمۇ بولدى، لېكىن قولىدا مەرھۇم شاھرۇخ مىرزىنىڭ نەۋرىسىنى ئۆزىدىن كېيىن خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە پەرغانە تەسەررۇپىنىڭ بۇيۇك خاقانى قىلىش ھەققىدە يازغان ۋەسىيەتنامىسى يوق ئىدى. گۆھەرشاد بېگىم بۇ ھەقتە ۋەسىيەتنامە يازدۇرۇشقا بىرقانچە قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بارلىق تەلەپلىرىنى رايىشلىق بىلەن ئورۇنداپ كەلگەن شاھرۇخخان ئۆزىدىن كېيىن چوڭ ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خاقانلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ، گۆھەرشاد بېگىمنىڭ تەلىپىنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلىۋەتكەنىدى.

گۆھەرشاد بېگىم كۆڭلىدە «خانزادىنى مەرھۇم خاقان ئۆز قولى بىلەن ھىراتنىڭ نائىب خانلىقىغا تەينىلىگەن. شۇڭا خانزادە بوۋىسىنىڭ تەختىگە، خاقانلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلسا بولىۋېرىدۇ. شاھرۇخخان ئالىيلىرى سەمەرقەنتتىن ھىراتنى بەكرەك ياقتۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈنلا سەمەرقەنت تەختگاھىنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە بېرىۋەتكەن. ئەمدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىغا سەمەرقەنت ئوردىسىنى بوشتىپ بېرىشى كېرەك» دەپ ئويلىسىمۇ، ئاز كەم ئوتتۇز يەتتە ـ ئوتتۇز سەككىز يىلدىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ دادىسىغا ۋەكالىتەن سەمەرقەنتتە سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، پۈتكۈل مەملىكەتتىكى ئەمىرلەردىن تارتىپ ئاددىي ئاۋامغىچە بارلىق رەئىيەتنىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگنى شاھرۇخخانىنىڭ ھەقىقىي تەخت ۋارىسى دەپ قارايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەرلەرنىڭ ئاساسلىق

قىسمى ھىراتتا ئەمەس، سەمەرقەنتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ ئوغلى بىلەن زاكونلىشىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلدى. نەۋرىسىنىڭ خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئىشىنى ئوغلى بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا قارشىلىشىپ ئەمەس، باشقىچە يوشۇرۇن ئۇسۇل بىلەن سەمەرقەنت، ھىرات ئەمىرلىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلـ تۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

ـ يول بولسۇن، ـــ دېدى گۆھەرشاد بېگىم ئوغلىنىڭ كەيـ نىدىن سوغۇقلا قاراپ.

خانزادە ئابدۇللەتىپخان دادىسىنى ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرۇۋېدى، گۆھەرشاد بېگىم ئۇنى يەنە ئولتۇرۇشقا ئـ شارەت قىلدى. شۇ دەقىقىدە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىنىڭ ھېچ بولمىغاندا ئوردا دەرۋازىسىغىچە بىللە چىقىپ ئۇزىتىپ قويۇشـ نى، سەمەرقەنتتە قالغان كېسەلمەن ئانىسىغا، ئىنىسى ئابدۇلئـ زىز مىرزىغا ۋە باشقا ئىگىچە ـ سىڭىللىرىغا سالام ئېيتىشىنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى. ئەپسۇسكى، ئوغلى مومىسىنىڭ بۇيرۇقىنى يىرالمىدى، كۆڭلىدە دادىسىنىڭ ھىراتتىن تېزرەك كەتكىنىگە خۇش بولدى. شۇنداق، مومىسى گۆھەرشاد بېگىم ئۇنىڭ يۇرىكىگە خاقان بولۇش ئوتىنى يېقىۋەتكەنىدى. شۇڭا، مومىسىنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقمىسلا بۇ ئارزۇسىغا يېتىدىغانلىقىغا، دادىسىنىڭ قولىدىن سەمەرقەنت تەختگاھىنى ئۆتكۈزۈۋالايدىغانلىقىغا ئـ ىشىنەتتى.

※ ※ ※

كۆڭۈلسىز ئەسلىمىلەر قوينىدىن ئاستا ـ ئاستا ئېسىگە كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ شاھنىشىندىكى ئەمىرلەرگە چاندۇرماسـ لىققا تىرىشىپ ھەسرەتلىك ئۇھ تارتتى. ئۇنىڭ ھىراتتىن قايتىپ كەلگىنىگىمۇ بىرنەچچە ئاي بولۇپ قالغانىدى. كۈندە دېگۈدەك ھىراتتىن بىر ـ بىرىدىن دەھشەتلىك خەۋەرلەر يېتىپ كېلەتتى.

ئۇ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئانىسى گۆھەرشاد بەگىمگە كۆڭلىدىكى ئوي ـ خىياللىرىنى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى بىلدۇرۇپ خەت يازدى. خاقانلىق تەختىنىڭ ھامان بىر كۈنى ئوغلىغا قالىدىغانلىقىنى، ئەمما ھازىرچە ئۇنى تەخت ـ سەلتەنەتكە قىزىقتۇرماي تۇرۇشنى، ئوغلىنىڭ خاقانلىقىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغانلىقىنى، ئەل ـ يۇرتتا پىتنە ـ پاسات پەيدا بولۇپ، تەپرىقىچىلىكنىڭ باش كۆتۈرۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئوغلىغا كۆپلەپ نەسىھەت قىلىشنى ئۆتۈندى. ئەمما ئانىسىدىن پەقەتلا جاۋاب خەت كەلمىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئوغلىدىن، ئانىسىدىن خاتىرجەم بولالماي ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرى ھىراتتىن كۆڭۈلسىز خەۋەرلەرنى ئېلىپ كېلىۋەردى. ئانىسى گۆھەرشاد بېگىم ئوغلىنىڭ نەسىھەتىنى پەرۋايىغمۇ ئالماي، نەۋرىسىنى خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇشقا رەسمىي بەل باغلىغاندەك قىلاتتى.

«مۇسۇلمان ئېلىنىڭ سۇلتانى بولۇشقا لايىقتىى يوق كاپىر پادىشاھ، دەرگاھىنى دىنسىز مەجۇسىيلەر بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. كەسكىن تەدبىر قوللانمىساق، ئەل ـ يۇرتتا دەھرىيلىك يامراپ كېتىدۇ، مۇقەددەس دىنىي ئىسلامىمىز بۇلغىنىدۇ، بۇنىڭ ئاقىۋىتى ئاپەت بولىدۇ...»

ئانىسىنىڭ قىلغان بۇ سۆزلىرىنى بىر ئاي بۇرۇن ئايغاقچىلار يەتكۈزگەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەر قېتىم گۆھەرشاد بەگىمنى ئېسىگە ئالغىنىدا، ئۇنىڭ ھىرات ئوردىسىدىكى ئەمىر، دىن پېشۋالىرى يىغىلغان سورۇندا قىلغان بۇ سۆزلىرى قۇلىقى تۈۋىدە جاراڭلاپ ۋۇجۇدى مۇزلايتتى، يۈرىكى پىچاق تىققاندەك ئاغرىيتتى.

«ئاھ، بۇ تەھلىكىگە، تۆھمەتكە نېمە دېگۈلۈك ئەمدى. خانزادە راستتىنلا ئەقلىدىن ئېزىپتۇ، ۋالىدەم گۆھەرشاد بېگىم ئوغلۇمنى يولدىن چىقىرىپتۇ، يۈرىكىنى يېرىپ چىققان ئانا بىلەن زاكونلىشىشقا، قىلمىشلىرى ئۈچۈن تەنبىھ بېرىشكە قايسى ئىنسان بالىسىنىڭ يۈرىكى چىدايدۇ؟ ماڭا نېمانچە ئۆچلۈك قىلىدۇ.

غانلا جېنىم ئانا، ئۆز ۋاقتىدا مەندەك ئوغۇللىرىدىن ئاجايىپ پە-
خىرلىنەتتىلىغۇ؟ ھەر قېتىم كۆرۈشكەندە مېھرلىرى بىلەن باغر-
لىرىغا بېسىپ، پېشانەمدىن سۆيۈپ كېتەتتىلەغۇ؟ مەن ئاشۇ سۆ-
يۈملۈك نەۋرىلىرىنىڭ ئۆز ئاتىسى ئەمەسمۇ؟ نېمىشقا نەۋرىلىرى-
گە ئامراقلىق قىلىپ، ئوغۇللىرىغا ئۆچلۈك قىلىدىغانلا؟ ئېھ
تەڭرىم! ئوغلى بىلەن تەخت ـ سەلتەنەت تالىشىپتۇ دېگەن بە-
نامغا قېلىشتىن ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن...»

ـــ يارلىق! ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالدىن باش كۆتۈ-
رۈپ، ـــ ھىرات لەشكىرىي دىۋانغا مەخپىي پەرمانىم يەتكۈزۈل-
گەي. مېنىڭ ئىجازىتىمسىز خانزادىنىڭ ھەرقانداق پەرمانلىرى رەت
قىلىنغاي. پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۆلۈمگە مەھكۇم!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يارلىقىنى ئاڭلاپ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ
ئەمىرى ئەمىر سۇلتان جاندار بىلەن سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھا-
كىمى مىرانشاھ دورغا بىر ـ بىرىگە يەر تېگىدىن قارىشۇالدى.
ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە ئىپادىلىنىۋاتقان ئاللىقانداق بىر مەنىنى
ئۆزلىرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى. شۇ كۈنلەردە ئۇلارنىڭ بىر
تەرەپتىن گۆھەرشاد بېگىم بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشان شەيخ
نىزامىددىن خامۇش بىلەن مەخپىي ئالاقە ئورنىتىۋاتقانلىقىنى
مىرزا ئۇلۇغبەگ چۈشىدىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى.

ـــ مەلۇم بولغاي!

شاھنىشىنغا ئالدىراپ كىرگەن ھۆدەيچى ئۆز خىيالىدىن بە-
لەن تۇرۇشقان ئەمىرلەرنى چۆچۈتۈۋەتتى.

ـــ سۆزلە! ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ جىددىيلىشىپ.

ـــ ئەندىجان، تاشكەنت ئەمىرلىرىدىن جىددىي مەلۇمات
كەلدى. موغۇلىستان خانى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىككى تۇمەن
سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن تەسەررۇپىمىزغا باستۇرۇپ كە-
لىۋېتىپتۇ.

ـــ ياۋ لەشكەرلىرى نەگىرەك كەپتۇ؟

ـــ ھازىرچە ئېنىق ئەمەسكەن. موغۇلىستان تەرەپكە ئەۋەتـ

كەن ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن خەۋىرىنى ئېلىپلا ئوردىغا مەلۇمات يوللاپتۇ.

شاھنىشىننىڭ ئىچىنى بىردىنلا جىددىيلىك قاپلىدى. ئـە-مىرلەر پىچىرلاشقا باشلىدى:

ــ بىزگە مۇسىبەت، ئۇلارغا بايرام.

ــ شاھرۇخان ئالىيلىرىنىڭ ۋاپاتىدىن غەيرەتكە كەپتۇ ـ دە.

ــ سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ئۆلۈمىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان ئوخشايدۇ.

ــ ئۆچ ئالغىلى كەلگەن گەپ.

ــ لەشكەر تارتىش كېرەك.

ــ تەسەررۇپىمىزغا ئاياغ بېسىشقا پېتىنغىنىغا تويغۇزۇش كېرەك.

ــ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشقا لەشكەر ئەۋەتمىگىنىمىزنىڭ كاساپىتى.

ــ كونا ـ يېڭى ھېسابنى بىراقلا قىلغۇلۇق ئەمدى.

ــ ...

ــ خەپشۇك، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ قاپىقىنى تۇرۇپ.

ئەمىرلەر قاياۋاتقان قازانغا سۇ قۇيغانىدەك شۇ ھامان جىمىشتى.

ــ ئەمىر سۇلتان جاندار!

ــ لەببەي ئانھەزرىتىم، ــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

ــ لەشكىرىي دىۋان يۇرۇشكە ھازىرلىق كۆرگەي. تاشكەنت، ئەندىجان ئەمىرلىرىگە كۆمەكلىشىشكە لەشكەر ئەۋەتكەيمىز.

ــ باش ئۇستىگە!

ــ شەيخۇلئىسلام جانابلىرى!

ــ خۇش قىبلىگاھىم!

ــ سىلى دەرھال ئىشان شەيخ نىزامىددىن ھەزرەتلىرىگە ئاگاھىمىزنى يەتكۈزسۇنلار. دىن پېشۋالىرى سەلتەنەت ئىشلىرىغا

زىنھار ئارىلاشمىغاي. ھۆكۈممىزگە سەركەشلىك قىلىدىكەن، پە-قەتلا يۈز ئايمايمىز. خۇسۇسەن پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ قۇتراتقۇلۇققا سەۋەب بولمىغاي، خانزادە بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزغا ئاداۋەت تېرىمىغاي!

ـــ پەرمانبەردارمەن! ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يەنە بىرقانچە ئەمىرلەرگە پەرمان بەرگەندىن كېيىن شاھنىشىنىدىن چىقىپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە ئوردىدا ئىچى سىقىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى، ئوردا ئىشلىرىدىن سەل ـ پەللا قولى بوشىسا ئۇدۇل مىرزا مەدرىسەسىگە يۈگۈرەيتتى ياكى مەدرىسەدىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنى سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى باغلاردىن بىرەرىگە تەكلىپ قىلىپ، ئىلمىي سۆھبەتلەرگە مەشغۇل بولاتتى. فەلەكىييات، رىيازەت[1]، ھەندىسا[2] ئىلىملىرىگە ئالاھىدە ھەل قىلالمىغان قىيىن مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇنازىرە قىلىشاتتى. كېچىلىرى كۈنلىرىنى ئاساسەن رەسەتخانىدا ئۆتكۈزەتتى. بىپايان ئاسمان گۈمبىزىدىكى ساناقسىز يۇلتۇزلارنى كۆزەتكەچ، دەرد ـ ھەسرەتلىرىنى ئاشۇ يۇلتۇزلارغا سۆزلەپ بېرەتتى، مەسلىھەت سورايتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا رەسەتخانا قۇرۇلۇشىنى توسۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بىردىنلا جىمىپ كەتكەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ بولسا ئىلمىي تەتقىقات ۋە سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئىشانىنى نەزەردىن پۈتۈنلەي ساقىت قىلىۋەتكەنىدى. ئايغاقچىلاردىن ئىشاننىڭ سۇلۇك تەۋرەتمىش، مۇرىت قوبۇل قىلىش باھانىسى بىلەن بىر قىسىم ئەمىرلەر بىلەن قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىۋاتقانلىقىنى، بولۇپمۇ ھىراتقا، ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ھۇزۇرىغا كۆپرەك قاتراپ-تىدىغان بولۇۋالغانلىقىنى، ئانىسىنىڭ، ئوغلىنىڭ ئىشانغا قول بېرىپ مۇرىت بولغانلىقىنى ئاڭلىدى. ئەمما بۇ مەلۇماتلارغا ئانچە

① رىيازەت ـــ ماتېماتىكا.

② ھەندىسا ـــ گېئومېتىرىيە.

پەرۋا قىلىپ كەتمىدى. چۈنكى، ئىشانىڭ سۈلۈك تەۋرىتىشىنى چەكلىگىلى بولمىغاندەك، باشقىلارنىڭمۇ ئىشانىنى پىر تۇتۇپ، مۇ-رىت بولۇشىنى چەكلىگىلى بولمايتتى. ناۋادا بۇ ئىشنى سەلتەنەت سۈرى بىلەن چەكلەيدىغان بولسا، بېشىغا تۇگمەس باش ئاغرىقى تېپىۋالمىغانلىقىنى، ئەل ـ يۇرتتا بېسىقتۇرغۇسىز پىتنە ـ پا-ساتلارنىڭ يامراپ كېتىدىغانلىقىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوبدان بە-لەتتى. «ئىشقىلىپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسا، ئىلىم تەھسىل قىلىش ئىشلىرىغا توسقۇنلۇق قىلمىسا، مەدرىسە، ئو-قۇللارنى چەكلىمىسە، ئىلىم ئەھلىلىرىنى ھاقارەتلىمىسە، نېمە ئىش قىلسا مەيلى» دەپ ئويلايتتى مىرزا ئۇلۇغبەگ. چۈنكى، يې-قىنقى ئون ـ يىگىرمە يىل ماۋەينىدە يالغۇز سەمەرقەنتتىلا ئە-مەس، ھىرات، بۇخارا، ئەندىجان قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ مەدرىسە، ئوقۇللار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەتكە بېرىلىش مىسلىسىز دەرىجىدە ئەۋج ئالغاندى. سەمەرقەنتكە دەمەشىق، باغداد، تەبرىز، شىراز، دېھلى، تۇرپان، قەشقەر، خوتەن... ھەتتا مەشرىقتىن جۇڭگوغىچە، مەغرىبتىن پەرەڭستانغىچە تۇرلۇك ئە-لىملەرنىڭ پىركاملىلىرى كېلىپ جۇغلاشقانىدى. مىرزا ئۇلۇغ-بەگ بۇگۈنى فەلەكىييات، رىيازەت، نۇجۇم ئىلىملىرىنىڭ پېشۋا-لىرى بىلەن مۇلاقاتتا بولسا، ئەتىسى سۈرەتكار[1]، بىناكار، نەق-قاشلار بىلەن مۇلاقاتتا بولاتتى. ئۆگۈنى شائىر، يازغۇچى، تارىخ-چىلارنىڭ بالاغەتكە يەتكەن مىسرالىرى، نۇتۇقلىرى، مۇلاھىزىلە-رىدىن ھۇزۇر ئالاتتى. گاھى خەتتاتلار سۆھبىتىگە، گاھى ھۇنەر-ۋەن ـ كاسىپلار سۆھبىتىگە داخىل بولاتتى، سودىگەرلەرنى ئىلـ-ھاملاندۇراتتى. قايسىبىر باي، ساخاۋەت ئىگىسى تەرىپىدىن قۇ-رۇلماقچى بولغان ئىمارەتلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى تەپسىلىي كۆرۈپ، ياسىلىش شەكلىگە پىكىر ـ تەكلىپ بېرەتتى. ئۇل سېلىنغان كۈنى بېرىلگەن نەزىرگە قەدەم تەشرىپ قىلاتتى. بايلارنى شىپاخا-

① سۈرەتكار ـــ رەسسام.

نا، مەدرىسە، ھامماھ سېلىشقا رىغبەتلەندۈرەتتى. ئىلىم ئەھلىلىرى يېزىپ تاماملىغان تۈرلۈك كىتاب ـ رىسالىلەرنى خەزىنىدىن خىراجەت ئاجرىتىپ نەچچە ئون نۇسخا كۆچۈرگۈزەتتى. كىتاب ـ رىسالىلەر ئىگىلىرىگە ئىنئام بېرەتتى. زىياپەتلەرنى تەييارلاپ قۇتلۇقلايتتى. مەرىپەتپەرۋەر خان ئاتىسى شاھرۇخخانمۇ ئىلىم ئەھلىلىرىنى قەدىرلەشتە، ئىلمىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىشتا ئۇغۇلىدىن قېلىشمايتتى. ئاشۇ يىللاردا ئاتا ـ بالا ھىرات بىلەن سەمەرقەنتنى مەركەز قىلىپ ئىلىم ئەھلىلىرىگە سورۇن ھازىرلاپ بېرىشتە رىقابەتكە چۈشكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن مەيلى سەمەرقەنت، مەيلى ھىراتتا بولسۇن بىر ـ بىرىدىن ھەشەمەتلىك ئېسىل ئىمارەتلەر، بىر ـ بىرىدىن كاتتا مەدرىسە، ئوقۇلىلار قەد كۆتۈرگەن، ئېسىل كىتاب، رىسالىلەر، رەسىملەر ئىختىرا قىلىنغانىدى. سەمەرقەنت بىلەن ھىراتنى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ جەننىتى دېيىشكە بولاتتى. شۇڭا ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ سۇلۇك تەرغىباتلىرى، جەررە ـ ساماللىرى، ھەدەپ مۇرىت كۆپەيتىشلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پەرۋايىغا كەلمەيتتى. قارىماققا ئاددىي، نادان پۇقرالار ھەدەپ ئىشانغا ئەگەشكەندەك قىلغان بىلەن، ئاق ـ قارىنى پەرق ئېتەلەيدىغان كىشىلەرنىڭ ئائىلىسىدە كۇتۇپخانا قۇرۇش، كىتاب، رەسىم، ھۆسنىخەت... قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنى ساقلاش، پەرزەنتلىرىنى مەدرىسەلەردە ئوقۇتۇش، ھۇنەر ـ كەسىپ ئىگىلەش مودا بولغانىدى.

※ ※ ※

بۇگۈن تاشكەنت، ئەندىجاننى موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قانچىلىك لەشكەر ئەۋەتىش، لەشكىرىي يۇرۇشكە قايسى سەركەردىنى باش قىلىش ھەققىدە خىيال سۇرۇپ ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگنى ھىراتتىن كەلگەن شۇم خەۋەر چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇ قولىقىغا ئىشەنمەي چاپار ـ

مەنگە قارىدى:

ـــ نېمىدېدىڭ؟ ئەپقاچتى گەپنى كۆتۈرۈپ كەلمىگەنسەن ـ ھە؟

ـــ يوقسۇ پاناھگاھىم، ـــ دېدى چاپارمەن گەدەنلىرىدىن يامغۇردەك قۇيۇلۇۋاتقان قارا تەرنى بەلبېغى بىلەن سۈرتۈپ تۇ ـ رۇپ، ـــ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. خانزادە ئالائۇددەۋلە ئىسيان كۆتۈرۈپ ھىرات شەھىرىنى ئىگىلىدى. بۇزرۇكۋازىرمىز گۆھەرشاد بېگىم بىلەن خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى تۇتۇپ زىندانغا سالدى...

چاپارمەننىڭ كېيىنكى گەپلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇلـ قىغا كىرمىدى. ھىراتقا دەرھال يېتىپ بارمىسا ئانىسى بىلەن سۆيۈملۈك ئوغلىنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يېتىدىغانـدەك، ئۇلار ئۇنىڭ يولىغا تەلمۈرۈپ قاراۋاتقاندەك، زىنداندا كۆز يېشى قىلىۋاتقاـ ندەك، ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى. تاشكەنت، ئەندىجانغا ھەمدەمگە لەشكەر ئەۋەتىش خىيالىدىن دەرھاللا ۋاز كەچتى.

ـــ تاشكەنت، ئەندىجان شەھەرلىرىنىڭ سېپىل قوۋۇقلىرى مۇستەھكەم، سۇ، ئوزۇق ـ تۈلۈكى مول، شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان لەشكەرلىرى يېتەرلىك. بىرەر يىللىق قامالغا بەرداشـ لىق بېرەلەيدۇ، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ شاھنىشىندا پەرمانىنى كۇتۇپ تۇرغان ئەمىرلىرىگە قاراپ، ـــ ئول ئىككى ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىرىگە پەرمانىمنى يەتكۈزۈڭلار. جەڭگە چىقماي، شەھەرنى مۇستەھكەم قورۇقدىسۇن. شەھەرنى ساقلاپ قالالىسىلا كاتتا ئەـ جىر ـ تۆھپە كۆرسەتكەن ھېسابلىنىپ، شەھەر ئالغانلىق تۆھـ پىسى بېرىلىپ تارتۇقلىنىدۇ. قاتتىق ئېھتىيات قىلغاي، زىنھار جەڭگە چىقمغاي. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى بىرنەچچە ئايلىق قامالغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا مۇھاسىرىنى بوشىتىپ ئۆزلۈكىدىن چېكىنىدۇ.

ئەمىرلەر لام ـ جىم دېمىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەرىنى ئەمىر سۇلتان جاندارغا ئاغدۇردى.

ــ لەشكىرىي دۇاننىڭ ھازىرلىقى قانداقراق؟

ــ پەرمانلىرىغا بىنائەن ئاللىقاچان ھازىرلىق كۆرۈپ بولغان ئالىيلىرى.

ــ باركاللا، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەمنۇنلۇق بىلەن، ــ ئەمسە دەرھال ھىراتقا ئاتلىنايلى. شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن ئوردىغا، مىرانشاھ دورغا ئاستانىگە مۇئەككەل بولغاي. كۈندە بىر قېتىم مەلۇمات يوللاشنى ئەسلىرىدىن چىقىرىشمىسلا. خاھى ئوردا، خاھى ئاستانىدە پىتنە قىلغۇچىلار قاتتىق ياساقتا تارتىلىسۇن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ شۇ كۈنىلا چاقماق تېزلىكىدە ھىراتقا لەشكەر تارتتى.

بۇ چاغدا خانزادە ئالائۇددەۋلە بوۋىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئەللىك يىلدىن بۇيان جۇغلىغان خەزىنىلىرىنى سەرپ قىلىپ ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭلا ئەمەس، ھىرات خەلقىنىڭمۇ قوللىشىغا ئېرىشكەن، نۇرغۇن لەشكەر جۇغلاپ ئۇلگۇرگەنىدى. خانزادە ئابدۇللەتىپخان نائىب خانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئوردىدىكى ئەمىرلەرگە، ھىرات خەلقىگە قانچىلىك زۇلۇم سالغان بولسا، بوۋىسى شاھرۇخخان ۋاپاتىدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئاي ئىچىدە بۇ زۇلۇمنى نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئەمىرلەر ئالائۇددەۋلەنى بىردەك قوللىدى. خەلق بولسا ئۇنى پادىشاھ دەپ ئېتىراپ قىلدى.

ھەئە، بوۋىسى شاھرۇخخان ۋاپاتىدىن كېيىن مومىسىنىڭ قوللىشى بىلەن رەسمىي تەختتە ئولتۇرغان خانزادە ئابدۇللەتىپ-خان كېچىكمىدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولغان، شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھۇزۇرىدا بىللە ئىلىم ئۆگەنگەن نەۋرە قېرىندىشى ئالائۇددەۋلەنى ئەتۋارلاپ ئىززىتىنى قىلىش، قېرىنداشلىق مېھرىنى كۆرسىتىپ يۇقىرى مەنسەپ ـ مەرتىۋە ئىنئام قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەدىسلا ھاقارەتلىگەن، زاڭلىق قىلغانىدى. گۆھەرشاد بېگىم بولسا بۇ ئىككى نەۋرىسىگە ئوخشاش كۆزدە قارىماي،

خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا يان باسقان، ئۇنى قوللىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئەزەلدىن ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئەتىۋارلىنىشىغا، يۇقىرى مەنسەپ ـ مەرتىۋىگە ئېرىشىشىگە قايىل بولماي، كۆڭلىدە غۇم ساقلاپ كەلگەن ئالائۇددەۋلە پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ تۇيۇقسىز ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنى گۆھەرشاد بەگممۇ، خانزادە ئابدۇللەتىپخانمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى. شۇڭا ئۇلار تۇيۇقسىز ھۇجۇم ئالدىدا تەمتىرىدى، ھودۇقتى، دەرھال تەدبىر قوللىنالمىدى. ئابدۇللەتىپخاندىن ئاللىقاچان كۆڭلى سوۋۇپ كەتكەن ئەمىرلەر بولسا قەستەن ھودۇققان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ بېشىنى ئېچىگە تىقىۋېلىشتى. ئەقىل ـ تەدبىر كۆرسىتىپ ئىسيانىنى باستۇرۇش دېگەنلەرنى خىيالىغمۇ كەلتۈرۈپ قويۇشمىدى.

خانزادە ئالائۇددەۋلە كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا ئوردىنى ئىگىلەپ، خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنى زىندانغا سولىدى. مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنى نەزەربەند قىلدى. گۆھەرشاد بېگىمنىڭ يېلىنىش ـ يالۋۇرۇشلىرىغا پەرۋاسۇ قىلمىدى، بەلكى، مەسخىرە قىلىپ پۇخادىن چىقتى.

تۇمەنلىگەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ، چاقماق تېزلىكىدە ھىراتقا يېتىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانىسى گۆھەرشاد بېگىم بىلەن ئوغلى ئابدۇللەتىپخانىڭ ھاياتىدىن خەۋىسىرەپ، جىيەن ئوغلى ئالائۇددەۋلە بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا رايى بارمىدى. ئانىسى بىلەن ئوغلىنى قويۇپ بېرىپ، دادىسى شاھرۇخخانىنىڭ خەزىنىسىنى قايتۇرۇپ بەرسە، ئالائۇددەۋلەگە ھىراتنى بېرىپ، لەشكەرلىرىنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ سۇلھى تەلەپ قىلدى. خانزادە ئالائۇددەۋلە مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنى گۈرۈ ھېسابىدا تۇتۇپ قالىدىغان، مىرزا ئۇلۇغبەگ لەشكەر چېكىنىدۈرگەندىن كېيىن مومىسىنى نەزەربەندتىن بوشىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ شەرت قويىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ جىيەنىنىڭ بۇ شەرتىگە قوشۇلدى. ئالائۇد-

دەۋلە ئابدۇللەتىپخاننى زىندانىدىن چىقىرىپ، يۈز تۆگىلىك مال ـ مۈلۈك بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى.

ھىرات شەھىرىدىن ساق ـ سالامەت چىقىۋالغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان دادىسىنى كۆرۈپ مىشىلداپ يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ يىغىسى ياكى تاجۇ تەختتىن ئايرىلىپ قالغانلىق سەۋەبلىك بىلدۇرگەن ھەسرەت يىغىسىغا، ياكى دادىسىغا قىلغان ھۆرمەتسىزلىكىگە ئۆكۈنگەن پۇشايمان يىغىسىغا ئوخشىمايتتى. ئوتتۇز ياشتىن ئاشقان ئوغلىنىڭ يىغلىشىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا چوڭقۇر ئاتىلىق مېھرى بىلەن باغرىغا بېسىپ تەسەللى بەردى، ئەمما ئابدۇللەتىپخان بىر ئېغىز زۇۋان سۇرمىدى، ھەتتا دادىسىنىڭ بوينىغىمۇ ئېسىلمىدى.

ئوغلىنى ساق ـ سالامەت كۆرۈپ خىلىلا خاتىرجەم بولغان مىرزا ئۇلۇغبەگ جىيەنى ئالائۇددەۋلەنىڭ بوۋىسى شاھرۇخخانىنىڭ خەزىنىسىنى قايتۇرۇپ بەردىم دەپ تاپشۇرغان يۈز تۆگىلىك مال ـ مۈلۈكنى كۆرۈپ غۇۋۇزىدە بولۇپ قالدى. ئالائۇددەۋلەنىڭ كىچىك شىمنىڭ ئىككىنچى شەرتىگە خىلاپلىق قىلىپ ئۆزىنى ئالدىغاز لىقىنى بىر قاراپلا بىلىۋالغانىدى. چۈنكى، ھىرات خەزىنىسىدىكى مال ـ دۇنيالار مىرزا ئۇلۇغبەگكە بەش قولدەك ئايان ئىدى. شاھرۇخخان ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگكە سەمەرقەنتنى بەرگەن ۋاقتىدا دادىسى ـــ بۇيۇك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان دەۋرىدىن تارتىپ يىغىلغان بارلىق خەزىنىلەرنى سەمەرقەنتتىن ھىراتقا كۆچۈرۈپ كەتكەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مۆلچەرىچە خەزىنىدىكى قۇيما، كېسەك، نوكچا، كېپەك ئالتۇنلارنىڭ ئۆزىلا يۈز تۆگىلىك كېلەتتى. ئالماس، قاشتېشى، ياقۇت، لەئىل، ئونچە ـ مەرۋايىت قاتارلىق گۆھەرلەر ۋە شۇلاردىن ياسالغان ھەرخىل سەنئەت بۇيۇملىرىمۇ يۈز تۆگىلىكتىن ئېشىپ كېتەتتى. شايى، ئەتلەس، تەتىلا، كىمخاب، مەخمەل، گىلەملەر، يولۇاس، ئېيىق، تۈلكە، يىلپىز، بۇلغۇن، قۇندۇز تېرىلىرى، بۇغا مۇڭگۈزى، ئىپار، زەرپەر، ئەنبەر دېگەندەك بۇيۇملارنى يۈز ئەمەس، مىڭ تۆگىگە ئارتـ

سىمۇ يۆتكەپ بولغىلى بولمايتتى. باشقا ئېسىل بۇيۇملارنىڭمۇ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىدى. ئالائۇددەۋلە مىرزا ئۇلۇغبەگكە خەزىنىنىڭ مىڭدىن بىرىنىمۇ قايتۇرۇپ بەرمىگەنىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ جىيەنىگە كېلىشمىگە ئەمەل قىلىپ، خەزىنىنى تولۇق تاپشۇرۇش ھەققىدە يەنە مەكتۇپ ئەۋەتتى. ئەمما ئالائۇددەۋلە مىرزا ئۇلۇغبەگنى قەستەن ئۇششۇقلۇق قىلىپ تۆھمەت قىلدىڭ، دەپ ئەيىبلىدى ھەمدە ھېچنېمە بەرمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

جىيەنىنى گەپكە كىرگۈزەلمىگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۆزى ئاساسىي قوشۇنغا باش بولدى. چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپخان بىلەن كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخاننى ئوڭ قانات قوشۇنغا، ئەمىر سۇلتان جاندارنى سول قانات قوشۇنغا ئەمىر قىلدى. خانزادە ئالائۇددەۋلەمۇ ھىرات شەھىرىدىن تۆت پەرسەخ يىراقلىقتىكى مۇرغاپ دەرياسى بويىغا قارارگاھ قۇرغاندى. ئىككى قوشۇن ئۆزئارا قىرغىن قىلىشتى. جەڭ ئىنتايىن دەھشەتلىك بولدى. ئاتلار، لەشكەرلەر جەسەتلەرگە، ئۇزۇلگەن كالىلارغا پۈتلىشاتتى. مۇرغاپ دەرياسى قىپقىزىل قانغا بويالدى. قاتتىق يېڭىلگەن ئالائۇددەۋلە ھىراتنى ساقلاپ قېلىشقا كۆزى يەتمەي، دادىسى بايسۇنغۇر مىرزىنى پاناھ تارتىپ ئازغىنە لەشكىرىنى ئەگەشتۇرۇپ غەربىي خۇراسانغا قاراپ قاچتى.

رەقىبىنىڭ قاچقانلىقىنى كۆرگەن خانزادە ئابدۇللەتىپخان نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنى قوغلاشنى خالىمايلا، ھىرات شەھىرىگە كىرىشكە ئالدىرىدى.

ـــ شەھەرگە كىرىشكە ئالدىرمايلى ئاغا، ـــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ـــ بىز ئاۋۋال شەھەرگە كىرىپ خان ئاتامغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولىمىز. شەھەرگە ئالدى بىلەن غەلىبە ـ نۇسرەت ئىگىسى كىرىشى كېرەك.

ـــ غەلىبە ـ نۇسرەت ئىگىسى دېگەن مانا مەن، ـــ دېدى ئابدۇللەتىپخان ئىنىسىگە قوپاللىق بىلەن ۋارقىراپ، ـــ جېنىمـ

مىزنى ئالىقىنىمىزغا ئېلىپ تۇرۇپ قان كېچىپ جەڭ قىلدۇق. خان ئاتام بولسا پەقەتلا پەرمان چۈشۈردى شۇ. شەھەرگە كىرىپ ئالائۇددەۋلە دېگەن بەدرەكنىڭ يالاقچىلىرىنى تېپىپ قىلىچتىن ئۆتكۈزسەك، خان ئاتام بىزنى تارتۇقلايدۇ تېخى.

ــ يوقسۇ، يېگىلىشتىلە ئاغا، ــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان تەمكىنلىك بىلەن چۈشەندۈرۈپ، ــ شول تاپتا شەھەرگە باستۇ-رۇپ كىرسەك، قىزىپ قالغان لەشكەرلەر ئولجا تەمەسىدە رەئىـ-يىتنى قىرغىن قىلىشتىن يانمايدۇ. بىگۈناھ ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولىمىز. ئالائۇددەۋلە مىرزىغا كۆمەكلەشكەن ئول رىياكار ئەمىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئاللىقاچان قېچىپ بولدى. ماقۇل دېـ-سىلە، بۈگۈن شەھەرگە كىرمەيلى.

خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ھىرات شەھىرىگە كىرىشكە بۈزـ-چىلىك ئالدىراپ كېتىشىدە، رەقىبلىرىدىن قىساس ئېلىشتىن كۆرە، نەزەربەندتىكى مومىسى گۆھەرشاد بېگىم بىلەن كۆرۈشۈپ، ھىرات تەختىدە قايتا ئولتۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىش، دادىسىنىڭ ھىرات تەختىنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مۇددىئاسى بار ئىدى. بىراق ئىنىسىنىڭ ئورۇنلۇق مەسلىھەتى ئالدىدا بىرئازا تەۋرىنىپ قالدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ھىرات بوسۇغىسىغا لەشكەر تارتىپ كەلگەن دادىسىدىن تەپ تارتتى، ھەزەر ئەيلىدى.

ــ شەھەرگە كىرمىسەك نەگە بارىمىز؟ ــ دېدى ئۇ چىرايـ-نى پۈرۈشتۇرۇپ، ــ كەچ چۈشۈپ كەتتى. بۇ چاغ بولغاندا لەشـ-كەرلەرنى باشلاپ قارارگاھقا قايتىمىز دېسەك تۈن نىسبىدىن ئېـ-شىپ كېتىدۇ، ھېلىمۇ ئۇلار جەڭ قىلىپ ھېرىپ كەتتى.

ئابدۇللەتىپخان ئىمكان بار شەھەرنىڭ يېنىدا تۈنەپ، ئەتە ئاتىسىدىن پەرمان چۈشسە ئەڭ ئاۋۋال شەھەرگە كىرىشنى كۆڭـ-لىگە پۈككەنىدى. بۇنداق قىلسا، بىرىنچىدىن، مومىسى گۆھەرشاد بېگىم بىلەن ئاۋۋال كۆرۈشەلەيتتى، ئىككىنچىدىن، ھىرات شە-ھىرىنى ئالغان بىرىنچى تۆھپە ئۇنىڭ بولاتتى.

ــ ئەمىسە خان ئاتامغا خەۋەر بېرىۋېتىپ ئىختىيارىدىن

قەلئەسىدە تۇنەيلى، ـــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان.

ـــ ئىختىيارىدىن قەلئەسىدە نېمىش قىلمىسىز؟ ھاۋا سوغۇق بولمىغاندىكىن لەشكەرلەر توڭۇپ كەتمەيدۇ، مۇشۇ يەردىلا تۇنەيلى.

ـــ ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئىختىيارىدىن قەلئەسىنى چارلاپ باقايلى. يوشۇرۇنۇۋالغان لەشكەرلەر بولسا ئۇخلاپ قالغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ شەبخۇن ئۇرمىسۇن يەنە.

ئىنىسىنىڭ ئەستايىدىللىقىدىن بىزار بولغان ئابدۇللەتىپ خان قاپىقىنى تۇردى.

ـــ ئەمىسە قەلئەنى سىلى چارلاپ كەلسىلە، مەن بۇ يەردە ئارام ئالىدىغانغا جاي راسلاتقۇزغاچ تۇراي.

ئابدۇلئەزىزخان مىڭغا يېقىن نۆكەرنى ئەگەشتۇرۇپ يىراق-تىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىختىيارىدىن قەلئەسىگە يۇرۇپ كەتتى.

ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن ئابدۇللەتىپخان غىزا يېيىشكىمۇ رايى بارماي، نۆكەرلىرى قول ـ قولچە راسلاپ بەرگەن تۆشەككە ئۆزىنى تاشلىدى ـ دە، خورەككە چۈشۈپ كەتتى.

تۇن تەڭ بولغاندا خاس مەھرىمىنىڭ ئويغىتىشىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن خانزادە ئابدۇللەتىپخان چاچراپ ئورنىدىن تۇردى:

ـــ ئۇيقۇمنى بۇزۇپ نېمە قىلماقچىسەن، بەتبەخت!

مەھرەم يىگىت ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن غال ـ غال تىترىگىنىچە يۇكۇندى:

ـــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، كىچىك خانزادە ئۆزلىرىنى چەدىرىنىڭ سىرتىدا ساقلاۋاتىدۇ.

ـــ نېمە دېمەكچىكەن بۇ كېچىدە ئۇخلىماي؟

ـــ مەلۇم قىلىدىغان مۇھىم ئىشى بار ئوخشايدۇ.

ئابدۇللەتىپخان مەھرىمگە قاتتىق چىڭشىپ بىر نېمىلەرنى دېگىنىچە سىرتقا چىقتى.

ـــ كەچۈرسىلە ئاغا، ئۇيقۇلىرىنى بۇزۇپ قويدۇم، ـــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان قوشۇمىلىرى تۇرۇلۇپ كەتكەن ئاكىسىغا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، ـــ خۇش خەۋەر. جەننەتماكان بابائى بۇزرۇكلەر-

نىڭ خەزىنىسىنى تاپتىم.

ـــ خەزىنىنى تاپتىم؟ ـــ ئابدۇللەتىپخان ئىشەنمىگەن ھالدا ئىنىسىگە قارىدى، ـــ خاتا كۆرۈپ قاپتىلا ئىنىم. بابائى بۇزرۇك-لەرنىڭ خەزىنىسى ھىراتتا بولماي بۇ ئايدالادا نېمىش قىلسۇن؟

ـــ خەزىنە ئىختىيارىدىن قەلئەسىدە ئىكەن، ـــ دېدى ئاب-دۇلئەزىزخان ئەستايىدىللىق بىلەن، ـــ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆر-دۈم. بايا نۆكەرلەر بىلەن قەلئەنى تەپسىلىي تىنتىغان ئىدۇق، خەزىنە قەلئەنىڭ يەر ئاستىدىكى ئۆيدىن تېپىلدى. ھەممىسى ئال-تۇن ـ كۈمۈش، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار ئىكەن، ئۈي ـ ئۆيلەرگە تاغدەك دۆۋىلىنىپ پاتمايلا قاپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئالائۇددەۋ-لە خان ئاتامنىڭ لەشكەر تارتىپ كەلگىنىنى ئاڭلاپ خەزىنىنى يۆتكەپ يوشۇرۇپ قالماقچى بولغان ئوخشايدۇ. خان ئاتام ئۇنىڭ خەزىنىنى تولۇق تاپشۇرغىنىغا ئىشەنمىگەندى، مانا راست بولۇپ چىقتى.

ئابدۇللەتىپخان ئىنىسىنىڭ گېپىنىڭ ئايىغىنى ئاڭلاشقا تا-قەت قىلالمىدى.

ـــ يول باشلىسىلا، ـــ دېدى ئۇ قەلئەگە بېرىشقا ئالدىراپ.

مال ـ دۇنيا ۋەسۋەسىسىدە ئۇنىڭ ئۇيقۇسى پۈتۈنلەي ئېچىـ-لىپ كەتكەنىدى.

ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىكى خەزىنىنى كۆرۈپ ئابدۇللەتىپ-خانىنىڭ گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. ۋۇجۇدىنى ھاياجانلىق تۇيغۇلار چىرمىۋالدى.

«ئېھ تەڭرىم! ماڭا بۇ ئامەتنى قايتا نېسىپ قىلغىنىڭغا يۈز-مىڭ قەتلە شۈكۈر. ئەمدى بۇ بايلىقلار مېنىڭ بولدى. ھىراتنى بۇزرۇكۋار مومام چوقۇم يەنە ماڭا ئېلىپ بېرىدۇ. شەھەرمۇ، تاجۇ تەختمۇ، مال ـ دۇنيامۇ ھېچىيەرگە كەتمەيدىغان بولدى. بۇ ھې-سابسىز خەزىنە ئالىقىنىمدىلا بولىدىغان بولسا، كۆڭلۈمگە پۈككەن ھەرقانداق ئىشنى تەۋرىتەلەيمەن. بەلكىم ئاتامۇ خاقانلىق تەخ-تىنى ئۆتۈنۈپ بەرمەسلىككە ئىلاج قىلالمايدۇ...»

ئۇرۇشتا ئولجا ئېلىنغان ھەرقانداق مال ـ دۇنيا ئاشۇ سەر ـ كەردىگە تەئەللۇق بولاتتى. ئۇنىڭغا خانىنىڭ چىشى پاتمايتتى، پە ـ قەت بولمىسا سەركەردە ئاشۇ مال ـ دۇنيادىن خانغا ئازراق ئايرىپ بېرەتتى. بۇ سوۋغا ـ سالام پىشكەش قىلىش دېيىلەتتى. سەركەر ـ دە ـ لەشكەرلەرنىڭ جەڭدىكى غەيرەت ـ جاسارىتىنىڭ سۈسلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن تۇزۇلگەن بۇ قائىدە چىڭگىزخان زامانىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، تا ھازىرغىچە ھېچكىم ئۇنى ئۆزگەرتمىگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن خانزادە ئابدۇللەتىپخان بۇ خە ـ زىنىنى ئۆزىنىڭ جەڭدە ئولجا ئالغان شەخسىي مال ـ مۈلكى ھې ـ سابلاپ بولغانىدى.

ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئابدۇللەتىپخانىنىڭ بارلىق شېرىن ئارزۇلىرى پۈتۈنلەي بەربات بولدى. ھىرات شەھىرىنىڭ بوسۇغە ـ سىدىن ئەڭ ئاۋۋال ئۆزى ئاتلىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى خانزا ـ دىسىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن جاسارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇلارنى باھادىرلىق ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلىدى. ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىن تېپىلغان خەزىنىنى «بۇلار ئالائۇددەۋلە مىرزىنىڭ شەخسىي مال ـ مۈلكى ئەمەس، بەلكى شەۋكەتلىك بوۋام ساھىبقىران ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان زامانىسىدىن تارتىپ جۇغلانغان دۆلەتنىڭ مال ـ مۈلكـ ـ دۇر. ئۇنى پەقەت ئالائۇددەۋلە مىرزا يوشۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن ئىختىيارىدىن قەلئەسىگە يۆتكەۋەتكەن. شۇڭا ئۇنى ئولجا ھېسابـ ـ لىغىلى بولمايدۇ» دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىپ، ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرمىدى. ئەكسىچە، خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەپ كېتىشكە پەرمان چۈشۈردى. ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەۋەبىدىن نەزەر ـ بەندىتىن قۇتۇلغان گۆھەرشاد بېگىمنىڭ تىلى تۇتۇلغانىدى. شۇڭا، شاھرۇخخانىنىڭ قۇيما ئالتۇندىن ياسالغان ھەشەمەتلىك تەختىدە ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئۇ ھېچنېمە دېيەلمىدى. مومىسـ ـ نىڭ بوششىپ قالغىنىنى كۆرگەن ئابدۇللەتىپخان ئىچىدە قاتـ ـ تىق نارازى بولغان بولسىمۇ، چىشىنى ـ چىشىغا چىشلەشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ مومىسىغا ئۇمىد بىلەن تىكىلگەن كۆزلىرى

بىچارىلەرچە مۆلدۈرلەيتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى ئوغلىنى ئەمدى يېنىدىن ئايرىماسلىق، بولۇپمۇ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپخانىنى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ يېنىدا تۇرغۇزماسلىق قارارىغا كەلگەنىدى. شۇڭا ھىراتقا يەنە بىر جىيەنى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى ئەمىرلىككە تەينىلىدى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئالائۇددەۋلەتنىڭ ئىنىسى ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن غەربىي خۇراسانىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغانىدى. ئۇ ھىراتنىڭ ئىشلىرىنى بىر قۇر رەتكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخاننى ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىن تېپىلغان خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەشكە بۇيرۇپ، چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپخانىنى ئېلىپ، بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ غەربىي خۇراسانىنىڭ مەركىزى مەشھەدكە قاراپ يۇرۇش قىلدى. مەقسىتى ـــ ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن كۆرۈشۈش، شۇنداقلا جىيەن ئوغلى ئالائۇددەۋلەنى راسا بىر ئۇچۇقداپ قويۇش، شۇ ئارقىلىق ئىچكى قىسمدىكى يوشۇرۇن خەۋپنى تۇگىتىش ئىدى.

ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزىغا تەۋە بىرقانچە شەھەرلەردىن ئۆتۈپ ئىلگىرىلەۋاتقان مىرزا ئۇلۇغبەگنى سەمەرقەنتتىن كەلگەن جىددىي مەلۇمات توختاشقا مەجبۇر قىلدى.

ـــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغايكى، ـــ دېدى چاپارمەن شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن بىلەن مىرانشاھ دورغىنىڭ مەلۇماتىنى ئۇزىتىپ تۇرۇپ، ـــ سەمەرقەنت خەۋپ ئاستىدا قالدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ مەكتۇپنى ئالدىراش ئوقۇدى.

مەلۇم بولدىكى، دەشتى قىپچاق دالىسىدا مىرزا ئۇلۇغبەگكە زىممىسىلىك بىلدۇرۇپ ياشاپ كېلىۋاتقان سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ھىراتقا لەشكەر تارتىپ كەتكىنىنى، سەمەرقەنتنى ساقلاپ ياتقان لەشكەرلەرنىڭ ئازلىقىنى بىلىپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى سەمەرقەنتنى ئىستىلا قىلىشقا ئەۋەتكەن

نىدى. دەشتى قىپچاق دالىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن ياشاۋاتقان بۇ قوۋۇم ئۆزلىرىنى سەلتەنەت پاسىبانى ـــ سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ مەرھۇم دادىسى ئۆزبەكخاننىڭ نامىدا ئۆزبەك دەپ ئاتايتتى. ئىلگىرى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن بىرنەچچە قېتىم جەڭ قىلىپ يېڭىلگەن سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان سەلتەنەتىنى ساقلاپ قېلىش بەدىلىگە مىرزا ئۇلۇغبەگكە زىممىسىلىك بىلدۇرۇپ ئولپان تاپشۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

ـــ نامەرد ئەبلەخ، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزەپىنى بەسۇالالماي. خانىڭ ئۆزىنى ياكى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننى تىلىغىنىنى ئاڭقىرالماي تىترەپ تۇرغان چاپارمەندىن يەنە سورىدى، ـــ سەمەرقەنتىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟

ـــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ياۋ لەشكەرلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز، سەمەرقەنتنى ئۇزۇكسىز كۆزدەك قورشىۋالدى.

يەنە گەپ سوراشقا رايى بارمىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئېتىنىڭ بېشىنى سەمەرقەنت تەرەپكە بۇرىدى. ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزىغا ئوغلى ئالائۇددەۋلەنى تۇتۇپ نەسىھەت قىلىشقا، گېپىگە كىرمىسە نەزەربەند قىلىشقا پەرمان بېرىپ مەشھەدكە چاپارمەن ماڭغۇزدى. ئۇ ئىنىسىنىڭ ئوغلى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى ھىراتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەينىلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۆز پەرمانىنى بىجانىدىل ئورۇندايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ كېچىككەندى. دەشتى قىپچاق سەركەردە ـ لەشكەرلىرى سەمەرقەنت شەھىرىنى ئاللىقاچان ئىشغال قىلىپ بولغانىدى. ئۇلار مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چاقماق تېزلىكىدە سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ شەھەرنى تاشلاپ دەرھال چېكىنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى ۋەيران قىلىۋەتكەن سەمەرقەنت شەھىرىنى كۆرۈپ، يۇرىكى ئېچىشىپ كەتتى. ئۇلار خەزىنىنى بۇلىغىنىغا قانائەت قىلماي، ئوردىدىكى كۆكسارايىنىڭ، شەھەردىكى كاتتا ئىمارەتلەرنىڭ، مەدرىسە ـ مەسچىتلەرنىڭ گۈمبەز، قۇببە، پېشايۋان، تاملىرىدىكى

نەقىشلىرىگە يالىتىلغان ئالتۇنلارنىمۇ قىرىۋېلىپ پۇتۇنلەي ۋەيران قىلىۋەتكەنىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەرقانچە قىلىپمۇ غەزىپىنى باسالمىدى. ئۆزىبېكلەرنى جازالاش ئۈچۈن دەشتى قىپچاققا لەشكەر ماڭدۇردى. بۇزۇۋېتىلگەن ئىمارەتلەرنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. ھەئە، تېخىچىلا موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىدە تۇرۇۋاتقان تاشكەنتنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ لەشكەر ماڭغۇزدى.

※ ※ ※

چوڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپخانىنى يېنىغا ئېلىپ كېلىۋاتقان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىمكانقەدەر ئۇنىڭ بىلەن كۆپرەك بىللە بولۇشقا، كۈندە دېگۈدەك كۆرۈشۈپ، بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يەپ، مۇڭدىشىپ، ئۇزۇندىن بېرى سۇسلىشىپ قالغان ئاتا ـ بالا-لىق مېھرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. لېكىن ئابدۇللە-تىپخان ئىمكانقەدەر دادىسىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ يۈرەتتى. ئۇ ھىرات تەختىدە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن كۈنلىرىنى، ھە-رەمنى، ھەرەمدىكى نازىنىنلارنى ئۇنتۇيالمايۋاتاتتى. دادىسى قە-تەن ئۆزى بىلەن قېرىنىشۋاتقاندەك، ئاغزىدا مېھىر ـ مۇھەببەتتىن سۆز ئېچىپ، ئەمەلىيەتتە ئۆزىنى نەزەربەند قىلىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنى سېغىناتتى. جاھىل، تە-كەببۇر، ئۆز بېشىمچى موماي مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەمەرقەنتكە بىللە كېتىش تەكلىپىنى قوپاللىق بىلەن رەت قىلىپ ھىراتتا قالغانىدى.

ئابدۇللەتىپخان دادىسىغا قارىغاندا پىر ـ ئۇستازى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنى ئۆزىگە بەكرەك يېقىن تۇتاتتى. پۇر-سەت تاپسىلا ئىشانىنىڭ قېشىغا يۈگۈرەيتتى. دادىسىنىڭ نەسىھەت-لىرىنى ئەسنەپ تۇرۇپ ئاڭلىغىنى بىلەن، ئىشانىنىڭ نەسىھەتىنى

يۇكۇنۇپ تۇرۇپ ئاڭلايتتى. بۇنى تېزلا سېزىۋالغان مىرزا ئۇلۇغ-بەگ ئوغلى بىلەن ئىشانىنى ئايرىۋېتىشنىڭ پەقەتلا ئامالىنى قىلالمىدى.

ــ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى پەقەتلا ئېچىلالمايۋاتىدىلا، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلى بىلەن ناشتا قىلىۋېتىپ، ــ پەدەرلىرىنىڭ دەرگاھى سىلىگە ياقمايۋاتامدۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ؟

ــ ھىراتقا كۆنۈپ قاپتىكەنمەن، ــ دېدى ئابدۇللەتىپخان ئۇدۇللا جاۋاب بېرىپ، ــ سەمەرقەنتتە ئېچىلالىشىم مۇمكىن ئەمەس.

«مۇمىسىنى سېغىندىمىكىن؟ دېمىسىمۇ ئۇ ھىراتتا بەك ئۇزاق تۇرۇپ كەتتى. ئەجەبا مەن ئۇنىڭغا ئاتىلىق مېھرىنى ھېس قىلدۇرالمىغاندىمەنمۇ؟ يېقىندىن بېرى ئىنىسىدىن بەكرەك ئۇنىڭغا كۆيۈنۈۋاتىمەن، كۆڭۈل بۆلۈۋاتىمەن، ئىمكان بار كۆڭلىنى ئېلىشنىڭ ئامالىنى قىلىۋاتىمەن. نېمىشقا بۇنى چۈشەنمەيدىغاندۇ؟ ئاشۇ ئىشانىنى ئون قېتىم ئىزدىگەندە، مېنى ئۆزى خالاپ بىر قېتىم ئىزدەپ قويسا نېمە بولىدۇ؟ ئىككى ئوغلىغا شۇنداق كۆيىدۇ بولمىسا. ئاشۇ بالىلىرىغا بەرگەن مېھرىدىن مەندەك ئاتىسىغىمۇ ئازراق بەرسىچۇ كاشكى...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەرقانچە غەيرەت قىلىپمۇ ئويلىغانلىرىنى ئوغلىغا دېيەلمىدى، غۇرۇرى يول قويمىدى.

ــ سەمەرقەنتمۇ سىلىنىڭ كىندىك قانلىرى تۆكۈلگەن شەھەر. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ تەسەررۇپىمىزدىكى شەھەرلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسى. قانداق تەلەپلىرى بولسا دەۋەرسىلە، مەن دېگەن سىلىنىڭ ئاتىلىرى، پەرزەنت ئۇچۇن ئاتىسىدىنمۇ يېقىن ئادەمى بولمايدۇ. سىلىنى يېنىمغا ئەكېلىۋېلىشىمدا سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۆزى پىشسۇن، يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى تۇتۇشنى ئۆگەنسۇن، دېگەندىن ئۆزگە مۇددىئا يوقتۇر. ئوردىغا ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن بىر قېتىممۇ چىقىپ باقمىدىلا.

ئابدۇللەتىپخان بىرپەس بېشىنى سىلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى.

ـــ كۆڭلۈمدىكىنى بىلگىلىرى بارمۇ ئاتا؟

ـــ دېسىلە، قۇلىقىم سىلىدە.

ئابدۇللەتىپخان ئاغزىنى ئۆمەللەپ ـ ئۆمەللەپ تىلىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن گەپنى يۇتۇۋەتتى. ھەئە، ئۇ دادىسىغا: «ئەگەر مېنى سەمەرقەنتتە قېلىشقا زورلىسىلا، مەرھۇم باباڭى بۇزرۇك يارلىق چۈشۈرۈپ ئىنئام قىلغان نائىب خانلىق مەرتىۋەمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەرسىلە» دېمەكچى ئىدى. لېكىن سەمەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى ئەمىرلىك مەرتىۋىسىگىمۇ ئېرىشەلمىگەنلىكىنى، ئوردىدا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىر ـ سىپاھلار قاتارىدا ئەمەس، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەر قاتارىدا جاي كۆرسىتىپ بېرىلگەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، كۆڭلىدىكى گەپنى يوشۇردى. ئۇ دادىسىغا ئىشەنمەيتتى، تەلىپىمگە قوشۇلمايدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنداقتىمۇ مۇددىئاسىنى يۇپۇتۇپراق دېيىشكە جۈرئەت قىلدى:

ـــ مېنى ئېچىلسۇن، يايرىسۇن دېسىلە، ھىراتقا قايتۇرۇۋەتسىلە.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىدىن بۇنداق جاۋابنى كۈتمىگەنىدى.

ـــ ئەپسۇس، ـــ دېدى ئۇ ئوغلىنىڭ سولغۇن چىرايىغا قاراپ، ـــ ھىراتنىڭ ئەمىرى بار. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى سەۋەبسىزلا مەنسەپتىن قالدۇرۇۋەتكىلى بولماس.

قاتتىق ئۇمىدسىزلەنگەن ئابدۇللەتىپخان تەتۇر قارىۋالدى.

ـــ ماڭا مەنسەپ ـ مەرتىۋىنىڭ كېرىكى يوق، ھىراتتا تۇرسامىلا بولدى.

ـــ لېكىن ھىراتتا يۇرتدارچىلىق يوسۇنلىرىنى ئۆگىنەلمەيدىلا، بۇنىڭ ئۈچۈن سەمەرقەنت ئوردىسى ئەڭ مۇۋاپىق.

دادىسىنىڭ مۇئامىلىسىدىن، تەلەپپۇزىدىكى يۇمشاقلىقتىن خېلى ئۇمىدلىنىپ قالغان ئابدۇللەتىپخاننىڭ ۋۇجۇدىدا بىردىنلا جۈرئەت پەيدا بولدى.

ــ ئۇنداق بولسا بەلخنىڭ ئەمىرلىكىنى بەرسىلە، ــ دېدى ئۇ ئەركىلىگەندەك قىلىپ، ــ يۇرتدارچىلىق يوسۇنلىرىنى بىرەر يۇرتنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇپ ئۆگەنسە، ئاندىن پۇختا ئۆگەنگىلى بولىدۇ.

ــ سىلىنى يېنىمدا تۇرسىكەن دەيدىغان ئارزۇيۇم بار، سىلى مېنىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقۇم.

ــ مەن بولمىسامۇ يانلىرىدا ئىنىم ئابدۇلئەزىز مىرزا بار. ئۇمۇ سىلىنىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقلىرى. سىلىنىڭ مېھىرلىرى ئۇ-نىڭدىن ماڭا ئاشقان ئەمەس.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۇرىكى پىچاق تىققاندەك ئاغرىپ كەت-تى.

ئابدۇللەتىپخان دادىسىنى مەندىن بەكرەك ئىنىمنى ئە-تىۋارلايدۇ دەپ ئويلايتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىختىياردىن قەلئە-سىدىن تېپىلغان خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەشنى كېچىك ئوغ-لى ئابدۇلئەزىزخانغا تاپشۇرغانىدى. شۇ چاغدا ئابدۇللەتىپخان ئا-تام خەزىنىنى ئىنىمغا بېرىۋەتتى، دەپ خاتا چۈشەنگەنىدى. كېيىن مومىسى گۆھەرشاد بېگىم، پىر ــ بۇزرۇكى ئىشان شەيخ نىزامىد-دىن خامۇش ئۇنى راسا ئېچىتتى. شۇ سەۋەبتىن دادىسىنىڭ ئال-ىدىدا ئۆزىنى ئېتىبارسىز ھېسابلايتتى. ئولتۇرسا ــ قوپسا دادد-سىدىن يىراقراق تۇرۇشنى ئويلايتتى. ئۇنىڭغا ئىمكان بار سەمەر-قەنتتىن ئايرىلىپ بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى قولغا ئېلىش-نىمۇ گۆھەرشاد بېگىم بىلەن ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئالاھىدە تاپىلىغانىدى. «پەدەرلىرىگە ئىشەنمىسىلە، ئۇ سىلىدىن خاتىرجەم بولالماي ساختا مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، يالغان ۋەدە-لىرى بىلەن يېنىدا ساقلاۋاتىدۇ. ھەقىقىي مەقسىتى تاجۇ تەختنى سىلىگە ئەمەس، ئىنىلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى. ئىختىياردىن قەلئەسىدىن تېپىلغان خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەش ئىشىنى نېمىشقا سىلىگە تاپشۇرماي، ئىنىلىرىغا تاپشۇرىدۇ؟ گەپ سىلىگە ئىشەنمىگەنلىكىدە. ئاشۇ خەزىنىنى ئىنىلىرىغا بەرگىسى بولمە-

سا، ئاشۇنداق پەرمان چۈشۈرەرمىدى؟ خەزىنە پۇتۇنلەي ئىنىلىرد-
نىڭ قولىغا چۈشۈپ بولدى. ئاگاھ ۋە دانا بولسىلا خانزادە. بۇنداق
جىم تۇرۇۋەرمەي، ھېچ بولمىسا بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى
بولسىمۇ قوللىرىغا كىرگۈزگەچ تۇرسىلا. پالىتىنىڭ جۇلدىسى
بولسا بىسىنى چىقىرىۋالغىلى بولىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە ئامالىنى
بىز قىلىمىز. ئاللاھ ئىگەم ئۆزى يۆلەيدۇ، پىر ـ بۇزرۇكلەر مەدەت
قىلىدۇ.»

مومىسى بىلەن ئىشان پىرىنىڭ بۇ سۆزلىرى ئابدۇللەتىپ-
خاننىڭ قۇلاق تۇۋىدە توختىماي جاراڭلايتتى.

ئوغلىنىڭ ئىنىسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ «ئۇمۇ
سىلىنىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقلىرى، سىلىنىڭ مېھرىلىرى ئۈنىڭدىن
ماڭا ئاشقان ئەمەس» دېگەن سۆزلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇلاق
تۇۋىدە بىر مۇدھىش ئاۋاز بولۇپ جاراڭلايتتى.

«ئۇ مېنىڭ يېنىمدا تۇرۇشنى خالىمايدىكەن، يۇرىكىمنى يې-
رىپ كۆرسەتسەممۇ ماڭا ئىشەنمەيدىكەن. يا پەرۋەردىگار، نېمىشقا
ئۇنىڭ كۆزىدىن پەرزەنتلىك مېھرىنى كۆرەلمەيمەن، كۆزلىرىدىن
نېمىشقا ئاداۋەت ئۇچقۇنىدايدۇ؟ بىز دېگەن رەقىبلەردىن ئەمەس،
ئاتا ـ بالىغۇ ئاخىر. كەتسە ـ كەتسۇن، كېتىمەن دېسە باغلاپ قو-
يارنىڭ ئورنى يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە يېشىمۇ كىچىك ئەمەس، ئا-
غىچىلىرى، پەرزەنتلىرى بار. بەلكىم ئۇنىڭ دېگەنلىرىمۇ توغرد-
دۇ، بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى بەرسەم ئىلگىرىكى ھايتاقلد-
قىنى تاشلاپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا ھەقىقىي كۆڭۈل بېرەر. ئۇنىڭ
ئۇستىگە سەمەرقەنتتە ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بار. ھەر
كۈنى مۇلاقاتتا بولۇپ خانزادىنىڭ قۇلىقىنى تولغايدۇ، كۆڭلىگە
گۇمان، تەھلىكە ئۇرۇقىنى چاچىدۇ. مەيلى، بەلكە بارسا بارسۇن.
رايىغا باقسام، كۆڭلى ئېرىپ قالسا ئەجەب ئەمەس...»

ـــ راستىنلا بەلكە بېرىشنى خالامدىلا؟

شۇ دەقىقىدە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىنىڭ «ياق، يانلىرىدىن
ئايرىلغۇم يوق ئاتا» دېيىشىنى نەقەدەر ئارزۇ قىلاتتى ـ ھە. بىراق

خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنىڭ كۆزلىرى بىردىنلا چاقناپ كەتتى، سولغۇن چېھرىگە سۇس كۈلكە يۈگۈردى:

ــ ئىجازەت بەرسىلە ئەلۋەتتە خالايمەن.

ــ ئارزۇلىرى شۇ بولسا مۇرادلىرىغا يەتسىلە ئوغلۇم، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ يۈرىكى ئېچىشىپ تۇرۇپ.

شۇنداق قىلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگ چوڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپ-خاننى بەلخنىڭ ئەمىرلىكىگە تەينىلەپ يارلىق چۈشۈردى. بىراق ئۇ «ئوغلۇم مەندىن چوقۇم خۇش بولىدۇ، ئۇنى مومىسىدىن، ئىشان پىرىدىن ئايرىۋەتتىم» دەپ چوتنى خاتا سوققانلىقىنى تېزلا ھېس قىلدى. ھەئە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلى ئابدۇللەتىپخان بەلخكە كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ يول ئازابىغا بەرداشلىق بېرىپ ھىراتتىن بەلخكە بارغانلىقىدىن، ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭمۇ سۈلۈك تەۋرىتىش باھانىسىدا بەلخكە بېرىپ خانزادىنى قۇتلۇقلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئابدۇللەتىپخانىنى بەلخكە ئەۋەتىپ توغرا قىلغانلىقىنى ياكى خاتا قىلغانلىقىنى دەماللىققا ھېس قىلالمىدى. بۇ ئىشلارنى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالغىنىدا، كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلاتتى، تەگسىز خىياللارغا غەرق بولاتتى. «ئاشۇ ئوغلۇمنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرگەيسەن پەرۋەردىگارىم» دەپ چىن يۈرىكىدىن نىدا قىلاتتى.

47

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ تاشكەنتنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا ئۈچ ئاي بولاي دەپ قالغانىدى. بۇ جەريانىدا تاشكەنت خەلقىنىڭ شەھەرنى قوغداش جاسارىتى پەقەتلا سۇسلىشىپ قالمىدى.

ئۇلار تاشكەنتنى قوغداۋاتقان لەشكەرلەر بىلەن مۇرىنى ـ مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلىپ، موغۇلستانلىقلارنىڭ شەھەرگە قىلغان ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ تۇردى. سەييىدئەلى ئالپ تاشكەنتلىكلەر نىڭ بۇ جاسارىتىگە قايىل بولماي، ئاپىرىن ئېيتماي تۇرالمىدى. ئالدىراپ ـ تېنەپ تاشكەنتكە لەشكەر تارتىپ كەلگىنىگە پۇشايمان قىلدى، ۋۇجۇدىنى غەم باستى. ئۇلارنىڭ يەنە بىرەر ئاي يەتكۈدەك ئوزۇق ـ تۇلۇكى قالغانىدى. قەشقەر بىلەن تاشكەنت ئارىلىقىدىكى خەتەرلىك تاغ يوللىرىدىن ئوزۇق ـ تۇلۇك يۆتكەپ كېلىش تولـ مۇ تەس ئىدى. تاشكەنت شەھىرىنى ئىشغال قىلىشتىن ئاساسەن ئۈمىد قالمىغانىدى.

سەييىدئەلى ئالپ تۇركىستان ئەمىرى ئىرازان بارىندىن ئوزۇق ـ تۇلۇك يارىدەم سوراپ بىرنەچچە قېتىم مەكتۇپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ تېخىچىلا جاۋاب كەلمەيۋاتاتتى. ئىرازان بارىن بىر چەتتە تاماشا كۆرۈپ تۇرۇۋاتقاندەك قىلاتتى. ناۋادا ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن بىرلىشىۋېلىپ تاشكەنت ئەمىرىگە يارەمگە كەلسە موغۇلستان لەشكەرلىرىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەسلىشەتتى. ئۇ چاغدا ئاقسۇ، قەشقەرگە بىخەتەر چېكىنىپ كېتىشمۇ بىر گەپ بولۇپ قالاتتى. چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن يىراق باغدادقا ئەۋەتكەن چاپارمەندىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئىدى. شۇ كۈنلەردە سەييىدئەلى ئالپنىڭ تاشكەنتنى ئىستىلا قىلىشتىن كۆرە تۇركىستاننى ئىستىلا قىلىش ئارزۇسى كۈچىيىپ قالغانىدى. چاپارمەنلەر خانزادە يۇنۇسخاننى تېپىپ كېلىلىسە، تاشكەنتنى ئالالمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنى تۇركىستان تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويالىسا، ئۆزىنى بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ مۇددىئاسىغا ئاز ـ تولا يەتكەن ھېسابلىيالايتتى ھەمدە مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان بىلەن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئالدىدا ئۆزىنى گۇناھتىن ساقىت بولغاندەك ھېس قىلالايتتى. يۇرىكىنى تىنىمسىز تاتىلاپ تۇرغان كۆڭۈل غەشلىكى خىلىلا يەڭگىللەپ قالاتتى. ئۇ مۇشۇ سەۋەبتىن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى تاشكەنتكە لەشكەر تار ـ

تىشقا ئۇندىگەنىدى. بىراق ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىدىن سۈلتان ئىسان بۇغاخانىڭ پەقەتلا خەۋىرى يوق ئىدى. سەركەردە ـ لەشكەرلەر تاشكەنت شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىۋېرىپ زېرىككەنىدى. سەيىدئەلى ئالپ تاشكەنت مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلىپ تۈركىستاننى ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىرايتتى. تۈركىستان تەختىنى ئاكىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ ئوغۇللىرىغا بەرمەي ئۆزى ئولتۇرۇۋالغان ئىرازان بارىندىن تارتىۋېلىپ يۇنۇسخانغا ئېلىپ بەرسەم خانىش دۆلەتسۈلتان مەلىكە چوقۇم خۇش بولىدۇ، دەپ ئويلايتتى. لېكىن خانزادە يۇنۇسخاندىن تېخىچە خەۋەر بولمىغاچقا، تۈركىستانغا قىلىدىغان ھۇجۇمنى كەينىگە سۈرۈشكە مەجبۇر بولغانىدى.

شۇ كۈنلەردە سۈلتان ئىسان بۇغاخانمۇ غەلىبە ـ نۇسرەتتىن شەپە يوق تاشكەنت مۇھاسىرىسىدىن زېرىككەنىدى. لەشكىرىي ئىشلارنى سەييىدئەلى ئالىپقا تاشلاپ بېرىپ، ئىچ پۇشۇقىنى بېسىش ئۈچۈن كۈنلىرىنى شاھمات ئويناش، شاراب ئىچىش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتاتتى.

قارارگاھتا ئۆزى يالغۇز خىيال سۈرۈپ كېتىۋاتقان سەييىد ئەلى ئالپ بىر بېسىپ ـ ئىككى بېسىپ بارگاھى ئالدىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالغىنىنى تۇيمايلا قالدى. خانىڭ خاس نۆكەرلىرى شاھ چېدىرىنىڭ ئەتراپىدا لاغايلاپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار سەييىدئەلى ئالپنى كۆرۈپ قەدىلىرىنى رۇسلاپ سالام بېرىشتى.

ـــ خان ئالىيلىرى ئىچىدىمۇ؟

ـــ شۇنداق ئەمىر لەشكەر جانابلىرى.

ـــ يەنە كىملەر بار؟

ـــ ھۇزۇرىغا ھېچكىمنى كىرگۈزمەي ئۆزى يالغۇز شاراب ئىچىۋاتىدۇ.

«خان ئالىيلىرى راستىنلا زېرىكىپتۇ، تاشكەنتنىڭ مۇھاپىزىتىنى بۇنچە قاتتىق بولۇر دەپ ئويلىماپتىكەنمەن. ياۋۇنىڭ بوسۇغىسى تۇۋىدە بۇنچە ئۇزاق مىدىرلىمايي يېتىش ئاسان ئەمەس. مىرزا ئۇلۇغبەگ تاشكەنت سېپىلىنىڭ مۇستەھكەملىكىنى، مۇھاپىزىتىنى

پىزەتچى لەشكەرلەرنىڭ جاسارىتىنى ھېسابقا ئېلىپ ھەمدەمگە لەشكەر ئەۋەتمىگەن ئىكەن ـ دە. ئۇنىڭ جىيەنى ئالائۇددەۋلە بىلەن بولغان ياغىسى قانداق بولغاندۇ، جەڭدە نۇسرەتكە يۇزلەنسە تاشكەنتنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم ھەمدەمگە لەشكەر ئەۋەتىدۇ. شۇنداقلا بولمىغان بولسا، ھازىرقى ئەھۋالىمىزدا ئۆزگىرىش بولۇپ، بىز مۇداپىئەگە ئۆتۈپ قېلىشىمىز مۇمكىن. ھەر ھالدا سەگەكرەك تۇرغان ياخشى. خېلى كۈنلەر بولۇپ قالدى، ئەجەب سەمەرقەنت تەرەپتىن خەۋەر كەلمەيدىغۇ؟ ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىز ئاشكارىلىنىپ قالدىمۇ ـ يا؟ خان ئالىيلىرىنىڭ خىيالىنى بىلىپ باقاي...»

ـــ قىبلىگاھىمىزغا مەلۇم قىلسۇنلار، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ نۆكەر بېشىغا قاراپ.

نۆكەر بېشى شاھ چېدىرىغا كىرىپ كېتىپ ھايال ئۆتمەي قايتىپ چىقتى.

ـــ ئالەمپاناھىمىز ئىجازەت قىلدى.

سەييىدئەلى ئالپ شاھ چېدىرىغا كىردى.

ئۆزى يالغۇز شاراب ئىچىپ ئولتۇرغان ئىسان بۇغاخان چوڭقۇر خىيالغا پېتىپ ئولتۇراتتى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ سالامىنى ئىلىك ئېلىپ بىرئاز قىمىرلاپ قويدى.

ـــ كەلسىلە ئەمىر لەشكەر، بۇياققا ئۆتسىلە.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا يېنىدىن جاي كۆرسەتتى.

ـــ ئەمىرگە شاراب قۇي، ـــ دېدى ئۇ يېنىدىكى مەھرىمگە قاراپ.

سەييىدئەلى ئالپ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ شاراب، بەزمىدىن قالغانىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۇز كېلەلمەي ئالتۇن جامدىكى شارابنى بىر تىنىقتىلا ئىچىۋەتتى.

ـــ ئېيتسىلا ئەمىر جانابلىرى، شۇنچە ھەشەم تارتىپ كېلىپ تاشكەنتنى ئالالماي كېتىپ قالارمىزمۇ؟

سەييىدئەلى ئالپ شۇ تاپتا ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆڭۈل غەشـ
لىكىنى چۈشىنەتتى. ھەئە، سۇلتان ئىسان بۇغاخان تەختتە ئولـ
تۇرغان شۇنچە يىللاردىن بېرى تۇنجى قېتىم قىلغان لەشكىرىي
يۈرۈشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز ئاخىرلىشىپ قېلىشىدىن ئەندىشە
قىلىپ قالغانىدى.

ـــ جەڭدە يېڭىش ـ يېڭىلىش دېگەن بولۇپ تۇرىدۇ ئالىيـ
لىرى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ خانغا تەسەللى بېرىپ، ـــ
مەرھۇم جەنىەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ قالماق
ئۇستىگە ئاتمىش بىر قېتىم لەشكەر تارتقان بولسىمۇ ئاران ئىكـ
كى نۆۋەت نۇسرەتكە يۈزلەنگەنىدى. شۇنداقتىمۇ قالماقلار مەرھۇم
باھادىر خانىنىڭ نامىنى ئاڭلىسا غال ـ غال تىترەيتتى. رەقىبىگە
مەردانە يۈزلىنىشىنىڭ ئۆزىمۇ غەلىبە ئالىيلىرى. جەڭگە يۈزلىنىش
بەدىنىنىڭ جاسارىتى، نۇسرەت قازىنىش پەرۋەردىگارنىڭ ئىنايىتـ
دۇر، زىنھار مەيۈسلەنمىگەيلا. بۇنىڭلىق بىلەن شانۇ شەۋكەتلىرىـ
گە قىلچىلىك نۇقسان يەتمەس.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىرنەچچە دەقىقە خىيال سۈرۈۋالـ
غاندىن كېيىن ئالتۇن جامدىكى شارابنى بىر تىنىقتىلا ئىچىۋەتـ
تى.

ـــ شۇ تاپتا نېمىنى خىيال قىلىۋاتقىنىمنى بىلەمدىلا ئەـ
مىز؟

ـــ بىلگۈچى ئاللاھ، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ، ـــ جانابى
ئانھەزرىتىمنىڭ مۇبارەك كۆڭلىدىن قانداق ئىشلار كەچتىكىن؟

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆزىگە قاراپ
تۇرۇپ جاۋاب بەردى.

ـــ سەلتەنەت غوۋغالىرىدىن مۇستەسنا ياشىغان ئاشۇ غەمـ
سىز بالىلىقىمنى ئەسلەۋاتىمەن. ئول چاغلاردا قانچىلىك بەختلىك
ئىكەنلىكىمنى تەسەۋۋۇر قىلالمايدىلا ئەمىر. خالىسام ئويۇن ـ تاـ
ماشىغا، خالىسام ئۇستازلىرىم بەرگەن ساۋاقلارنى يادلاشقا، خالـ
سام جەڭبازلىق ماھارىتىنى مەشىق قىلىشقا مەشغۇل بولاتتىم.

خان ئاتام، خانىش ئانام، بابام، مومالارنىڭ قۇچىقىغا چىقىپ ئەركىلەيتتىم. جانابلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا مىنۋېلىپ ئەتراپقا نەزەر سېلىشنى ياخشى كۆرەتتىم. يەلكىلىرىدە ئولتۇرسام ئۆزۈمنى ئەڭ ئېگىز مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىققاندەك ھېس قىلاتتىم. يەنە تېخى يېنىمدا ئاغام يۇنۇسخانمۇ بار ئىدى، ئۇ كۆپىنچە ماڭا يول قويياتتى، ھەرقانداق تەلىپىمنى رەت قىلمايتتى. قاچانكى تاج كىيىپ تەختتە ئولتۇردۇم، ئاشۇ بەختىيار كۈنلىرىمنى يوقتىپ قويدۇم. تاجۇ تەخت بەخت ئەمەسكەن جانابلىرى.

ــ ھەزرەتلىرى بىر ئەلنىڭ پاسىبانى، ئەلۋەتتە غەم ــ غۇسسىلىرى كۆپ بولىدۇ. سەلتەنەتنىڭ چوڭ ــ كىچىك ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى ئالىيلىرىغا قاراشلىق. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئابا ــ ئەجدادلاردىن قالغان تەخت ــ سەلتەنەتتىن بىزار بولسىلا جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكلەرنىڭ روھى قورۇنىدۇ.

ــ ئاشۇ غەمسىز بالىلىقنى قايتۇرۇپ كەلگىلى بولسا ئىدى كاشكى، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئۇلۇغ ــ كىچىك تىنىپ.

سەييىدئەلى ئالپ ئېھتىيات بىلەن سورىدى.

ــ ئالىيلىرى ئاغىلىرىنى سېغىنىدىلىمۇ؟

ــ سېغىنمىغان بىر كۈنۈممۇ يوق، بۇ ئۆمرۈمدە بىرەر قېتىم كۆرۈشۈشكە نېسىپ بولۇرمۇ دەپ ئويلاپ كېتىمەن.

ــ يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تېپىپ كېلىشكە چاپارمەن ماڭغۇزدۇم.

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا تىكىلىپ قارىدى.

ــ قاچان؟

ــ خېلى بولدى. لېكىن تېخىچىلا خەۋىرى يوق، ــ سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ باشقىچە ئويلاپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈشكە ئالدىرىدى، ــ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئىزدەشتىكى مۇددىئايىم شولكى، ئىرازان بارىندىن تۈركىستاننىڭ تاجۇ تەختىنى سويۇپ ئېلىپ، يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئول تەخت ــ سەلتەنەتكە پاسىبان قىلىش.

بۇنداق قىلساق يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭمۇ تەسەررۇپ زېمىنى بولاتتى ـ دە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەتىگە تەھلىكە بولمايتتى، بەلكىم ئانھەزرىتىمدىن مىننەتدار بولاتتى. يەنە كېلىپ بۇ ئىش قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتـ لەرنى توگىتىپ، مېھىر ـ مۇھەببەتنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈـ شىگە سەۋەب بولاتتى.

ـــ مۇددىئالىرى ئايان بولدى، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ، ـــ ناۋادا پات يېقىندا ئاـ غام يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئىزدەپ تېپىش مۇمكىنچىلىكى بولـ سا، ئاگاھ تۇركىستاننى ئىستىلا قىلايلى، ئۇنىڭغىچە خەۋىرىمۇ بولۇپ قالۇر. بۇنداق قىلساق مەنمۇ ئاغىسىنىڭ تەختىنى تارتىۋېـ لىپ ھەيدىۋەتكەن، لاماكانلىققا مۇپتىلا قىلغان، دېگەن بەتنامىلارـ دىن قۇتۇلۇپ قالغۇدەكمەن. قانداق دېدىم ئەمىر جانابلىرى؟ ئىـ نىسى تاجدار، ئاغىسى لاماكان بولسا ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سەلتەنەت شەۋكىتىگىمۇ نۇقسان يېتۇر.

سەييىدئەلى ئالىپ ئېغىر بىر غەمدىن قۇتۇلغانىدەك يەڭگىل تىن ئالدى، خۇشاللىقتىن بولسا كېرەك ئەيتاۋۇر، كۆڭلى شارابقا تارتىپ قالدى. قولىغا لىپمۇلىپ شاراب قۇيۇلغان ئالتۇن جامنى ئېلىپ تۇرۇپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۇزلەندى:

ـــ كەڭ قورساقلىق، ئەپۇچانلىق ئىنسانىنىڭ ئېسىل پەزدـ لىتىدۇر. ئانھەزرىتىم ھەقىقەتەن پەزىلەت بابىدا كامالەتكە يېتىپـ تىلا. جاھاندا قېرىنداشلىق مېھرىگە نېمىمۇ تەڭ كەلسۇن دەيدىلا. گوپا[1] ئەھلىگە ئاللاھ ئىگەمنىڭ ئىنايەت ئىشىكلىرى ھەرقاچان ئوچۇقتۇر. ئانھەزرىتىمنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كۆڭلۇم خېلىلا ئەمىن تاپتى.

شاھ چېدىرىغا ئالدىراپ كىرىپ كەلگەن نۆكەر بېشى سەيـ يىدئەلى ئالپىنىڭ گېپىنى بۆلۈۋەتتى.

ـــ مەلۇم بولغاي، ياتىش بېگى كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋاـ

① گوپا ـــ ۋاپا.

تىدۇ!

ـــ ئىجازەت! ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ـــ سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىز قايتىپ كەلدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ تاشكەنتنى قامالدىن قوتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بەھەسابات لەشكەر ماڭدۇرۇپتۇدەك، ـــ دېدى شاھ چېدىرىغا كىرگەن يا-تىش بېگى قول باغلاپ تۇرۇپ.

سەييدئەلى ئالپ قولىدىكى ئالتۇن جامنى داستىخانغا قويدى. جىددىيلەشكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييدئەلى ئالپقا قارىدى.

ـــ تاشكەنت مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلايلى، ـــ دېدى سەييدئەلى ئالپ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، ـــ سەركەردە ـ لەشكەرلەر دەرھال چېكىنسۇن. بۇنداق قىلساق تاشكەنت ئەمىرى بىزنىڭ ھەمدەمگە كېلىۋاتقان سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ چېكىنگىنىمىزنى بىلمەي قالىدۇ ـ دە، جەڭگە ئۇنداق زېرىكمەي ھېيلە ئىشلەتكەن چېغى، دەپ ھەمدەمگە كەلگەن لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئارقىمىزدىن قوغلاشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ.

ـــ ساقلاپ تۇرۇپ ھەمدەمگە كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلساقچۇ؟ ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان، ـــ ئول چاغدا تاشكەنت ئەمىرىمۇ جەڭگە چىقىشقا مەجبۇر بولاتتى. شەھەرنى شۇنچە ئۇزاق قامال قىلىپ بىرەر مەرتىۋە ئېلىشماي جەمجەتلا چېكىنسەك قانداق بولۇر؟

ـــ ئېيتقانلىرى توغرا، ـــ دېدى سەييدئەلى ئالپ، ـــ بىراق ھەمدەمگە كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى بىزگە قارىڭغۇ. شول تاپتا لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇكى تۈگەيلا دەپ قالدى. قەشقەردىن يولغا سالغان ئوزۇق ـ تۇلۇكلەر قاچان كېلىدۇ، بۇنىسى نامەلۇم. ناۋادا ھەمدەمگە كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرى بىلەن تىركىشىپ قالساق ۋاقىت يەنە سوزۇلۇپ كېتىدۇ. ئەھۋالىمىزدىن ئىرازان بارىن خەۋەر تېپىپ قالسا، مىرزا ئۇلۇغ-

بەگ بىلەن كۆمەكلىشىپ ياۋ لەشكەرلىرىگە ھەمدەمدە بولۇشى مۇمكىن. بۇ بىزگە تولىمۇ پايدىسىز. شۇڭا دەرھال چېكىنىپ ئا-گال ئىرازان بارىنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىپ، تۈركىستان تەختگاھىنى قولىمىزغا ئالايلى، ئاندىن كېيىن تاشكەنتكە قايتا لەشكەر تارتامىز.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ مۇلاھىزىسىنى مۇۋاپىق كۆردى.

ــ پەرمان! ــ دېدى ياتىش بېگىگە قاراپ، ــ ھەرقايسى قارارگاھنىڭ سەركەردىلىرى ھازىرلىق كۆرگەي، بۇگۈن كەچتە قامالنى بىكار قىلىپ چېكىنىمىز!

ــ باش ئۇستىگە!

ياتىش بېگى چىقىپ كەتتى.

ــ كەچتە چېكىنىسەك تاشكەنت ئەمىرى تېخىمۇ شۇبھىلە-نىدۇ، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا قاراپ، ــ ئۇلار بىزنىڭ راستىنلا چېكىنىپ كەتكىنىمىزنى بە-لىپ بولغىچە تۈركىستان تەۋەسىگە ئۆتۈپ بولىمىز.

ــ خان ئالىيلىرى دانادۇر، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ مە-نۇنلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ــ ياۋنى شۇبھىگە سېلىش ياخشى تەدبىر. مەن دەرھاللا تۈركىستانغا ئايغاقچى ماڭغۇزىۋېتەي، ئىرازان با-رىنىڭ ئەھۋالىنى بىلگەچ تۇرغاي.

ــ شۇنداق قىلسىلا، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

سەييىدئەلى ئالپ خان بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە تاشكەنت سېپىلى ئەتراپىدىكى قورشاۋدا تۇرغان موغۇلستان لەشكەرلىرى قارارگاھىنىڭ بىر كېچىدىلا غايىب بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن تاشكەنت ئەمىرى موغۇلىس-تانلىقلار بىزنى جەڭگە چىقىرىش ئۈچۈن ھىيلە ئىشلەتكەن ئوخ-شايدۇ دەپ ئويلاپ، مۇداپىئەنى تېخىمۇ چىڭىتتى. سەمەرقەنتتىن كېلىۋاتقان ھەمدەمچى لەشكەرلەر بىر ھەپتە ئۆتكەندە ئاندىن تاش-كەنتكە يېتىپ كەلدى. ئۇلار ياۋنى قوغلاشقا رايى بارماي تاشكەنت-

نى قوغداپ ياتتى.

※ ※ ※

تۈركستانغا يېقىنلاشقانسېرى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ۋۇجۇدىنى زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالدى. ئەينى يىلى سۇلتان ئۆۋەيسخان بىلەن بىللە ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى پاناھ تارتىپ كەلگىنى ئېسىگە كېلىپ خىجىل بولدى. كۆز ئالدىغا بىرده تەكەبىر بۇر، كىبىر بىلەن سۆزلەيدىغان، بىرده تۆزۈت ـ تەۋازۇنى تولا قىلىپ سۆھبەتدىشىنى خىجىل قىلىپ قويىدىغان، مەرد ياكى سېخىيلىقىنى، نامەرد ياكى پىخسىقلىقىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئەمىر شەيخ نۇرىددىن بىلەن تەڭداشسىز گۈزەل، ئۆتكۈر پىكىر-لىك، يېگىتلەرگە خاس جاسارىتى بار دۆلەتسۇلتان مەلىكە كېبىلىۋالاتتى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ ھۈزۈرىدىكى شاھانە زىياپەتلەر، ئايىغى ئۈزۈلمەس بەزمە ـ مەشرەپلەر، سۇلتان ئۆۋەيسخان بىلەن دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى، تۈركستان ئەمىرىنىڭ ئوردىسىغا ئەلچىلىككە بارغانلىقى، پۈتكۈل تۈركستاننى زىل ـ زىلىگە سالغان توي، ۋىسال لەززىتىدىن مەست بولغان ئۆۋەيسخاننىڭ خۇشاللىقلىرى.. خىيالىدىن بىر ـ بىرلەپ كەچتى. سەييىدئەلى ئالپ بېشىغا كۈن چۈشكەن ئېغىر كۈنلەردە پاناھىغا ئېلىپ تۆز بەرگەن بۇ ئەلگە لەشكەر تارتىپ كېلىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى.

«ئۇلار مېنى چوقۇم تۆزكور، نامەرد دەپ ھاقارەتلەيدۇ. ئەل ـ يۇرت مېنى تۆزكورلارغا تىمسال قىلىدۇ. بىراق خانزادە يۈنۈسخان ئالىيلىرىغىمۇ بىرەر تەسەررۇپ، سەلتەنەت كېرەك. بىر ھېسابتا ئۇمۇ تۈركستان تەختگاھىنىڭ مىراسخورى. مەن بۇ لەشكىرىي يۇرۇشنى ئۆزۈم ئۈچۈن ئەمەس، ئاشۇ تۈركستان ئەمىرىنىڭ نەۋرىسى ئۈچۈن قىلىۋاتىمەن. دۆلەتسۇلتان مەلىكە مېنىڭ بۇ مۇددىئايىمنى چۈشىنەرمۇ؟ مەندىن مىننەتدار بولۇرمۇ؟ ئاتىسىنىڭ

خانلىق تەختىگە تاغىسىنىڭ ئولتۇرۇۋالغانلىقىدىن نارازى بولغان بولغىيمىدى؟ نېمىشقا ئىنىلىرىنى تەخت ۋارىسى قىلمىدىكىنە؟ ئىرازان بارىندىن تۈركىستان تەختگاھىنى سويۇپ ئالغاندىن كېيىن خانىش ئالىيلىرىدىن كەچۈرۈم سورايمەن. چوڭ خانزادىنى جاھاننىڭ نەرىدىن بولمىسۇن تېپىپ كېلىپ تۈركىستان تەختىگە ئولتۇرغۇزىمەن. شۇنداق قىلسام مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىلىرىنىڭ روھىمۇ مەندىن مىننەتدار بولىدۇ، چوڭ خانزادىنىڭ موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغىنىمنى كەچۈرۈۋېتىدۇ. ئىنسان نۇرغۇن ئىشلارنى ئۆزى خالىمايلا تۇرۇپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدىكەن، قىلغان ئىشىنىڭ توغرا ــ خاتاسىنى ئايرىماق تەسكەن، كېيىن خاتا قىلغىنىنى ھېس قىلسا پۇشايمان يەيدىكەن، ئەمما بۇ خاتالىقنى تۈزەتمەك تەسكەن. ئەقىل بىلەن ئىش قىلماق نېمانچە مۇشكۇل ــ ھە...»

سەييدئەلى ئالىپ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قارىدى. خۇددى يىلاندەك ئۇزۇندىن ــ ئۇزۇنغا سوزۇلغان لەشكەرلەرنىڭ ئاخىرى كۆرۈنمەيتتى. ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇۋېرىشكە كاسىسى چىدىمىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان يېتىپ ئارام ئېلىۋېلىش ئۈچۈن مەپىگە ئالمىشۋالغانىدى. ئۇ يېنىدا خىيال-چانلىق بىلەن كېتىۋاتقان مىركەرىمىردى بەگكە گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ توختاپ قالدى. ئالدى تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ــ توزان ئۇنىڭ دىققىتىنى تارتقانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي چاڭ ــ توزانلار ئارىسىدىن ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆرۈندى. سەييدئەلى ئالىپ ئاتلىقلارنىڭ ئالدىن چاپلاشقا ئەۋەتكەن يەزەكلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىپ خاتىرجەم بولدى.

ــ مەلۇم بولغاي! ــ دېدى يەزەك سەركەردىسى شىرىن بەھرام سەييدئەلى ئالىپنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپ، ــ تۇركىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھىنى چېلىقتۇردۇق.

ــ قانچىلىك يىراقلىقتا؟

ــ ئاز كەم يەتتە ــ سەككىز پەرسەخ ئارىلىق بار.

ــ ياۋ قارارگاھىنى تەپسىلىي كۆزەتتىڭلارمۇ؟

ــ تەپسىلىي كۆزىتىپ مەلۇمات ئېلىپ كېلىشكە نۆكەر قالدۇردۇم. ئۆزۈم خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن بۇيانغا چېپىشىم.

سەييىدئەلى ئالىپ بىرئاز خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن ئەتراپقا قاراپ توۋلىدى:

ــ تاۋاچى بەگ![1]

ــ لەببەي! ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان تاۋاچى بەگ.

ــ لەشكەرلەر يەنە ئىككى پەرسەخ مېڭىپ قارارگاھ تىككەي. سەركەردىلەر قارارگاھقا ئىمكان بار سۈغا يېقىن جايىنى تاللىغاي!

ــ باش ئۈستىگە!

تاۋاچى بەگ ئېتىنى دىۋىتىپ سەركەردىلەرگە بۇيرۇق يەتكۈزۈشكە ئالدىرىدى.

سەييىدئەلى ئالپ بىلەن مىركەرمەردى بەگ سۈلتان ئىسان بۇغاخانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن شاھ مەپىگە قاراپ ماڭدى.

«ئىرازان بارىنىنى بوش چاغلىمىسام بولغىدەك. ئالىلىقاچان قارارگاھ تىكىپ ساقلاپ يېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟ ئەھۋالىمىزنى بىلىش ئۈچۈن ئايغاقچى ماڭغۇزۇپ تۇرۇپتىكەن ــ دە. ئالدىمىزدىكى ئۇلارنىڭ ئاساسىي قوشۇنىمىدۇر ياكى تۇرشاۋۇللىرىمىدۇر؟...»

لەشكەرلەر چېدىر ــ بارگاھلارنى تىكىپ جايلىشىپ بولغىچە كۈن كەچ بولغانىدى. سەييىدئەلى ئالپ ئۇزاق يول بېسىپ ھېرىپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى ياخشى ئارام ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئاساسلىق قوشۇننى ئۈخلاشقا، مۇھاپىزەتچىلەرنى تاڭ ئاتقىچە قارارگاھنى چارلاشقا بۇيرۇدى.

※ ※ ※

تۇركىستان ۋادىسىدا يېڭى بىر تاڭ ئاتتى. ئوت شارىدەك

① تاۋاچى بەگ ــ لەشكىرىي يۇرۇشتە بۇيرۇق يەتكۈزگۈچى بەگ.

تاۋلانغان قۇياش مېھىرلىك نۇرلىرىنى ئەجەل قوراللىرىنى مەھكەم تۇتۇشقىنىچە بىر ـ بىرىگە قارشى سەپ تۈزۈشكەن تۇمەنلىگەن لەشكەرلەرگە سېخىيلىق بىلەن چېچىۋاتاتتى. ھەر ئىككىلا سەپتىكى لەشكەرلەرنىڭ تارتقان نەرە سادالىرى پۈتكۈل ۋادىنى لەرزىگە سالغانىدى. لەشكەرلەر بىر ھازا نەرە تارتىشىپ بىر ـ بىرىگە ھەيۋە كۆرسىتىشكەندىن كېيىن جىم بولۇشتى. ناغرا ـ سۇنايى ئاۋازىمۇ بېسىقتى.

شۇ ئەسنادا تۈركىستان لەشكەرلىرى سېپىدىن قولىغا ئەلچىلىك تۇغى كۆتۈرۈۋالغان بىر سەركەردە ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى ـ دە، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ سېپىگە ئەللىك قەدەم ئارىلىق قالغاندا ئاتتىن چۈشتى. ئۇنىڭ قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ، سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەيىدىئەلى ئالىپقا سالام بەردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بۇيۇك موغۇلىستان ئېلىنىڭ تەخت ساھىبى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بىلەن ئەمىر لەشكەر سەييىدئەلى ئالىپ جانابلىرىغا ئېھتىرام بولغاي. بىزلەركىم بۇيۇك تۈركىستان ئەمىرى ئىرازان بارىن مىرزىنىڭ ئەلچىسىدۇرمىز. ئادالەتپاناھىمىز ياغدىن ئاۋۋال جانابى موغۇلىستان سۇلتانى بىلەن مۇلاقاتتا بولۇشنى لايىق كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، سۆزنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. تەكلىپنى لايىق كۆرسىلە مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا جەم بولۇشقايلا، مۇلاقات ئات ئۈستىدە بولىدۇ. ئادالەتپانا ـ ھىمىز غەنىملەر[1]نىڭ بەتگۇماندا بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن كەمىنە نۆكىرىنى تۈرغاقلىق[2]قا ئەۋەتتى. مۇلاقاتقا قىلچىلىك سۈيىقەست، بەتنىيەت ئارىلاشسا كاللام بىلەن جاۋاب قىلغايمەن.

سەركەردە ئېتىنى يېتىلەپ كېلىپ، قويىندىن بىر تال قىل ئارغامچا ئالدى ـ دە، سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان خاس نۆكىرىگە تەڭلىدى.

① غەنىملەر ــ قارشى گۇرۇھتىكىلەر.

② تۈرغاقلىق ــ گۆرۈ ھېسابىدا تۈتۈپ تۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ.

ـــ مۇلاقات ئاخىرلىشىپ بولغىچە مېنى باغلاپ قويۇشقايلا.

سەييىدئەلى ئالىپ يول بويى ئەنسىرىگەن ئىش ئاخىر يۈز بەرگەن ئىدى. ئۇ تۈركىستاننىڭ ئەمىر ـ سەركەردىلىرى بىلەن سۆزلىشىپ قېلىشتىن قاتتىق ئېھتىيات قىلغان، سۆھبەتلىشىپ قالسا ئۇلارنىڭ ئەينى يىلى پاناھىغا ئېلىپ، تۇز بەرگەنلىكىنى يۇزىگە سېلىشىدىن ئەنسىرىگەنىدى. ئۇنىڭچە بولسا رەقىبلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرمايلا بىر مەيدان قىر ـ چاپ قىلىپ يېڭىش ـ يېڭىلىشنى بەلگىلەپ، جەڭنى ئاخىرلاشتۇرغۇسى بار ئىدى. ئۇ «قانداق قىلىمىز» دېگەننى قىلىپ سۇلتان ئىسان بۇ ـ غاخان بىلەن مىركەرىمبەردى بەگكە قارىدى.

ـــ ياۋ سۆھبەتكە چىللىسا بارمىساق نامەردلىك بولۇر، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ـــ مەيلى، بېرىپ گېپىنى ئاڭلاپ باقايلى، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

ـــ ئۇنداقتا خان ئالىيلىرىغا ھەمراھ بولۇپ مەن بىللە باراي، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ مىركەرىمبەردى بەگكە قاراپ، ـــ ئۆزلە سەركەردىلەر بىلەن تەييارلىقتا تۇرسىلا، قاتتىق ئاگاھ بول ـ سىلا، ئازراقلا كېلىشمەسلىك يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا پۈتكۈل سەپ بويىچە قىر ـ چاپقا ئۆتۈشكە پەرمان بەرگەيلا. ئۇ تۈركىستان ئەلچىسىنى باغلاپ بولغان نۆكەرلەرگە يۈزلەندى، ـــ ئۇنى يېشىـ ۋېتىڭلار، ئەلچىنى باغلاش ھاجەتسىز، ئوبدان قارىساڭلارلا بولدى. بىزگە ئون نۆكەر ھەمراھ بولغاي.

سەييىدئەلى ئالىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئەگىشىپ ئېتىـ نى دۈنتتى، شۇ تاپتا ئۇ بوينىنى باغلىغاندەك كېتىپ باراتتى. ئۇلار جەڭ مەيدانىنىڭ نەق ئوتتۇرىسىغا كېلىپ توختىدى. ئۇنىڭـ غىچە تۈركىستان لەشكەرلىرى سېپىدىنمۇ ئون ئىككى نەپەر ئاتلىق چىقىپ، ئۇلار بىلەن ئون قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ توختىدى.

سەييىدئەلى ئالىپ ئاتلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان تۇر ـ كىستان سەركەردىسىگە ھەرقانچە سىنچىلاپ قاراپمۇ تونۇيالمىدى.

پولات دۇبۇلغا سەركەردىنىڭ بېشىغا چوڭ كەلگەن بولۇپ، دۇبۇل-غىنىڭ قاڭشارلىقى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇۋالغانىدى، كىيىۋال-غان قوپال ساۋۇتى زىلۋا قامىتىنى يوشۇرالمىغانىدى. سەييىدئەلى ئالپ ئۇنىڭ ئىرازان بارىن ئەمەسلىكىنى جەزملەشتۇردى ـ دە، بىردىنلا كۆڭلىگە شەك چۈشتى.

«ئۇلار بىزنى ئالداۋاتقان بولمىسۇن يەنە، خان ئالىيلىرىنى بۇ سۆھبەتكە بىللە ئېلىپ كەلمەيدىغان ئىشكەن. ئالمادىس ئۇلار ھىيلە ئىشلىتىپ بىزنى قىلتاقتا دەسسەتمەكچى بولغان بولسا...»

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئەمىر كەبىر جانابلىرى، سالامەت تۇرىدىلىمۇ؟

«قانداق بىئەدەپ نېمە بۇ، خان ئالىيلىرىنى قايرىپ قويۇپ ماڭا سالام بېرىۋاتىدۇ ـ يا...»

سەييىدئەلى ئالپ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ سالام قايتۇردى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئۆزلەمۇ سالامەت تۇرىدىلىمۇ سەر-كەردە؟

ـــ خۇداغا شۈكۈر، پەرۋەردىگارىم نېسىۋىمىزنى تۈگەتمىگەن ئوخشايدۇ.

«ئەجەب تونۇش ئاۋازغۇ بۇ، نەدە ئاڭلىغان بولغىيدىم، ئاۋا-زىمۇ باشقىچە زىل چىقىدىكەن، بەلكىم ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئا-لىيلىرىنىڭ ئوردىسىدىكى سەركەردىلەردىن بىرەرى بولسا كې-رەك. بۇ ئىرازان بارىن نېمانچە قائىدە بىلمەيدىغان ئادەمدۇ، سۆھبەتلەشكىسى بار ئادەم خان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا ئۆزى كەل-مەي، نەدىكى بىر سەركەردىسىنى ئەۋەتكىنىنى. بىز بەكمۇ ئەستا-يىدىل بولۇپ كەتتۇقمۇ نېمە...»

سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىگە باشقىدىن سىنچىلاپ قارىدى.

ـــ جانابى سەركەردىنىڭ نام ـ ئەمەلىنى بىلىشكە بولارمە-كىن؟

سەركەردە بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بىردىنلا غەيرەتكە كېلىپ بېشىدىن دۇبۇلغىسىنى شاققىدە ئالدى. شۇ ھامان

دۇبۇلغا ئىچىگە يوشۇرۇنغان ئىككى تال ئۆرۈمە چاچ تۆۋەنگە سويلاپ چۈشتى. ھەئە، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئالدىدا خانىش دۆ-لەتسۇلتان مەلىكە مەغرۇر قاراپ تۇراتتى. كۆزلىرىگە ئىشەنمىگەن سەييىدئەلى ئالپ بۇ مۆجىزىدىن ئېسىنى يوقىتىپ بىرنەچچە دە-قىقە ھاڭۇڭقىپ تۇرۇپ قالدى.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئوتتۇرا ياشلاردىن ھالقىغىنىغا قارىماي جۈۋانلارغا خاس جازىبىسىنى يوقاتمىغانىدى. قاراشلىرى ئۆتكۈر، نەزەرى خانىش ئايىمغا خاس تولىمۇ ئۈستۈن ئىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ھەرقانچە بولسىمۇ جەڭ مەيدانىدا خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىگە روبىرو كېلىپ قېلىشىنى خىيالىغا كەل-تۈرمىگەنىدى.

ـــ تېخىچە تونۇيالمايۋاتامدىلا جانابى ئەمىر كەبىر؟

سەييىدئەلى ئالپ ئېسىنى يىغىپ دەرھال ئاتتىن چۈشتى ۋە قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ ئېھتىرام بىلدۈردى:

ـــ خانىش ئايىمغا ئېھتىرام بولغاي. ئەدەپسىزلىكىمنى كە-چۈرگەيلا ئالىيلىرى!

ـــ ھاجەتسىز، ـــ دېدى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە تەم-كىنلىك بىلەن قولىنى سىلكىپ، ـــ مەن ھازىر بۇيۇك موغۇ-لىستان ئېلىنىڭ خانىشى ئەمەس، بەلكى تۈركىستان ئېلىنىڭ ئەمىر لەشكىرىمەن. بۇنچىۋالا ھۆرمەت ـ ئېھتىرامغا لايىقتىم يوقتۇر.

سەييىدئەلى ئالپ گەدىنىگىچە قىزاردى، چېكىسىدىن بۇ-ژۇلداپ تەر چىقتى. ۋۇجۇدىنى خىجىللىق تۇيغۇلىرى چىرمىۋالـ-دى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بولسا خانىشقا ئېھتىرام بىلدۈرۈشنى ياكى شاھلىق سالاپىتىنى ساقلاپ ئولتۇرۇۋېرىشنى بىلەلمەي قال-غانىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ كىچىك ۋاقتىدا ئۆزىگە خۇددى ئانىسى كۈنتۇرا خانىشقا ئوخشاش كۆيۈنگەن، قەسىرىگە باشلاپ كىرىپ تاتلىق ـ تۇرۇملەرنى بەرگەن، كىر كىيىملىرىنى ئۆز قولى بىلەن سالدۇرۇپ ئالماشتۇرۇپ قويغان، يۇز ـ كۆزلىرىنى يۇيۇپ قۇي-

غان، ئۆزىمۇ «خانىش ئانا» دەپ ئاتاپ چوڭ بولغان، ئۆزىگە قەۋەتلا ئامراق بۇ ئايالنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى قانداق تۇتۇشنى بىلمەي قورۇ-نۇپ قالغانىدى. ئاتتىن چۈشۈپ ئېھتىرام بىلدۈرەي دېسە شاھلىق مەرتىۋىسىگە ماس كەلمەيتتى، تۇرۇۋېرەي دېسە ئانا يوللۇق بۇ ئا-يالغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولاتتى.

ــ ۋوي، بۇياق سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ئىكەن-غۇ، ــ دېدى دۆلەتسۇلتان مەلىكە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا نەزە-رىنى ئاغدۇرۇپ، ــ ئەدەپسىزلىكىمنى كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغاچقا دەماللىقتا تونۇيالماپتىمەن. ۋالى-دەلىرى كۈنتۇرا خانىش ئايىم ئامانمۇ؟

ئوڭايسىز ھالەتتىن بىرئاز قۇتۇلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالدىراپ جاۋاب بەردى:

ــ ۋالىدەئى بۇزرۇك خانىش ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي، ۋالىدەم تىنچلىق، پات ـ پات ئۆزلەنگە گېپىنى قىلىدۇ.

ــ بارىكاللا، كەمىنىلىرىمۇ ئول قاياشنى پات ـ پات سېغى-نىپ تۇرىمەن. پەرۋەردىگارىم ئامان ـ ئېسەن ياشاشقا نېسىپ قىلغاي، ــ خانىش نەزەرىنى سەييىدئەلى ئالىپقا ئاغدۇردى، ــ قېنى، مەرھەمەت قىلىپ ئاتقا مىنسۇنلار ئەمىر كەبىر جانابلىرى، ھازىر بىز غەنىملەردىنمىز، بۇ ھالەتتە سۆھبەت قىلغىلى بو-ماس.

ــ ھۆرمەتتىن ئىتائەت ئەلا دەپتىكەن، ئەمىسە مەن ئارتۇق-چە تەۋازۇ قىلمىدىم.

سەييىدئەلى ئالپ شۇنداق دەپ لىككىدە ئاتقا مىندى.

«خانىش ئايىمنىڭ شەخسەن لەشكەر باشلاپ كېلىشىنى ئۇي-لىماپتىمەن. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، ئۇنىڭ بىزنى سۆھبەتكە چىللىشىدىكى مۇددىئاسى نېمىكىن؟...»

ــ ھەزرەتلىرىنىڭ تەسەررۇپىمىزغا لەشكەر تارتىپ كېلى-شىدىكى مۇددىئاسىنى بىلىشكە بولارمىكىن؟ ــ سورىدى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە سەييىدئەلى ئالپنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ.

سەييىدئەلى ئالىپ يالت ئېتىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قا-
رىدى. ئىسان بۇغاخان نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قالغا-
نىدى.

ـــ جەننەتماكان ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرىنىڭ باقىي-
غا سەپەر قىلغىنىنى، تاجۇ تەختكە ئىنىسى بولمىش مىرزا
ئىرازان بارىن جانابلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلغىنىنى ئاڭلاپ، تۇر-
كىستان سەلتەنەتىگە ھەقىقىي تەخت ۋارىسىنى پاسبان قىلىش
مۇددىئاسىدا ئۇشبۇ ھۇدۇدلۇققا قەدەم كەلتۈرۈشمىز، ـــ دېدى
جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولغان سەييىدئەلى ئالىپ گەپنى ئۇدۇللا
قىلىپ، ـــ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تېپىپ كېلىشكە چا-
پارمەن ئەۋەتتۇق. بىزنىڭچە تۈركىستان تەختگاھى خانزادە يۇنۇس-
خان ئالىيلىرىغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك.

دۆلەتسۇلتان مەلىكە قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

ـــ مۇددىئالىرىنى يوشۇرۇشقا نېمانچە ئۇستا ھە سىلى جانا-
بى ئەمىر كەبىر، ـــ دېدى خانىش كۈلكىسىنى توختىتىپ، ـــ
نۇسرەتسىز تاشكەنت مۇھاسىرىسىدە لەشكەرلىرىنىڭ ئوزۇق -
تۇلۇكى تۈگىگەنلىكى ئۈچۈن تۈركىستاننى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ
ئوزۇق - تۇلۇك غەملەشكە كەلگەنلىكىلىرىنى كىم بىلمەيدۇ؟

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ سۆزلىرى سەييىدئەلى
ئالپنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۇرۇپ قويدى. ياخشى كۆڭلىنى چۈ-
شەنمىگەنلىكىدىن جىلە بولدى.

ـــ خاتا چۈشەنمىسىلە خانىش ئالىيلىرى. زىنھار ئۇنداق
مۇددىئايىمىز يوقتۇر، پەقەت خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرغا
تەخت - سەلتەنەت ھازىرلاپ بېرىشنى كۆڭلىمىزگە پۈكتۈق. ئە-
شەنمىسىلە قەسەم قىلىپ بېرەي، ئوزۇق - تۇلۇكىمىز تۈگەپ
كەتكىنى راست، لېكىن ئىككىسى ئىككى ئىش.

ـــ ماقۇل شۇنداق دەپمۇ تۇرايلى. لېكىن بىراۋنىڭ تەختگا-
ھىنى خالىغانچە بىراۋغا ئېلىپ بېرىشكە نىيەت قىلغۇدەك ئۆز-
لىرىنى كىم چاغلاپ قالدىلا؟ بىلىپ قويسىلا، بۇ دېگەن تۇرپان

ئەمەس، تۈركىستان. بۇ دەرگاھتا سىلىنىڭ ھۆكۈملىرى ئاقمايدۇ.

خىجىللىقتىن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ يۈزلىرى چىمىلداپ كەتتى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئەينى يىلى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندا، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىغا تايىنىپ يولسىزلىق بىلەن خانزادە يۇنۇسخانىنىڭ ئورنىغا ئىنىسى خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزغان قىلمىشىنى يۈزىگە سېلىۋاتاتتى.

«ھەرنېمە دېيىشلىرىگە ھەققىلىرى بار خانىش ئالىيلىرى. شۇ ئىش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر ئازابلىنىپ كېلىۋاتىمەن. شۇڭىمۇ ۋۇجدان ئازابىمنى ئازراق بولسىمۇ يەڭگىللىتەي دېگەن ئۈمىدىم بار ئىدى...»

ــ بۇنى بىلىمەن، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ خىجىللىق بىلەن، ــ ناۋادا ئول مۇددىئايىمىزنى خانىش ئالىيلىرى قوللىمىسا بىزگىمۇ ئامال يوق. بىراق خانزادە ئالىيلىرى تاجۇ تەختىسىز يۈرسە بولمايدۇ.

ــ بۇنىڭغا جانابلىرىنىڭ باش قاتۇرۇشى ھاجەتسىز، ــ دېدى خانىش تەمكىنلىك بىلەن، ــ ئول بەختى قارا پەرزەنتىمىز ھامان بىر كۈنى ئۆز تاجۇ تەختىنى قولىغا ئالىدۇ. مۇددىئالىرى شۇ بولسا ياخشى كۆڭۈللىرى تېگىل بولدى. ئەمما جانابلىرىنىڭ يارىدىمىنى زىنھار كېرەك قىلمايمىز، ئەڭ ياخشىسى ئارتۇق ئىشلارغا ئارىلاشمىسۇنلار!

ــ خوش، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ بېشىنى ئېگىپ.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە نەزەرىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئاغدۇردى.

ــ پەمىچە، خان ئالىيلىرىنىڭ مۇددىئايىمۇ ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ مۇددىئايى بىلەن ئوخشاشقۇ دەيمەن؟

ــ ئاللاھ، خالىسا، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ــ ئۇنداق بولسا، ئەڭ ياخشىسى ئول مۇددىئالىرىدىن يېنىپ ئارقىلىرىغا يانسۇنلار. ناۋادا ياغى قىلىش نىيەتلىرىدىن يېنىشىمىسا

مىسلا، قېنى مەرھەمەت، تۈركىستان باھادىرلىرىمۇ جەڭگە يارال-غان. بىر تامچە قېنىمىز قالغىچە يوللىرىنى توسقىنىمىز توس-قان، يەنە بىر گەپنىمۇ دەپ قويايلى: لەشكەرلىرىگە ئوزۇق ــ تۈلۈك ئەمەس، چىش كۆلىغۇچ چاغلىق نەرسە بېرەلمەيمىز. زورلۇق قە-لىمەن دېسىلە ئىختىيارلىرى.

ــ خانىش ئالىيلىرىنىڭ مۇددىئايى شۇ بولسا ئارقىمىزغا يانماي ئىلاجىمىز يوقتۇر، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ سۆھبەتنى ئاخىرلاشتۇرماقچى بولۇپ، ــ زىنھار خاۋاتىرلەنمىگەيلا. خانىش ئالىيلىرى مۇشۇنداق پاسىبانلىق قىلىدىكەن، تۈركىستان تەسەر-رۇپى زىنھار تەئەررۇزغا ئۇچرىمايدۇ. خوش، ئامان بولسىلا ئالىيە-لىرى.

ــ سىلىمۇ ئامان بولسىلا ئەمىر كەبىر، ــ خانىش دۆلەت-سۇلتان مەلىكە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ گەپنى داۋاملاشتۇردى، ــ سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ شەۋكىتى زىيادە بول-غاي. ئىلىبالىققا بېرىپ قالسىلا مەن ئۇچۇن جەننەتماكان پەدەر-لىرىنىڭ تۈپراق بېشىغا چىقىپ دۇئا قىلىپ قويغايلا، ۋالىدەلىرى كۈنتۇرا خانىش ئايىمغا سالامىنى يەتكۈزگەيلا.

ئۇلار بىر ــ بىرىگە ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۇرۇشۇپ ئات-لىرىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراشتى.

تۈركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىنىنىڭ توقاللىرىدىن تۇغۇلغان ئىككى ئوغلى بولسىمۇ، بىرى ئۇنىڭدىن ئاۋۋال كېسەل سەۋەبى بىلەن قازا قىلغان، يەنە بىرى كەپتەر ئۇچۇرتمەن دەپ ئۆزگىرىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆمۈرلۈك مەجرۇھ بولغانىدى. شۇ سەۋەبلىك دادىسىنىڭ تەختى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىگە قال-غانىدى. ئۇ ئوغلى خانزادە يۇنۇسخاننى قايتۇرۇپ كېلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن باغدادقا چاپارمەن ئەۋەتتى. بىراق يۇنۇس-خان: «مېنىڭ تەختگاھىم تۈركىستاندا ئەمەس، موغۇلىستاندا. ما-ڭا تۈركىستان تەختگاھىنى سايە قىلمىسلا، ھامان بىر كۈنى مو-

غۇلىستان سەلتەنەتىنى قولۇمغا ئالىمەن. مەندىن خاتىرجەم بولسىلا. پەرمانلىرىنى رەت قىلغانلىقىم ئۈچۈن كەچۈرۈم سورايمەن» دەپ خەت ئەۋەتكەنىدى. ئىلاجسىز قالغان خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئۆزى تەختتە ئولتۇرسا، ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ «ئايال زاتىغا نۆكەرلىك قىلىش ھارام» دەپ رەت قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تاغىسى ئىرازان بارىنىي تۈركىستان تەختىدە ئولتۇرغۇزغانىدى. ئەمما سەلتەنەت ئىشلىرىنى پەردە ئارقىسىدا ئۆزى باشقۇرۇۋاتاتتى. ئىرازان بارىن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى ئۆز قىزىدەك كۆرەتتى، شۇڭا سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بېجىرەتتى. بۇ قېتىمقى موغۇلىستان لەشكەرلىرىگە تاقابىل تۇرۇشمۇ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ئويلاپ تاپقان تەدبىرى ئىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بولسا بۇنىڭدىن خەۋىرى يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ تاشكەنت، تۈركىستانغا قىلغان لەشكىرىي يۈرۈشى نەتىجىسىز ئاخىرلاشتى.

48

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ كەتتى.

بۇ ئىككى يىل ئىچىدە موغۇلىستاندا نىسبەتەن تىنچلىق ھۆكۈم سۈرگەن بولسىمۇ، ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگكە پەقەتلا خاتىرجەملىك بولمىدى. دادىسىغا نۇرغۇن يالۋۇرۇشلار ئارقىلىق بەلخكە بېرىۋالغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. سەمەرقەنتتە بولسا ئىشان شەيخ نىزامىددىن خاموش بىر تەرەپتىن خانزادىنى ئاستىرتىن قۇتراتسا، بىر تەرەپتىن ئىسلام بايرىقىنى كۆتۈرۈپ

چىقىپ، ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىم ـ پەنگە، خۇسۇسەن فە ـ لەكىييات ئىلمىگە بېغىشلىغان مىرزا ئۇلۇغبەگنى دەھرىيلىكتە ئەيىبلەپ، ئاددىي خەلقنى رەسەتخانىنى چېقىشقا، ئوت قويۇشقا، مىرزا مەدرىسەسىدىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنى، تالىپى ئىلىملەرنى ھاقارەتلەشكە، كىتاب ـ رىسالىلەرنى چەكلەشكە كۈشكۈرتۈپ، سۇلۇك تەۋرىتىش نىقابى بىلەن ئوردىدىكى ئەمىرلەرنى يېنىغا تارتماقتا ئىدى. سەمەرقەنت شەھرىدە كۈندۈزى سوپى ـ دەرۋىش ـ لەرنىڭ تەرغىباتلىرى، كېچىسى جەررە ـ ساماللىرى ھۆكۈم سۈ ـ رەتتى. ئىككى يىلدىن بېرى بىراقلا كۈچىيىپ كەتكەن تەرىقەت سۇلۇكىنى چەكلەشكە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئامالسىز قالغانىدى. خەلق توپ ـ توپ بولۇپ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ ئايىغىغا باش قويۇشقانىدى. ئىشان بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا قارشىلاشسا، سەلتەنەت سۇرىگە تايىنىپ سۇلۇك تەرغىباتلىرىنى چەكلىسە، خەلقنىڭ تەۋرەپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئامالسىز سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

بۇگۈن كۆكسارايدىكى قۇيما ئالتۇندىن ياسالغان تەختىتە ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ۋۇجۇدىنى تاغدەك غەم بېسىۋالغا ـ نىدى. ئەمىرلەر خانىنىڭ ئوي ـ خىيالىنى چاچماسلىق ئۈچۈن بېشىنى تۆۋەن سېلىۋېلىشقانىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئىچكى تۇيغۇلىرىمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئۆتە ۋەھىمىلىك، خاتىرجەمسىز ئىدى.

ـــ ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، شاھزادىنىڭ لەشكەرلىرى جەيھۇن دەريا ـ سىدىن ئۆتۈپ كېشكە قىستاپ كېلىۋېتىپتۇ، ـــ دېدى قارا دىۋان ئەمىرى سۇلتان شاھ بارلاس.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرئاز قىمىرلاپ قويدى، لېكىن ئۇنچىقـ ـمىدى. ئۇيقۇسىراپ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى ئەمىرلەرگە ئو ـ مىد بىلەن تىكتى. لېكىن شۇمشىيىپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەرنىڭ شۇ دەقىقىدە ئوي ـ خىيالىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ

مىرزا ئۇلۇغبەگدىن قاچۇرۇپ يەرگە تىككەن كۆزلىرىدە ۋەھىمە، تەشۋىش ئەلەڭگىيىتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمىرلىرىنى بىرمۇ بىر كۆز ئۆڭىدىن ئۆتكۈزدى. ياندىشىپ دېگۈدەك ئولتۇرۇشقان ئەمىر سۇلتان جاندار بىلەن مىرانشاھ دورغا كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇۋالـغان بولۇپ، بىرئاز خاتىرجەم كۆرۈنەتتى. شەيخۇلئىسلام بۇرھـان نىددىن قولىدىكى مەرۋايىت تەسۋىسىنى تىنىمسىز سىيرىغىنىچە دۇرۇت ئوقۇۋاتاتتى، گويا ئاشۇ دۇرۇت ـ مۇناجاتلىرى بىلەن ھۆكۈمدارىنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەرنى دەپئى قىلماقچى بولـغاندەك. مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرقانچە قەلەمدار ئەمىرلەرگە ئانچە ئېتىبار قىلمىپ كەتمىدى، كۆزلىرىنى ئۇلاردىن تېز ـ تېز يۆتكـىدى. كىچىك ئوغلى خانزادە ئابدۇلئەزىزخان بىلەن ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇرغان ئىككى كۈيۈئوغلىغا ئۇزاقىراق نەزەر تاشلـىدى. زىيادە ئورۇق، كېسەلمەن كۆرۈنىدىغان خانزادە ئابدۇلئەزىز خانىنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى يىلدىن بېرى بارلىق ئۈمىدىنى مۇشۇ ئوغلىغا باغلىغانىدى. بىراق ئوغلى ئۇنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقالمىدى. دادىسىنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، غەم ـ ئەندىشىلىرىنى يەڭگىللىتىش ئۈياقتا تۇرسۇن، لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئورۇنباسارى ئەمىر ئىبراھىم بەگـنىڭ ئوغلىنى خوتۇن تالىشىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. خانزادىلىق كىبىرىنى كۆرسىتىپ، ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ دىلىنى رەنجىتتى. شۇ سەۋەبلىك كۆپ قىسىم ئەمىرلەر ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن كۆڭلىدە مىرزا ئۇلۇغبەگدىن نارازى ئىدى. ئەمما ھازىر بولـساۋ خانزادىنىڭ تۇرقى شۇ، دادىسىغا ئۇمىد بېغىشلاش ئۈياقتا تۇرسۇن، دادىسىدىن ئۇمىد كۈتىدۇ. ئۆز ئالدىغا چوڭراق ئىش تەۋرىتەلىگۈچىلىكى، بىرەر قوشۇنىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغۇچىلىكى يوق، ئاياللارنى تالىشىپ جاسارەت كۆرسىتەلىگىنى بىلەن لەشكىرىي ئىشلاردا جاسارىتى سۇس.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەسرەتلىك بىر تىنىپ قويۇپ، نەزەرىنى ئوغلىدىن ئىككى كۈيۈئوغلىغا يۆتكىدى. چوڭ كۈيۈ ئوغلى ئەبـۇ ـ

سەئىد مىرزا كىمخاب كەمزۇلىنىڭ ئالتۇن تۇگمىسىنى ھەۋەس بىلەن ئويناپ ئولتۇراتتى. تۇرقىدىن قېيىنئاتىسىنىڭ غېمى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتسىزدەك، بەكمۇ خاتىرجەم كۆرۈنەتتى. كىچىك كۈيۈ ئوغلى ئابدۇللا مىرزا بولسا تەگسىز خىيالىلارغا ئەسىر بولغانىدى. تۇرقىدىن قېيىنئاتىسىنىڭ غېمىنى ئەمەس، ئۆزىنىڭ غېمىنى يەۋاتقاندەك، قېيىنئاتىسى بىلەن قېيىنئاغىسىدىن قايسىنى تاللىسا ئۆزىگە ئىستىقبال قۇياشى يۇز ئاچىدىغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئىككى كۈيۈئوغلىنىڭ تۇرقىغا قاراپ مىرزا ئۇلۇغبەگ قاتتىق ئۈمىدسىزلەندى. ئەزەلدىن ئىككى كۈيۈ ـ ئوغلىنىڭ چىقىشالمايدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. بۇنى ئاز دەپ ئىككىلا كۈيۈئوغلىنىڭ ئوردا ئەمىرلىرى بىلەنمۇ يەتكۈچە ئاداۋەتتى بار ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ تا مۇشۇ كەمگىچە بۇ ئىككى كۈيۈ ـ ئوغلىنى بىر داستىخانغا جەم قىلالمىغانلىقىغا ئۆكۈندى. خېلى تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ، نەسىھەت قىلىپمۇ، ئىككىسى ئوتتۇ ـ رىسىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇشقا، نىزا ـ ئىختىلاپلىرىنى تۈگىتىش ـ كە، بىر داستىخاندا دەرقەمدە ئولتۇرغۇزۇپ تۇز يېگۈزۈشكە مۇ ـ ۋەپپەق بولالمىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىلاجسىز ھەر ئىككى كۈيۈ ـ ئوغلىغا ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىدىغان، ئۇلار بىلەن كارى بول ـ مايدىغان، سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرمايدىغان بولغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ ئوردىدىكى مەرتىۋىسى يۇقىرى ئەمەس ئىدى. ئوردىدا ئۇلارغا ئېچكىيلەر[1] قاتاردا مۇئامىلە قىلىناتتى. ئۇ ئىككى كۈيۈ ئوغلىنىڭ ئىناق ئۆتۈشىنى، قېرىنداشلارغا خاس مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن ساداقەت كۆرسىتىپ سەلتەنەتكە خىز ـ مەت قىلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. شۇنداق قىلغان بولسا ئاللىقاچان ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرگەن، ئوردىدا مۇھىم مەنسەپلەرگە قويغان، مۇشۇنداق مۇشكۈل كۈنلەردە ئۇلارغا تايانغان بولاتتى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ ئىككى كۈيۈئوغلىغا باتناپ ئۇلارغا قېـ ـ يىنئاتىلىق مېھىر ـ مۇھەببىتىنى بەرمىگىنىگە، ئوچۇق ـ يو ـ

① ئېچكىيلەر ـــ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەر.

رۇق سۆھبەتلىشىپ، نۇقسانلىرىنى تۈزىتىۋېلىشقا پۈرسەت بەر-مىگىنىگە، ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تونۇپ، ئەيىب، نۇقسانلىرىنى تۈ-زىتىشىنى كۈتۈپ تۇرغىنىغا پۇشايمان قىلدى.

«ئۇلارنىڭ مەنمەنچىلىكىنى، بىر ـ بىرىگە يول قويماي دۇشمەنلەشكىنىنى، كۆرەگان[1]لارغا خاس پەزىلىتىنىڭ كەملىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تولىمۇ ئىستېداتلىق يىگىتلەر ئىدى. لەشكە-رىي ئىشلارنىڭلا ئەمەس، ھەتتا تەخت ـ سەلتەنەتنىڭمۇ ھۆددىسە-دىن چىقالىغۇدەك ئىقتىدارى بار ئىدى. ئىسىت، ئاشۇنداق كاتتا ئىستېدات ئىگىلىرى تۇرۇقلۇق ئىنسانىي كامىللىق مەرتىۋىسىگە يېتەلمىدى. ئىستېدات باشقا، پەزىلەت باشقا ئىكەن. ھەقىقىي ئا-دەم بولماق قىيىن ئىكەن. ئۇلار مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنىڭ تۆۋە-لىكى، ئوردىدا تۇزۇك ئەتىۋارلانمىغىنىنى مەندىن كۆرۈشىدۇ. ياتلارنى ئەتىۋارلاپ كۆيۈ ئوغلىنى خار كۆردى دەپ رەنجىشىدۇ، ئەمما سەۋەبىنى ئۆزلىرىدىن ئىزدەشمەيدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇلار دېگەن تۆمۈرىيزادىلەر[2]. ئىنىلىرىنىڭ ئوغۇللىرى ماڭا كۆيۈئوغۇللۇقىنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ جىيەنلىرىمدۇر. نەسەب ـ مەرتىۋىسى ئىككى ئوغلۇم بىلەن ئوخشاش. ئۇلارغا ئۆزال قە-لىپ قويغان بولۇشۇممۇ مۇمكىن. ئۇلارغا بۇنچىلىك قاتتىقلىق قىلماي، لەشكىرىي دۇاندىن مەنسەپ ـ مەرتىۋە بەرگەن بولسام بۇگۈنكىدەك ئۆز پەرزەنتىم سەۋەبلىك بېشىمغا كۈن چۈشكەن ۋاقىتتا كۆكرەك كېرىپ جان پىدالىق كۆرسەتەر بولغىيمىدى؟ خانزادىنىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇپ مۇشكۈلۈمنى ئاسان قىلار بولغىيمىدى؟ بىر نېمە دېمەك تەس، بىلگۈچى ئاللاھ. ئۆز پۈش-تۈمدىن تامغان پەرزەنتىمدىن كەلمىگەن ۋاپا، كۆيۈئوغۇللاردىن كېلىشى مۇمكىنمۇ؟ بىر ئەلنى باشقۇرماق ئاسان بولغىنى بىلەن، پەرزەنتنى باشقۇرماق تەسكەن. ئىككى پۇتۇم گۆرگە ساڭگىلىغىلى تۇرغاندا بۇ نە ئاھانەت ماڭا. خانزادە ئالدىرىمسىمۇ تەخت ـ سەل-

① كۆرەگان ـــ پادىشاھنىڭ كۆيۈ ئوغلى.

② تۆمۈرىيزادىلەر ـــ ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى.

تەنەت ھامان ئۇنىڭغا قالاتتى ئەمەسمۇ؟ بىر ـ ئىككى يىل تەخىر قىلىپ، ساداقىتى، پەزىلىتى، ئىستېداتى بىلەن كۆڭلۈمگە خا- تىرجەملىك بەخش ئەتكەن بولسا، جەننەتماكان پەدەرىم بولمىش خاقانى سەئىد شاھرۇخخان ئالىيلىرى ماڭا تاجۇ تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى خاتىرجەم ئارام ئالغىنىغا ئوخشاش، مەنمۇ ئۇنىڭغا تەخت ـ سەلتەنەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، قالغان ئۆمرۈمنى ئىلىم تەھسىل قىلىشقا قارىتاتتىم ئەمەسمۇ؟ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشقا ئوخشاش خۇراپات ئەھلىنىڭ، ئىلىم ـ ئىرپان دۇشمەن- لىرىنىڭ چالغان دەپىغا ئۇسسۇل ئويىندى. ھەتتا ئۆز ئاتىسىنى «كاپىر سۇلتان» دەپ ھاقارەتلەشتىن ئايانمىدى. سەلتەنەتكە سۇ- لۇك ئەمەس، شەرىئەت كېرەك. سەلتەنەت شەرىئەت ئەھكاملىرىنى مىزان قىلغان ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن ئاسايىشلىققا يۆزلىنىدۇ. جەررە ـ ساما بىلەن ئەمەس، ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن روناق تاپە- دۇ، بۇ ئىككىسى بىرلەشسە، تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ ئۇلى مۇس- تەھكەم بولىدۇ. ئەل ـ يۇرت خاتىرجەملىككە يۆزلىنىدۇ. تاجۇ تەخت ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىدۇ. ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ سۇلۇك تەرغىباتلىرىغا نېمىشقا سەل قارىدىم ل ھە؟! رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغان ۋاقىتىدىلا سۇلۇك تەر- غىباتلىرىغا نېمىشقا چەك قويمىغاندىمەن، بۇنداق قىلىشىمغا سەلتەنەتىمنىڭ سۇرى تامامەن يېتەتتىغۇ؟ بۇ مېنىڭ رەھىمدىل- لىقىمغا ھېسابمۇ ياكى بوشاڭلىقىمغىمۇ؟ ئاھ خۇدا، ئول ئىشاننىڭ سېھرىي ئەپسۇنلىرىغا ئالدانغانلىقىمنىڭ مۇكاپاتىمۇ بۇ؟ بۇ نۆۋەت خانزادەمنى تىزگىنلىيەلىسەم بالامدىن بالامغا ئىشاننى، سۇلۇك پېشۋالىرىنى تاجۇ تەختىڭلارغىلا ئەمەس، تەسەررۇپىڭلارغىمۇ يې- قىن يولاتماڭلار دەپ ۋەسىيەت قالدۇرىمەن. بارلىق گۇمراھلىق، تەپرىقىچىلىك، خۇسۇمەت، زاۋاللىق شۇلاردىن كېلىدىكەن ئە- مەسمۇ...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەسرەتلىك خىياللىرىنى يىغىشتۇرۇپ قەددىنى رۇسلىدى. ئاللىقانداق تەشۋىشلىك خىياللارغا ئەسىر

بولغان ئەمىرلەرگە قەھرى بىلەن تىكىلدى.

ـــ يارلىق!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ جاراڭلىق ئاۋازىدىن چۆچۈشكەن ئەمىرلەر خىياللىرىنى يىغىشتۇرۇپ، يارلىق ئاڭلاش ئۈچۈن دەس ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول باغلاشتى.

ـــ ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس!

ـــ لەببەي! ـــ دېدى ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ.

ـــ سىلى ئىلغار قوشۇن[1]نى باشلاپ خانزادىنىڭ ئالدىنى توسقايلا!

ـــ باش ئۈستىگە!

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

ـــ مىرزا ئابدۇللا كۆرەگان!

ئىسمىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر قاتارىدا تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان ئابدۇللا مىرزا «لەببەي» دېگىنىچە سەپنىڭ ئالدىغا چىقتى ـ دە، «قېيىنئاتام ئادىشىپ قالدىمۇ ـ نېمە؟» دېگەننى قىلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە قارىدى.

ـــ سىلى ئىلغار قوشۇنغا ئورۇنباسار بولۇپ، ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاسقا ھەمدەم بولغايلا.

تۇيۇقسىز مەرتىۋىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىدىن ھاياجانلانغان ئابدۇللا مىرزا چاقماق تېزلىكىدە جاۋاب بەردى:

ـــ پەرمانبەردارمەن!

شۇ دەقىقىدە باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ بىردىنلا يۇقىرى دەرىجىلىك مەرتىۋىگە تەينىلەنگەنلىكىنى كۆرگەن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىغا رەشك ئوتلىرى تۇتىشىپ كەتكەندى. ئۇ قېينىئاتىسىغا يەر تېگىدىن نارازىلىق بىلەن قاراپ قويدى.

ـــ ئەمىر مىرانشاھ دورغا!

① ئىلغار قوشۇن ـــ ئالدىن يۇرگۈچى قوشۇن.

ئاللىقانداق خىياللارغا ئەسىر بولغان مىرانشاھ دورغا ئوي ـ خىيالىدىن مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلىپ قالغاندەك چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

ــ لەببەي ئانھەزرىتىم!

ــ سىلى ئاستانىنىڭ مۇھاپىزىتىنى كۈچەيتىپ، ئوزۇق ـ تۈلۈك دېۋانىنىڭ لازىمەتلىك تەييارلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلسىلا. ياتىشلار ئەغيارلىرىمىزنىڭ پىتنە ـ پاسات پەيدا قىلىپ، ئاۋامنىڭ كۆڭلىگە تەھلىكە سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغاي. خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ياساق قاتتىق بولسۇن!

ــ باش ئۈستىگە.

ــ مىرزا ئەبۇسەئىد كۆرەگان!

بايات بېرى ئىچىنى مۇشۇك تاتلىغاندەك بىئارام بولۇپ ئولتۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزا «پەرمانبەردارمەن» دېگىنىچە ئالدىغا چىقتى.

ــ سىلى ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇنىغا سەركەردە بولۇپ مىرانشاھ دورغىغا ھەمدەمدە بولغايلا. خۇسۇسەن ئاستانىنىڭ مۇھاپىزىتىدە قىلچىلىك سۇسلۇق كۆرۈلمىگەي.

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى ھاياجانلانغان ئەبۇسەئىد مىرزا.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھالقىلىق پەيتتە ئىككى كۈيۈئوغلىنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئوخشاش دەرىجىلىك مەنسەپكە تەينىلىگەنىدى. بۇ ئارقىلىق ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇلارغا قېينىئاتىلىق مېھرىنى يەتكۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ تۆھپە كۆرسىتىپ، سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى.

ــ ئەمىر سۇلتان جاندار!

ــ لەببەي قىبلىگاھىم!

ــ سىلى جەڭچىلار قوشۇنىنى باشلاپ ئىلغار قوشۇنغا ھەمراھ بولغايلا. لەشكىرىي دېۋاندىن تۆت سەركەردە ھەمدەمدە بولغاي!

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار.

مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەرىنى لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئىبراھىم بەگكە ئاغدۇرۇپ تۇرۇپ قالدى.

«خانزادە ئابدۇلئەزىزخان سەۋەبلىك ئۇنىڭ ماڭا ئاداۋىتى بار، لېكىن بۇنى دەپ ئۇنى ۋەزىپىگە تەيىنلىمىسەم بولماس، شۇنداق، ئۇنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلانمايمەن. ئەمما مۇھىم ئىشقا قويغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ جاسارىتى بولغىنى بىلەن پارا-ستى يوق. بوپتۇ، ئاساسلىق قوشۇننى باشلاپ يۈرگەچ تۇرسۇن. ئۇنىڭغىچە مەنمۇ كەينىدىن يېتىشىۋالىمەن...»

ــ مىرزا ئىبراھىم بەگ!

ــ لەببەي ئانھەزرىتىم!

ــ سىلى مەن بىلەن بىللە ئاساسلىق قوشۇننى باشلاپ ما-ڭىدىلا. باشقا سىپاھلارمۇ ئاساسلىق قوشۇن بىلەن بىرگە يۈر-گەي!

ــ باش ئۈستىگە! ــ دېدى مىرزا ئىبراھىم بەگ.

ــ كېش قەلئەسى ئىنتايىن مۇھىم ئۆتكەل. ئىلغار قوشۇن دەرھال يولغا چىقىپ چاقماق تېزلىكىدە يېتىپ بارغاي!

پەرمان تاپشۇرۇۋالغان ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن ئاب-دۇللا مىرزا خان بىلەن خوشلىشىپ دەرھال شاھنىشىندىن چىقىپ كەتتى.

ــ ھىماتچى قوشۇن پېشىن نامىزىدىن كېيىن يولغا چىق-قاي، ئاللاھ نېسىپ قىلسا كېش قەلئەسىدە ئۇچراشقايمىز!

ئەمىر سۇلتان جاندارمۇ تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى.

ــ سىلى، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ مىرزا ئىبراھىم بەگكە قاراپ، ــ ئاساسلىق قوشۇننى باشلاپ بۇگۈن كەچتىلا يولغا چىقسىلا. مەن ئەتە بامداتتىن كېيىن يولغا چىقىپ ئارقىلىرىدىن يېتىشىۋالىمەن.

ــ ئەسسالاتىن زىللەللاھۇ فىل ئەرىز! جانابى ئادالەتپاناھ-ىمىز شەرئى سۇلتانىمىزدۇر. پەرمانى ئالىينىڭ يارلىقى بارچىگە

ئەمرى ۋاجىپتۇر. قۇدرەتلىك ئاللاھ ئىگەم جانابىي باھادىرلىرىدىن ئۇزغا پۇتمەس ـ تۈگىمەس كۈچ ـ قۇۋۋەت، غەلىبە ـ نۇسرەت ئاتا قىلغاي! ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ.

ـــ ھەرقايسىلىرىغىمۇ ئىجازەت. ئەتە نامازبامداتتىن يېنىپ يولغا چىقىمىز. ھازىرلىق كۆرۈشكەيلا، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ شاھنىشىندا قالغان ئەمىرلەرگە قاراپ.

ـــ خان ئالىيلىرى ئامان بولغايلا! ـــ دېيىشتى ئەمىرلەر خان بىلەن خوشلىشىپ.

شاھنىشىندا يالغۇز قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر دەم كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن مۇھىم بىر ئىشنى ئەسىگە ئالغاندەك چاچراپ ئورنىدىن تۇردى.

ـــ ئات تەييار بولدىمۇ؟ ـــ سورىدى ئۇ بىر چەتتە قول باغلاپ تۇرغان ساراي بېگىگە قاراپ.

ـــ توقۇپ قويغىلى بىر ئاش پىشمىدىن ئاشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىلدام مېڭىپ سارايدىن چىقتى. ئۇنىڭغىچە نۆكەرلەر ئاتنى يېتىلەپ ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئاتقا بىر سەكرەپلا مىندى ـ دە، ئەتراپىدا تۇرغان نۆكەرلىرىگە «رەسەتخانىغا» دەپ قويۇپ ئاتنى يەڭگىل دۈتتى. نۆكەرلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئات سالدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەتىگەندىلا مىرزا مەدرىسەسىدىكى مۇدەرىس، ئالىملاردىن بىرقانچىسىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى رەسەتخانىدا ساقلىشىنى ئېيتىپ چاپارمەن ماڭغۇزۇۋەتكەندى. ئەتىگەندىن بېرى ئەمىرلەر بىلەن لەشكىرىي ئىشلارنى كېڭەش قىلىپ، رەسەتخانىغا باردىغان ئىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغىلى تاس قالغانىدى.

رەسەتخانىنىڭ بىرىنچى قەۋىتىدىكى سارايدا ساقلاپ تۇرۇشقان مۇدەررىس، ئالىملار ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنى كۆرۈپ قىلىشۋاتقان قىزغىن مۇنازىرىسىنى توختىتىپ

تىپ، دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاۋۋال سالام بېرىپ.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى ئۆلىمالار.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلار بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، تىنچلىق - ئامانلىق سورىدى.

چوڭ خانزادىسىنىڭ بەلختىن لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى كەلگەن ئىككى ھەپتىدىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزەلمەي، ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدىغان، ھەرقانچە ئالدىراش بولسىمۇ ھەپتە ئۆتكۈزۈۋەتمەي سۆھبەتتىگە داخىل بولۇپ تۇرىدىغان بۇ ئالىم - ئۆلىمالار بىلەن كۆرۈشۈشكە ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى.

ــ يۇقىرىغا چىقايلى، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئادىتى بويىچە ئۇلارغا ھۆرمەت قىلىپ ئولتۇرماي.

ئالىملار مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەگىشىپ مەرمەر پەلەمپەي ئارقىلىق رەسەتخانىنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىگە چىقىشتى. جامىئۇل ئۇلۇم[1] دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچىنچى قەۋەت كۈتۈپخانا ئىدى. كۈتۈپخانىنىڭ ئۆگزىسىدە كىچىكرەك بىر ئۆيدەك چوڭلۇقتا گۈمبەز بار ئىدى. گۈمبەزگە ئايلاندۇرۇپ دېرىزە قويۇلغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۇستۇرلاپ، سىكىستانت... قاتارلىق يۇلتۇزلارنى كۆزىتىدىغان، يۇلتۇزلارنىڭ جايلىشىشىنى ئۆلچەيدىغان ۋە شۇنىڭدەك ئاللىقانداق ئۆلچەش، سىزىش ئەسۋابلىرى بار ئىدى. كۈتۈپخانا بىلەن گۈمبەزنىمۇ مەرمەر پەلەمپەي تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى.

ــ قېنى، جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىملارغا كۈتۈپخانىدىكى كۆرسىلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

ئالىملار مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئېغىز ئېچىشىنى كۈتۈپ جىمجىت ئولتۇرۇشتى. نېمە ئۈچۈندۇر مىرزا ئۇلۇغبەگ گەپ قىلىشقا ئالدىرىمىدى. قىزىرىپ، ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ھارغىن

① جامىئۇل ئۇلۇم ــ ئىلىم خەزىنىسى.

كۆزلىرىنى قاتار ئولتۇرۇشقان ئالىم ـ ئۆلىمالاردىن تام ياقلىـ
تىپ تىزىلغان نەقىشلىك كىتابدانلارغا يۆتكىدى. كىتابداننىڭ
ئەڭ ئوستى تەرىپىگە «قۇرئان كەرىم» نىڭ ھەرخىل نۇسخىلىرى
تىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە پەرەڭىستان، دەمەشىق،
باغداد، شىراز، ھىندىستان، جۇڭگو... ئالىملىرىنىڭ ھەمدە
ھىرات، سەمەرقەنت، بۇخارا، ئەندىجان، تۇرپان، قەشقەر، خوتەن...
دانىشمەنلىرىنىڭ كىتاب ـ رىسالىلىرى، قول يازمىلىرى رەت ـ
رىتى بىلەن تىزىلغانىدى. كۆن مۇقاۋىلىرىنىڭ نەقىشلىرىگە ئالـ
تۇن يالتىلغان، تۇرلۇك ئىلىملەر شەرھىلەنگەن كىتابلارنى رەـ
سەتخانا مۇلازىملىرى كۇندە دېگۇدەك سوۇرتوپ تۇرغانلىقى ئۇچۇن
ئازراقمۇ چاڭ باسمىغان بولۇپ، ۋالىلداپ تۇراتتى. مىرزا ئۇلۇغـ
بەگ بۇ كىتاب ـ رىسالىلەرنى سەمەرقەنتتىكى ئەڭ ماھىر خەتـ
تاتلارغا كۆچۇرتوپ چىققانىدى. تېخى كۆچۇرۇلوپ كىتاب ھالـ
تىگە كەلتۇرۇلوشىنى كۇتوپ تۇرغان قول يازمىلارمۇ خېلىلا بار
ئىدى. ئۇلۇغبەگنىڭ نەزەرىدە بۇ قول يازمىلارمۇ بىباھا گۆھەر
ھېسابلىناتتى. ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ «ئەل قانۇنۇل مەسئۇد»،
«مىزانۇل ھېكمەت»، «كىتابۇ سەيدەنە»، ئەبۇ ئەلى ئىبىنسىنا
ھەزرەتلىرىنىڭ «كىتابۇش شىفا»، «كىتابۇن نەجات»، ئەل فارابـ
نىڭ « ئەتتائۇل ئەسانى»، «كالام فى شېئىر ۋەل قانى»، «كىتابۇن
فى سەنائەتى كىتابەت»، «رىسالەئى مۇغەنىيۇن»، «كىتابۇل مۇخـ
تەسەر ئەل سەغىرفىل مەنتىق»، «كىتابۇل بۇرھان»، «كىتابۇل
ئىقسابۇل مۇقەددىمات»، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، مۇتەپەكـ
كۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»، قازىزادە رۇمىنىڭ
«رىيازىيات»، ئەل خارەزمىي ھەزرەتلىرىنىڭ «كىتاب ئەل مۇختەـ
سەر فى ھېساب ئەل جەبر ۋەل مۇقابىلە»، سەئىد شىرازىنىڭ «گۇـ
لىستان»، «بوستان»، ئەللامە زەمەخشەرىنىڭ «نەۋا بىغۇل كىلەم»،
«كافىيە»، «ئالتۇن ھالقىلار»... قاتارلىق كىتاب ـ رىسالىلىرى
ئالاھىدە كۆزگە تاشلىناتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەر قېتىم كۇتۇۋېـ
خانىغا كىرسە ئاۋۋال «قۇرئان كەرىم» نى ئىككى قولىلاپ ئېلىپ

تاۋاپ قىلاتتى، ئاندىن ئۆزىگە لازىملىق كىتاب ـ رىسالىلەرنى ئېلىپ ئوقۇيتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان بۇ كىتابلار-دىن مېھرىنى ئۈزەلمەي بىر ھازا قاراپ تۇردى. ئوردىدىكى كۆڭۈل غەشلىكلىرى بىرنەچچە دەقىقە كۆتۈرۈلۈپ كەتكەندەك بولدى. لې-كىن ئۇنىڭ بۇ راھەتلىك تۇيغۇلىرى ئۇزاق داۋاملاشمىدى، بۇ يەرگە ئالدىراپ ـ تېنەپ كېلىشىدىكى مۇددىئاسى ئېسىگە كېلە-شى بىلەن ۋۇجۇدىنى قايتىدىن غەم ـ ھەسرەت تۇمانلىرى چىر-مىۋالدى. نەزەرىنى يەنە ئالىم ـ ئۆلىمالارغا يۆتكىدى. دانىشمەن ھۆكۈمدارىنىڭ كۆڭۈل ئازابىنى چۈشەنگەن ئالىملارنىڭ يۈرىكىمۇ شۇ دەقىقىدە ئازابلىق ھېسلار بىلەن تولغانىدى.

ـــ بىزنىڭ پېشانىمىزگە ئىلىم ساھىبى بولۇش ئەمەس، تەخت ساھىبى بولۇش پۈتۈلگەنىكەن، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەسرەتلىك خورسىنىپ، ـــ ئىلىمگە ئالەمچە ئىشتىياقمىز بولسىمۇ، لېكىن سەلتەنەتكە بېرىلگەندەك ۋۇجۇدىمىز بىلەن بې-رىلەلمىدۇق. گەرچە جانابى ئۇستازلارنى يىراق ـ يېقىندىن تەك-لىپ قىلىپ ئېكىلىپ تەسەررۇپىمىزدىكى كاتتا ئوقۇل بولمىش مىرزا مەدرىسەسىگە جەمئىي قىلغان، رەسەتخانا، شىپاخانا قۇرغان بولساقمۇ، ھەربىرلىرىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولالمىدىم. كاتتا ـ كاتتا مۇتائىلەرگە ئىشتىراك قىلالمىدىم ۋە يەنە ئىلىم ـ ئىرپان كۈشەندىسى، خۇراپات، جاھىلىيەت ھامىيسى بولمىش ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش تەرەپدارىدىكى بىر گۇرۇھ جاھىللارنىڭ مالامەتلىرىدىن قۇتۇلدۇرالمىدىم. ئۇشبۇ سەۋەبتىن جانابى ئۈس-تازلار كۆپ ئاھانەتلەرگە قېلىپ رىيازەت چەكتىلەر. ھەربىرلىرى-دىن يېنىش ـ يېنىشلاپ كەچۈرۈم سورايمەن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ سۆزدىن توختاپ ئالىملارغا قاراپ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلدى.

ـــ كۆڭۈللىرىنى زىنھار غەمناك قىلمىغايلا، ھەزرەتلىرىدىن كۆپ خۇرسەنمىز، ـــ دېيىشتى ئالىملار ئۇلۇغبەگكە تەسەللى بې-

رىپ.

شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگكە دەيدىغان نۇرغۇن يۇ-رەك سۆزلىرى بار ئىدى، لېكىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرەك يا-رىسىنى تاتلاپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ ھېچقايسىسى ئېغىز ئاچمە-دى.

ــ بېشىمىزدا قارا بۇلۇتلارنىڭ ئەگىپ يۈرۈۋاتقانلىقى ھەر-بىرلىرىگە ئايان، ــ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى مىرزا ئۇلۇغ-بەگ، ــ بىزلەرگىم بۇيۇك ساھىبقىران ئەمىر تۆمۈرنىڭ پۈشتى بولمىش سەلتەنەت ئىگىسى ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ۋادىسىگە ئاز كەم قىرىق يىل رەھنەمما بولدۇم، ئالەمشۇمۇل ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلدىم. بىھىساب نۇسرەتلىك ياغىلارنى قە-لىپ، رەقىبلىرىمنى بويسۇندۇردۇم، مۇخالىپلىرىمنى قايىل قىل-دىم. لېكىن ئۆز پەرزەنتىمگە كەلگەندە باشقۇرۇشقا، بويسۇندۇ-رۇشقا، قايىل قىلىشقا ئاجىزلىق قىلدىم. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئول ئىنسابسىز، ناشۇكۇر، بەتئەخلاق پەرزەنت بىلەن يا-غى قىلىش ئۈچۈن قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇرۇپتىمىز. قۇدرەتلىك ئاللاھ ئىگەم غەلىبە ــ نۇسرەتنى قايسىمىزغا بۇيرۇيدۇ، بۇنىسى نامەلۇم. خانزادىنى تەسەررۇپىمىزدىكى نادانلىق، جاھىلىيەت پاتـ-قىقىغا پاتقان بىر گۇرۇھ ئىلىم دۇشمەنلىرى، يەنى ئىشان، سو-پى ــ دەرۋىشلەر جامائەسى قوللاۋاتىدۇ. بىزلەرگىم پەدەرىگە قە-لىچ تەڭلەشكە كۈشكۈرتۈۋاتىدۇ. ناۋادا ئۇلار نۇسرەتكە يۈزلەنسە، تەخت ــ سەلتەنەتنى ئېلىش بىلەنلا قانائەت قىلمايدۇ، بەلكى ئو-قۇل، مەدرىسە، رەسەتخانا، شىپاخانىلىرىمىزنى كۈيۈر دەرگاھ دەپ تاقاپ، بىزنى دەھرىيلىكتە ئەيىبلەپ، ئىلىم تەھسىل قىلىشـ-مىزغا توسقۇنلۇق قىلىشى، بىتىك، رىسالىلىرىمىزنى كۆيدۈرۈپ، ئولتۇرغانلىرىمىزنى زىندانغا بەند قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا ئەتە كىشكە قاراپ لەشكەر تارتىشتىن ئاۋۋال جانابى ئۇستازلار بىلەن دىدارلىشىۋېلىشنى ھەمدە غەنىملىرىمىزنىڭ پەيلىدىن ئاگاھلاند-ۇرۇپ قويۇشنى لايىق تاپتىم. ئوردا ئەھلىگە ئىشەنگىلى بولماي-

دۇ، ئۇلار كىم بىر پارچە ئۇستىخان تاشلاپ بەرسە شۇلارنى تونۇيدۇ. شول سەۋەبلىك بىر مەزگىل ئۆزلىرىنى پىنھانغا ئېلىپ، بەخەتەرلىكلىرىگە ئۆزلىرى كېپىل بولۇشسىلا. مۇمكىن بولسا، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەرىنى كىتابداندىكى كىتابلارغا يۆتكەپ تۇرۇپ، ــ مۇنۇ بىباھا ئىلىم خەزىنىلىرىمىزنى يوشۇرۇپ قويۇشسىلا. ئالمادىس بىرەر كېلىشمەسلىك بولۇپ قالسا، ئول ئىلىم دۇشمەنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالمىسۇنلار.

مىرزا ئۇلۇغبەگنى گويا ۋىدالىشىش نۇتقى سۆزلەۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان ئالىملار ئىختىيارسىز كۆزلىرىگە ياش ئېلىشتى. ئۇلار بۇ ھۆكۈمدارىنىڭ مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ئالاھىدە ۋاقىت چىقىرىپ ئۆزلىرىگە، ھەر بىر بەتلىرى ئىلىم دۇردانىلىرى بىلەن تولغان كىتابلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگىنىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەنىدى.

ــ قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس ئالىملىرى، ــ دېدى پېشقەدەم ئالىم جالالىددىن باغدادى سۆز ئېلىپ، ــ خانزادىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈۋەتكىلى، سۇلھىگە كېلىپ بىمھساب قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولغۇچى ياغىنى توختاتقىلى بولماسمۇ؟

مىرزا ئۇلۇغبەگ خورسىنىپ قويدى:

ــ دېگەنلىرى تامامەن ئورۇنلۇق مەۋلانە، ئەپسۇس، سىلى خانزادىنى چۈشەنمەيدىلا، نىيەت ــ ئىقبالىنىمۇ بىلمەيدىلا. ئەل ــ يۇرتنىڭ ئاسايىشلىقى ئۈچۈن خانزادىنىڭ ھەرقانچە گۇناھى بولسا كەچۈرەر ئەردىم. بىراق شاھزادە ئۆزىنى دەۋاگەر، ئادالەتپەرۋەر، بىزنى گۇناھكار ھېسابلايدۇ. ئۇ ھازىر قۇترىغان بىر ۋەھشىي ھايۋاندۇر. ئۇنىڭدا نە ئەقىل، نە سەزگۈ، نە ھېسسىيات يوقتۇر. قىزارغان بىر جۈپ كۆزلىرى قانغا تەشنادۇر. سۇلھىگە كېلىشتىن زىنھار ئۈمىد يوقتۇر.

ئالىملار جىمىپ كېتىشتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىملارغا ئۆز قولى بىلەن چاي تۇتۇپ ساھىبخانىلىق قىلىۋاتقان سۆيۈملۈك شاگىرتى مىرزا ئەلىگە قاراپ بىر ئىشنى يادىغا ئالدى. ھەئە،

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاتا ــ بوۋىلىرىنىڭ ھىراتتىكى ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىن تېپىلغان خەزىنىسىنى سەمەرقەنتكە يۆتكىتىپ كەلگەندىن كېيىن ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسىنى رەسەتخانىنىڭ ئاستىدىكى مەخپىي قازناققا تۇيدۇرماي يۆتكىۋەتكەنىدى.

ــ ھېلىقى خەزىنىلەرنى جايلاشتۇرۇپ بولغانمىدىلە مەۋلانە؟

ــ تولۇق جايلاشتۇرۇپ بولغان، ــ دېدى مىرزا ئەلى.

ــ ئۇنداق بولسا ھېلى جانابى ئۇستازلارغا ئېلىپ كېتەلىشچە بەرسىلە، ــ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىملارغا قاراپ قويدى، ــ بىلىمەن، ھەربىرلىرى مال ــ دۇنيانى دوست تۇتقان ئەمەس. بىراق ئىلىم ــ مەرىپەت ئۇچۇنمۇ ئالتۇن ــ كۈمۈش بولمىسا بولمايدۇ. بابائى بۇزرۇكلەرنىڭ خەزىنىسى ئول خۇراپات، جاھىلىيەت ئەھلىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىدىن بىزنىڭ ئىلكىمىزدە تۇرغىنى ئەۋزەل دەپ خۇپيانە يۆتكىۋالغانىدىم. قانچىلىك ئەپكەتەلىسىلە شۇنچىلىك ئېلىپ كېتىشسىلە. كېيىنچە قايتىدىن ئۇلىم دەرگاھلىرىنى بىنا قىلىشقا سەرپ قىلارمىز. خوش، ئەمدى مەن ياناي، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ ئۆزلىرىگە قاتتىق ئاگاھ بولۇشقايلا.

ــ خان ئالىيلىرى ئامان بولسىلا. ئاللاھ ئىگەم نۇسرەت ئاتا قىلار، ــ دېيىشتى ئالىملار ئۇنى ئۇزىتىۋېتىپ.

رەسەتخانىدىن يېنىپ چىققان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلى بىرئاز ئەمىن تاپقاندەك بولدى.

«خۇداغا شۈكۈر، ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇشقا ئۇلگۈردۇم. ئالىمادىس بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇقۇپ قالسام ئۇلار ئۆزلىرىنى پىنھانغا ئېلىشقا ئۇلگۈرەلەيدۇ. يەنە تېخى كۆتۈپخانىدىكى بىباھا بىتىك ــ رىسالىلەرنى، قول يازمىلارنى يوشۇرۇپ قالالايدۇ. ناۋادا خانزادە سۇلھىگە كېلىپ مېنى رەسەتخانىدا ئولتۇرۇپ ئارامخۇدا ئىلىم تەھسىل قىلغىلى قويسا ئىدى، تاجۇ تەختىنى دەرھاللا تاپشۇرۇپ بېرەتتىم. لېكىن بۇ مۇمكىن ئەمەس. خانزادىنى ئالىقىنىغا ئېلىۋالغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بۇنىڭغا ھەرگىز

يول قويمايدۇ. يەنە تېخى ۋالىدەئى مېھرىبان گۆھەرشاد بېگىمۇ بار...»

ئانىسى ئېسىگە كېلىشى بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى باشقىچە مۇزلاپ كەتتى. كۆڭلىنى ھەرقانچە ئاختۇرۇپمۇ ئانىسىغا بولغان زەررىچە سېغىنىشنى تاپالمىدى. ھەئە، ئاشۇ ئانا، چاچلىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان، بەللىرى مۇكچەيگەن، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئانا ئاتا بىلەن ئوغۇلنى دۇشمەنلەشتۈرۈپ كېلىشتۈرگىسىز رەقىبلەرگە ئايلاندۇرۇۋاتاتتى.

«ئاھ پەرۋەردىگار، مېنى توقۇز ئاي توقۇز كۈن قورساق كۆتۈرۈپ، ئاچچىق تولغاق ئازابى يەپ چەكسىز قۇدرىتىڭ بىلەن تەۋەللۇت قىلغان، ئانىلىق مېھرى بىلەن باغرىغا باسقان، ئاپئاق ئوغۇز سۈتىنى ئېمىتكەن ۋالىدەئى بۇزرۇكنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتقان يەرلىرىم بولسا ئۆزۈڭ مەغپىرەت قىلغايسەن...»

چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ نىدا قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بوغۇزىغا يېغا قاپلاشتى.

※ ※ ※

سەمەرقەنت ئاسمىنىدا يېڭى بىر تاڭ ئاتتى. ھاۋا تۇتۇق، ئاسماندا قۇياشتىن ئەسەر يوق ئىدى. ئاسمان گۈمبىزىدە قوغۇشۇن رەڭلىك توپ ــ توپ بۇلۇتلار ئەگىپ يۈرەتتى. تېخى كۈز باشلانمىغان بولسىمۇ، ئۈرگۈت تاغلىرىدىن ئەسكەن غۇر ــ غۇر شامال ئادەمنىڭ غولىنى قورۇيتتى. بىرئاز يېلىڭ كېيىنئۇالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ سوغۇقتىنمۇ ياكى غەم ــ تەشۋىشتىنمۇ ئېتاۋۇر دۇگدىيىپ قالغاندى. ئىككى تەرىپىدە كېتىپ بارغان شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن بىلەن خانزادە ئابدۇلئەزىز مىرزىمۇ ۋە ئارقىسىدىن كېلىۋاتقان بەش يۈز نەپەر خاس نۆكىرىمۇ ئۇنسىز ئىدى. ئىلگىرىكى يۈرۈشلەردە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭمۇ، شەيخۇلئىسلامنىڭمۇ گېپى تۈگىمەيتتى. خان سەركەردىلىرى، مەسلىھەت-

چىلىرى بىلەن چاقچاق قىلىشىپ ماڭاتتى، كۈلكە ـ پاراڭلار ئۇ-زۇلمەيتتى. خانزادە ئابدۇلئەزىزخان بولسا دادىسىنىڭ پوكىنىدا بۇنداق شۇمشىيىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئەگەشتۇرۇپ ھېلى ئىلگىرىلەپ كەتسە، ھېلى قوشۇننىڭ كەينىدە قېلىپ بىردەم جىم تۇرمايتتى.

شەھەردىن ناغرا ـ سۇنايلارنى چېلىشىپ خېلىلا سۇر ـ ھەيۋە بىلەن چىققان نۆكەرلەر سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى باغ ـ باراڭلىق كۆجۇم مەھەللىلەردىن ئۆتۈپ ئوچۇقچىلىققا چىققاندىن كېيىن بىردىنلا جىمىپ قېلىشقانىدى. تېخى تۇزۇك يول ماڭمايلا ھېرىپ قالغاندەك كۆزۈنىدىغان نۆكەرلىرىنىڭ روھى خېلىلا چۈشكۈن ئىدى.

«بۇ بىرەر پېشكەللىكنىڭ بېشارىتىمىكىن، ـــ خىيال سۇر-دى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھاۋانىڭ ئەلپازىغا قاراپ، ـــ شۇ تاپتا خانزا-دەم ئابدۇللەتىپخان نېمە ئويدىدۇر؟ خىيالىنى بىلگىلى بولسا ئىدى كاشكى. ناۋادا غەلىبە ـ نۇسرەت ئۇنىڭغا يۇزلەنسە، ماڭا قانداق مۇئامىلە قىلار؟ تاجۇ تەختىنغۇ ئەلۋەتتە تارتىۋالىدۇ، ـــ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆز ئالدىغا دادىسى شاھرۇخخانىنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۈچۈن ھىراتقا بارغاندا ھىرات ئوردىسىدا دۇچ كەلگەن كۆرۈنۈش لىپ قىلىپ كەلدى. شۇ چاغدا بوۋىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇۋالغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئورنىدىن تۇرغان بولسىمۇ تەختتىن بىر قەدەم مىدىرلىمىغان، دادىسى بىلەن كۆرۈشۈشكە ھەرىكەت قىل-مىغانىدى، ـــ ئۇ ئەزەلدىن تاجۇ تەختكە خۇمار، شۇڭا مەندىن تەخت ـ سەلتەنەتنى ئېلىشقا ئالدىراۋاتىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ بىر ئەل-نىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرغىدەك ئىقتىدارى، لاياقىتى يوق. ۋالىدەئى مېھرىبان بىلەن ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش پۇتىغا ھۆل خىش قويۇپ بەرسە ئۆزىنى بىلەلمەيۋاتىدۇ، ـــ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئات ئۈستىدە شۇمشىيىپ ئولتۇرغان كىچىك خانزادە-سى ئابدۇلئەزىزخانغا يالت ئېتىپ قاراپ قويدى، ـــ كىچىك خانزادەمۇ تاينىلىق. ئۇنى ئىنسانىي كاملىققا يەتكۈزۈش ئۈچۈن

يۈرەك قېنىمنى ئاز سەرپ قىلمىدىم. بىراق شۇنچە ئۇرۇنۇشلىرىم ئەسكى تامنى ئۇلدىغانچىلىكىمۇ كار قىلمىدى. قايسى گۈناھىم ئۈچۈن خۇداۋەندە ئىگەم ماڭا مۇشۇنداق يارىماس پەرزەنتلەرنى بەرگەن بولغىيدى؟ ئاغا ـ ئىنىلىق مېھىر ـ مۇھەببەت ئۇلاردا پەقەتلا يوق. ناۋادا قازايىقەدەر يېتىپ ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا كەتسەم بۇ ئاغا ـ ئىنىلەر نېمە بولۇپ كېتىشەر؟ چوڭ خانزادەم ئىنىسىغا كۆيۈنەرمۇ؟ ھالىدىن خەۋەر ئالارمۇ ياكى زۇلۇم قىلارمۇ؟ ئۆز ۋاقتىدا ئۇنى بەلخكە ئەۋەتمەي، نائىب خانلىق مەرتىۋىسىنى بېرىپ ئوردىدا تۈتۈپ قالغان بولسام پەيلىدىن يېنىپ قالار بولغىيمىدى؟ ياق، ھەرگىز يانمايتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە مەن يوق، ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بار، تاجۇ تەخت بار. ئۇنىڭ نىيىتىدىن ياندۇرغىلى بولغان. ئۇنى نىيىتىدىن ياندۇرغىلى، توغرا يولغا باشلىغىلى بولارمۇ؟ بۇ نۆۋەت يېنىمغا ئەپكېلىۋېلىش قا مۇۋەپپەق بولسام، يېنىمدىن پەقەتلا ئايرىمايمەن، كېچە ـ كۈندۈز ھەمراھ بولۇپ، ئاتلىق مېھرىمنى تولۇق بېرىمەن. ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشىنى چەكلەيمەن. پەرزەنتلىك بۇرچىنى تولۇق ئادا قىلىپ، چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ ئاتا ئورنىدا ھۆرمەت قىلسا، تاجۇ تەختنى بېرىپ كۈنۈمنى رەسەتخانىدا ئۆتكۈزمەن...»

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خىياللىرى تىنچسىز ئىدى. باش ـ ئاخىرى يوق بۇ خىياللارنىڭ كۆپ قىسمى ئاچچىق، ھەسرەتلىك، ئاز قىسمىلا غۇۋا خام خىياللارغا تولغانىدى. لېكىن ئۇ بۇ خام خىياللىرىغمۇ ئىشەنچ قىلالمايتتى.

ئۇلار ئاخشام يۈرۈپ كەتكەن ئاساسلىق قوشۇنغا تېزرەك يېتىشۈۋېلىش ئۈچۈن ئارام ئالماي يول مېڭىۋاتاتتى. بەش يۈز نەپەر نۆكىرىنىڭ ئارقىسىدا كېلىۋاتقانلار ئاساسەن قورال ـ ياراغ، تەمىنات ساقلىغۇچى ئارقا سەپ قوشۇن ئىدى. بۇلار ئاساسەن جەڭگە يارىمايتتى. ئاساسىي قوشۇن بىلەن بىللە ماڭمىغىنىغا پۇشايمان قىلىپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن ھەدەپ

گەندە خەۋەر ئالالمايى تىت ــ تىت بولۇپ قالغانىدى. تۇنۇگۈندىن بېرى توختىماي مېڭىۋاتقان بولسىمۇ ئالدىدىكىلەرگە تېخىچە يېتىشەلمىگەنىدى.

بايىاتىن بېرى قارا بۇلۇتلار ئارىسىدىن ھېلى پەيدا بولۇپ، ھېلى غايىب بولۇپ ئاجىز نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياشقا پات ــ پات قاراپ قويغان شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن تاغ تەرەپتىن ئېقىپ چۈشكەن كىچىكرەك بىر ئېقىنىنى كۆرۈپ، ئاخىر غەيرەتكە كېلىدى ــ دە، مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئېغىز ئاچتى:

ــ بۇگۈن كۈنگە جۇمە. مۇمكىن بولسا ئىجازەت بەرگەن بولسىلا، جۇمە نامىزىنى ئۆتۈۋالساق. ھېلىمۇ نامازلىرىمىز قازا بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.

ئادەتتە بەش ۋاق نامىزىنى قازا قىلمايدىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالدىن يۇرۇپ كەتكەن سەركەردىلەرگە يېتىشۈپلىش، جەڭگە بىۋاستە قوماندانلىق قىلىش تەقەززاسىدا بامدات بىلەن خۇپتەنىدىن باشقا ۋاقىتتا توختىماي ئىلگىرىلەشكە پەرمان بەرگەنىدى. ئۆزىمۇ ئارىلىقتىكى قازا بولۇپ كەتكەن نامازلىرىنى ئاشۇ ئىككى ۋاقلىق نامىزىغا قوشۇپ ئوقۇۋالاتتى.

ــ ئىجازەت، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ كۈنگە قاراپ قويۇپ.

مىرزا ئۇلۇغبەگ شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنىنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيتتى. شەيخۇلئىسلام شۇ چاغقا كەلگىچە دىنىي پائالىيەتلەرنى شەرئەت ئەھكاملىرى بىلەن ئېلىپ بېرىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ تۇرلۇك پىتنە ــ پاساتلىرىغا قارشى تۇرۇپ كەلگەن، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانا، مەدرىسە، ئوقۇل، شىپاخانا قۇرۇپ، ئىلىم ئەھلىلىرىنى توپلاپ، ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىنى قوللاپ كەلگەنىدى.

نۆكەرلەر توپ ــ توپ بولۇپ ئېقىن بويىدا تاھارەت ئېلىشىپ نامازغا تەييارلىق قىلىشتى. ئاندىن شەيخۇلئىسلامنىڭ ئىمامەتچىلىكىدە جۇمە نامىزىنى ئوقۇشتى.

ــ نۆكەرلەر قۇرۇق نان غاجاپ، سوغۇق سۇ بىلەن تالقان

كاپ ئېتىپ قاغجىراپ كەتتى. مۇمكىن بولسا بىر چىنىدىن ئىسسىق ئاش ئىچىۋالسا، ــ دەپدى نامازدىن كېيىن شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

يول مېڭىشقا ئالدىراپ تۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگ خالىمىسىمۇ شەيخۇلئىسلامنىڭ تەلىپىنى رەت قىلالمىدى.

ــ بولىدۇ. ئاشپەزلەر غىزانى چاققانراق تەييارلىغاي.

ئاشپەزلەر قول ـ قولچە ئوچاق ياساپ، تۆگىلەرگە ئارتىۋالغان يوغان داشلارنى چۈشۈرۈپ، ئوت يېقىشقا باشلىدى. ئۇنىڭغىچە قاسساپلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھەيدەپ كەلگەن پادىلاردىن كالا ـ قويلارنى بوغۇزلاپ سويۇپ تەييارلاپ بولۇشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ چارچىغانلىقتىنمۇ ئەيتاۋۇر، ئۆزى ئۇچۇن تىكىلگەن شاھانە چېدىردا پەر ياستۇققا يۆلەنگىنىچە مۇگدەپ قالغانىدى. تۈيۇقسىز چېدىر سىرتىدىن ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئۇ سەلىنىپ كەتكەن قاپاقلىرىنى تەستە ئېچىپ سىرتتىكى ئەنسىز شەپىگە قۇلاق سالدى. ھايال ئۆتمەي چېدىرغا مىرزا ئىبراھىمبەگ باشچىلىقىدىكى بىر توپ سەركەردىلەر ئىجازەتسىزلا كىرىپ كېلىشتى. ئاللىقانداق بىر ۋەھىمىدىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن سەركەردىلەر خاندىن ئىجازەت سوراشنىمۇ ئۇنتۇشقانىدى. ئۆڭسۈلى ئۆچكەن مىرزا ئىبراھىمبەگ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىغا ئۆمىلىگەندەك كېلىپ موككىدە تىزلاندى:

ــ ئالەمپاناھىمغا مەلۇم بولغاي.

ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە باسقان مىرزا ئۇلۇغبەگ چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ قاپىقىنى تۇردى.

ــ خوش.

ــ كېيىن ئەمىرى مىرزا كامالىدىن خانزادىگە ئەل بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرۇپتۇ.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى جىغىدە قىلدى.

ــ ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن مىرزا ئابدۇللا كۆرەگاز-

نىڭ ئىلغارلىرىچۇ؟

— ئۇلار خانزادىنىڭ بوكتورمىسىگە ئۇچراپتۇ. ئىلغارلار پۈتۈنلەي ئەسىرگە چۈشۈپتۇ، سەركەردىلەردىن خەۋەر يوق.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تامىقى قۇرۇپ كەتتى. قان تولغان كۆزلىرى ھازىرلا بىرىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدىغاندەك چەكچەيدى. خاننىڭ ئەلپازىنى كۆرگەن ئەمىرلەر ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن غال ـ غال تىترەشتى. مىرزا ئىبراھىم بەگ يەنە دۇدۇقلىدى:

— ئەمىر سۇلتان جاندار جانابلىرى ئىلگىرىلەش ياكى چې-كىنىش ھەققىدە ئالىيلىرىدىن پەرمان كۈتۈۋاتىدۇ.

— كىم سىلىنى ئاساسلىق قوشۇننى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەرسۇن دېدى؟

مىرزا ئىبراھىم بەگنىڭ چېكىسىدىن بۇژۇلداپ تەر چىقتى، مىڭ تەستە تىلىنى چايناپ جاۋاب بەردى:

— ئەمدى شۇ... لەشكىرىي دىۋاننىڭ باش ئەمىرى بولغاندى-كىن... پەرمانبەردارلىق قىلدىم...

مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزىپىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن كۆزىنى يۇ-مۇۋالدى.

«مەن كىمگە، نېمىگە غەزەپلىنىمەن؟ كىش قەلئەسىنى ئو-رۇشسىز تاپشۇرغان توخۇ يۈرەك ئەمىر مىرزا كامالدىنغىمۇ؟ بوكتورمىگە چۈشۈپ قالغان ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن كۈيئو ئوغلۇم مىرزا ئابدۇللا كۆرەگانغىمۇ؟ جەڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلى-يەلمەي پەرمان كۈتۈشكە مەجبۇر بولغان ئەمىر سۇلتان جاندارغى-مۇ ياكى ئىلگىرىكى ئاساسىي قوشۇننى مېنىڭ پەرمانىمسىزلا ئە-مىر سۇلتان جاندارغا تاپشۇرۇپ بەرگەن مىرزا ئىبراھىم بەگكى-مۇ؟ بۇ ئاقىۋەتنىڭ سەۋەبكارى كىم؟ ئەلۋەتتە سۆيۈملۈك پەرزەن-تىم، ئەتىۋارلىغان، رايىغا بارغان، نۇرغۇن ئارزۇ ـ ئارمانلىرىمنى باغلىغان جىگىرىم، بەختىيار خانزادەم. ئاشۇ كۈنى مەدرىسە، رە-سەتخانىدىكى سۆيۈملۈك ئۆلىمالار بىلەن دىدارلىشىۋېلىشنى خى-يال قىلمىغان بولسام ئىلغار قوشۇن بىلەن بىللە ماڭغان بولات-

تىم، ئول چاغدا بەلكىم بۇ مەغلۇبىيەت يۈز بەرمەس بولغىيتتى. قۇدرەت ئىگىسىنىڭ ھۆكۈمى شۇنداق ئوخشايدۇ. ئۆزۈمنى تۇتۇالاي، سالماق بولاي. جەڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشاش ھەققىدە باش قاتۇراي. ئورۇنسىز غەزەپتىن ھېچنېمە ھاسىل بولماس. غەزەپ ئەقىلنى كېسۈر...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاستا كۆزىنى ئېچىپ ۋەھىمە ئىلكىدە تۇرۇشقان ئەمىرلىرىگە قارىدى. كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخانىنىڭ كۆزلىرىدىكى ۋەھىمىنى كۆرۈپ ئىچى ئاچچىق بولۇپ كەتتى.

«ئىسىت، يىگىت بولدى دەپ سۆيۈنگىنىم. كونىلارنىڭ باغلاقلىقا ئۆگەنگەن ئىت ئوۋغا يارىمايدۇ، دېگىنى راست ئوخشايدۇ. ئەسلىدە ئۇنى يېنىمدا تۇرغۇزۇۋالماي، بىرەر ۋىلايەتكە ئەمىر قىلىپ ئەۋەتىۋەتسەم بوپتىكەن. ھېچ بولمىسا مۇشۇنداق پەيتتە تىترەپ ئولتۇرمايدىغان بولار ئىدى...»

ــ قېنى خوش، جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ سەركەردىلەرنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ.

ــ پاناھگاھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر.

ئەمىرلەر ئالمان ـ تالمان جاي ئېلىشتى.

ــ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىشتىلا. ئەمدى قانداق قىلماق كېرەك؟

سەركەردىلەر نېمە دېيىشنى بىلەلمەي باشلىرىنى تونلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىشتى. ۋەھىمە ئىلكىدە تۇرۇشقان بۇ ئەمىرلەرنىڭ كاللىسى شۇ تاپتا قۇپقۇرۇق ئىدى.

ــ يەنىلا قىبلىگاھىمىزنىڭ ئويىنى بىلىپ باقساق، ــ دېدى شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

ــ خانزادىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئەدەپلەش كېرەك! ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ كەسكىنلىك بىلەن.

ــ ئىنشائاللاھ، پەرۋەردىگارىم مۇراد ـ مەقسەتلىرىمىزگە يەتكۈزگەي، ــ دېدى شەيخۇلئىسلام ئېھتىيات بىلەن سۆزلەپ، ــ

بىراق خانزادىنىڭ قولىدا ھازىر قىرىق مىڭ لەشكەر بار ئالىيلىرى. كېش قەلئەسىنى ئېلىپ، ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن مىرزا ئابدۇللا كۆرەگاننى پىستىرمىغا دەسسىتىپ يۈرىكى تېخىمۇ يوغىناپ كەتتى. شول تاپتا خانزادە بەجايىكى قۇترىغان كەلكۈنگە ئوخشايدۇ...

ــ خوش، ئۆزىمىزنىڭ جاسارىتىنى سۇندۇرماقچىمۇ سىلى؟

مىرزا ئۇلۇغبەگ شەيخۇلئىسلامنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ نەشتەر-دەك تىكىلدى. قورقۇپ كەتكەن شەيخۇلئىسلام كىرپىدەك تۇگۇلۇپ كەتتى.

ــ يوقسۇ، زىنھار ئۇنداق مۇددىئايىم يوقتۇر، ــ دېدى شەيخۇلئىسلام دۇدۇقلاپ، ــ جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ باھادىرلىق ئۇرغۇپ تۇرغان سىماسى سەركەردە ــ لەشكەرلىرىمىزگە ھەسسىلەپ كۈچ ــ جاسارەت بېغىشلىغۇسى. ئەماكى لەشكەرلىرىمىز ئاز، كۆپ ياۋنى توسۇش ئۈچۈن يەنىلا سەمەرقەنت قەلئەسىگە تايىنىش كېرەك. چۈنكى، قەلئەنىڭ سېپىللىرى مۇستەھكەم، ئاۋام ــ رەئىيەت ئالىيلىرىغا سادىق.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويلىنىپ قالدى. لەشكىرىي كۈچ جەھەتتە ئوغلىنىڭ ئۆزىدىن ئۈستۈن ئىكەنلىكى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. مۇشۇنداق پەيتتە قۇترىغان كۈچلۈك ياۋنىڭ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلىش قارامىلىق بولىدىغانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. لېكىن ئوغلى بىلەن رەسمىي ئۇچراشماي تۇرۇپ شەھەرگە چېكىنىشكە غۇرۇرى يول قويمايۋاتاتتى.

ــ يەنە قايسىكلارنىڭ مەسلىھەتى بار؟ ــ سوردى ئىككىنچى بولۇپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ــ ئەڭ ياخشىسى ئاستانىگە قايتايلى، ــ دېدى بايات-تىن بېرى ئىچىنى تىڭشاپ ئولتۇرغان ئابدۇلئەزىزخان دادىسىغا جۇرئەتسىزلىك بىلەن قاراپ، ــ شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى توغرا دەيدۇ، ئاستانىنىڭ سېپىللىرى مۇستەھكەم، مۇداپىئەگە ئەپلىك.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىغا ئېچىنىش نەزىرى بىلەن قارىدى.

ئۇ ئوغلىدىن بۇ جاۋابنى كۈتمىگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ مەدەتكە، ربغ-بەتكە تەشنا ئىدى. ئوغلىنىڭ ئۆزى تەرەپتە تۇرۇشىنى، ئاكىسى بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلىدىغان تەۋرەنمەس ئىرادىسىنى ناماياں قىلىشىنى تولىمۇ خالايتتى. ئۇ نومۇس تۈيغۇسىدىن سەر-كەردىلەرنىڭ ئالدىدا يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولدى. ئۆز يۇرەك پارىسى جان قايغۇسىدا بۇنداق توخۇ يۈرەكلىك قىلىپ تۇرسا، باشقىلارنى جەڭگە زورلاشقا قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟ ماقۇل، ئۇلار پەرماننى يىرالماي جەڭگە چۈشتىمۇ دەيلى، لېكىن جەڭدە جاسارەت كۆرسىتەلىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇنداق جەڭنى قىلغاندىن قىلمىغان ياخشى. تەقدىر مىرزا ئۇلۇغبەگنى مازاق قىلىۋاتامدۇ-غاندۇ ـ ھە!؟ بىر ئوغلى ئەجەل قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ كېلىۋاتىدۇ، يەنە بىر ئوغلى بولسا دادىسىنى ئاشۇ ئەجەل قىلىچىدىن قوغدىماقتا يوق، جان قايغۇسىدا قېلىۋاتىدۇ.

ـــ بوپتۇ، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، ـــ ئارقىمىزغا يانساق يانايلى. ئەمىر سۇلتان جاندارغا خەۋەر بېرىڭلار، خانزادىنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسقاچ چېكىنسۇن.

※ ※ ※

مىرزا ئۇلۇغبەگ سەمەرقەنتتىن قانداق دېلىغۇللۇق ئىلكىدە لەشكەر تارتىپ چىققان بولسا، بۇگۈن ئۇنىڭدىن بەتتەر دېلىغۇلۇق قايتىۋاتاتتى. ئوغلىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئۇچراشماي تۇرۇپلا كەينىگە يانغانلىقى سەۋەبىدىنمۇ ۋۇجۇدىنى خورلۇق تۇيغۇلىرى چۇلغىۋالغانىدى.

«نېمىشقا كەينىمگە ياندىم ـ ھە، ئاشۇ ئوغلۇمدىن قورقۇپ-مۇ؟ تاجۇ تەختنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنمۇ؟ سەركەردە ـ لەشكەر-لەر ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن چوقۇم ئىچىدە مازاق قىلى-شىۋاتىدۇ. تەختتە ئولتۇرسا جاھانىنى تىترىتىپ سۆزلەيدىغان

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىنىڭ شەپسىنى ئاڭلاپلا توشقاندەك قېچىۋاتىدۇ، دېيىشىۋاتىدۇ. يولۋاس ئىزىدىن قايتماس، يىگىت سۆزىدىن، دەيدىغان گەپ بار ئەمەسمىدى. نېمىشقا سۆزۈمدىن قايتىدىمەن؟ ھېچ بولمىسا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ئوغلۇمنىڭ ئالدىنى توسۇسام، ئۇنىڭ ئاشۇ ناشۇكۇر، بىتەۋپىق كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىسام بولمامدۇ؟ يا ئۆلۈم ـ يا كۆرۈم دەپ قىلىچ يالىڭاچلاپ جەڭگە چۈشسەم بولمامدۇ؟ غەلىبە ـ نۇسرەت لەشكەرلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بىلەن ئۆلچەنمەيتتى ئەمەسمۇ؟ ئاللاھ نېسىپ قىلسا غەلىبە ـ نۇسرەتكە يۇزلىنىپ قالاتتىم. نېسىپ قىلمىسا ئاشۇ ئاسىي پەرزەنتىمنىڭ قولىدا جان بەرسەممۇ مەيلىتى ئەمەسمۇ؟ ئاھ، ئاشۇ باھادىرلىق جاسارىتىم نەگە كەتتى مېنىڭ؟ ئۆز پەرزەنتىمدىن ۋاپا كەلمەگەن بۇ ئالتە كۈنلۈك دۇنيا-غا نېمانچە تارتىشىمەن؟ نېمىشقا مەردلىك بىلەن ئۆلۈمگە يۇزلەنەلمەيمەن؟ شۇنچىلىك قورقۇنچاق بولۇپ كەتتىممۇ ئەمدى؟...»

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزىنى ئاشۇنداق ئەيىبلىگىنى بىلەن ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى كەينىگە بۇرىغۇدەك ماغدۇرى يوق ئىدى. ئاستىدىكى ئېسىل ئارغىمىقى نېمە ئۈچۈندۇر سەمەرقەنت تەرەپكە بەكرەك يۈگۈرەيتتى، گويا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چۈلۈۋرنى تارتىپ بېشىنى ئارقىسىغا بۇرىشىدىن ئەنسىرىگەندەك.

تۇزلەڭلىكتىن ئۆتۈپ سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى باغلار بىلەن قورشالغان كۆجۇم مەھەللىلەرگە كىرىشى بىلەن يول بويلىرىدا، ئىشىك ئالدىلىرىدا گۇمانسىراپ، ھودۇقۇپ، تەشۋىشلىنىپ قارىشىپ تۇرغان دېھقانلارنى كۆرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگ نومۇستىن قورۇنۇپ كەتتى، پۇشايمانلىق تۈيغۇلىرى ھەسسىلەپ ئاشتى. بىراق ئاتنىڭ بېشىنى ئەمدى كەينىگە بۇراش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

«بوپتۇ، شەھەرنى مۇستەھكەم مۇھاپىزەت قىلىپ، باستۇرۇپ كەلگەن خانزادە بىلەن ئىككى ئېغىز سۆزلىشىپ باقاي. ئىنسابقا كېلىپ سۇلھىگە ئۇناپ قالسا ئەجەب ئەمەس. پەقەت بولمىسا بېشىمغا كەلگىنىنى كۆرەرمەن. تەقدىردىن بىبۇيرۇق قىل تەۋرەـ

مەس...»

شەھەرگە يېقىنلاپ قالغىنىنى ھېس قىلغان مىرزا ئۇلۇغ بەگ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئالدى تەرەپكە نەزەر تاشلىدى. ئۆزىنىڭ نامىدا بىنا قىلىنغان مىرزا مەدرىسەسىنىڭ ھاۋارەڭ گۈمبىزى، تۆت قەۋەتلىك كۆكسارايىنىڭ تىللارەڭ بويىاقلىرى، گۆر ئەمىر مەقبەرىسىنىڭ كۆككە بوي سوزغان ھەيۋەتلىك مۇنارى غىل ـ پال كۆرۈندى.

ـــ باباھۇسەين بەگ!

خانىنىڭ ئارقىسىدا خىيال سۈرۈپ كېلىۋاتقان نۆكەر بېشى چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

ـــ لەببەي قىبلىگاھىم!

ـــ دەرھال بېرىپ شەھەر ھاكىمى مىرانشاھ دورغىغا پەرمانىمنى يەتكۈزسىلە. بارلىق ئەمىرلەر كۆكسارايغا جەم بولۇپ تۇر ـ غاي!

ـــ باش ئۈستىگە!

نۆكەر بېشى بابا ھۇسەين ئون نەچچە نۆكەرنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەرگە قاراپ ئوقتەك چېپىپ كەتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ نېمە ئۈچۈندۇر يورغىسى ئىتتىكلەپ كېـ ـتىۋاتقان ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ـ تارتىپ قويدى.

«ئالدىرىماسلىق كېرەك، ئاۋام ـ رەئىيەت مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىدىن قورقۇپ قېچىپ كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ ۋەھىمىدە قالمىسۇن...»

قۇياش ئۇرگۈت تاغلىرىنىڭ نەيزە ئۇچىدەك چوققىلىرىدا ئاجىز جۇلالايتتى. زاۋال چۈشەي دەپ قالغانىدى. مىرزا ئۇلۇغ ـ بەگنىڭ ئېتىنىڭ قەدىمى ئاستىلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن باشقا سەركەردىلەرمۇ ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىشقا مەجبۇر بولدى. دادىسىنىڭ ئېتىنىڭ ئاستىلاپ قالغىنىدىن ئىچى پۇشقان خانزادە ئابدۇلئەزىزخان نارازىلىقىنى يوشۇرۇپ دادىسىنىڭ چىرايىغا ئوغ ـ رىلىقچە نەزەر تاشلايتتى. بىر ھەپتىدىن بېرى ھېلى ئالدىغا، ھې ـ

لى كەينىگە مېڭىپ، ماڭغاندىمۇ تۇزۇك توختىماي يول يۈرۈپ ھېرىپ كەتكەن، بەللىرى تالغان، كاسىلىرى ئۆيۈشۈپ سەزمەس بولۇپ قالغانىدى. ھەپتىدىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاتتىن چۈش-مەي مېڭىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئەگىشىپ بىللە كېلىۋاتقان ئوغلى شاھ مەپىگە چىقىۋېلىشقا پېتىنالمىغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆ-زىگە ھەرىمىدىكى يۈمشاق ماموق تۆشەك، بېلىقتەك توقال، مۆز-دەك شاراب كۆرۈنۈپ كېتىپ باراتتى. ئۇ ئىلاجسىز تۆكۈرۈكىنى يۇتۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئارىدىن بىر چۆگۈن چاي قايىنىمچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە ئالدى تەرەپتىن قويۇق چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلدى. ھايال ئۆتمەي توپا ـ تۇمان ئارىسىدىن بابا ھۈسەين بەگنىڭ تەمبەل، بەقۇۋەت گەۋدىسى كۆرۈندى. يېقىنلىشىشقا ئەگىشىپ سۆيۈملۈك مەھرە-مىنىڭ كۆزلىرىدىكى تەسۋىرلىگۈسىز بىر نارازىلىقنى، ئاچچىق غەزەپنى سەزگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى جىغىلداپ كەتتى.

ـــ مەلۇم بولغاي! ـــ دېدى تەرلەپ كەتكەن بابا ھۈسەين بەگ.

ـــ سۆزلە!

كۆڭلىگە گۇمان چۈشكەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئاۋازى تولـ-مۇ ئاجىز چىقتى.

ـــ شەھەرگە كىرگۈزۈشمىدى، دەرۋازىلارنى تاقىۋاپتۇ.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تاپىنىدىن كىرگەن ئوت مېڭىسىدىن چىقتى. بېشى قايغاندەك بولدى، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئېگەرنىڭ قۇشبېشىنى تۇتۇۋالدى. تىلى قېتىپ قالغاندەك بولۇپ بىر ھازا گەپكە كەلمىدى.

ـــ پەرۋەردىگارى ئالەم ئۆزۈڭ بار، ـــ ئاجىز ئىڭىرىدى شەيـ-خۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يەنە گەپ سوراپ ئولتۇرۇشقا ھەپسە-لىسى قالمىغانىدى. ئېتىغا جان ـ جەھلى بىلەن قامچا سالدى. با-ياتىن بېرى تىزگىنى تارتىلىپ ئىختىيارىي ماڭالمىغان ئارغىماق

تۇيۇقسىز تەگكەن قامچىدىن دىككىدە چۆچۈدى ـ دە، ئوقتەك چې-پىپ كەتتى. باشقىلارمۇ دەرھال ئاتلىرىغا قامچا سېلىشتى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى. تەپەك-كۇرى، تۇيغۇلىرى تورمۇزلىنىپ قالغانىدى. ئالدىنى توسۇشقا پې-تىنغان ھەرقانداق نەرسىنى كۆكۈم ـ تالقان قىلىۋېتىشتىن يا-مايتتى. ئات جان ـ جەھلى بىلەن چاپاتتى. لېمۈلىپ سۇ قا-چىلانغان خەندەكنىڭ لېۋىگە كەلگەندە ئاتنىڭ تىزگىنىنى جان ـ جەھلى بىلەن تارتتى. ئات خەندەكنىڭ لېۋىگە كېلىپ توختىدى. ئاسما كۆۋرۈكى كۆتۈرۈۋېتىلگەن خەندەك كىشىگە ئاغزىنى يوغان ئېچىپ تۇرغان ئەجدىھانى ئەسلىتەتتى. ئاسما كۆۋرۈكىنىڭ نېرى-سىدىكى قۇيما تۆمۈر دەرۋازا مەڭگۈ ئېچىلمايدىغاندەك مەھكەم تا-قالغانىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ تاقەتسىزلىنىپ دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتخانىغا قارىدى. خاھ كۆزەتخانىدا، خاھى سېپىلدا لەشكەرلەر كۆرۈنمەيتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ ئاچ دەرۋازىنى!

دەرۋازا تەرەپتىن سادا چىقمىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئارقىسىدىن تاپ باستۇرۇپ كەلگەن نۆكەر بېشى باباھۈسەين بەگكە ۋە باشقا سەركەردىلىرىگە قارىدى.

ـــ سېپىلغا چىقىپ دەرۋازىنى ئېچىڭلار!

نۆكەرلەر خەندەكتىن ئۈزۈپ ئۆتۈپ دەرۋازىغا يېقىنلاشتى. شۇ ھامان نۆكەرلەرنىڭ بېشىغا تاش ـ داڭگاللار يېغىشقا باشلا-دى. دەرۋازا تۆۋىدە بىرقانچە نۆكەرنىڭ ئۆلۈكى قالدى. قالغانلار چېكىندى. دەرۋازا ئۈستىدە لەشكەر پەيدا بولغانلىقىنى كۆرگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ يەنە ۋارقىرىدى:

ـــ دەرۋازىنى ئاچ دەيمەن مۇناپىق!

لەشكەرلەر جاۋاب بەرمەي ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشتى. ئۇلارنىڭ كىمدۇر بىرىنىڭ بۇيرۇقى ئاستىدا ھەربىرىدە قىلىۋاتقان-لىقى ئېنىق ئىدى. كۈن ئولتۇرۇپ ئەتراپقا گۇگۈم پەردىسى يېيە-

لمشقا باشلىغان بولغاچقا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالدىراپ قالغانىدى. سەركەردە ـ نۆكەرلىرىگە دەرۋازىنى ئېچىشقا يەنە بۇيرۇق بەردى. لېكىن خەندەكتىن ئۆتۈپ دەرۋازىغا يامىشىشقا باشلىغان نۆكەرلەر ئىلگىرىكىدىن قاتتىقراق ھۇجۇمغا ئۆچرىدى. شۇ ئەسنادا دەرۋازا ئۈستىدىكى كۆزەتخانىدىن بىراۋنىڭ كانايدا توۋلىغان بوم ئاۋازى ئاڭلاندى.

ـــ بىھۇدە ئاۋارە بولمىغايلا ئالىيلىرى، كۈپۈر قەدەملىرىدىن پاكلانغان سەمەرقەنت شەھىرى ھازىر پەرىشتە ماكانىدۇر. ئەمدى دەھرىيلەرگە ئورۇن يوقتۇر. پەرۋەردىگاردىن گۇناھلىرىنى تىلەپ تۆۋە ـ ئىستىغپار ئەيلىسۇنلار.

«دەرۋازىنى تاقىۋالغانلار لەشكەرلەرمىدۇ ياكى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ سوپى ـ دەرۋىشلىرىمىدۇر؟ ساتقىن نا-كەسلەر، خائىنلىق قىلىپتۇ ـ دە...»

ـــ مىرانشاھ دورغا بىلەن مىرزا ئەبۇسەئىد كۆرەگانىنى چا-قىر بەتبەختا!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئاۋازى قىسىلىپ چىقتى. دەرۋازا ئۈس-تىدىن ھېلىقى مۇدھىش ئاۋاز يەنە ئاڭلاندى.

ـــ ئەمىر مىرانشاھ دورغا جانابلىرى ھازىر پىر ـ بۇزرۇك كارامەتلىك ئىشان ھەزرەتلىرىنىڭ دەرگاھىدا. ئۇنىڭ دەھرى شاھنى كۆرەر كۆزى يوق. مىرزا ئەبۇسەئىد كۆرەگان زىندانداا، قا-ناتلىرى بوغقۇچلانغان.

مىرزا ئۇلۇغبەگ لاسسىدە بوشىشىپ كەتتى. ئاز كەم قىرىق يىل مابەينىدە ئۆزى ئۇچۇن ھەرقاچان داغدام ئېچىلىپ تۇرغان دەرۋازىنىڭ ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە يۇزسىزلىك بىلەن تا-قىۋلىنىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى. ئۇ بىر ئۆمۈر مۇشۇنداق دەۋران سۈرۈپ ياشايمەن، ھېچكىم يولۇمنى تو-سۇشقا، ئالدىمدا توغرا تۇرۇشقا پېتىنالمايدۇ دەپ ئويلىغانىدى. بۇ ئاشۇ كۈپىرانە خىياللىرىنىڭ بەدىلى ئەمەسمىكەن؟ بۇ ئالتە كۈن-لۈك قونالغۇنىڭ مەڭگۈلۈك باقىۋەندە بولمايدىغانلىقىنى نېمىشقا

ئويلىمىغان بولغىيتتى؟ ئۇنىڭمۇ ھۆكۈمى ئۆتمەيدىغان، بىئىلاج ـ لىقتا بويۇن قىسىپ قالىدىغان كۈنلىرى بولىدىكەن ـ ھە! ئەمدى قانداق قىلسا بولۇر؟ شەھەر دەرۋازىسى تاقالدى. ئارقىسىدىن ئوغ ـ لى قىرىق مىڭ لەشكەر بىلەن تاپ باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. قېشى ـ دىكى ئازغىنە نۆكەرلىرى بىر قېتىملىق جەڭگىمۇ يارىمايدۇ.

ـــ مەلۇم بولغاي!

ئاساسلىق قوشۇنغا پەرمان يەتكۈزگىلى كەتكەن چاپارمەن ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خە ـ يالىنى بۆلۈۋەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ قەلبىدىكى غەزەپ، ۋەھىمە ـ لەر بىسىلىپ خىيالا تەمكىن بولۇپ قالغاندى. ئۇ چاپارمەنگە سالماق نەزەرى بىلەن قارىدى:

ـــ سۆزلە!

ـــ ئەمىر سۇلتان جاندار خانزادىگە تەسلىم بولۇپتۇ، ھازىر خانزادىنىڭ لەشكەرلىرىگە قوشۇلۇپ شەھەرگە قاراپ كېلىۋاتىدۇ.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمدى قىلچىلىك ئالاقزادە بولمىدى. ئە ـ مىر سۇلتان جاندارنىڭمۇ ساتقىنلىق قىلىدىغانلىقىنى ئاللىقاچان پەرەز قىلىپ بولغاندەك قىلاتتى، ئەمما ئوي ـ خىيالىرى تىنچ ـ سىز ئىدى.

شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن تىپىرلاپ كەتتى. كىچىك خانزادە ئابدۇلئەزىزخان بولسا مۇردىدەك قېتىپ قالغانىدى.

ـــ سەمەرقەنتنى تاشلاپ ئەندىجان، تاشكەنت تەرەپكە كېتەي ـ لى ئالىيلىرى. ئۇ يەردە ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر بار...

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نەشتەردەك تىكىلىشلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن شەيخۇلئىسلام گېپىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرالمە ـ دى.

ـــ قايسى ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى دەيدىلا ھەز ـ رىتىم؟ ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىشىنىڭ ئارىسىدىن چىقىرىپ تۇرۇپ، ـــ مېنى بۇنىڭدىنمۇ ئۆتە رەسۋايى ئەزىم بولسۇن دەمدىلا؟

بەس، يېتەر ئەمدى!

ئارىنى ئېغىر سۈكۈنات قاپلىدى. تۇن پەردىسى يېيىلغان بولۇپ، كۆكتە ساناقسىز يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى. مىرزا ئۇلۇغ-بەگ يۇلتۇزلارغا بىر ھازا تىكىلىپ تۇردى، لېكىن بىرمۇ يۇلتۇز-نىڭ ئىسمىنى ئېسىگە ئالالمىدى. ئۇ نەزەرىنى ئەتراپىدا دۈگدىيىپ تۇرۇشقان سەركەردىلەرگە يۆتكىدى.

ـــ سىلى، ـــ دېدى ئۇ مىرزا ئىبراھىم بەگكە قاراپ، ـــ دەرھال ئارقىلىرىغا يېنىپ، خانزادىگە پەدەرلىرى سىلىگە باش ئەگدى، دەپ سۆزۈمنى يەتكۈزسىلە، باشلاپ كەلگەن قىرىق مىڭ لەشكىرىنى يۇرۇشتىن توختىتىپ، نۆكەرلىرى بىلەن كەلگەي. ئۇنچىۋالا كۆپ لەشكەرنى كۆرسە ئاۋام ـ رەئىيەت ۋەھىمىدە قالىدۇ. ئەل ـ يۇرتقا خاتىرجەملىك بېرىپ، مېنى نېمە قىلسا ئىختىيارى.

مىرزا ئىبراھىم بەگ خانىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەندەك ھاڭۋېقىپ تۇرۇۋەردى.

ـــ نېمە، سىلىمۇ ھۆكۈممىگە سەركەشلىك قىلماقچىمۇ؟

چۆچۈپ ئېسىنى يىغقان مىرزا ئىبراھىم بەگ دەرھال قول باغلىدى:

ـــ يوقسۇ قىبلىگاھىم!

ـــ دەرھال ماڭسۇنلار!

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىسىغا بۇرىغان مىرزا ئىبراھىم بەگنى توختىتىۋالدى. بېلىدىن بوۋىسى ئەمىر تۆمۈردىن مىراس قالغان، دەستىسىگە ئالماس، جاۋاھىراتلاردىن كۆز قويۇلغان زۇلپىقارى بىلەن ئالتۇن توقىلىق قاشتېشى كەمىرىنى يېشىپ ئېلىپ تەڭلىدى.

ـــ گۇمانخور خانزادە سۆزۈمگە ئىشەنمەي قالمىسۇن يەنە، ئىسپات ئۈچۈن بۇنى ئېلىۋالسىلا.

شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنىڭ كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چۈشتى.

ــ بۇنچە ئالدىراپ ئۇمىدسىزلەنمەسلىكلىرى كېرەك ئىدى ئالىيلىرى.

ــ بولدى، ئەمدى نەسىھەت قىلمىسۇنلار، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ قەتئىيلىك بىلەن، ــ يۇرۇڭلار، خانزادىنى شاھرۇخىيە قەلئەسىدە ساقلايلى.

※ ※ ※

شۇنداق قىلىپ مۇسۇلمان شەرقىنىڭ بۇيۇك دانىشمىنى، شەۋكەتلىك ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قىرىق يىللىق سەلتەنىتى ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن ئاخىرلاشتۇرۇلدى. سەمەرقەنت شەھىرىگە قارشىلىقسىزلا دەبدەبە بىلەن كىرىشكە مۇشەررەپ بولغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان دادىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنى شاھرۇخىيە قەلئەسىدىن تۇتۇپ ئەپكېلىپ نەزەربەند قىلدى، لېكىن دادىسى بىلەن كۆرۈشمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆرۈشۈش تەلىپىنى رەت قىلدى. توخۇ يۇرەك ئوغۇل دادىسى بىلەن كۆرۈشۈشتىن، كۆزىگە قاراشتىن قورقتى. پىر ــ ئۇستازى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خالىمۇشنىڭ يول كۆرسىتىشى ۋە ئەۋلىيا ــ ئەنبىيالارنى شېپى كەلتۇرۇپ مەدەت بېرىشى بىلەن، مىرزا ئۇلۇغبەگنى ھەج قىلدۇرۇش باھانىسى بىلەن سەمەرقەنتتىن مەجبۇرىي ھەيدەپ چىقىرىپ، سەيىد ئاببىاس ئىسىملىك جاللاتقا مەخپىي بۇيرۇق بېرىپ سەمەرقەنت بىلەن ھىرات ئارىلىقىدىكى يولدا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شەۋكەتلىك ھۆكۈمدار، پېتۇك ئالىمنىڭ ھايات شامى ئەنە ئاشۇنداق قەدىرسىز ئۆچۈرۈۋېتىلدى.

مۆرىتى كەلگەندە شۇنىمۇ قەيت قىلىش كېرەككى، ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن تۇزكور ئوغۇل ــ خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا سەمەرقەنت تەختىدە ئولتۇرۇش ئانچە ئۇزاق نېسىپ بولمىدى. ئاتىسىنى ئالتە ئاي ئۆتكەندە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نۆكەر بېشى، سۆيۈملۈك مەھرىمى بابا ھۈسەينبەگ، پاسىبانىنىڭ قىساسىنى ئېلىش

لمش ئۇچۇن ئوردىغا كىرىپ ئابدۇللاتىپخاننى ئۆلتۈرۈپ، كاللـ
سىنى بارلىق ئاتا قاتىللىرى، ئىلىم دۇشمەنلىرىگە ئىبرەت قـ
لمش ئۇچۇن سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسىنىڭ
دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويدى.

49

مىلادىيە 1451 ـ يىلى، ئاقسۇ، باش كۇز.

تاشكەنت، تۈركىستان يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەندىن بۇيان سۇلتان ئىسان بۇغاخان لەشكىرىي ئىلىم، جەڭبازلىق ماھارىتىگە باشقىچە ھەۋەس قىلىپ قالغانىدى. ھەئە، ئۇ سەييىدئەلى ئالپ قا ـ تارلىق پېشقەدەم سەركەردىلىرىدىن لەشكىرىي تەدبىر، جەڭ سېپى تۈزۈش، يەر شەكلىگە قاراپ قارارگاھ ئورۇنلاشتۇرۇش... قاتارلىق بىلىملەردىن پات ـ پات ساۋاق ئېلىپ تۇرغاندىن سىرت، شاھلىق كىبىرىنى تاشلاپ لەشكىرىي دۇاننىڭ مەشقاۋۇللىرىنى ئۇستاز تۇتۇپ قىلىچۇازلىق، نەيزىۋازلىق، كامانداز لىق، چەۋەندازلىق... قاتارلىق جەڭ ماھارىتىنى كۆڭۈل قويۇپ مەشىق قىلدى. ھەر قېـ تىم ھېرىپ قېلىپ مەشقتىن رايى قايتقاندا تۈركىستان يۇرۇ ـ شىدە ئۇچرىشىپ قالغان خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ خانزادە يۇنۇسخانىنى نەزەردە تۇتۇپ «ئول بەختى قارا پەرزەنتىمىز ھامان بىر كۇنى ئۆز تاجۇ تەختىنى قولىغا ئالىدۇ» دېگەن سۆزلىرى قۇ ـ لىقى تۇۋىدە جاراڭلايتتى ـ دە، ھارغىنىنى ئۇنتۇپ، قايتىدىن ما ـ ھارەت مەشىق قىلىشقا كىرىشەتتى. گويا ئاكىسى يۇنۇسخان ھا ـ زىرلا لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئۆزىدىن تەخت ـ سەلتەنەتنى تار ـ تىۋالىدىغاندەك جىددىيلىشەتتى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ بارغاڭ ـ سېرى ياشىنىپ قېلىۋاتقانلىقىنى، ئوردىدا ئۇنىڭدەك ئۆزىگە كۆ ـ

يۇنىدىغان تەدبىرلىك، ئىشەنچلىك باھادىر سەركەردىسىنىڭ كەمـ
لىكىنى، تەخت ـ سەلتەنەتنى مۇستەھكەم تـۇتۇپ تۇرۇش ئۈچـۈن
ئۆزىگە تايانمىسا بولمايدىغانلىقىنى، ئاكىسىنىڭ ھامان بىر كۈنى
تاجۇ تەخت دەۋاسى قىلىپ لەشكەر تارتىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېس
قىلغانىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئىلگىرىكىدەك ھە دېسە ھەرەمـ
لىرىدىن چىقمايدىغان، كۈنلىرىنى بەزمە ـ شاراب، ئەيش ـ ئىشرەت
بىلەن ئۆتكۈزىدىغان ئادەتتىنى تاشلاپ، كۈندە دېگۈدەك ئوردىغا
چىقىپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ بېجىرىۋاتقانلىقىـ
نى، ئەمىرلەرگە بايباراۋەر مۇئامىلە قىلىپ، چوڭ ـ كىچىك
ئىشلارنى بىللە كېڭىشىپ ھەل قىلىۋاتقانلىقىنى، ئەڭ مۇھىمى،
لەشكىرىي ئىلىم، جەڭبازلىق ماھارىتى ئىگىلەشكە ھەۋەس بىلەن
كىرىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن سەييىدئەلى ئالىپ خېلىلا خاـ
تىرجەم بولدى. بۇ ئارىلىقتا سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى
ئالىپنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ بارلىق ۋىلايەت ـ شەھەرلەرنى
تولۇق بىر قېتىم ئارىلاپ، ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ئايماقلارنىڭ ئەـ
مىر ـ بەگلىرىدىن تارتىپ يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئاددىي خەلققەـ
چە ھەممەيلەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى، ئارزۇ ـ
ئارمانلىرىنى، ئەرز ـ دادىنى ئاڭلىدى. زومىگەر، خىيانەتچى ئەـ
مەلدارلارنى جازالاپ، خەلقنىڭ دەردى ـ ھالىغا يەتتى. ئوردا خەـ
زىنىسىدىن مەبلەغ ئاجرىتىپ ئىلى، كۆنچى، تارىم، ياركەنت، يۇـ
رۇڭقاش دەريالىرىنى مەركەز قىلغان سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىـ
نى رېمونت قىلدۇردى. يېڭىدىن كۆۋرۈك، تومـا ـ تاقاق، توغان
ياساتتى. ئامبار، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چاپقۇزدى. خەلقنى بىنەم
ئېچىشقا، باغ بىنا قىلىشقا رىغبەتلەندۇردى. شەھەرلەرنى مەركەز
قىلىپ مەدرىسە، ئوقۇل، شىپاخانا بىنا قىلغۇزدى. ئىككى يىل
ئىچىدە باج ـ سېلىقلىرى يەڭگىللەپ، تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ
خېلىلا ئاساىيشلىققا يۈزلەنگەن خەلق ئۇنىڭغا «ئادالەتلىك پادىـ
شاھ» دەپ نام قويۇشتى. مەسچىت ـ مەسچىتلەردە ئۇنىڭ ھەققەـ

گە، ئۆمرىگە دۇئا قىلىشتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەل ئارىلاپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سەييىدئەلى ئالىپ ئۇنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، تېخىمۇ پىشىپ ۋايىغا يېتىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بېرىش ئۈچۈن ئوردىدا تۇرۇۋاتقانلىقى قارار قىلدى ـ دە، يىگىتلىك مەۋسۇمىغا قەدەم قويغان ئىككى ئەمىرزادىسىنى ـــ سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ پەرۋىش قىلىشىغا تاپشۇرۇپ قەشقەرگە كەتتى.

بۇگۈن سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاقسۇ دەريا‌سى بويىدىكى يايلاقتا ئات ئۇستىدە كامانداز‌لىق قىلىش ماھارىتىنى مەشىق قىلىۋاتاتتى. مىڭغا يېقىن خاس نۆكەر مەشىق مەيدانىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. مەيداندا ماھارەت مەشىق قىلىۋاتقانلاردىن سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ بار ئىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەككىز ياشلىق ئوغلى خانزادە دوستۇمۇھەممەدخانىنىمۇ بىللە ئېلىۋالغان بولۇپ، ھېلىراقتا ئاتتىن بىر قېتىم يىقىلىپ چۈشۈپ قورقۇپ كەتكەن خانزادە ئاتقا مىنگىلى ئۇنىماي يىغلاۋاتاتتى.

ـــ قورقمىسلا خانزادەم، مەن سىلىنى تۈتۈپ ئولتۇراي، ـــ دېدى سانىز مىرزا ئېگەردىن چۈشۈشكە يۇلقۇنۇۋاتقان دوستۇمۇھەممەدخانىنى بەزلەپ.

ـــ كارىلىرى بولمىسۇن ئەمىرزادەم، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزىغا، ـــ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشكەنگە ھېچنېمە بولمايدۇ. ھازىردىن باشلاپ چەۋەندازلىقنى ئۆگەنمىسە كېيىن بوشاڭ ئادەم بولۇپ قالىدۇ.

ـــ ئارى، ئانھەزرىتىم راست ئېيتىدۇ، ـــ دېدى پىشقەدەم مەشقاۋۇل ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ تۇرۇپ، ـــ ئات مىنەلمىگەن ئەر ئەر ئەمەس، دەپتىكەن ئابا ـ ئەجدادلىرىمىز. خانزادەم ئاتقا ئۆزى يالغۇز مىنگەي، سىلى ئاتنىڭ چۇلۇۋىرىنى ئېلىۋېلىپ بىللە چاپسىلا.

ــ ئۇستازنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىلمۇ ئوغلۇم؟ ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان تېخىچە دومسىيىپ تۇرغان ئوغلى دوستى-مۇھەممەدخانغا قاراپ، ــ ھەقىقىي يىگىت بولمەن دەيدىكەنلا، ئاگاھ ئات مىنىشنى ئۆگىنىشلىرى كېرەك. ئەنسىرىمىسلە، سانىز مىرزا ئاغىلىرى ئۆزلە بىلەن بىللە ماڭىدۇ. ئاتلىرىنىڭ چۇلۇۋرىنى تۇتۇۋېلىپ تېز چاپقىلى قويمايدۇ، يىقىلىپ چۈشسىلە تۇتۇۋالىدۇ. ئۆزلە مىنگەن بۇ ئات بەك ياۋاش، سىلىق ماڭىدۇ، ھەرگىز يىقىلىپ چۈشمەيدىلا، مەيداننى بىر ئايلىنىپ كەلسىلە بولدى قىلىمىز.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزىنى مېڭىشقا شەرەتلەدى.

ــ مەن خانزادىنى يەنە بىر تەرەپتىن قورۇقداپ ماڭاي، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ئىسان بۇغاخان ئىجازەت بېرىپ بېشىنى لىڭشىتتى.

ئاكا ــ ئۇكا ئەمىرزادىلەر ئاتلىرىغا لىككىدە مىنىشتى ــ دە، خانزادە دوستمۇھەممەدخاننى ئارىغا ئېلىپ، ئاتلىرىنى ئاستا يورغىغا سالدى، كېيىن بارا ــ بارا ئىتتىكلەتتى. شۇ ئارىلىقتا ئۇلار قىزىق پاراڭ سېلىپ خانزادىنىڭ دىققىتىنى بۇرىدى. پاراڭ بىلەن بولۇپ خانزادىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى بايامقى قورقۇش تۇيغۇلىرى تارقاپ كەتكەندى. شۇڭا ئاستىدىكى ئاتنىڭ ئىتتىكلەپ كەتكەنىنى تۇيمايلا قالدى. ئىككى ئەمىرزادىنىڭ تەدبىرگە قايىل بولغان سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ چىرايىدا رازىمەنلىك ئىپادىلىرى جىلۋە قىلدى.

مەيداننى بىر ئايلىنىپ كەلگەن خانزادىنىڭ ئەمدى ئاتتىن چۈشكىسى كەلمەي قالغاندى. بايا يىغلاپ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىدە ئەمدى بولسا بەختىيارلىق كۈلكىسى، ئات مىنىش ھەۋىسى پارلايتتى.

ــ يەنە بىر قېتىم ئايلىنىپ كېلەمدۇق ئوغلۇم؟ ــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئوغلىغا ئىچكۆيەرلىك بىلەن قاراپ.

ــ ماقۇل، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.

ــ ئۇنداق بولسا ئىككىمىز بەسلىشەيلى، قېنى قايسىمىز تېز بېرىپ، يانىمىزكىن؟

ــ ئاغىلىرىمچۇ؟ ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان ئىككى ئەمىرزادىگە قاراپ.

ــ ئۇلار تۇرۇپ تۇرغاي، ئاگاھ ئىككىيلەن بەسلىشەيلى، ئاندىن كېيىن ئۇلار بىلەن بەسلەشسىلە.

ــ نېمىلەدىن شەرتلىشىمىز؟ ــ سورىدى دوستمۇھەممەدخان بۇرنىنى تارتىپ قويۇپ.

ــ ئەگەر يېڭىۋالسىلا ئاستىلىرىدىكى ئات ئۆزلەنگە بولسۇن.

ــ ئەمىسە گېپىمىز گەپ.

خانزادە دوستمۇھەممەدخان شۇنداق دېگىنىچە ئوڭ قولىنى دادىسىغا ئۇزاتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەرھال ئوغلىنىڭ قولىنى ئالىقانلىرى ئارىسىغا ئېلىپ يەڭگىل سىلاپ قويدى.

سانىز مىرزا ئاتا ــ بالىنىڭ ئاتىلىرىنى يانداش ئەپكېلىپ توختاتقاندىن كېيىن، دوستمۇھەممەدخانىنىڭ قۇلىقىغا ئاستا پىچىرلىدى:

ــ غەيرەت قىلسىلا خانزادەم، ھەرگىز قورقمىسىلا. خان ئاتىلىرىنى يېڭىۋېلىپ، بۇ ئاتنى چوقۇم ئىنئام ئالسىلا.

بىر ياندا تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا «باشلاندى» دەپ ۋارقىرىدى. شۇ ھامان سانىز مىرزا دوستمۇھەممەدخان مىنگەن ئاتنىڭ ساغرىسىغا يەڭگىل شاپالاپ قويدى. بۇ چاغدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەستەن ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىنى تارتىپ تۇرۇۋالغانىدى. ئوغلىنىڭ ئېتى ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن ئېتىنى دۈتتى ــ دە، ئىككى قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ ئوغلىغا ئەگەشتى. نۆكەرلەر خانزادىگە مەدەت بېرىپ سۇرەن سېلىشقا باشلىدى.

ــ غەيرەت قىلسىلا خانزادەم!

ــ ئاتقا قامچا سالسىلا!

ــ تېز بولسىلا، خان ئاتىلىرى يېتىشۇالاي دەپ قالدى!

مەيداننى بىر ئايلىنىپ قايتىپ كەلگەن خانزادە دوستمۇ ـ ھەممەدخان قىن ـ قىنىغا پاتماي ۋارقىرىدى:

ــ ھوي، مەن يېڭىۋالدىم!

ئەتراپتىكىلەر ئۇنى تەبرىكلەشتى:

ــ مۇبارەك بولسۇن خانزادەم!

ــ راۋۇرۇس چەۋەنداز بولدىلا!

ــ ئاتقا مۇبارەك بولسۇن!

ئاتتىن شاققىدە سەكرەپ چۈشكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان يۈگۈرۈپ كېلىپ ئوغلىنى ئاتتىن كۆتۈرۈپ ئالدى ـ دە، قىزىرىپ كەتكەن مەڭزىگە مېھرى بىلەن سۆيدى.

ــ ئۇتۇقلىرى مۇبارەك بولسۇن ئوغلۇم، ئات ئۆزلەنىڭ بولىدى.

ــ بۇندىن كېيىن ئاتنى كۈندە مىنسەم بولامدۇ ئاتا؟

ــ ئەلۋەتتە بولىدۇ، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان، ــ ئەتكەلىرىنىڭ گېپىنى ئاڭلىسىلا، ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشنىمۇ ئۆگىتىپ قويىدۇ تېخى.

دوستمۇھەممەدخان ھاياجانلانغان ھالدا ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەتتى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەتكەسى بىلەن نۆكەرلىرى دەمبەسقە ـ دەم ئەگەشتى.

ئوغلىنىڭ كەينىدىن بىر ھازاغچە ئىچكۆيەرلىك بىلەن قاراپ تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان يېنىدا قاراپ تۇرغان سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزىغا قارىدى:

ــ ئىككى ئەمىرزادەمنىڭ كامانداز لىقتا بەسلىشىشكە رىغبىتى بارمىكىن؟

ــ ئانھەزرىتىم خالىسا بىز تەييار، ــ دېيىشتى ئاكا ـ ئۇكىلار ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ.

ــ لېكىن خانزادىگە يېڭىلىپ بەرگەندەك بىزگىمۇ يېڭىلىپ بېرەرمىكىن دەپ خام خىيال ئەيلەشمىسىلە. ھەقىقىي بەسلىشى ـ

مىز، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان خىرىلداپ كۈلۈپ.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ بىزنى بالا قاتاردا كۆرمىگىنىگە تەسەننا، ـــ دېدى سانىز مىرزا، ـــ ئۇنداقتا بىزمۇ شەرتلىشىۋالايلى. ناۋادا ئالىيلىرى يېڭىلىپ قالسا بىزگە نېمە ئىنئام قىلىدىكىن؟

ـــ قانداق ئىنئام ئالغىلىرى بار ئەمىرزادەم؟

ـــ ئىنئام تەلەپ قىلىشقا ھەددىمىز ئەمەس، بەرگەن ھەر قانداق ئىنئاملىرىغا رازى بولىمىز، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىدىن بۇرۇنراق جاۋاب بېرىپ.

ـــ ئۇنداق بولسا، ناۋادا مېنى يېڭىۋالساڭلار، ھەر بىرىڭلارغا بىردىن چىرايلىق قىز ئىنئام قىلاي، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ قانداق، بۇ ئەمىرزادىلىرىمنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ئىنئام بولغاندۇ؟

مۇھەممەدھەيدەر مىرزا خىجىل بولۇپ بەقەمدەك قىزاردى. ئەما خانغا ئەگىشىپ كۈلۈشكە باشلىغان سانىز مىرزىنىڭ كۆڭلى يايراپ كەتكەندەك قىلاتتى.

ـــ ئەجەب گەپ قىلىشمايلىغۇ، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان يەگىتلەر بىلەن چېقىشىپ، ـــ ئىنئامنى ئېلىشتىن قورقۇشۇڭا-تامىلا ـ يا؟

ـــ قىبلىگاھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر. ۋەدە قىلغان ئىنئاملىرىنى ئېلىشقا جان ـ جەھلىمىز بىلەن تىرىشىمىز، ـــ دېدى سانىز مىرزا، ئاندىن ئىنىسى مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنى نوقۇدى، ـــ قانداق دېدىم ئىنىم؟

ـــ ئەدەپسىزلىك قىلمىسىلا ئاغا، ـــ دېدى مۇھەممەدھەيدەر مىرزا پىسسىكىدە كۈلۈپ، ـــ بەك قېلىنكەنلا.

ـــ قېلىن بولمىسام ئىنىمنىڭ كۆڭلىدىكىنى قانداق بىلەمەن؟ ـــ دېدى سانىز مىرزا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاكا ـ ئىنىنىڭ چاقچىقىنى ئاڭلاپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى، ئۇنىڭ كۈلكىسىگە ئەتراپىدىكىلەرمۇ قې-

تىلدى.

ــ ئەمسە باشلايلى، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ئۇلار ئوقيالىرىنى ئېلىپ تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.

ــ مەلۇم بولغاي!

ئوقيانىڭ كىرىچىنى تارتىپ تەكشۈرۈۋاتقان سۇلتان ئىسان بۇغاخان قول باغلاپ تۇرغان مەھرەمگە قارىدى.

ــ خوش.

ــ ئەمرۇل ئۆمەرا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى قەشقەر - دىن يېتىپ كەلدى.

خەۋەر سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭمۇ، ئىككى ئەمىرزادىنىڭمۇ دىققىتىنى تارتتى.

ــ ئەمرۇل ئۆمەرا جانابلىرى ھازىر نەدە؟ ــ سورىدى ئىسان بۇغاخان.

ــ بۇ تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ.

ــ باشلاپ كەلسۇنلار، ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىككى ئەمىرزادىگە قاراپ كۆزىنى قىستى، ــ ئەپسۇس، بەسلىشەلمەيدىغان بولدۇق. ئىنئام نېسى قالمىدىغان بولدى - دە.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىدە بولسا ھامان نەقلەشتۇرۇۋالىمىز، ــ دېدى سانىز مىرزا كۇلۇپ.

ئۇلارنىڭ سەييىدئەلى ئالپ بىلەن كۆرۈشمىگىنىگە بىر يىل بولاي دەپ قالغانىدى. دادىسىنى سېغىنغان ئىككى ئەمىرزادە بۇ - يۇنلىرىنى سوزۇپ يىراقتا قاراشتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنى قوبۇل قىلىش ئۇچۇن نېرىراقتىكى دۆڭنىڭ ئۈستىگە گىلەم - كۆرپىلەر بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغان يىپەك سايىۋەنلىك چاقىرىغىنىغا ئارىمگاھقا قاراپ ماڭدى. ھايال ئۆتمەي مەھرەملەرنىڭ يول باشلىشى بىلەن يېتىپ كەلگەن سەييىدئەلى ئالپ قول باغلاپ ئىسان بۇغاخانغا سالام بەردى:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قىبلىگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي!

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان سالامنى ئېلىك ئېلىپ، ـــ سالامەت كەلدىلمۇ ئەمىر؟ قېنى، يۇقىرى ئۆتسىلە.

سەييىدئەلى ئالىپ كۆرپىگە چىققاندىن كېيىن سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھارمىغايلا قەدىرلىك ئاتا.

ئىككى ئەمىرزادە ئارامگاھنىڭ يېنىغا كېلىپ دادىسىغا سالام بەردى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئوغۇلىرىنىڭ سالامنى ئېلىك ئېلىپ، گەرچە ئاتا ـ بالىلارنىڭ بىر ـ بىرىنى باغرىغا بېسىپ كۆرۈشكۈسى بولسىمۇ، خانىنىڭ ئالدىدا ئەدەپ ساقلاپ جىم تۇرۇشتى.

ـــ قېنى، ئىككىلىرىمۇ يۇقىرى ئۆتۈشسىلە، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىككى ئەمىرزادىنى يېنىغا تەكلىپ قىلىپ.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئىلتىپاتىغا تەشەككۇر.

ئىككى ئەمىرزادە خانىغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋەتكەندىن كېيىن ئارامگاھنىڭ پەگا تەرىپىگە كېلىپ يۇكۇنۈپ ئولتۇرۇشتى.

سەييىدئەلى ئالىپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ فاتىھە ئوقۇغاندىن كېيىن سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن قايتا ئېسىلىك سورىدى. شۇنىڭ بىلەن قوبۇل قىلىش، سالام بېرىش يوسۇنلىرى ئاخىرلاشتى.

ـــ ئاستانىگە تەرەپبالىلا قەدەم كەلتۈرۈپ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئارامىنى بۇزۇشۇمنىڭ بائىسى شولكى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئىسان بۇغاخان سورىمىسىمۇ مەقسىتىنى ئۇدۇللا بايان قىلىپ، ـــ بەلكىم ئالىيلىرىمۇ خەۋەر تاپقان بولسا كېرەك، ئۇشبۇ كۆنۈلدە سەمەرقەنت تەختگاھى قانغا بويىلىپتۇ. تۇزكور خانزادە ئابدۇللەتىپخان پەدەرۇ بۇزرۇكى بولمىش شەۋكەتلىك تاجدار مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنى قەتلى قىلىپ، بىھىساب خۇنزىرلىقلارنى

قىلغانمىش...

ــ نېمە دېدىلە جانابى ئەمىر؟

چۆچۈپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالىپ-نىڭ گېپىنى بۆلۈۋەتتى. سەمەرقەنتتە يۈز بەرگەن قانلىق پاجىئە ھەققىدىكى خەۋەر تېخى ئاقسۇغا يېتىپ كەلمىگەنىدى.

ــ شەۋكەتلىك مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ئۆز پۇشتى تەرىپىدىن قەتلى قىلىنىپتۇ ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ قايغۇرغان ھالدا.

ــ يا خۇدا، ئۆزۈڭ بار.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاسمانغا قاراپ نىدا قىلغاندىن كېيىن، قول كۆتۈرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ روھىغا دۇئا قىلدى، باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگەشتى. دۇئادىن كېيىن ئارىنى بىر پەس سۈكۈنات باستى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاتتىق تەسىر قىلغانىدى.

ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، شۇم خەۋەر يەتكۈزۈپ مۇبارەك كۆڭۈللىرىنى بىزەۋىتە قىلدىم، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئاردىدىكى سۈكۈناتنى بۇزۇپ.

ــ ھېچقىسى يوق، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھەسرەتلەنگەن ھالدا، ــ ئۆزلە يەتكۈزمىسلىمۇ ھامان ئاڭلىغان بولاتتۇق. بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى سەمەرقەنت سودىگەرلىرىدىن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى بىلەن چوڭ خانزادىسى ئوتتۇرىسىدا ئېغىر نىزا يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدۇق. بۇنچە ئېغىر پاجىئە يۈز بېرىشىنى ئويلىمىغان ئىكەنمىز.

ــ ئارى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ خورسىنغان ھالدا، ــ سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ يەتكۈزىشىچە، چوڭ خانزادە ئابدۇللەتىپخان بەلختىن قىرىق مىڭ كىشىلىك لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغانىكەن، سەمەرقەنت ئوردىسىدىكى كۆپ قىسىم ئەمىر ـ سەركەردىلەر مىرزا ئۇلۇغبەگكە ساتقىنلىق قىلىپ خانزادىگە ئەل بولۇپتۇ. سەمەرقەنت ھاكىمى مىرانشاھ

دورغا بولسا شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ تاجدارىنى كىر-گۈزمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلاجسىز قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. لېكىن قارا كۆڭۈل، تۇز-كور ئوغۇل پىر ـ بۇزرۇكى بولمىش سۇلۇكى تەرىقەت پېشۋاسى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ كۈشكۈرتۇشى بىلەن ھەجگە ماڭغۇزغان ئاتىسىنى سەيىد ئاببىاس ئىسىملىك جاللىتىغا ئۆل-تۈرگۈزۈپتۇ.

ـــ ئاڭلىشىمىزچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ئوردا-سىدا كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخان بىلەن ئىككى كۆرەگانى بار ئىكەنمىشقۇ؟

ـــ ئۇلار ئەزەلدىنلا مەرھۇم ھۆكۈمدارغا قول ـ قانات بولغان ئەمەس. ھازىرچە ئابدۇلئەزىزخانىنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىك خەۋىرى-نى بىلەلمىدۇق. لېكىن شۇنداق ئىشلار ھۆكۈمدارنىڭ ئىككى كۆرە-گانلىرى بولمىش ئابدۇللا مىرزا باشتىلا قېيىنئاتىسىدىن يۈز ئۆرۈپ قېيىنئاغىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا ئەل بولغان ئىكەن. ئەبۇسەئىد مىرزىنى بولسا سەمەرقەنت ھاكىمى مىرانشاھ دورغا زىندانغا سالغانلىقى مەلۇم. يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا، ئەبۇسەئىد مىرزا زىنداندىن قېچىپ چىقىپ بۇخارادا خانزادىگە قارشى ھەر-كەت قىلىۋاتىپتۇدەك.

ـــ گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، تەسەررۇپ، سەلتەنەت سەۋە-بىدىن بىزگە دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇش نېسىپ بولمىغانىدى، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۆكۈنگەن ھالدا، ـــ كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئىككى ئەلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەتلەرنى يۇيۇپ دوستلۇق ئورنىتىپ، قېرىنداشلىق مېھرىمىزنى جۇلالاندۇرۇپ، ئابا-ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۈدۈم بويىچە تۇغقاندارچىلىق قىلىپ ئۆتەرمىز دېگەن ئۈمىدىم ھەم بار ئىدى.

ـــ خۇدا بۇيرۇمىغان ئىكەن، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، ـــ بولمىسا بول ئىككى ئەلنىڭ تاجدارلىرىلا ئەمەس، ئاۋام ـ رەئى-

يەتكىچە يىلتىزى، دىنى، تىلى، قوۋمى بىر قان ـ قېرىنداشلار ـ دۇر. گاھى شەۋكەتلىك جەننەتماكان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرى ـ نىڭ تەختگاھىغا، گاھى باھادىر ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىرانىنىڭ تەختگاھىغا ئۇيۇشۇپ ئۆتكەن زامانلارمۇ ھەم بولغان.

ــ ئاتا قاتىلىنىڭ ئۆمرى كوتا بولۇر. تاجۇ تەختكە بەرقارار بولۇش ئۈزۈن مۇددەت نېسىپ بولماس، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھەسرەتلىك ئاھ ئۇرۇپ.

ــ ئاللاھ ئىگەم بۇيرۇسا ئېيتقانلىرى كەلگەي، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، ــ ئۇشبۇ كۈنلەردە سەمەرقەنت تەختگاھى كەلكۈندە قالغان قېيىقتەك تەۋرەپ تۇرۇۋاتىدۇ. خانزادە ئابدۇللە ـ تىپخان قىساسكارلارنى تىنچىتىش بىلەن ھەلەك، ۋىلايەتلىرىنىڭ ئەمىرلىرى بولسا ئۆز غېمىدە. مۇشۇنداق ياخشى پۇرسەتنى غە ـ نىيمەت بىلىپ، ئەندىجانغا لەشكەر تارتىپ، پەرغانە ۋادىسىنى تە ـ سەررۇپىمىزغا ئېلىۋالساق دېگەن ئۈمىدتىمەن.

ــ بەلەن مەسلىھەت، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ــ ئەندىجاننى تەسەررۇپىمىزغا ئېلىش جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇك ـ نىڭ ئارزۇسى ئىدى. ئول ئاتا ئارزۇسى بىزنىڭ قولىمىزدا ئەمەل ـ گە ئاشسا ئەجەب ئەمەس.

ــ ئاتا ئۈمىدىنى ئاقلاش پەرزەنتىنىڭ بۇرچىدۇر، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، ــ مەرھۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ روھى قىبلىگاھىمىزنىڭ شجائىتىدىن خۇش بول ـ غۇسى. شول تاپتا قەشقەردە بىر تۈمەن باھادىر سەركەردە ـ لەشـ كەرلىرىمىز ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى كۈتۈپ، ئۈزۈق ـ تۇلۇكى بىلەن تەق بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

ــ ئۇنداق بولسا ئاقسۇدىن ئىككى تۈمەن لەشكەر ئېلىپ، جەمئىي ئۈچ تۈمەن لەشكەر بىلەن يولغا چىقايلى، ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ بۇ نۆۋەت ئەندىجان يۇرۇشىگە ئەمىر جانابلـ ـرىنى ئاۋارە قىلماي ئۆزۈم چىقاي. ئۆزلە ئاستانىدە قېلىپ ئوردا

ئىشلىرىغا قارانچۇق بولغايلا.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئەندىجانغا لەشكەر تارتىپ بارغۇسى بار ئىدى. ئەمما ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغىنىنى نەزەرگە ئېلىپ ئۆزى لەشكەر تارتىشنى قارار قىلغانىدى.

ـــ قىبلىگاھىمنى يالغۇز يولغا سېلىپ قويسام خاتىرجەم بولالمايمەن، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي.

ـــ قانداقسىگە يالغۇز ماڭغۇدەكمەن، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ـــ ئىلكىمىزدە ئۇچ تۇمەن باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلەر بار. ئەمىر جانابلىرى ئارتۇقچە تەشۋىشلەنمەي، غەلىبە ـ نۇسرىتىمىز ئۈچۈن دۇئا قىلغايلا.

سەييىدئەلى ئالپ خانىنىڭ گېپىنى يىرغۇدەك سەۋەب تاپالمىدى.

ـــ جانابى قىبلىگاھىمىزدىن ئاغا ـ ئىنى ئىككىمىزنىمۇ ئەندىجان يۇرۇشىگە بىللە ئېلىۋېلىشىنى ئىلتىماس قىلىمىز، ـــ دېدى بايانتىن بېرى گەپكە قوشۇق سالماي ئولتۇرغان ئىككى ئەمىرزادە دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەماللىققا جاۋاب بەرمەي، يالت ئېتىپ سەييىدئەلى ئالپقا قارىدى. شۇ تاپتا ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ۋۇجۇدىغا ئىللىق بىر ئېقىم تارىغانىدى. ئوغۇللىرىنىڭ ھەقىقىي يېگىت بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ۋۇجۇدىنى سۆيۈنۈش، پەخىرلىنىش تۇيغۇلىرى ئەسىر ئالغانىدى.

ـــ ئوغۇللىرىمنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلغايلا ئالىيلىرى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئىلتىجا قىلىپ، ـــ مەن بارال-مىسام ئىككى ئوغلۇممۇ بولسا بېرىپ خىزمەتلىرىگە مۇلازىملىق پەرھىزلىرىنى بەجا كەلتۇرگەي.

ـــ ئەمىرزادىلەرنىڭ ساداقەت ۋە جاسارىتىگە تەسەننا، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ـــ تەلىپكىلار قوبۇل بولدى.

ـــ خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇر.

ئىككى ئەمىرزادە خانغا ئېھتىرام بىلدۇردى.

ئاردا قىلىشقۇدەك گەپنىڭ قالمىغانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا قاراپ خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ــ قانداق ئەمىرزادىلەر، ئەمدى بەسلىشەمدۇق؟ شەرتلەشكەن ئىشنى ۋاقتىدا قىلىۋەتكەن تۈزۈك.

ئىككى ئەمىرزادە دادىسىغا قاراپ قويۇپ بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ــ ئالىيلىرى خالىسا بىز تەييار، ــ دېدى سانىز مىرزا.

ــ قانداق شەرت بىلەن بەسلەشمەكچى بولغانتىلە ئانھەزرىتىم؟ ــ سورىدى سەييىدئەلى ئالپ قىزىقىپ.

ھودۇقۇپ كەتكەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزا سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ يالۋۇردى:

ــ ئۆتۈنۈپ قالاي ئالىيلىرى، مۇسابىقىنى ئوينىساق، شەرتنى تىلغا ئالمىسلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ دادىسىنىڭ ئالدىدا خىجىل بولۇۋاتقانلىقىنى، لېكىن سانىز مىرزىنىڭ خىيالىدا يوق تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، كۆڭلىدىن يالت قىلىپ بىر خىيال كەچتى.

ــ چوڭ ئەمىرزادە بىلەن كامانداز لىقتا بەسلەشمەكچى بولغانتۇق، يېڭىلىپ قالسام ئەمىرزادىنى ئۆيلەپ قويماقچى بولغانىدىم، ــ دېدى خىرىلداپ كۈلگىنىچە.

ــ بىئەدەپ! ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ سانىز مىرزىغا قاراپ، ــ ھايا قىلماي ئالىيلىرىغا مۇشۇنداق شەرتنى قويدۇڭمۇ؟

ــ كەچۈرسىلە ئاتا، ــ دېدى سانىز مىرزا دادىسىغا ئەركىلەپ، ــ شەرتنى مەن ئەمەس، قىبلىگاھىم قويدى. بىز پەرماندىبەردارلىق قىلدۇق شۇ.

سەييىدئەلى ئالپ ئىسان بۇغاخانغا قاراپ ئىلتىجا قىلدى:

ــ خان ئالىيلىرىدىن ئول شەرتنى بىكار قىلىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاقاھلاپ كۈلدى.

ـــ جىددىيلەشمىسلە ئەمىر جانابلىرى. قارىسلا، ئەمىرزا-دىلەرنىڭ ئاللىقاچان بالاغەتكە يەتكىنىنى كۆرمەيۋاتامدىلا؟ ئەنىدە-جانغا لەشكەر تارتىمىز دەۋاتىمىز، لەشكىرىي يۇرۇشتىن ئاگاھ-توي باھانىسىدا ئەل ـ يۇرتقا ئاش تارتىپ دۇئاسىنى ئالمامدۇق، قانداق دېدىم؟

ـــ قىبلىگاھىمىز دانادۇر، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ بەھ-شىنى تۆۋەن سېلىپ، ـــ پەرمانى ئالىينىڭ ھۆكۈمىگە ئىتائەت گەردىنىمىز ئېگىكلىك.

ـــ خوش، ئەمىسە باشلايلى. ئۆزلە گۇۋاھ بولۇپ بەرسىلە، ـــ ئورنىدىن تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان كېلىپ سانىز مىرزە-نىڭ دولىسىغا شاپاللىدى، ـــ جاسارەتلىك بولسىلا ئەمىرزادەم، ـــ ئاندىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆزلىرىگە ئىچكۆيەرلىك بە-لەن قارىدى، ـــ ئاللاھ خالىسا ئۆزلە بىلەن ئالدىرىماي شەرتلە-شەرمىز ئەمىرزادەم.

نۆكەرلەر ئەتىگەندىلا خانىنىڭ كامانداز لىق ماھارىتىنى مە-شىق قىلىشى ئۈچۈن پاخالدىن ئون دانە قارانچۇق ياسىغانىدى.

ـــ ئات چاپتۇرۇپ تۇرۇپ نىشانىنى چەنلەيدىلا. ئوق قاراڭ-چۇقلارنىڭ دەل بېشىغا تېگىشى شەرت، ـــ دېدى قېرى مەشقاۋۇل مۇسابىقىنىڭ تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ.

ـــ ئاگاھ ئەمىرزادەمنىڭ ماھارىتىنى تاماشا قىلايلى، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ـــ قېنى باشلىسىلا.

سانىز مىرزا بۇيرۇقنى بويسۇنۇپ ئېتىنى دۈتتى ـ دە، شا-مالدەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، قارانچۇقلار-غا قارىتىپ چاقماقلىق بىلەن ئارقىمۇئارقا ئوق ئۇزۇشكە باشلە-دى. ئۇنىڭ ئاتقان ئون تال ئوقىنىڭ بىر تېلىمۇ زايا بولماي قارانچۇقلارنىڭ بېشىغا سانجىلدى. سانىز مىرزىنىڭ ئوقيا ئېتىش ماھارىتى ھەقىقەتەن يۇقىرى ئىدى. تاماشا كۆرۈپ تۇرغان نۆكەر-لەر سۆرەن سېلىشىپ ئالقىش ياڭراتتى. ئوغلىنىڭ ماھارىتىدىن

پەخىرلەنگەن سەييىدئەلى ئالپمۇ بايامقى رەنجىشلىرىنى ئېسىدىن چىقىرىپ ئىختىيارسىز كۈلۈمسىرىدى. قايتىپ كەلگەن سانىز مىرزا دادىسىغا مەغرۇرلۇق بىلەن قاراپ قويدى.

ـــ ئەمدى نۆۋەت خان ئالىيلىرىغا كەلدى، ـــ دېدى قەرى مەشقاۋۇل سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرغىنىچە قارانچۇقلارغا قارىتىپ ئوق ئۇزۇشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئاتقان ئوقلىرىمۇ قارانچۇقلارنىڭ بېشىغا سانجىلىۋاتاتتى. ئىسان بۇغاخان ئەڭ ئاخىرقى بىر تال ئوقنى قەستەن قايدۇرۇۋەتتى، ئوق قارانچۇققا تەگمىدى. خانىنىڭ ئوقنى قەستەن قايدۇرۇۋەتكەنلىكىنى سەزگەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ يۈرىكىگە ئىللىق بىر سېزىم تارىدى.

«خان ئالىيلىرىنىڭ چوڭ ئەمىرزادىنى ئۆيلەپ قويغۇسى بار ئىكەن. بوپتۇ، خان ئالىيلىرى پەرزەنتىمگە كۆيۈنۈپ بۇنچىلىك شەپقەت كۆرسەتكەن يەردە نارازى بولۇپ نېمە قىلاي. ئەسلىدە يەنە بىرەر ـ ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆيلەپ قويارمەن دېگەنىدىم. تەقدىر ـ ئىرادە شۇنداق ئوخشايدۇ...»

ـــ مۇبارەك بولسۇن ئەمىرزادەم، بېرىپ تەييارلىق قىلغايلا، ئەتە تويلىرى بولىدۇ. توي ـ مەرىكىلىرىگە ئۆزۈم باش بولىمەن، ـــ دېدى قايتىپ كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

سەييىدئەلى ئالپ خىيالىنى يېغىشتۇرۇپ، ئوغلى سانىز مىرزىغا قارىدى.

ـــ قاراپ تۇرماي خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت ئېيتىسۇنلار.

خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يەتكەن سانىز مىرزا دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ خانغا تەزىم بەجا كەلتۇردى:

ـــ ھىممەت قىلدىلا ئالىيلىرى. كۆپ رەھمەت!

ـــ ئەمىرزادىلەرگە ئىجازەت، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

ئىككى ئەمىرزادە خان بىلەن دادىسىغا يەنە بىر قېتىم سالام

بىرئۆتكەندىن كېيىن ئاتلىرىغا مىنىپ، نۆكەرلىرىنى ئەگەشتۈرگىنىچە شەھەرگە قاراپ چېپىپ كېتىشتى.

ـــ ئەمىرزادەمگە قەستەن يېڭىلىپ بەردىلە، ـــ دېدى سەيىدئەلى ئالىپ.

ـــ قارىسام ئەمىرزادىلەر ئۆيلەپ قويغۇدەك بولۇپ قاپتۇ، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ـــ چاقچاققا يۆلەپ چېكىپ باقسام سانىز مىرزا ئۆيلەنگۈسى بارلىقىدىن بېشارەت بېرىپ قالدى. شۇڭا مۇرادىغا يەتكۈزەي دەپ قەستەن يېڭىلىپ بەردىم. پەرزەنت بولغۇچى كۆڭلىدىكىنى ئاتىسىغا بىلدۈرمەكى تەس. نارازى بولۇپ قالمىغانلا ھە ئەمىر؟

ـــ يوقسۇ، ـــ دېدى سەيىدئەلى ئالىپ، ـــ ئالىيلىرى ئالا-يىتەن توي بېشى بولۇپ بېرىمەن دەۋاتسىلا ئەلۋەتتە ئۆزۈمنى بەختىيار ھېس قىلىمەن ـ دە. قىبلىگاھىمىزنىڭ بۇ قاتارلىق مېھىر ـ شەپقىتى بىز ئۇچۇن كاتتا شەرەپ. بىلمىدىم، ئانھەزرىتىم كىمنىڭ زەئىپەسىنى كۆڭلىگە پۈكتىكىن؟

ـــ قارا دۆڭان ئەمىرى ئاقپاشا بەگنىڭ بىر قىزى بار. يېشى ئەمىرزادەمدىن ئىككى ـ ئۈچ ياش كىچىك چىقىدۇ. ئالدىنقى يىلى خانىش ئايىم ھەرەمگە ئەكىرىپ ئۆز تەربىيەسىگە ئالغان، ئىسمى ئايجامال خېنىم، ھۆسنى ـ جامالىمۇ ئىسمىغا ئوخشاش تولىمۇ ئۇز. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەتتاتلىق، نەزمگە ئاجايىپ ھەۋىسى بار.

ـــ ھە، ئەسلىدە مەرھۇم جەننەتماكان سۇيۇرگە مىرزا جانابىرىنىڭ نەۋرىسىكەن ـ دە، ـــ دېدى سەيىدئەلى ئالىپ.

ـــ شۇنداق، كۆڭۈللىرىگە خوپ كەلگۈدەكمۇ؟

ـــ ئول ساداقەتمەن ئەمىرنىڭ پۇشتىنى ئۆزىمىزگە كېلىن پەرزەنت قىلىشنى ئەلۋەتتە خالايمىز. ئۆتكەن يىلى سۇيۇرگە مىرزا ۋاپات بولغاندا، ئۆلۈم پەتىسى ئۇچۇن تۇرپانغا بارالماي كۆڭلۇم تولمۇ يېرىم بولغانىدى. بۇ توي دىلخەستىلىكىمىزگە خۇشاللىق بېغىشلىسا ئەجەب ئەمەس. بىلمىدىم، ئاقپاشا بەگ جانابلىرى خالامدىكىن ـ تاڭ؟

ــ بۇ ئىشتا خانىش ئايىمنىڭ گېپى ھېساب. ئاقپاشا بەگ ئول زەئىپەسىنى بىزگە پەرزەنت ھېسابىدا بېرىۋەتكەن.

ــ ئۇنداقتا ئەمىرزادەمۇ خان ئالىيلىرىغا پەرزەنت بولغۇدەك، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ھاياجانلىنىپ.

ــ ئەلۋەتتە، ــ ئىسان بۇغاخان بىرئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ــ كىچىك ئەمىرزادە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇزى تۆۋەن، جاسارەتلىك ھەم پەزىلەتلىك يىگىت بوپتۇ. بۇ يېقىندا ئۆيلىنىش خىيالى بارەدەك قىلمايدۇ، كۆڭلىگە چوڭ ئىشلارنى پۈككەندەك قىلىدۇ. پەزىلىتى كەم ــ كۇتىسىز ئۆزلەنى تارتىپتۇ. كۆڭۈل خۇشلۇقۇم، ھايات بېغىمنىڭ نازۇك چىمەنى بولمىش مەلىكە دۆلەت نىگار خېنىم بۇ يىل سەككىز ياشقا كىرەي دەپ قالدى. گەرچە ئۇ غۇنچىچە[1]دىن تاپقان پەرزەنتىم بولسىمۇ، ئۇنىڭغا خانزادەمدىن بەكرەك مېھرىم بار. ئەگەر كىچىك ئەمىرزادە ئۇچ ــ تۆت يىل تەخىر قىلسا، ئول مەلىكەمنى نىكاھلاپ بېرىپ ئۆزۈمگە كۆرەگان قىلىۋالغۇم بار.

سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ مۇھەممەدھەيدەر مىرزىغا قىزىنى بېرىش مۇددىئاسىنى ئاڭلاپ باشقىچە روھلاندى.

ــ ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا، ــ دېدى ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالپ، ــ قىبلىگاھىمىزغا قۇدا بولۇش بىز ئۇچۇن كاتتا شەرەپ، بۇ مۇددىئالىرىنى ئاڭلىسا ھاممىلىرى ئۇز سۇلتان مەلىكىمۇ كۆپ مىننەتدار بولىدۇ.

ــ ئۇرۇق ــ تۇغقان بولۇپ قېرىنداشلىق مېھرىمىزنى مۇستەھكەملىسەك، سەلتەنەتىمىز تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ، ئەل ــ يۇرتىمىز ئاسايىشلىققا يۇزلىنىدۇ جانابى ئەمىر. ھامام ئۇز سۇلتان مەلىكە ئالىيلىرى بىزگە ئانا يوللۇقتۇر. ئۇنىڭ كۆڭلىنى خۇشال قىلىش ئەلۋەتتە بۇرچىمىزدۇر. شۇنداق بولسۇن ئەمىسە، ھازىرچە چوڭ ئەمىرزادىنىڭ تويىنى ئويناىلى. ئاللاھ خالىسا

① غۇنچىچە ــ توقال خانىش.

ئىككى ھەپتىدىن كېيىن ئەندىجانغا يول بولۇر.
ئۇلار ئەندىجان يۇرۇشى ھەققىدە ئۇزاق مۇڭداشتى.

50

مۇشۇ كۈنلەردە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قالغان سەمەرقەنت ئېچىنىشلىق ئىڭرايتتى. كۆھەك، ئابىرەھمەت دەريالىرى مۇڭلۇق شىرىلدايتتى. ئۇرگۈت تاغلىرى سۈكۈتلۈك ئىدى. ھودۇققان، تەشۋىشكە چۈشكەن شەھەر خەلقى قاتتىقراق شەپدىنمۇ چۆچۈ - شۇپ، پۈتىنىڭ ئۈچىدا دەسسەپ مېڭىشاتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، سەمەرقەنت كوچىلىرىدا چۈننەك ئاۋۇپ كەتكەن سوپى ـ دەر - ۋىشلەرنىڭ جەررە ـ ساماللىرى ئەۋجىگە چىققانىدى. مىڭبىر جا - پالار بىلەن شەۋكەتلىك قېيىنئاتىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەخ - تىدە ئولتۇرۇشقا مۇۋاپىق بولغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خاتىر - جەمسىزلىكى، غەم ـ تەشۋىشلىرى تېخى بېسىلمىغانىدى. گويا ھازىرلا بىرى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدىغاندەك بامدات نامىزىدىن يېنىپ تاڭ سەھەردىلا كۆكسارايغا چىقىپ تەختتە ئولتۇرسا، تاكى كەچ كىرىپ ئەل ياتقۇغىچە كۆكسارايدىن ئايرىلمايتتى، تەختتىن مىدىرلىمايتتى. چۈنكى، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تېرىقتەك چېچىلىپ كەتكەن تۆمۈرىيزادىلەر ئۆزلىرىنى سەمەر - قەنت تەختىگە دەۋاگەر ھېسابلاپ، تەرەپ ـ تەرەپلەردە لەشكەر توپلاپ، قوشنا ئەللەرنىڭ خان ـ سۇلتانلىرىدىن ياردەم سوراپ، تەخت ـ سەلتەنەتنى ئىگىلەش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى.

ھەئە، نەچچە يىلدىن بېرى بىر قېتىم بولسىمۇ ئولتۇرۇپ بېقىشقا ھەۋەس قىلغان ھەشەمەتلىك ئالتۇن تەخت ئەبۇسەئىد مىرزىغا قىلچىلىك راھەت بېغىشلىمىدى. ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگكە

كۆيۈئوغۇل بولۇپ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن بېرى بۇ سەلتەنەتلىك تەختتە ئولتۇرۇشنى قانچىلىك ئارمان قىلغاندى ـ دى ـ ھە. كۆرەگانلىق شەرىپىگە ئېرىشكەن دەسلەپكى مەزگىل ـ لەردە ئۇ قېيىنئاتىسىنىڭ تەختىدە ھامان بىر كۈنى ئولتۇرۇشنى خىيال قىلغان، بۇ خىيالىغا ئىشىنىپ تاتلىق ـ تاتلىق چۈشلەرنى كۆرگەنىدى. بىراق ئۇزاق ئۆتمەيلا باجىسى ئابدۇللا مىرزا ئۇنىڭ بۇ چۈشلىرىنى بۇزۇۋەتتى. ئابدۇللا مىرزا خاقانى سەئىد شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىبراھىم مىرزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگكە جىيەن كېلەتـ تى. شۇڭا ئابدۇللا مىرزا ئۆزىنى سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ قانۇنـ لۇق مىراسخورلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلايتتى، شۇ سەۋەبلىك دىمىقى ئۇستۇن ئىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بولسا ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى مىرانشاھنىڭ نەۋرىسى ئىدى. شاھرۇخخان ئە ـ مىر تۆمۈرنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان چاغدا مىرانشاھ ئاللـ قاچان قازا قىلغانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ تۇغقاندارچىلىق مېھرىنى چىڭىتىش مەقسىتىدە نەۋرە ئىنىسى ــ بۇخارا ئەمىرى سۇلتـان مۇھەممەدخاننىڭ ئەتىۋارلىق بۇ ئوغلىغا قىزىنى بېرىپ كۈيۈ ئو ـ غۇل قىلىۋالغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئەبۇ سەئىد مىرزىمۇ ئۆزىنى سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورى ھېسابلايتتى. شۇڭا بۇ ئىككى باجىنىڭ پۇرچىقى پىشىشمىدى، پەقەتلا ئەپ ئۆ ـ تەلمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىككى كۈيۈ ئوغلىنى ئەپلەشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى بىكار كەتتى. ئور ـ دىدا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قېيىنئاتـ سىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن بۇ ئىككى يىگىت پەقەتلا كېلىشەلمىدى. بىر ـ بىرىگە يول قويۇشمىدى، ئىززەت ـ ئابرۇيىنى قىلىشمىدى. ئەكسىچە، پۇرسەت تاپسىلا بىر ـ بىرىنىڭ ئەيىبىنى كوچىلايتتى، قېيىنئاتىسىغا چېقىشتۇراتتى، ئەمىرلەر ـ نى يېنىغا تارتىشقا تىرىشىپ گۇرۇھۇازلىق قىلاتتى. ھەئە، بىر ـ نەچچە قېتىم كۆكسارايدا، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىدىلا ياقا سد ـ

قىشقانمۇ بولدى. شۇنىڭ بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ ئىككى كۈيۈئوغلىدىن كۆڭلى قالدى، رايى قايتتى. ئۇلارنى يۇقىرى مەنسەپكە، مۇھىم ئىشلارغا يېقىن يولاتمىدى. ئىچكىيلەر ـــ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوردا ئەركانلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلدى. كېيىنچە ئۇلار ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشەلمىدى. شۇ سەۋەبتىنمۇ بۇ ئىككىسىنىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگكە كۆڭلىدە غۇمى، ئاداۋىتى بار ئىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ سۆيۈملۈك ئوغلى ئابدۇللەتىپخانغا جازا يۈرۈشى قىلىش ھارپىسىدا كۈتمىگەندە ئىككى كۈيۈئوغلىغا يۈقىرى دەرىجىلىك لەشكىرىي مەنسەپ بەردى. ئاخىرقى ھېسابتا قېيىنئاتىسىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن ئەبۇسەئىد مىرزا جان ـ جەھلى بىلەن تۆھپە كۆرسىتىپ، قېيىنئاتىسىنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بىراق خانزادە ئابدۇللەتىپخان بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان ساتقىن ئەمىر مىرانشاھ دورغا بىتۈيۈق تۈرغان ئەبۇسەئىد مىرزىنى تۈتۈپ زىندانغا تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن ئارزۇ ـ ئارمانلىرى تۈيۈقسىزلا يەنە كۆپۈككە ئايلاندى.

قېيىنئاتىسىنىڭ جەڭدە نۇسرەت قازىنىشىغا كۆزى يەتمىگەن ئابدۇللا مىرزا بولسا تادانلىق قىلىپ قېيىنئاغىسىغا ئەل بولدى. ئەمىر سۇلتان شاھ بارلاسنى خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنىڭ تۇزىقىغا دەسسەتتى. شۇنىڭ بىلەن قېيىنئاتىسىنىڭ ئالدىدا يوقاتقان ئابرۇيىنى قېيىنئاغىسىنىڭ ئالدىدا تىكلىۋالدى.

خانزادە ئابدۇللەتىپخان سەمەرقەنتكە كېلىپ دادىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئابدۇللا مىرزىغا لەشكىرىي دۇئانىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللا مىرزا سەلتەنەتنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالدى. بۇ چاغدا زىندانداپ ياتقان ئەبۇ سەئىد مىرزا مىرزا ئۇلۇغبەگكە سادا ـ قەتمەن گۇندىپايلار ئارقىلىق بۇ ئىشلاردىن تولۇق خەۋەر تاپتى. قېيىنئاتىسىنىڭ تەختىدە قېيىنئاغىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخا ـ

نىڭ ئولتۇرغىنىدىن كۆرە باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ يېڭى خا-
نىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشىپ يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەنلىكى
بەكرەك ئىچىنى ئادىتىۋەتتى، يۇرىكى مۇشۇك تاتلىغاندەك ئې-
چىشىپ بىئارام بولدى. قېيىنئاغىسى ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئىلتى-
پاتىغا ئېرىشىپ زىندانىدىن چىقىش ئۈمىدى پۈتۈنلەي ئۈزۈلدى.
قارا نىيەت باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ ھاياتىغا قەست قىلىشىدىن
ئەنسىرىدى. چۈنكى، ئۇ خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنىڭ يېنىدا باجىسى
ئابدۇللا مىرزىلا بولىدىكەن ئۈزىگە تىنچ ـ ئامانلىق بولمايدىغا-
نلىقىنى، ئابدۇللا مىرزىنىڭ بىر ئامالالارنى قىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈ-
رۈۋېتىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا جېنىنى ساقلاپ قېلىش
ئۈچۈن زىندانىدىن قېچىش قارارىغا كەلدى ۋە ھېلىقى مىرزا ئۇ-
لۇغبەگكە ساداقەتمەن گۈندىپايلارنىڭ ياردىمىدە زىندانىدىن قېچىپ
ئۆدۈل ئاتا مىراس زېمىنى بۇخاراغا كەتتى. مۇشۇ ئارىلىقتا مىرزا
ئۇلۇغبەگنىڭ نۆكەر بېشى بابا ھۈسەيىن بەگ پاسىبانىنىڭ قە-
ساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتا قاتىلى خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنى ئۆل-
تۈرۈپ، بېشىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسىگە ئېسىپ قويدى.
بۇ كۆتۈلمىگەن ئاپەت ئابدۇللا مىرزىغا ئامەت ئېلىپ كەلدى: شۇ-
نىڭ بىلەن ئىگىسىز قالغان سەمەرقەنت تەختىدە ئولتۇرۇش ئۇ-
نىڭغا نېسىپ بولدى.

باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ سەمەرقەنت سەلتەنەتىنى قولىغا
ئېلىپ تەختتە ئولتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئەبۇسەئىد مىرزا
تەخت دەۋاسى قىلىپ بۇخارادىن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ
كەلدى. لېكىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، جەڭدە قاتـ
تىق يېڭىلىپ، ئازغىنە نۆكەرلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى ۋە
سىر دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى دەشتى قىپچاق ئېلىنىڭ ھۆ-
كۈمرانى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاندىن ياردەم سورىدى. ئەبۇسەئىد
مىرزىنىڭ ياردەم سوراپ كېلىشى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخانىنىڭ
كۆڭلىدىكىدەك ئىش بولدى. چۈنكى، مىرزا ئۇلۇغبەگدىن بىرقاز-
چە قېتىم راۋۇرۇس پەشۋا يېگەن ئوبۇلخەيرىخان سەمەرقەنت ھا-

كىمىيىتىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزا سە-مەرقەنت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالسا، دەشتى قىپچاق ھاكىمى-يىتىگە كۆپ پايدىسى تېگىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ـ دە، دەرھال بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئەبۇسەئىد مىرزىغا يارداەم بە-رىشكە پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئەبۇسەئىد مىرزا سىر دەريادىن ئۆتۈپ سەمەرقەنتكە ئىككىنچى قېتىم باستۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا ئابدۇللا مىرزا ئەمىر سۇلتان جاندار، مىرانشاھ دوغا قاتارلىق مىرزا ئۇلۇغبەگكە خائىنلىق قىلغان ئەمىرلەر بە-لەن زىددىيەتلىشىپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ جەڭدە قەستەن سۇسلۇق قىلىشى بىلەن ئابدۇللا مىرزا يېڭىلىپ قالدى. سەمەر-قەنت شەھىرىنى ئېلىپ تاجۇ تەختنى ئىگىلىگەن ئەبۇسەئىد مىرزا ئەسىرگە چۈشكەن باجىسى ئابدۇللا مىرزا ۋە مىرانشاھ دوغا، ئەمىر سۇلتان جاندارلارغا قىلچىلىك رەھىم ـ شەپقەت قىلماي كاللىسىنى ئالدى. شۇنداق قىلىپ ئابدۇللا مىرزا سەمەر-قەنت تەختىدە ئاران بىر يىل ئولتۇرالىغان بولدى.

كۆكسارايدا يالغۇز ئولتۇرۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن ئەبۇسەئىد مىرزا ئېغىر خورسىنىپ قويدى. ئۇ قې-يىنئاتىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئەتىۋارلىشىغا، ئىززەتلىشىگە ئېرىشكەن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ ھالقىلىق پەيتتە خا-ئىنلىق قىلغىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولغاچقا، سەمەر-قەنت تەختىنى قولغا ئالغاندىن بېرى ئوردىدىكى ئەمىرلەرگە ئىشەنمەس بولۇپ قالغانىدى، ئۇلارنى زىيادە چىڭ تۇتاتتى. سە-ۋەبسىزلا كۆكسارايغا چاقىرتىۋالاتتى، سەۋەبسىزلا ھەيدەپ چە-قىراتتى.

«گەرچە مىرانشاھ دوغا بىلەن ئەمىر سۇلتان جاندار ئۆلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك. تاجۇ تەختنى ئاشۇ ئەمىر ـ سەركەردىلەرسىز تۇتۇپ تۇرغىلى بولسا ئىدى كاشكى. ئوردىدىكى ئەمىرلەرگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ بۇلارنىمۇ ساقلىنىق قىلمايدۇ دەپ كىم ھۆددە قىلالايدۇ. بىر ئاللاھ، بىر ئۆزۈمدىن

باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەيمەن. شۇنداق، بۇ ئەمرلەرنى ئىشلەتىشكە بولىدۇ، ئىشىنىشكە بولمايدۇ. ھېچ بولمىسا بۇ تەخت ـ سەلتەنەتنى تولۇق مۇستەھكەملىۋالغىچىمۇ بولسا ئۇلاردىن پايدىلىنىپ تۇراي. كېيىن ئاستا ـ ئاستا ئالماشتۇرۇۋېتەرمەن...»

ئەبۇسەئىد مىرزا ئاچچىق تولغاندى، قۇپقۇرۇق شاھنىشىنغا نەزەر تاشلىدى. ئۇ بايىلا تېخى ئەمرلەرنى شاھنىشىندىن سۆزلا قوغلاپ چىقارغانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا سەمەرقەنتنى ئېلىپ، تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى ئىشلار كېلىۋالدى.

ھەئە، ئەبۇسەئىد مىرزىغا يارەدەم قولىنى سۇنغان دەشتى قىپچاق دالىسىنىڭ ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرخانىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى سەمەرقەنتكە كىرگەندىن كېيىن شەھەرنى خالىغانچە بۇلاپ ـ تالىدى. خانزادە ئابدۇللەتىپخان، ئابدۇللا مىرزىلاردىن ئېشىپ قالغان ئوردا خەزىنىسىنى پۈتۈنلەي قۇرۇقداپ قويىدى، ھەتتا كۆكسارايىنىڭ تاملىرىغا ئېسىپ قويغان تۇرلۇك سەنئەت بۇ ـ يۇملىرى، بېزەكلەرنىمۇ سالق قويمىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ بۇلاڭ ـ تالاڭ، ۋەيرانچىلىقنى توسۇشقا ئامالسىز قالدى. چۈنكى، ئۇ ئاشۇلارغا تايىنىپ تاجۇ تەختنى تارتىۋالغانىدى. ئۆزلىرىنى ئە ـ بۇسەئىد مىرزىنىڭ شاپائەتچىسى دەپ ھېسابلايدىغان بۇ سەركەر ـ دىلەر ھەرقانداق زورلۇقلارنى قىلىشتىن ئايانمايتتى، ئەبۇسەئىد مىرزىدىن ئازراقمۇ تەپ تارتمايتتى. ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ چىشىنى ـ چىشىغا چىشلەشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار كەتكەندە سەمەرقەنت شەھىرى قاتتىق بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىغان ئەسكى سارايغا ئوخشاپ قالغان، مىرزا ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى شانۇ شەۋكىتىدىن، سۆلەت ـ ھەشە ـ مىتىدىن ئىزنامۇ قالمىغانىدى.

دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىدىن قۇتۇلغان ئەبۇسەئىد مىرزا تېزدىن لەشكەر توپلاشقا كىرىشتى. چۈنكى شۇ كۈنلەردە ئۆزلىرى ـ نى سەمەرقەنت تەختىنىڭ دەۋاگەرى ھېسابلاشقان خانزادە ئابدۇل ـ لەتىپخانىنىڭ ئىككى ئوغلى ـــ خانزادە ئەھمەدخان بىلەن مۇھەم ـ

مەد جۇگى ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ قېشىغا بېرىپ بىرلىكتە سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. ئايغاقچىلىرىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەبۇسەئىد مىرزا بىر تەرەپتىن لەشكەر، بىر تەرەپتىن ئاشلىق، ئوزۇق ـ تۇلۇك جۇغلاشقا ئالدىراپ، يېتىشىپ بولالماي، ئاسان ئاچچىقلىنىدىغان، كەسىلگەك بولۇپ قالغانىدى. ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى ئىشقا بۇيرۇپ بولۇپلا ئارقىسىدىن يەنە ئۆزى ھېلى قورال ـ ياراغ سوقۇۋاتقان تۆمۇرچىخانىلارغا، ھېلى ئاشلىق ئىسكىلاتلىرىغا، ھېلى يېڭى لەشكەرلەرنى مەشقلەندۇرۇۋاتقان لەشكەرگاھلارغا چاپاتتى. تۇرۇپلا ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسىنى شاھنىشىنغا يىغىۋالاتتى. ئۇلار دىن بۇيرۇغان ئىشلارنىڭ ئىجراسىنى چالا ـ بۇلا سۇرۇشتۇرۇپلا، يوقىلاڭ بىر ئىشلارغا بولدى دېگۈچە چېچىلىپ، يەنە قوغلاپ چىقىراتتى، ئەمىرلەرنى يۇرەكئالدى قىلىۋەتكەنىدى. ئۇ شاھنىشىندا يالغۇز قالسىمۇ ئىچى سىقىلاتتى، ئەمىرلىرىنى چۆرىسىگە يىغۋالسىمۇ ئوخشاشلا ئىچى سىقىلاتتى. تاجۇ تەخت دەۋاگەرلىرىنىڭ تەھلىكىلىرى بىسىلمىغاچقىمۇ، ئۆزىنىڭ سەلتەنەتىنى قولغا ئالغىنىغا، تەختتە ئولتۇرغانلىقىغا ئىشەنچى يوق ئىدى.

سارايغا پۇتىنىڭ ئۈچىدا دەسسەپ كىرىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھەم ئازابلىق، ھەم چىگىش خىياللىرىنى بۆلۈپ، قول باغلىغىنىچە جۇرئەتسىزلىك بىلەن ئېغىز ئاچتى:

ـــ مەلۇم بولغاي!

خىيالدىن باش كۆتۈرگەن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۆزلىرى يەۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا چەكچەيدى.

ـــ سۆزلە!

ـــ ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن ئاغا ـ ئىنى خانزادىلەر ھىراتتىن لەشكەر تارتىپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەبۇسەئىد مىرزا مۇشتۇمىنى غەزەپ بىلەن تۇگىدى، لېكىن يەنىلا ئۆزىنى تۇتۇۋالدى.

ـــ پەرمانچى بەگنى چاقىرا!

ھايال ئۆتمەي پەرمانچى بەگ پالاقلاپ كىرىپ كەلدى.

ـــ ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە پەرمانمنى يەتكۈز. ھەپتە ئـەـ چىدە ئوزۇق ـ تۇلۇك، لەشكىرىي ھازىرلىقلارنى تولۇق پۈتتۈرۈپ بولسۇن. ئازراقلا سەۋەنلىك سادىر قىلىدىكەن كاللىسىنى ئالـەـ مەن!

ـــ خوپ پاناھگاھىم!

پەرمانچى بەگنىڭ مىسىلداپ ماڭغىنىنى كۆرۈپ ئـەبۇسەئىد مىرزا جان ـ جەھلى بىلەن ۋارقىرىدى.

ـــ ئىلدام بول ئەبگا!

ئىلگىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سىلىق ـ سىپايە مـۇئامىلـەـ سىگە كۆنۈپ قالغان مەھرەملەر ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قوپال مۇئاـ مىلىسىگە كۆنەلمەيۋاتاتتى. ھەر قېتىم شاھنىشىنغا قەدەم باسسا، خۇددى ۋەھشىي يىرتقۇچنىڭ ئۆڭكۇرىگە كىرگەندەك ۋەھىمىگە چۈشۈپ قالاتتى، قاتتىقراق نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالمايتتى.

«كەلسە كېلىۋەرسۇن، مەن ھەرگىزمۇ جەننەتماكان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنى دوراپ، شەھەرنى تاشلاپ چىقمايمەن. سەـ مەرقەنت شەھىرىنىڭ سېپىللىرى مۇستەھكەم، مۇداپىئەگە ئـەپـ لىك. ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنىمۇ كەڭتاشا غەملىۋالدىم، لەشكەرلەرمۇ يامان ئەمەس مەشىقلىنىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەندىن شەھەرنى سويۇپ ئالغىنىنى بىر كۆرەي. جەڭگە چىقماي يېتىۋالسام قانداق قىلـەـ مدىكەن قېنى، شەھەر ئەتراپىدىكى ئاۋامنىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇكىنى پۈتۈنلەي يىغىۋالدىم. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئۆزىنى چاغلىماي لەشكەر تارتىپ كەلگىنى بىلەن، شۇنچە نۇرغۇن لەشكەرگە ھىراتـەـ تىن ئوزۇق ـ تۇلۇك توشۇپ ئۇلگۇرتەلمەيدۇ. خەلقنىڭ قولىدا ئاشلىق يوق، بىر ئايغا پايلىماي ئاستا قۇيرۇقىنى قىسىپ چېـ كىنىسە ھېساب ئەمەس. يامىنغا كەلسە سۇلھىگە كېلىپ ئۇنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىلغاچ تۇرارمەن. ئاشۇنداق قىلـەـ سام ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئول ئىككى خانزادىسىمۇ ئامالسىز قالـەـ

دۇ. مەنمۇ بىر مەزگىل ئۆزۈمنى ئوڭۇشسۇزلۇقتىن ئۇچۇن پۈرسەت يارىتىمەن. كېيىنكى ئىشلارنى ئاللاھ خالىسا ئالدىرىماي بىر تەرەپ قىلىۋالارمەن. خەپ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا، نېمەڭگە نوچى قىلىسەن؟! ئۆز ۋاقتىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى پەقەت ئوغلى ئابدۇللەتىپخانغا ھىراتنى بەرمەسلىك ئۈچۈنلا سېنى قوڭ چالمىسىنىڭ ئورنىدا ھىراتقا قارانچۇق قىلىپ قويغان ئەمەسمىدى؟ ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئاشۇ نېسىۋەڭگە شۈكۈر قىلماي، بىزدىن تاجۇ تەخت تالاشقۇدەك بولدۇڭمۇ؟ ئالدىرىماي تۇر. سېنىڭ ئىشىڭنىمۇ ئاستا ـ ئاستا بىر تەرەپ قىلىمەن. باي خۇراسان ۋادىسىنى تەسەررۇپۇمغا ئالماي قويمايمەن. شۇنى بىلىپ قوي، بۇ جاھان كەڭرى بولسىمۇ، ئىككى ھۆكۈمدار ئۈچۈن يەنىلا تارلىق قىلىدۇ. ئەمدى نۆۋەت مىرانشاھ ئەۋلادلىرىنىڭ، شاھرۇخىيلار ئىشىنى قىلسۇن. ھېلىمۇ ئۇلار بابائى بۇزرۇك ئەمىر تۆمۇر ساھىبقىراندىن قالغان بۇ سەلتەنەتنى يەتكىچە سوردى، قاغۇچە دەۋران سۈردى. مىرانشاھ ئەۋلادىنى يېقىن يولاتمىدى. جېنىم تېنىمدىلا بولمىدىكەن، ئەمدى ئۇلارنى مەنمۇ بۇ تەختكە يېقىن يولاتمايمەن...»

ئەبۇسەئىد مىرزا خىيالىنى يېغىشتۇرۇپ، شەھەر سېپىلىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن كۆكسارايدىن چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

مانا بۇگۈن ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر بەلەن خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئىككى ئوغلى ئەھمەد مىرزا، مۇھەممەد جۇگىلارنىڭ سەمەرقەنت شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا ئوتتۇز سەككىز كۈن بولدى. ئۆز ۋاقتىدا ئانچە ئەپ ئۆتۈشمىگەن بۇ قېرىنداشلار ئەمدى تەخت ـ سەلتەنەتتىن ئىبارەت ئورتاق مەقسەت ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزۈشكەنىدى.

كېچىك ۋاقتىدىن تارتىپ بوۋىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئور-

دىسىدا تەربىيەلەنگەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئىلىمگە ھېرىسمەن، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەتلەيدىغان، پەزىلەتلىك يىگىت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن تاغىسى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئالاھىدە ھۆرمىتى بار ئىدى. ھىراتقا ئەمىر بولغاندىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ساداقەتمەن بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەقلىد قىلىپ، خانزادە ئابدۇللەتىپخان بىلەن ئاكىسى ئالائۇددەۋلە ۋەيران قىلىۋەتكەن ھىراتنى قايتىدىن گۈللەندۈرگەن، نۇرغۇن ئىلىم ئەھلىلىرىنى، سەنئەتكارلارنى، شائىر، تارىخچى، بىناكار، نەقاشلارنى ھىراتقا قايتىدىن جەلپ قىلغانىدى. جۈملىدىن ئەمدىلا ئون بەش ياشقا كىرگەن ئەلىشىر نەۋايىنىمۇ كىچىك كۆرمەي ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىپ، خىزمەتكە ئالغانىدى. ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆلۈمىگە بەكمۇ ئېچىندى، نەۋرە ئاكىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى ئېتىراپ قىلمىدى. ھىراتتا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق جاكارلىدى. ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تەختكە چىققان يەنە بىر نەۋرە ئاكىسى ئابدۇللا مىرزا بىلەن تېخىمۇ ئەپ ئۆتمىدى، بەلكى ئۇنى خائىن، ساتقىنلىقتا ئەيىبلەپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. سەمەرقەنت تەختگاھى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتۈپ قاراپ باقماقچى بولغانىدى. نەۋرە ئاكىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ يارەم سوراپ كېلىشى ئۇنىڭ سەمەرقەنت سەلتەنەتىنى ئىگىلەش ئارزۇسىنى بىردىنلا كۈچەيتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا تەخت دەۋاسى قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنت شەھىرىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ پەقەتلا جەڭگە چىقمىدى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ جەڭگە ئۇندەشلىرى، ھاقارەتلەشلىرى، ھەتتا غۇرۇرىغا تېگىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئايال كىشىنىڭ كۆڭلەك، تامبال، رومال، ھالقا، باغىرداق[1]، بىلەزۈكلىرىمۇ كار قىلمىدى. ئۇ ھىرات لەشكەرلىرى

① باغىرداق ـــ لىپتىك.

نىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇكلىرى تۇگەپ ئۆزلۇكىدىن چېكىنىشىنى كۆ-
تۈۋاتاتتى. يالغۇز لەشكەرلەرنىلا ئەمەس، پۈتكۈل شەھەر خەلقىنى
تولۇق قوزغاپ شەھەر سېپىلىغا سانجاق ـ سانجاق ئورۇنلاشتۇرۇ-
ۋەتكەن، شەھەر خەلقىنىڭ ئۆيلىرىنى چۈۋۈپ ياغاچ ـ تاش،
خىش ـ كېسەكلىرىنى سېپىلىنىڭ تۈۋىگە تاغدەك دۆۋىلىۋەتكەن-
دى. ھىرات لەشكەرلىرى بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسا-
مۇ، سېپىلىنىڭ ئۈستىدىن يامغۇردەك يېغىۋاتقان ياغاچ ـ تاش،
خىش ـ كېسەكلەرگە، يا ئوقلىرىغا دۇچ كېلىپ ئىلاجسىز چې-
كىنگەندى. ئاشلىق ئوزۇق ـ تۇلۇكىنى يەتكىچە غەملىۋالغان ئە-
بۇسەئىد مىرزىنىڭ لەشكەرلەر ۋە شەھەر خەلقىنىڭ قورسىقىدىن
ۋاقتىنچە غېمى يوق ئىدى. شۇڭا ھەر كۈنى بىرنەچچە ۋاق شەھەر
مۇداپىئەسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى،
شەھەر خەلقىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ئىلھام بېرەتتى. شۇ كۈنلەردە
ئۇ ھېلىقى كېسىلگەك، چۈس خۇيىنى تاشلاپ باشقىچە مۇلايىم،
سىلىق ـ سىپايە بولۇپ قالغانىدى. ئىلگىرى ئانچىكىم سەۋەنلىك
سادىر قىلغانلارنى دەررىگە باسقۇزۇپ جازالاتقان بولسا، ھازىر خە-
لى ئېغىر سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلەرنىمۇ كەچۈرۈم قىلىۋاتاتتى.
ئەپۇ قىلىۋەتتى. تىلى قايماق بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ئوبۇلقاسىم
بابۇر مىرزىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئوزۇق ـ تۇلۇك يەتكۈزەلمەي
پات ـ يېقىندا قامالنى بىكار قىلىپ چېكىنىپ كېتىدىغانلىقىغا
ئىشىنەتتى.

ئەبۇسەئىد مىرزا كۆكسارايدىكى تەختتە ئولتۇرۇپ يالغۇز
خىيال سۈرۈشكە خۇشتار بولۇپ قالغانىدى. ئۇلۇغ بوۋىسى ئەمىر
تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ شەۋكىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ يالغۇز ماۋەرا-
ئۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ۋادىسىنىڭلا ئەمەس، مەغرىبتە باغداد،
دەمەشق، ھەتتا مەككە ـ مۇكەررەمگىچە، مەشرىقتە موغۇلىستان
ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ يىراق بولغان بىپايان زېمىنىنىڭ ھۆكۈمدارى
بولۇشنى، بۇيۇك خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرۈشنى
خىيال قىلاتتى. بۇ ئەللەرنى قانداق بويسۇندۇرۇش ھەققىدە پىلان

تۇزەتتى، باش قاتۇراتتى.

ــ مەلۇم بولغاي.

شاھنىشىنغا پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كىرگەن ھۆدەيچى بەگ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

ــ ئىجازەت، ــ دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ.

ــ ئەندىجانغا ئەۋەتكەن ئايغاقچى يېتىپ كەلدى قۇدرەتلىك پاناھگاھىم.

ئەبۇسەئىد مىرزا تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىك ئۇنى قۇتلۇقلاپ مەكتۇپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ، سوۋغا ــ سالام ئەۋەتمىگەن، ھەتتا سالامغىمۇ كەلمىگەنىدى. مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ تولا پاسىبانى ئالمىشىپ تۇرغان سەمەرقەنت تەختىگە ئىشەنچ قىلالماي ئېھتىياتچانلىق بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان ئەبۇسەئىد مىرزا بىر تەرەپتىن ئەندىجانغا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن مەكتۇپ ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ ئوي ــ خىيالىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئايغاقچى ماڭغۇزغانىدى. تۇنۇگۈن ئايغاقچىنىڭ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ يا ئوقىغا چىگىپ ئاتقان خېتى سېپىلىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن، ئەبۇسەئىد مىرزا سەركەردىلىرىگە ئايغاقچىنى پەم بىلەن شەھەرگە ئەكىرىشكە پەرمان بەرگەنىدى.

ــ باشلاپ كىرسۇنلار، ــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا.

ھايال ئۆتمەي ھۆدەيچى بەگ ئايغاقچىنى باشلاپ كىردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، شەۋكەتلىك پاناھگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي، ــ دېدى ئايغاقچى سالام بېرىپ.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، خوش، قانداق خەۋەرلەرنى ئېلىپ كەلدىلە؟

ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدىم.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۈرىكى جىغغىدە قىلدى.

ــ سۆزلەۋەرسىلە، ــ دېدى ئۇ ئىچكى تۈيغۇلىرىنى يوشۇ-

رۇپ.

ـــ ئول ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىكىنىڭ قىبلىگا ـ ھىمىزغا ساداقەتسىزلىك قىلىدىغان نىيىەت ـ مۇددىئالىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى تېخىچە بىلەلمىدۇق. لېكىن ھازىر ئەندىجان خەۋپ ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ، موغۇلىستان خانى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئوچ تۇمەن سەۋكەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ ئەندىجان شەھىرىنى ئۇزۇكىنىڭ كۆزىدەك قورشىۋالدى. كېمىنە نۆكەرلىرى بۇيان ماڭغاندا ئەندىجان ئەمىرىنىڭ قىبلىگاھىمىزدىن مەدەت تىلەپ شەھەردىن يوشۇرۇنچە ماڭغۇزغان چاپارمەنلىرى بىلەن ئوچراشتىم.

ـــ ئۇلار بىلەن بىللە كەلدىلىمۇ؟

ـــ شۇنداق ئالىيلىرى. ئۇلار ھازىر ھىرات لەشكەرلىرىدىن ئىھتىيات قىلىپ كانگىلدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

بۇ كۇتۇلمىگەن شۇم خەۋەر ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ پىلانلىرىنى بۇزۇۋەتكەندى. ئەگەر شۇ تاپتا ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا موغۇلىستانلىقلارنىڭ پەرغانىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدىغان بولسا، بىر ئامالالارنى قىلىپ ئوزۇق ـ تۇلۇك تولۇقلاپ شەھەرنىڭ مۇھاسىرىسىنى تېخىمۇ چىڭىتىشى، ھەتتا شەھەرگە باشقىچە ئۇسۇللار بىلەن ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن ئىدى.

ـــ ئۇقتۇم، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا بىرئاز خىيال سۈرۇشالغاندىن كېيىن، ـــ سىلى دەرھال شەھەردىن يوشۇرۇنچە چىقىپ كانگىلدىكى ئول چاپارمەنلەرگە پەرمانىمنى يەتكۈزسۇنلار، يوشۇرۇنغان جايىدىن زىنھار سىرتقا چىقمىسۇن. خۇسۇسەن ھىرات لەشكەرلىرىنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالمىسۇن. ئەندىجانىنىڭ خەۋىتە قالغانلىقىنى باشقىلارغىمۇ دەپ يۈرمىسۇن. ئەگەر پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلسا جەددى ـ جەمەتىنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇۋېتىمەن.

ـــ پەرمانبەردارمەن، ـــ دېدى ئايغاقچى تىترەپ.

ـــ كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئايرىم تارتۇقلىنىدۇ. سىلىنى ئاخشاملىقا سەركەردىلەر سېپىلدىن چۈشۈرۈپ قويسۇن، يا-

سۇنلار.

ئايغاقچى تەزىم قىلىپ خوشلاشتى.

شاھنىشىندا يالغۇز قالغان ئەبۇسەئىد مىرزىنى يەنە غەم باستى.

«ماۋۇ پېشكەللىكنى كۆرمەمدىغان، ئەمدى قانداق قىلسام بو-لۇر؟ ئوبۇلقاسىم بابۇر دېگەن بەدرەك ئەندىجانىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپىدىغان بولسا قامالنى ھەرگىز بوشاتمايدۇ. بەلكىم موغۇ-لىستان سۇلتانى ئىسان بۇغاخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلىشىمۇ مۇمكىن. ئول چاغدا تاجۇ تەختىنى ساقلاپ قېلىشقىمۇ پۇرسەت قالمايدۇ. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى دۆت، ئو-يۇنخۇمار، شارابخۇمار دەپ ئاڭلىۋىدىم، ئەجەب كاللىسى ئىشلەپ كېتىپتا؟ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ قازا قىلغانلىقىدىن، سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ ئۇروش مالمانچىلىقىدا قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئەندىجانىنى قولغا ئېلىپ، پەرغانە ۋادىسىنى ئىستىلا قىلماقچى بوپتۇ ـ دە، دېمىسىمۇ موغۇلستانلىقلار پەرغانە ۋادى-سىنى ئەزەلدىن تىنچىتماي كەلگەن. بۇنىڭغا ئۆز ۋاقتىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىمۇ ئامالسىز قالغانىدى. ئەگەر ئەندىجانىنى قولغا ئېلىۋالىدىغان بولسا، ئۇلار ھەرگىز بۇنىڭغىلا شۇكۇر ـ قا-ناۋەت قىلماستىن، بەلكىم سەمەرقەنتكىمۇ تەھدىت سالىدۇ. ئۇ چاغدا ھىراتنى تولۇق قولۇمغا ئېلىپ، ئىراقنى ئىستىلا قىلىش مۇددىئايىم سۇغا چىلىشىدۇ. ئول موغۇلستان سۇلتانىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئۇنۇملۇك بىر تەدبىر تېپىلماسمۇ زادى؟ ئۇلارنى موغۇ-لىستان تەۋەسىدىن چىقارماي تۇتۇپ تۇرغىلى بولسا ئىدى، مەنمۇ خاتىرجەم ھالدا ئاۋۋال ھىراتقا، ئاندىن باغدادقا لەشكەر تارتقان بولار ئىدىم...»

چوڭقۇر خىيالغا پاتقان ئەبۇسەئىد مىرزا كاللىسىغا تۇيۇق-سىز كەلگەن بىر ئەقىلدىن قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتتى. ھەئە، ئۇنىڭ ئېسىگە سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ چوڭ خانزادىسى، موغۇ-لىستان تەختگاھىنىڭ دەۋاگەرى خانزادە يۇنۇسخان كەلگەنىدى.

چۈنكى، ئەينى يىلى يۇنۇسخان مىرزا ئۇلۇغبەگدىن يارىدەم تەلەپ قىلىپ سەمەرقەنتكە كەلگەندە ئوردىدا ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ بار ئىدى. ھەتتا ئۇ مىرانشاھ دورغىنىڭ قەشقەردە ئۆلتۈرۈلگەن ئىنىسى ساتۇقخانىنىڭ قىساسىنى تۇرپاندىن يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ كەلگەن بىگۈناھ موغۇلىستان پۇقرالىرىدىن ئالماق بولۇپ، ئۇلارنى قانلىق قىرغىن قىلىشىغا يارىدەملەشكەنىدى.

«توغرا، موغۇلىستانىنىڭ يەنە بىر خانزادىسى، تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاگەرى ھازىر باغدادتا ئەمەسمۇ، نېمىشقا ئۇنى تېپىپ كېلىپ ئىنىسىغا سالمايمەن؟ مانا بۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاجىزلىقى، ئەسلىدىمۇ قائىدە بويىچە موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشقا تېگىشلىك كىشى يۇنۇسخان ئەمەسمىدى. ئۇنىڭغا ئازراق لەشكەر، تەمىنات بېرىپ موغۇلىستانغا ئەۋەتسەم ئىنىسى ئىسان بۇغاخاندىن تاجۇ تەختنى سويۇپ ئالالمىسىمۇ بىرنەچچە يىل تەھدىت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ تەسىر رۇپىمىزنى ئىستېلا قىلىش يولىنى توسىدۇ. ناۋادا موغۇلىستان سەلتەنەتىنى سويۇپ ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولالىسا، بۇمۇ يەنىلا سەمەرقەنت تەختگاھى ئۈچۈن پايدىلىق. ئول چاغدا خانزادە يۇنۇسخان بۇ غەلىبە ـ نۇسرەتنى، شان ـ شەرەپنى مەندىن كۆرۈپ مىننەتدار بولىدۇ، ماڭا بېقىنىدۇ. سەلتەنەتىمگە تەھدىت بولمايدۇ. مەنمۇ خاتىرجەم ھالدا ھىراتقا لەشكەر تارتالايمەن. بەلكىم باغداد، دەمەشىق، مەككە ـ مۇكەررەمنىمۇ ئىستېلا قىلالىشىم مۇمكىن. بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش دېگەن مۇشۇ ئەمەسمىكىن...»

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى ھاياجان چۇلغۇۋالغانىدى.

«ئۆز ۋاقتىدا دانىشمەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ نېمىشقا بۇ ئىشلارغا ئەقلى يەتمىگەن بولغىيتتى؟ توغرا، ئول چاغدا ئالىيلىرىنىڭ ئەس ـ يادى رەسەتخانىدا ئىدى. ئاسمانىنىڭ سىرلىرىنى ئېچىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، زېمىنىنىڭ سىرلىرىنى ئېچىشقا كۆڭۈل بۆلمىگەن. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن مۇددىئايىمنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان بولسام جاھاندىكى بارلىق تاجدارلار ماڭا قايىل

بولۇشىدۇ. شانۇ شەۋكىتىم ئول دانىشمەن مىرزا ئۇلۇغبەگدىنمۇ ئېشىپ كېتىدۇ. پادىشاھ دېگەن ئەلگە پاسىبان بولۇپ پادىشاھلىق قىلغىنى، يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى قانداق تۇتۇپ تۇرۇش ھەققىدە كۆپرەك باش قاتۇرغىنى ياخشى. ئىلىم تەھسىل قىلىش، ئالەم سىرلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىنى ئالىم ـ ئۆلىمالارغا قويۇپ بەرگەن تۇزۇك، ھەم پادىشاھلىق، ھەم ئالىملىقنى تەڭ ئېلىپ بارغىلى بولماس. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ھالاكىتىنىڭ سەۋەبى بەلكىم مۇشۇ بولسا كېرەك...»

سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ تېخىچىلا قاتمۇقات قورشاۋدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى تۇيۇقسىز ئېسىگە ئالغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى بىردەملىك يايراتقان شېرىن تۇيغۇلار شىپپىدە تاراپ كەتتى. كۆڭلىگە غەم تۇمانلىرى قايتىدىن سايە تاشلىدى.

«ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئىشىنى قانداق قىلسام بولۇر؟ ئەڭ ياخشىسى ئۇ ئەندىجانىنىڭ خەۋپىتە قالغانلىقىنى بىلىپ قېلىشتىن ئاۋۋال مۇۋاپىق بىر تەدبىر قوللانسام بولاتتى. ئەندىجاندىن كەلگەن چاپارمەن كانگىلدا يوشۇرۇنۇۋالغىنى بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىمۇ تەرەپ ـ تەرەپكە ئايغاقچى ماڭغۇزغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە سودىگەرلەر تاتىپىسى جىم تۇرمايدىغان خەق. ئۇ يۇرتتىن ـ بۇ يۇرتقا خەۋەر توشۇپلا يۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاغزىنى ئېتىۋېلىش، يولىنى توسۇۋېلىش مۇمكىن ئەمەس. مىرزىنى قانداق قىلسام ھىراتقا كەتكۈزۈۋېتەلەرمەن؟ ئۇنىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى ئېتىراپ قىلسامچۇ؟...»

ئەبۇسەئىد مىرزا ھىرات تەختگاھىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى ھەرگىز خالىمايتتى. بۇزرۇكۋار بوۋىسى بۇيۇك ئەمىر تۆمۈر سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى كېچە ـ كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ كەلگەن بۇ ھۆكۈمدار ئۇچۇن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ مۇستەقىللىقنى ئېتىراپ قىلىش، شەۋكىتىگە داغ چۈشۈرگەنلىك ھېسابلىناتتى. لېكىن ئۇ نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىيەت ئالدىدا بۇ ئازابلىق رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلماي مۇمكىن ئەمەس.

لىكىنى ھېس قىلدى.

«ھازىرچە مۇشۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئاۋۋال سۇلھى ئۈسۈلى بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى چېكىندۈرگەچ تۇراي. خانزادە يۇنۇسخاننى ئىراقتىن تېپىپ كېلىپ موغۇلىستانغا يولغا سالغاندىن كېيىن ئاندىن ھىراتنىڭ ئىشىنى ئويلىشارمەن. تەدبىرلىك ھۆكۈمدار رەقىبىگە يول قويۇپ ئۆزىگە پۇرسەت يارىتىشنى بىلىشى كېرەك، چۈنكى، بۇمۇ ھۆكۈمدارلىق تەدبىرى. ھىراتنى ھامان تەسەررۇپۇمغا ئالىمەن. خۇراسانىنى قولۇمغا ئالماي تۇرۇپ قانداقمۇ ئىراقتىن ئېغىز ئاچقىلى، بابائى بۇزرۇك ئەمىر تۆمۇر شەۋكىتىدىن سۆز ئاچقىلى بولسۇن؟...»

ـــ مەلۇم بولغاي!

شاھنىشىنغا ئالدىراپ ـ تېنەپ كىرىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگنىڭ ئاۋازى تەختتە تۇگۈلۈپ ئولتۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەگسىز، غەمناك خىياللىرىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ھۆدەيچى بەگنىڭ كۆزىگە تىكىلدى.

ـــ خۇش خەۋەر ئالىيلىرى!

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن دۈپۈرلەپ كەتتى. لېكىن خاقانلارغا خاس سالاپىتىنى بۇزماي، ھۆدەيچى بەگنىڭ گەپ قىلىشىنى ساقلاپ تۇردى.

ـــ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئەلچىسى كەلدى. سۇلھى تەلەپ قىلماقچىكەن.

ئەبۇسەئىد مىرزا ئەمدى ھاياجىنىنى يوشۇرالمىدى. تەختتىن قانداقسىگە تۇرۇپ كەتكىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالدى.

«ئاھ كارامەتلىك تەڭرىم، كۆرسەتكەن ھىممىتىڭگە تەسەننا. ئەغيارلىرىمنىڭ ئالدىدا رەسۋايى ئەزىم قىلمىغىنىڭغا مىڭ قەتلە شۈكۈر. ئەھۋالدىن قارىغاندا ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە بۇرجىدا شاھرۇخىيلارنىڭ يۇلتۇزى تامامەن ئۆچكەن ئوخشايدۇ...»

ئەبۇسەئىد مىرزا خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان ھۆدەيچى بەگكە قارىدى.

ـــ ئەلچىنى بىر ئاش پىشىمدىن كېيىن دەرگاھىمغا باشلاپ

كىرسۇنلار.

شۇ تاپتا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ياۋ ئەلچىسىنى ئوتتەك قوبۇل قىلغۇسى، پىكىر ـ تەلەپلىرىنى ئاڭلاپ سۇلھى تۈزگۈسى بولسە-مۇ، لېكىن ئەلچىلەرنى ساقلىتىش ئارقىلىق كۆڭلىگە تەشۋىش سېلىش، ئۇلارغا ئالدىراپ سۇلھىگە كەلگۈسى يوقتەك تۇيغۇ بە-رىش ئۈچۈن ۋاقىتنى قەستەن كەينىگە سوزغانىدى.

※ ※ ※

سەمەرقەنتنى بىر ئايدىن ئارتۇق قامال قىلىپمۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مويىنى تەۋرىتەلمىگەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ قاتتىق ئىچى پۈشۈپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوزۇق ـ تۇ-لۇكلىرى تۈگەپ قالاي دېگەن بولۇپ، ھىراتتىن ئوزۇق ـ تولۇك توشۇپ كېلىپ سەمەرقەنتنى داۋاملىق قامال قىلىش ياكى لەش-كەرلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ يانداۇرقى يىلى يازدا قايتا لەشكەر تارتىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلەلمەي، ئىككى تايىن بولۇپ قالغانىدى. چۈنكى، كۇز ئاخىرلىشىپ سوغۇق چۈشۈشكە باشلىغانىدى، شۇنداقلا سەركەردە ـ لەشكەرلەرمۇ غەلىبە ـ نۇسرەتتىن نىشانە يوق قامالدىن زېرىكىپ قالغانىدى. مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ئۇلار-نىڭ جەڭ قىلىشقا بولغان ئىشەنچ ـ جاسارىتى سۇسلاپ قالاتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھىرات تەختىنى بۇنچە ئوزۇن تاشلاپ قويۇشقا كۆڭلى ئۇنمايتتى. ناۋادا ئۇنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ نەۋرە قېرىنداشلىرى ياكى ئاكىلىرىدىن بىرەرى لەشكەر باشلاپ كېلىپ قالسا بۇنىڭ ئاقىۋىتى تېخىمۇ ئېغىر بولاتتى. قامالنى بوشىتىپ ھىراتقا قايتسا، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا ئابرۇيى تۆكۈلۈپ رەسۋا بو-لۇشى مۇمكىن ئىدى. يېنىدا تۇرۇۋاتقان ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئىك-كى ئوغلىغىمۇ تولۇق ئىشەنمەيتتى. ھېچقانداق نەتىجىسىز، جىمجىتلا چېكىنىدىغان بولسا، ئۇلار ئۇنى ھەرگىز كۆزگە ئىل-

مايتتى. بەلكىم سەمەرقەنت تەختىدىن ۋاز كېچىپ، ھىرات تەخ-
تىگە دەۋا قىلىشى، ئۇنىڭدىن ھىراتنى بىكارلاشنى تەلەپ قىلى-
شىمۇ مۇمكىن ئىدى. مۇشۇلارنى نەزەرگە ئالغان ئوبۇلقاسىم بابۇر
مىرزا ئەھمەد مىرزا بىلەن مۇھەممەد جۇگىلاردىن يوشۇرۇنچە ئە-
بۇسەئىد مىرزىدىن سۇلھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. ئۇ
بۇنى ئۆزى مۆلچەرلىگەن ھەرقانداق مەغلۇبىيەت ـ كېلىشمەس-
لىكلەردىن ياخشىراق چارە، دەپ پەرەز قىلغانىدى.

ئەلچى بىلەن كۆرۈشكەن ئەبۇسەئىد مىرزا، ئوبۇلقاسىم بابۇر
مىرزا سەمەرقەنت تەختگاھىغا زىممىيلىك بىلدۇرۇپ، مۇستەقىل-
لىق، تەخت دەۋاسى قىلىشتىن ۋاز كېچىدىغان، ئەبۇسەئىد مىر-
زىنىڭ خانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان، ئۇنىڭ ھەرقانداق پەرما-
نىغا بويسۇنۇپ، ئىچكى ـ تاشقى دۇشمەنلەرگە بىرلىكتە تاقابىل
تۇرىدىغان، ئابا ـ ئەجدادلىرىنىڭ روھىنى خۇش قىلىپ، تۇغ-
قاندارچىلىق قىلىپ ئۆتۈشىدىغان بولۇپ كېلىشىم تۈزۈشتى،
كېلىشىمگە ھەر ئىككىلا تەرەپ قول قويۇشتى. دىن پېشۋالىرى،
خەلق ۋەكىللىرى گۇۋاھ ـ شاھىت بولۇشتى.

كېلىشىمنامە رەسمىي ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىن ئوبۇل-
قاسىم بابۇر مىرزا شەھەر مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلىپ، لەشكەر-
لىرىنى ئىككى پەرسەخ يىراقلىققا چېكىنىدۇردى. ئاندىن ھەر
ئىككى تەرەپنىڭ سەركەردىلىرى كۆھەك ئېدىرلىقىغا بىر ۋاقىت-
لىق شاھانە سۇپا ياسىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن ئوبۇلقاسىم با-
بۇر مىرزا قورالسىزلانغان يۇزدىن نۆكەرنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ
مۇشۇ شاھانە سۇپىدا يۇز كۆرۈشتى. ئىمزا قويۇشقان كېلىشىمنا-
مىنى ئالماشتۇرۇشۇپ، تۇزغا چىلانغان بىر بۇرددىدن ناننى يېيە-
شىپ، ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشتى.

ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سۇلھى
تۇزگەنلىكىدىن نارازى بولغان خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئىككى
ئوغلى ئەھمەد مىرزا بىلەن مۇھەممەد جۇگى نۆكەرلىرىنى ئەگەش-
تۈرۈپ بەلخ تەرەپكە ياماناپ كەتتى.

كۆچلۈك رەقىبىنى ئەنە ئاشۇنداق سۈلھى تەدبىرى بىلەن چېكىنىدۇرۇپ كۆتىمىگەندە ھىراتنى مەركەز قىلغان خۇراسان ۋادىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەسەررۇپىغا ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولغان ئەبۇسەئىد مىرزا خانزادە يۇنۇسخانىنى دەرھال تېپىپ كېلىشكە ئىراقتا چاپارمەن ئەۋەتتى، ھەمدە ئەندىجاننى سۈلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن سەركەردە ـ لەشكەر ـ لىرىنى ماڭغۇزدى.

51

سەمەرقەنت، ھىراتقا ئوخشاش مەركىزىي شەھەر ھېسابلىنىدىغان ئەندىجان پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، سەيھۇن دەريا ـ سىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، سىرتتىن ئېقىپ كىرىدىغان توققۇز ئېرىق سۇ ئۇنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. شەھەر ـ نى ئادەمنى چۆكۈرگىدەك سۇ قاچىلانغان خەندەك ئوراپ تۇرىدۇ. خەندەكنىڭ سىرتىدا تاش ياتقۇزۇلغان يول، يولنىڭ سىرتىنى كۆجۈم مەھەللىلەر ئوراپ تۇرىدۇ. بوستانلىقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بۇ شەھەر قارىماققا ئاجايىپ نەپىس ياسالغان ئۈزۈكنىڭ كۆزىگە ئوخشايدۇ.

ئەندىجان شەھىرىنى قاتمۇقات قورشىۋالغان بولسىمۇ تېخىچىلا شەھەرنى ئالالمىغان سۈلتان ئىسان بۇغاخان جىلە بولۇپ قالغانىدى. گەرچە شەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغان توققۇز ئېرىقنىڭ سۈيىنى پۈتۈنلەي توختىتىۋەتكىنىگە بىر ھەپتىدىن ئاشقان بولسىمۇ، ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىك يا جەڭگە چىقماي، يا تەسلىم بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرماي يېتىۋالغانىدى. موغۇلىستان تەختىگە ئولتۇرغاندىن بېرى تۇنجى قېتىم ئۆزى مۇستەقىل لەش ـ

كىرىپ يۈرۈشكە قوماندانلىق قىلىۋاتقان بولغاچقىمۇ، سۇلتان ئىسان بۇغاخان غەلىبە قىلىشقا ئالدىراپ قالغانىدى. ھەئە، ئوردا-دىكى پىشقەدەم ئەمىرلىرىگە، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە ئۆزىنىڭ تەدبىرلىك، جاسارەتلىك باھادىر خان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەرگۈسى بار ئىدى. بىراق لەشكەر تارتىپ كەلگەندىن بېرى ئەندىجان لەشكەرلىرى بىلەن بىرەر مەيدان جەڭ قىلىپ باقمىدى. ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىك ئۇنىڭ جەڭگە ئۇندەشلىرىگە پەرۋا قىلماي، شەھەرنى مۇستەھكەم مۇھاپىزەت قىلىپ يېتىۋالغانىدى، شۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭ ئىچ پۇشۇقى كۈچىيىپ كەتكەنىدى.

بۇگۈن ئۇ شاھ چېدىرىدا ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرغان سانىز مىرزا بىلەن يا شاھمات ئويناشقا خۇشياقماي، ياكى شاراب ئىچىشكە كۆڭلى تارتماي باتناپ ئولتۇراتتى.

سانىز مىرزا بولسا ئالدىدىكى ئۇرۇقلىرى رەتلىك تىزىلغان شاھماتقا قارىغىنىچە ئاقسۇدا قالغان چىرايلىق چوكىنى ئايجامال خېنىمنى ئەسلەپ شېرىن خىياللارغا غەرق بولغانىدى.

ــ پولات باھادىرنى چاقىرىڭلار!

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ بۇيرۇقىدىن چۆچۈپ كەتكەن سانىز مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە خانىنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، مەھرىمگە بۇيرۇق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ يەنە جايىدا ئولتۇردى.

ــ بىر ئوتلام شاراب ئىچىپ باقاملا ئالىيلىرى؟ ــ دېدى ئۇ چىرايىدىن ھازىرلا قار ـ يامغۇر ياغىدىغاندەك تۇتۇلۇپ قالغان خانغا قانداق تەسەللى بېرىشنى بىلەلمەي.

ــ قۇيسۇنلار، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

سانىز مىرزا كوزىدىن قاشتېشى جامغا شاراب قۇيۇپ ئىككى قوللاپ تۇتتى. ئىسان بۇغاخان شارابنى بىر تىنىقتىلا گۈپۈلدىتىپ ئىچىۋەتتى.

ــ چىلىم! ــ دەپ توۋلىدى ئىسان بۇغاخان قاشتېشى جامىنى سانىز مىرزىغا سۇنۇپ تۇرۇپ.

بىر ياندا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان چىلىمچى دەستىسىگە يا-
قۇتتىن كۆز قويۇلۇپ ياسالغان چىلىمگە ئازراق نەشە بېسىپ،
ئۈستىگە چوغ تاشلىدى ـ دە، خانغا ئېھتىرام بىلەن تۇتتى. ئىچى
سىقىلىپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ خۇمارى تۇتقانىدى،
چىلىمنى ئىشتىياق بىلەن شوربدى. شۇ ھامان بۇرنىدىن كۆپكۈك
تۈتۈن تۇرۇلۇپ ـ تۇرۇلۇپ چىقىپ، ئەتراپقا مەززىلىك كەندىر
پۇرىقى تاراشقا باشلىدى. چىلىم خۇمارى تۇتقان سانىز مىرزا خاز-
نىڭ قولىدىكى چىلىمغا تەمەگەرلىك بىلەن قاراپ قويدى. بىراق
خۇمارى بېسىققان سۇلتان ئىسان بۇغاخان چىلىمنى سانىز مىر-
زىغا ئەمەس، چىلىمچىسىگە ئۇزاتتى. ئەتراپقا تارىغان تۈتۈننى
ئاچكۆزلۈك بىلەن سۈمۈرۈۋاتقان سانىز مىرزا ئىلاجسىز خۇمار-
نى شاراب بىلەن بېسىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ ئەسنادا پولات باھا-
دىر ئالدىراش كىرىپ كەلدى.

ـــ شەۋكەتلىك باھادىر خان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي!

ـــ خوش، جاي ئالسۇنلار.

پولات باھادىر خانىنىڭ ئۈدۈل تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى.
سۇلتان ئىسان بۇغاخان چېگرىنى ساقلاۋاتقان لەشكەرلىرىگە
مىركەرىمبەردى بەگنى ئەمىر قىلىپ، پولات باھادىرنى ئوردىغا
قايتۇرۇپ كەلگەنىدى.

ـــ ئەندىجان قەلئەسىنى قاچانغىچە قورشاپ ياتىمىز؟ ـــ
دېدى ئۇ سەركەردىسىگە نارازىلىق بىلەن قاراپ، ـــ تېخىچە قەل-
ئەگە كىرگۈدەك ياخشىراق تەدبىر تاپالمىدىلىمۇ؟

ـــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم قىلاي دەپ تۇرغان، ـــ دېدى چاچ ـ
ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن پولات باھادىر سەل قىمىرلاپ قو-
يۇپ، ـــ شەھەرگە كىرىش ئۈچۈن سېپىلىنىڭ تېگىدىن لەخمە
كولايلىمىكىن دەيمەن.

ـــ لەخمە كولامدۇق؟ ـــ بۇ تەدبىرگە قىزىقىپ قالغان سۇل-
تان ئىسان بۇغاخان قەددىنى رۇسلىدى.

ـــ شۇنداق قىبلىگاھىم. ئەتىگەندىن بېرى شەھەر سېپىلى-

نى تەپسىلىي كۆزىتىپ چىقتىم. خەندەكنىڭ تېگىدىن لەخمە كو-
لىساق شەھەرگە كىرىشكە مۇۋاپىق بولالمغۇدەكمىز.
ـــ خەندەكتە پىلمۇقات[1] سۇ تۇرسا، خەندەكنى قانداق كولا-
ماقچى سىلى؟
ـــ لەشكەرلەر ھازىر ئۆستەڭ چېپىۋاتىدۇ. خەندەكتىكى سۇ-
نى ئاشۇ ئۆستەڭ ئارقىلىق ئېقىتىۋەتكىلى بولىدۇ.
سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ چېھرىگە سۇس كۈلكە يۈگۈردى.
ـــ ئول ئۆستەڭ قاچان پۈتەر؟
ـــ پەممىچە نامازدىگەرگىچە پۈتىدۇ ئالىيلىرى. خەندەكتىكى
سۇنى كېچىچە ئېقىتىپ بولىمىز.
ـــ يول باشلىسىلا، كۆرۈپ كېلەيلى.
ئۇلار شاھ چېدىرىدىن چىقىپ ئاتلىرىغا مىنىشتى.
مىڭلىغان لەشكەرلەرنىڭ قول ـ قولچە ئۆستەڭ چېپىۋاتقە-
نىنى كۆرۈپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ۋۇجۇدى قايىتىدىن ئۇ-
مىدكە تولدى.
ـــ لەخمىنى مەھەللە ئىچىدىن كولاپ سېپىلىنىڭ ئاستىغا
تۇتاشتۇرساق ئەندىجان لەشكەرلىرى سېزىلمەيدۇ، ـــ چۈشەندۈردى
پولات باھادىر، ـــ ھېسابىمچە، ئۇگۇنلۈككە ئەلىياتقۇ مەھەلدە قەل-
ئەگە كىرگىلى بولۇر دەيمەن.
ـــ بارىكاللا، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان ھاياجانلانغان ھالدا، ـــ
لەخمىنى كۆپرەك كولىسۇنلار.
ـــ ئەندىجان شەھرىنىڭ ئۇچ دەرۋازىسىنىڭ ئىككى تەرىپە-
دىن جەمئىي ئالتە لەخمە كولاشنى ئويلىدۇق. لەخمىدىن كىرگەن
باھادىرلىرىمىز ئاۋۋال دەرۋازىدىكى لەشكەرلەرنى ئۇجۇقتۇرۇپ
دەرۋازىنى ئاچسا، ئاساسلىق قوشۇنىمىز دەرۋازىدىن كىرىپ شە-
ھەرنى چاپقۇن قىلىدۇ.
ـــ لەخمە كولاشنى دەرھال باشلىسۇنلار، ـــ دېدى ئىسان

① پىلمۇقات ـــ لىپمۇلىق.

بۇغاخان بۇيرۇق بېرىپ، ـــ خەپ، مىرزا ئەلى كىچىك دېگەن تو-خۇ يۇرەك ئەمىرىنىڭ دەرۋازىنى تاقىۋېلىپ قىلغان ئەدەپسىزلىكى-نى كۆزىگە كۆرسەتمەيدىغان بولسام، ـــ كۆڭلىدىكى غەم ـ ئەنـ-دىشىلىرى بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ ئۆزىنى ئازادە ھېس قىلغان سۇلـ-تان ئىسان بۇغاخان يېنىدىكى سانىز مىرزىغا چاقچاق قىلدى، ـــ قانداق، ئەمىرزادەم، لەخمە كولىغانىنى كۆرگىلىرى بارمۇ؟

خانىنىڭ نېمىگە ئىشارە قىلىپ چاقچاق قىلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن سانىز مىرزا دەرھال جاۋاب بەردى:

ـــ ئىلتىپاتلىرى ئالىيلىرى.

ـــ بۇنىڭغا ئىلتىپات كەتمەيدۇ ئەمىرزادەم، يېڭىياچە تۇيۇ قىلدىلا، شۇڭا لەخمە كولاشنى بەكرەك كۆرۈۋالسۇنمىكىن دەيمەن-غۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۆزىنىڭ چاقچىقىدىن ئۆزى ھۇزۇر-لىنىپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى. خانىنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ خۇش قىلىشنى ئويلىغان سانىز مىرزا ھەجايغىنىچە جاۋاب بەردى:

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنىگە رەھمەت. گەرچە يېڭىدىن ئۆيلەنگەن بولساقمۇ، لەخمە كولاشقا خېلى ئېپسىز بار، بىراۋنىڭ كولىغىنىنى كۆرۈش ھاجەت ئەمەس.

ـــ ئۇنداق دېگەنلىرى بىلەن لەخمە كولاشنىڭمۇ ھەرخىل ئۇسۇللىرى بار، ئۆزلە بۇ ئىشقا كەلگەندە خېلىلا خام.

ـــ ئەلۋەتتە ئالىيلىرىغا يەتمەيمىز ـ دە، ـــ دېدى سانىز مىرزا خۇشامەتگۈيلۈق بىلەن ھەجىيىپ.

چاقچاق سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ شەھۋەت ھەۋىسىنى قوزغاپ قويغانىدى. ئۇ كۈلكىسىنى توختىتىپ يېنىدىكى كوسا چىراي خاس مەھرىمگە قارىدى.

ـــ ئەندىجان گۈزەللىرىنى بەكمۇ لەۋەن دەپ ئاڭلايمەن. ئۆز ۋاقتىدا سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىمۇ بىر ئەندىجان گۈزىلىگە كۆيۈپ قېلىپ، ئول گۈزەلنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن تۇرپاندىن

ئەندىجانغا كېلىپ، مەرھۇم مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ زىندانىدا بىر يىل يېتىپتىكەنمىش. بىزنىڭ ئەندىجانغا قەدەم كەلتۈرگىنىمىزگىمۇ خېلى ۋاقىت بولۇپ قالدى، ئەجەبا ئاشۇنداق گۈزەللەردىن بىرەرسىنى ئۇچراتمىدۇققۇ؟

خانىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن قېرى مەھرەم دەرھال قول باغلىدى:

ـــ ئاللاھ خالىسا كەچ كىرگىچە ئۇمۇ بولۇپ قالۇر، قىبلەگاھىم.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ـــ ئەمىسە خۇش خەۋەرلىرىنى كۈتىمەن، ـــ ئۇ سانىز مىرزىغا قارىدى، ـــ قانداق، بىرەر قول شاھمات ئويناشقا ھەۋەسلىرى بارمۇ ئەمىرزادەم؟

ـــ ئەلۋەتتە بار ئالىيلىرى.

ئۇلار پولات باھادىر قاتارلىق سەركەردىلەرنى ئۆستەڭ چېپىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ، بارگاھى ئالىيغا قاراپ ئات سالدى.

※ ※ ※

شۇ كۈنلەردە ئەندىجان شەھىرىگە قامىلىپ قالغان ئەمىر مىرزا ئەلى كىچىكىنى غەم بېسىۋالغانىدى. موغۇلىستان لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىدىغان سۇ مەنبەسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلىغانلىقى ئۈچۈن شەھەردىكى بارلىق كۆللەر قۇرۇپ كېتىپ باراتتى. ئۇ بىر تەرەپتىن شەھەر خەلقىنى قۇدۇق كولاپ سۇ مەنبەسىنى ھەل قىلىشقا تەشكىللىسە، يەنە بىر تەرەپتىن شەھەر مۇداپىئەسىنى تېخىمۇ چىڭىتىۋاتاتتى. ئۇ ئەندىجان شەھىرىنىڭ سېپىلىغا بەكمۇ ئىشەنچ قىلاتتى. سېپىلنى قاتتىق مۇداپىئە قىلسام، موغۇلىستان لەشكەرلىرى شەھەرگە ھەرگىز كىرەلمەيدۇ

دۇ، ئۇنىڭغىچە سەمەرقەنتتىن ھەمدەمچى قوشۇن كەلسە ئىچ ـ تېشىدىن ماسلىشىپ ياۋنى چېكىندۈرەلەيمەن، دەپ ئويلايتتى. بىراق تېخىچە سەمەرقەنتتىن خەۋەر يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئەبۇسەئىد مىرزىغا باغلىغان ئۈمىدى بارا ـ بارا سۇسلىشىپ كېتىپ باراتتى.

«ياردەم سوراش ئۈچۈن ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرىم سەمەرقەنـ كە يېتىپ بارالمىدىمۇ ـ يا؟ ياكى ئەبۇسەئىد مىرزا ئەندىجان مۇ ـ ھاسىرىسىگە بىپەرۋا قاراۋاتامدىغاندۇ؟ تەختتە ئولتۇرغانلىقىنى قۇتلۇقلاپ سالامغا بارالمىغانلىقىم ئۈچۈن ئۇنىڭ ماڭا ھەقىقەتەن قورساق كۆپۈكى بار. لېكىن ئۇ ئىش بىلەن بۇ ئىشنى ئارىلاشتۇ ـ رۇۋالماسلىقى كېرەك ئىدىغۇ؟ سالامغا بارالمىغىنىم بىلەن مەك ـ تۇپ ئەۋەتىپ قۇتلۇقلىدىم، شۇغىنىسى سوۋغا ـ پىشكەشلەر كەم بولۇپ قالدى. مىرزىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتى مۇقملاشسا سوۋغا ـ پىشكەشلەرنى ئۆزۈم ئېلىپ بارارمەن دەپ ئويلىغان ئىكەنمەن. ھېلىمۇ ئاۋۋال خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى، كېيىن مىرزا ئابدۇلا ـ خاننى قۇتلۇقلاپ بىرمۇنچە سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋەتتىم. سەمەر ـ قەنت تەختگاھىدىمۇ بەگلىنىڭ ئۆيىدە خوتۇن توختىمغانىدەك، خان ـ سۇلتانلار ئالمىشۋەردى. ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ ئول تەخت ـ گاھتا قانچىلىك دەۋران سۈرەلەيدۇ، بىلگۈچى ئاللاھ. موغۇلىستان سۇلتانى ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇنچە تېز لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى كىم ئويلىغان، بۇنىڭلىق ئۈچۈن ئۆزىنى بۇيۇك ئەلنىڭ ھۆكۈمرا ـ نى ھېسابلىغان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇنچىۋالا ئاداۋەتخورلۇق قىلمـ ـسا بولاتتى. نېمىلا بولمىسۇن مۇنبەت پەرغانە ۋادىسى يەنىلا سە ـ مەرقەنت تەختگاھىنىڭ تەسەررۇپ زېمىنىغۇ ؟ پەرغانە ۋادىسى قولدىن كېتىپ قالسا ئوخشاشلا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەتـ گە زىيانلىققۇ؟ بۇنىڭلىق بىلەن ئاشۇ كىچىككىنە سەۋەنلىكىمىز ـ نى دەپ قورساق كۆپۈكى قىلىشنىڭ ھاجىتى بارمۇ؟ ئەبۇسەئىد مىرزا چۈشىنىشى كېرەك. ئۇ دېگەن كۆرەگان، ھەرگىزمۇ مەرھۇم مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ پۈشتىدىن تامغان ئوغلى، سەمەر ـ قەنت تەختگاھىنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورى ئەمەس. قائىدە بويىچە

سەمەرقەنت تەختگاھى جەننەتماكان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىملىرىنىڭ پەرزەنت ـ نەۋرىلىرىگە تېگىل بولۇشى كېرەك ئىدى. مەرھۇم خان ئالىملىرىدىن كېيىن تەخت ساھىبلىرى تولا ئالماشتى. ئەبۇسەئىد مىرزا بولسا ئاشۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ دەشتى قىپچاقنىڭ ھۆكۈمرانى ئوبۇلخەيرخاننىڭ ياردىمىگە تايىنىپ سەلتەنەتنى قولغا ئالدى. تېخىچىلا ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكىنىدىن خەۋەر يوق. تۇزكور خانزادە ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئىككى خانزادىسىنىڭ ئاتا تەختىنى دەۋا قىلىپ ھەربىرى قىلىۋاتقىنىدىنمۇ ھەم خەۋرىمىز بار. شۇنداقتىمۇ مەكتۇپ بولسىمۇ ئەۋەتىپ ساداقىتىمىزنى بىلدۈرۈدۇق. ئەمدىلىكتە ئەندىجان خەۋپىتە قالغاندا بۇنداق كارى بولمىسا قانداق بولىدۇ؟ ئەگەر ئۆزبىنى بۇيۇك سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمدارى ھېسابلىسا، ئۇنداق رەنجىشلىرىنى بىر يانغا قايرىپ قويۇپ، لەشكەر ئەۋەتىپ ياۋۇنى چېكىندۈرسۇن، تەسەررۇپلىرىنى قوغدىسۇن. شۇ چاغدا ئاندىن ئۇنى تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ ھەقىقىي پاسىبانى دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئىتائەت گەردىنىمىزنى تولۇق سۇنمىز. ئۇنداق قىلمايدىكەن، بىزگىمۇ ئامال يوق. شۇ كۈنلەردە شەھەردىكى رەئىيەت ئۇسسۇزلۇقتىن قىينالماقتا، ئۆلۈم تەھدىتىدىن ۋايىم يېمەكتە. ئەندىجاندا ئۇچ تۇمەن موغۇلىستان لەشكەرلىرىگە تاقابىل تۇرغىدەك ئۇنچە كۆپ لەشكەر يوق. ھېلىمۇ مۇستەھكەم قەلئە سېپىلىغا تايىنىپ بۇگۈنگىچە بەرداشلىق بېرىپ كەلدۇق. يەنە تىركىشۈەرسەك بەرداشلىق بېرەلمەسلىكىمىز مۇمكىن. ناۋادا ياۋۇغا ئەندىجاننى تارتقۇزۇپ قويساق، سۇلتان ئىسان بۇغاخان قىلچىلىك رەھىم قىلماي غەزىپىنى ئاۋامدىن چىقىرىدۇ. لەشكەرلىرىنىڭ قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا يول قويىدۇ. بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەك قىيىن...»

مىرزا ئەلى كىچىكىنىڭ خىياللىرى زىددىيەتلىك ئىدى. تۇرقىدىن سەمەرقەنتتىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەندەك

قىلاتتى. ئەندىجان شەھىرىنى، ئەمىرلىك مەنسىپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئامال ئىزدەپ باش قاتۇراتتى.

ــ ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئورۇنباسار ئەمىر لەشكەر تىلىۋالدى مىرزا كەلدى!

مىرزا ئەلى كىچىك خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ ئەرك[1] بېگىگە قارىدى:

ــ ئىجازەت، باشلاپ كىرسۇنلار.

ئېگىز بويلۇق، تەتۈر ئۇستىخان كەلگەن سەركەردە تىلىۋالدى مىرزا سارايغا كىرىپ ئەمىرگە سالام بەردى.

ــ خوش، ــ دېدى مىرزا ئەلى كىچىك.

ــ ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ياۋ لەشكەرلىرى ئۆسۈتەك چېپىپ خەندەكنىڭ سۈيىنى سىرتقا باشلاۋاتىدۇ.

مىرزا ئەلى كىچىك بىردىنلا جىددىيلەشتى. بىر ھېپتىدىن بېرى موغۇلىستان لەشكەرلىرى ھۇجۇمنى بوشاشتۇرۇپ جىمىپ قالغانلىقى ئۈچۈن خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغانىدى.

ــ خەندەكنىڭ سۈيىنى سىرتقا چىقىرىۋېتىش مۇددىئاسى نېمىكەن؟

ــ بىزمۇ بىلەلمىدۇق، ــ دېدى سەركەردە تىلىۋالدى مىرزا، ــ بەلكىم ئۇلار سېپىلغا باشقىچە ئۇسۇلدا ھۇجۇم قىلىشنى ئويلاۋاتسا كېرەك.

مىرزا ئەلى كىچىك دەس ئورنىدىن تۇردى:

ــ كۆرۈپ كېلەيلى.

سېپىلنىڭ ئۇستىگە چىقىپ موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ھە دەپ ئۆستەكنى چېپىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مىرزا ئەلى كىچىك ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي گاڭگىراپلا قالدى.

«بەلكىم ئۇلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا خەندەكنىڭ سۈيى پۈتلاشقان بولسا كېرەك، لېكىن بۇ ئارتۇقچە ئاۋارىچىلىق. بەرد-

① ئەرك ــ شاھەرنىڭ ئىچىدىكى ئەمىر مەھكىمىسى جايلاشقان كىچىك قەلئە.

بىر قەلئە سېپىلى مۇستەھكەم، خەندەكنىڭ سۇيىنى سىرتقا باش-لىيالمغىنى بىلەن بىزنى سىرتقا باشلىيالمايدۇ. مەيلى، ئاشۇنداق ئاۋارە بولغاچ تۇرسۇن، ئۇلارنىڭ سېپىلغا چىقىنىنى بىر كۆ-رەي...»

ــ پەرمان! ــ دېدى مىرزا ئەلى كىچىك ئەتراپىدىكى سەر-كەردىلىرىگە قاراپ، ــ لەشكەرلەر سېپىل مۇھاپىزىتىنى كۈ-چەيتسۇن، بىرمۇ ياۋ لەشكىرىنىڭ سېپىل تۇۋىگە كېلىشىگە يول قويمىسۇن. ياراغبەردار!

ــ لەببەي جانابلىرى.

ــ زاپاس ئوقلىرىمىز قانچىلىك بار؟

ــ تېخى چېپىن قىلمىدۇق[1].

ــ بارىكاللا، ئۇستىلار ئوق ياساشنى داۋاملاشتۇرسۇن. ما-تېرىيال يېتىشمىسە لەشكەرگاھنىڭ ئۆگزىلىرىنى چۈۋۈڭلار. لې-كىن رەئىيەتنىڭ ئۆيلىرىگە چېقىلماڭلار.

مىرزا ئەلى كىچىك سېپىلنىڭ مۇداپىئەسىنى بىر قۇر تەك-شۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ئەمىر مەھكىمىسىگە قايتىپ كەتتى. شۇ تاپتا ئۇ موغۇلستان لەشكەرلىرىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى كۆجۇم مەھەللە ئېچىدىن سېپىلغا قارىتىپ لەخمە كولاۋاتقانلىقى-نى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

※ ※ ※

ئاردىدىن ئۇچ كۈن تىپتىنچىلا ئۆتۈپ كەتتى. بۇ ئۈچ كۈن ئىچىدە خەندەك سۇيىنى پۈتۈنلەي چىقىرىۋەتكەن موغۇلستان لەشكەرلىرى جىمىپ قېلىشقانىدى.

ئۇلارنى خەندەكنىڭ سۇيىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قايتا ھۇجۇم قوزغايدۇ دەپ پەرەز قىلغان مىرزا ئەلى كىچىك موغۇلىس-تان لەشكەرلىرىنىڭ جىمىپ قالغىنىنى كۆرۈپ «بەلكىم ھۇجۇم

① چېپىن قىلماق ــ قول تەگكۈزمەك، چېقىم قىلماق.

قىلىشقا ئىلاج قىلالمىغان بولسا كېرەك» دەپ ئويلىدى ــ دە، خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالدى. ھەر ئېھتىمالغا قارشى سەمەرقەنتكە يەنە يوشۇرۇنچە چاپارمەن ماڭغۇزدى. گەرچە ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزا نىڭ يارەمگە لەشكەر ئەۋەتىشىگە ئانچە ئىشەنچ باغلىيالمىغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىر ئۇرۇنۇپ باقماقچى بولغانىدى.

تەڭ كېچە، تۇيۇقسىز ياڭرىغان سۇرەن ــ چۇقان ساداسى ئېغىر ئۇيقۇغا كەتكەن ئەندىجان شەھىرىنى قاتتىق چۆچۈتۈپ سارايسىمگە سېلىۋەتتى. ئەركتىكى ھەشمەتلىك سارىيىدا ياش توقلىنىڭ قۇچىقىدا يېتىپ شېرىن چۈش كۆرۈۋاتقان مىرزا ئەلى كىچىك چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ــ دە، غۇسلى قىلىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي كىيىملىرىنى ئالدىراش كىيىپلا مۇگدەۋاتقان مەھرەملىرىنى تېپىپ ئويغاتتى.

ــ تۇرۇشە يالقاۋلار، توڭگۇزدەك يېتىشمايلا!

ئۇ ئالدىراپ ــ تېنەپ سارايىنىڭ ئۈستىدىكى مۇنارغا چىقتى. مۇناردا پۈتكۈل شەھەرنى بەش قولدەك ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. شەھەرنىڭ ئۈچىلا دەرۋازىسىدا يېنىپ كەتكەن يۇلتۇزدەك ئوتقاشلارنى كۆرۈپ مىرزا ئەلى كىچىكىنىڭ يۈرىكى بوغۇزىغا كەپلەشتى، ۋەھىمىدىن پۈت ــ قولىدا جان قالمىدى.

«توۋا خۇدايىم، نېمە كارامەت بۇ؟ موغۇلىستان لەشكەرلىرى دەرۋازىلارنى قانداق ئاچقاندۇ؟ قاراۋۇللار بىخۇدلىشىپ قالغانمىدۇ ياكى ئۇلار باشقىچە ھىيلە ئىشلەتكەنمىدۇ؟...»

شۇ دەقىقىدە قوللىرىغا ئوتقاش كۆتۈرۈۋالغان موغۇلىستان لەشكەرلىرى شەھەرگە كەلكۈندەك ئېقىۋاتاتتى. ھەئە، لەخمە ئارقىلىق سېپىلنىڭ تېگىدىن شەھەرگە كىرگەن موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تۈرشاۋۇللىرى چەبدەسلىك بىلەن دەرۋازىدىكى قاراۋۇللارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دەرۋازىلارنى ئىگىلىۋالغانلىقى مىرزا ئەلى كىچىكىنىڭ ئۇخلىسا چۈشىگىمۇ كىرمەيتتى.

مىرزا ئەلى كىچىك يېنىدا لاغ ــ لاغ تىترىگىنىچە ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە سارغىيىپ تۇرغان ئەرك بېگىگە يەۋەتكۈدەك چەكسىز

چەيدى:

ـــ ئەرك دەرۋازىسى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىنسۇن! نۆكەر-لەرنىڭ ھەممىسى ئەرك سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقسۇن، سۈسلۇق قىلغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن!

بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغان ئەرك بېگى مۇناردىن دوملىغانىدەك مېڭىپ چۈشۈپ كەتتى.

مىرزا ئەلى كىچىك تاڭ يورۇغىچە مۇناردىن پەسكە چۈشمىدى. ئۇ شەھەرگە تولۇق باستۇرۇپ كىرگەن موغۇلستان لەشكەر-لىرىنىڭ ئەركىنى قاتمۇقات قورشىۋالغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇردى. ئۇ ھاياتىدىن ئۈمىد ئۈزگەنىدى. ئىچىدە ۋاقىتدا ياردەمگە لەشكەر ئەۋەتمىگەن ئەبۇسەئىد مىرزىنى تىللايتتى، قارغايتتى. ئەبۇسەئىد مىرزىغا بەك ئىشەنچ قىلىپ كېتىپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ۋاقىتدا ئەل بولمىغىنىغا، شەھەرنى تاپشۇرمىغىنىغا پۇشايمان يەيتتى.

«شۇنچە مۇستەھكەم شەھەر سېپىلىدىن بۆسۈپ كىرگەن ياۋ لەشكەرلىرىنى ئەمدى بۇ ئەرك سېپىلى ھەرگىز توسۇيالمايدۇ، قانداق قىلسام بولۇر؟ قانىتىم بولغان تەقدىردىمۇ ئەمدى بۇ يەر-دىن ھەرگىز قېچىپ چىقالمايمەن. سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئالدىغا گۇناھىمنى تىلەپ بارسام كاللامنى ساقلاپ قالالارمەنمۇ؟ مۇناردىن ئۆزۈمنى تاشلاپ ئۆلۈۋالايمۇ ـ يا؟ ياق، توختا، ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار دەپتىكەن. ئاۋۋال ئول موغۇلستان سۇلتانىنىڭ ئالدىغا بېرىپ باقاي. رەھىم ـ شەپقەت بىلدۇرۇپ قالسا تېخى ياخشى. ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەپتۇ، دەيدىغان گەپ بار ئەمەسمۇ؟ ناۋادا شەپقەتسىزلىك قىلسىمۇ ياۋنىڭ قىلىچىدا ئۆلەي. بۇ ئۆزۈم ئۆلۈۋالغاندىن مىڭ ھەسسە ئەۋزەل. كىشىلەرنىڭ ئەندىجان ئەمىرى قورقۇنچاقلىق قىلىپ ئۆزىنى مۇناردىن تاشلىۋالدى، دەپ پىتنە ـ پاسات قىلىشقىنىدىن ياخشى. خەپ، ئەبۇسەئىد مىرزا ماڭمۇ قىلدىڭ، ئۆزۈڭگمۇ قىلدىڭ. ئەسلىدىمۇ سېنىڭ بۇيۇك ماۋەرائۇننەھر تەسەررۇپىنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇشقا لايىقـ-

تىڭ يوق ئىدى. مانا ئەمدى پەرغانە ۋادىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىـ
مەن دەپ خام خىيال ئەيلىمە. خوپ بولدى ئەمدى، ئەندىجان شەـ
ھىرىنى قولىغا ئېلىۋالغان موغۇلىستان سۇلتانى سېنى ھەرگىز
تىنچىتمايدۇ، بەلكى سەمەرقەنتكىچە باستۇرۇپ بېرىپ، تەختىـ
بەختىڭنى گۈم قىلىدۇ...»

مىرزا ئەلى كىچىك تاراملاپ ئاققان ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ مۇناردىن چۈشتى. دەستارپىچقا بۈيرۇپ، ئەينى يىلى پەرغانە ئەـ مىرلىكىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىنئام قىلغان زەر تونى بىلەن ئەمىرلىك بەلگىسى قادالغان سەللىسىنى كىيدى. بېلىگە بەدەخشان ياقۇتىدىن كۆز قويۇلغان كۈمۈش كەمىرىنى باغـ لىدى.

ــ خەۋەر بەرسىلە، ياۋ لەشكەرلىرى ھۇجۇمنى توختاتسۇن. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمەن، ــ دېدى بىر چەتتە سالپىيىپ تۇرغان ئەرك بېگىگە قاراپ.

ــ باش ئۈستىگە!

مىرزا ئەلى كىچىك تەقى ـ تۇرقىنى تۇزەشتۈرگەندىن كېـ يىن سارايدىن چىقتى.

مىرزا ئەلى كىچىكىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەرك دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا ساقلاپ تۇرغانىدى.

ئەرك دەرۋازىسىدىن يالغۇز چىققان مىرزا ئەلى كىچىك تەسـ لىم بولغىنىنى بىلدۈرۈپ بوينىغا قىلىچ بىلەن كامانىنى ئېسىپ، ئىككى قولىنى مۇرىسىنىڭ ئېگىزلىكىدە كۆتۈرگىنىچە كېلىپ ئات ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئۈـ زەڭگىسىنى سۆيدى، تىزىغىچە چۈشۈپ تۇرغان تونىنىڭ پېشىنى كۆزىگە سۈرتتى، ئاندىن ئاتنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى.

ــ شەپقەتلىك ئالەمپاناھىمىزدىن بىر قوشۇق قېنىمنى تەـ لەيمەن.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان تولىمۇ خۇشال ئىدى. تۇنجى قېتىملىق لەشكىرىي يۈرۈشىدە زەپەر قۇچقانلىقى، رەھمەتـ

لىك دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان بىرنەچچە قېتىم لەشكەر تارتىپ كېلىپمۇ ئالالماي ئارماندا كەتكەن ئەندىجان شەھىرىنى قولغا ئالغانلىقى، ئالدىدا ئەندىجان ئەمىرىنىڭ تىزلىنىپ كەچۈرۈم سوراۋاتقانلىقى ئۈچۈن قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇ، بۇ ھاياجانلىق تۇيغۇنىڭ ھۇزۇرىنى ئۇزاقراق سۈرمەكچى بولغانىدەك بىر ھازا قاراپ تۇردى. ۋۇجۇدىنى ئۆلۈم تەشۋىشى چۈلغىۋالغان مىرزا ئەلى كىچىك بولسا بارغانسېرى يەرنىڭ قەھرىگە كىرىپ كېتىپ باراتتى.

ــ ئورنۇڭدىن تۇرا! ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاپقىنى تۇرۇپ.

ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە ھوشىدىن كېتەي دەپ قالغان مىرزا ئەلى كىچىك قۇلىقىغا ئىشەنمىگەندەك، ئىسان بۇغاخانغا بىر قارىۋېتىپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلىدى:

ــ ئادالەتپاناھىمنىڭ شەپقىتىگە ھەشقاللا!

ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭغا نەشتەردەك تىكىلدى:

ــ ئەركتىكى نۆكەرلىرىڭ نېمىشقا تېخىچە قورال تاشلاپ ئالدىمغا چىقمايدۇ؟

مىرزا ئەلى كىچىك دەرۋازا تۇۋىدىكى ئەرك بېگىگە قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ نۆكەرلەرگە يەتكۈزسىلە، دەرھال قوراللىرىنى تاشلاپ چىقىپ، ئالەمپاناھىمىزنىڭ مېھىر ــ شەپقىتىگە رەھمەت ئېيتىپ ئۈزەڭگىسىنى بوۋسە قىلسۇن[1].

قوراللىرىنى تاشلىغان نۆكەرلەر بىر ــ بىرلەپ چىقىپ ئىسان بۇغاخانغا سالام بەردى. ئۇلارنى موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئۇدۇللۇق ئەسىرگە ئالدى.

ئەرككە كىرىپ ئەندىجان ئەمىرىنىڭ سارىيىدىكى نەقىشلىك كۈرسىغا ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان پولات باھادىرغا قارىدى:

① بوۋسە قىلسۇن ــ «سۆيسۇن» دېگەن مەنىدە.

ـــ پەرمان! سەركەردە ـ لەشكەرلەر جانغا زامىن بولماي خا ـ لىغىنىنى قىلسۇن. قارشىلىق كۆرسەتكەن رەئىيەت بۇ پەرماندىن مۇستەسنا!

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ قەتلىئام جاكارلىماي، غالىب لەشكەرلىرىنى قىرغىنچىلىقتىن توسۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ مىرزا ئەلى كىچىك يەڭگىل بىر نەپەس ئالدى.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ دەريا كەبى مېھىر ـ شەپقىتىگە تە ـ سەننا، ـــ دېدى ئۇ كۆرسىنىڭ ئالدىغا ئۆمىلەپ كېلىپ، ـــ كە ـ مىنەلىرى ئەندىجان شەھىرىدىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاق رەئىيەت نا ـ مىدىن ئۆزلىرىگە مىڭلاپ تەشەككۇر.

ھەرقانداق بىر ھۆكۈمدار ئۆزگە ئەلنىڭ بىرەر شەھىرىنى ئىشـ غال قىلسا لەشكەرلىرىنى قىر ـ چاپ، بۇلاڭ ـ تالاڭغا قويۇپ بېرـ مىغان قائىدە بار ئىدى. بۇ ئارقىلىق لەشكەرلەر نۇرغۇن بايلىققا ئېرىشەتتى. ئۆز پادىشاھى ئۈچۈن تېخىمۇ جانپىدالىق، ساداقەتـ مەنلىك بىلەن جەڭ قىلاتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان شەھىرىنى لەشكەرلىرى چىقىم بولغىدەك جەڭ قىلماي ئالغانلىقى ئۈچۈن پۇقرالارنى قەتلىئام قىلىشتىن ساقلاپ قالغانىدى.

ھايال ئۆتمەي ئەندىجان كوچىلىرىدا قوللىرىدا تەۋىلدىباز كۆ ـ تۈرۈۋالغان جاكارچىلارنىڭ جارانلىق ئاۋازى ياڭراشقا باشلىدى:

ـــ زامان! زامان! سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ زامانى! ئەييـۇ ـ ھەممىس، قۇلاق سېلىڭلار ئامۇخاس! قۇدرەتلىك شاھىمىز سۇلتـان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى دەريا كەبى مېھىر ـ شەپقەت كۆرسـ ـ تىپ شۇنداق پەرمان جاكارلايدۇرلەركىم، بارلىق ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ئەندىجان ئاھالىسى كات ـ ساندۇقلىرىڭلارنىڭ قۇلۇپلىرىنى ئېـ ـ چىپ قويۇپ، ھويلا ـ ئارامىلىرىڭلاردىن چىقىپ كېتىڭلار. موغـۇ ـ لىستان باھادىرلىرى ئۆزلىرى خالىغان سۆيۈنچىلەرنى ئېلىپ ياـ ـ غايلەر. دەخلى ـ تەئەررۇز قىلىپ سەركەشلىك قىلغۇچىلار كـال ـ لىسىغا ھېزى بولغاي! جان ئامان، مال ھايان!

ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە ئىشىك ـ تۆڭلۈكلىرىنى تاقۇۋلىپ

ئۆيلىرىگە بېكىنىپ ياتقان ئەندىجان خەلقى جاكارچىلارنىڭ ئاۋۇا-زىنى ئاڭلاپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە جۇغلىغان مال ـ دۇنيالىرىنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىشىنى خالىمىسىمۇ، جانلىرىنىڭ ئامان قال-غىنىغا شۈكۈر قىلىشىپ، قېرى ـ چۈرى، ئاجىز ـ ئورۇقلارنى يۆلەشتۈرۈپ، كىچىك بالىلىرىنى كۆتۈرۈپ ـ ئەگەشتۈرۈپ ئۆيۈ-لىرىدىن چىقىپ كېتىشتى. قوتانغا تەگكەن ئاچ بۆرىدەك قۇترىغان موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئىشكىلىرى داغدام ئېچىۋېتىلگەن ئۆيۈ-لەرگە بىمالال كىرىپ، پۈلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى سۈپۈرۈپ چىقىپ كېتىشتى.

※ ※ ※

غەلىبە خۇشاللىقىنى تەبرىكلەپ كاتتا زىياپەتلەرنى ئۇيۇش-تۇرۇپ تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىر ھەپتىدىن بېرى كۈن-دە دېگۈدەك مەست ئىدى. ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىككە بۇنداق زىياپەت داستىخىنىدا پەگادىن ئورۇن بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغىلا ئەمەس، ئەڭ ئادەتتىكى سەرۋازلارغىمۇ خۇشامەت قىلاتتى. ئەندىجاننى ئېلىپ نۇرغۇن مال ـ دۇنياغا ئې-رىشكەن سەركەردىلەر خۇشاللىقتىن خۇددىنى يوقىتىپ قويغان-دى. پەقەت ئورۇنباسار ئەمىر لەشكەر پولات باھادىرلا لەشكەرلەرنى شەھەر سېپىلىدىكى قاراۋۇلخانىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ،ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، بولغۇسى جەڭگە تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كىچىك ئەمىرزادىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇ پېشقەدەم سەركەردىدىن بىر قەدەم ئايرىلماي بىللە يۈ-رەتتى. ئاكىسى سانىز مىرزا بولسا تۇرالغۇسىنى ئاللىقاچان گۈ-زەل قىزلار بىلەن تولدۇرۇۋېلىشقا ئولگۈرگەنىدى.

بۇگۈن قوزا چۈش مەھەلدە ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن خە-ۋىرى سەركەردە پولات باھادىر بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى بىرئاز جىددىيلەشتۈرۈپ قويدى. ئۇلار ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش

ئۇچۇن سارايغا كىرگەندە سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزا قاتارلىق بىرقانچە يېقىن مەھرەملىرى بىلەن ئەرك بېغىدىكى كۆل بويىغا ياسالغان ئارامگاھتا بەزمە قىلىپ ئولتۇراتتى.

ــ كەلسىلە ئەمىر لەشكەر، بۇياققا كېلىپ ئولتۇرسىلا، ــ دېدى شارابنى تولا ئىچىپ قاپاقلىرى ئىشىشىپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان پولات باھادىرغا يېنىدىن جاي كۆرسىتىپ، ــ يە-قىنىدىن بېرى بەزمىدىن ئۆزلىرىنى تارتىدىغان بولۇۋالدىلا. ئۇشـ-شاق ـ چۇشىشەك ئىشلارنى سەركەردىلەرگە تاپشۇرۇپ، ئانچە ـ مۇنچە كۆڭۈل خۇشى قىلىپ يۈرسىلە.

ــ قىبلىگاھىمنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت، ــ دېدى پولات باھادىر تۇرغان جايىدىن مىدىرلىماي، ــ ئالىيلىرىغا يەتكۈزىدىغان جىددىي مەلۇمات بار.

ــ قېنى ئېيتسۇنلار، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بەخىرامان ھالدا.

ــ لەشكىرىي مەلۇمات خاس يەتكۈزۈلگىنى ئۈزەلدۇر قىبلىگاھىم.

پولات باھادىرنىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىكنى كۆرۈپ ئىسان بۇغاخان بىرئاز دىققىتىنى مەركەزلەشتۈردى.

ــ تۇمەندىن[1] تۆۋەنلەرگە ئىجازەت، ــ دېدى ئۇ سورۇن ئەھلىگە قاراپ.

سازەندىلەر، رەققاسلار، خىزمەتكارلار، مۇغبىچىلەر، ساقىيلار، بىرقانچە تۆۋەن دەرىجىلىك سەركەردىلەر دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، خانغا سالام بېرىپ سورۇندىن ئايرىلىشتى.

ــ ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالغايلا جانابى ئەمىر، ــ دېدى پولات باھادىر داستىخاننىڭ بىر چېتىدە مىدىرلىماي ئولتۇرغان ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىككە قاراپ.

ــ خوش.

① تۇمەن ــ تۇمەن بېشى. بۇ يەردە يۇقىرى دەرىجىلىك سەركەردىلەر كۆزدە تۇتۇلغان.

مىرزا ئەلى كىچىك دەس ئورنىدىن تۇرۇپ سورۇندىن چىقىپ كەتتى. سانىز مىرزا قوپۇپ كەتمەكچى بولۇۋېدى، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنى توختىتىۋالدى:

ــ ئەمىرزادەمنىڭ مەرتىۋىسى گەرچە تۇمەنلەردىن بولمىسىمۇ، لەشكىرىي مەلۇماتقا داخىل بولغاي.

ــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى پولات باھادىر قول باغلاپ تۇرۇپ، ــ ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئەندىجاننى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن نەچچە تۇمەن لەشكەر كېلىۋېتىپتۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىردىنلا چۆچۈدى:

ــ ئەبۇسەئىد مىرزا شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتقان ئوخشىمامدۇ؟

ــ يوقسۇ، ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنتتە قاپتۇ. ھەمدەمچى قوشۇنغا لەشكىرىي دۇاننىڭ ئەمىرى مىرزا ئىبراھىم بەگ باش بوپتۇ.

ئىسان بۇغاخان بىردىنلا جىمىپ كەتتى، ئۇ ئەندىجاننى ئالغاندىن بېرى بۇنداق تەھدىتنىڭ كېلىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

ــ ئەبۇسەئىد مىرزا كەلمىگەن بولسا ئەنسىرەپ كېتىشنىڭ ھاجىتى يوق، ــ دېدى سانىز مىرزا چوڭچىلىق بىلەن، ــ ئۇلارنى ئەندىجان قەلئەسىنىڭ سىرتىدا ئەدەپلىگەيمىز. شول كۈنلەردە لەشكەرلىرىمىز جاساراتلىك، ئاتلىرىمىز شاش.

ــ ئۇنداق دەپ ئولتۇرساق بولماس ئەمىرزادەم، ــ دېدى پولات باھادىر سانىز مىرزىنىڭ چوڭچىلىقىنى ياقتۇرمىغان ھالدا، ــ مېنىڭچە ئۇلارنىڭ ئەندىجان شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىشىنى ساقلىماي، دەرھال ئىككى قانات تۇرشاۋۇل ئەۋەتىپ يول ئۈستىگە بۆكتۈرمە قويساق، يول بويى ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگەن ئول ھەمدەمچى قوشۇنىنىڭ ئارام ئېلىشىغا پۇرسەت بەرمەي ئىسكەنجىگە ئېلىپ زەربە بەرسەك.

ئىسان بۇغاخان پولات باھادىرنىڭ گېپىگە ئىپادە بىلدۇرمەي ئولتۇرۇۋەردى. پولات باھادىر گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى.

ــ ھەمدەمگە كېلىۋاتقان قوشۇننى پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئالالىساق تېخى ياخشى. پەقەت بولمىغاندا ئەندىجانغا يېقىنلاشتۇرماي چېكىندۈرۈۋەتسەك، ئەبۇسەئىد مىرزا قايتا لەشكەر تارتىپ كېلىپ بولغىچە قىش بولۇپ كېتىدۇ. قارا قىشتا لەشكەر تارتىش ئۇلار-غىمۇ بىئەپ. ئۇنىڭغىچە بىزمۇ ئەندىجاندا قىشنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈۋالىمىز. ئاللاھ خالىسا كۆكلەم بىلەن تەڭ سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتساق ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى قولىمىزغا ئالالايمىز.

پولات باھادىرنىڭ گەپلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قۇلىغا كىرمەيۋاتقاندەك قىلاتتى. ھەئە، ئۇنىڭ يەنە جەڭ قىلغۇسى يوق ئىدى، پەقەت ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى ساقلاپ قالغۇسلا بار ئىدى. چۈنكى ئۇ ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنىڭ نۆۋەتتىكى قاتمال، چۈۋالچاق ۋەزىيىتىنى چۈشەنمەيتتى. ئەندىجانىنى پۈختا ساقلاپ تۇرۇپ، سەمەرقەنتكە يۇرۇش قىلىشنىڭ تېپىلغۇسىز پۇرسەت ئىكەنلىكىگە ئەقلى ئۇلاشمايتتى. سەمەرقەنتتىن ھەمدەمچى قوشۇن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ۋە-ھىمە ئولاشتى. ئۇلار باستۇرۇپ كېلىپلا ئۆزىدىن ئەندىجانىنى تارتىۋالىدىغاندەك تەشۋىشكە چۈشكەنىدى. لەشكىرىي يۇرۇشلەردە تۇزۇك چېنىقمىغان بۇ ياش ھۆكۈمدار ھالقىلىق پەيتتە ئۆزىنىڭ خاملىقىنى ئاشكارىلاپ قويۇۋاتاتتى.

ــ مېنى بىر پەس خالىي قالدۇرۇڭلار، ــ دېدى ئۇ قاپىقىنى تۇرۇپ، ــ بىرىڭلار بىر نېمىدەپ، يەنە بىرىڭلار بىر نېمىدەپ مېڭەمنى قوچۇۋەتتىڭلار.

ھەممەيلەن دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئارامگاھتىن چىقىپ كېتىشتى. يالغۇز قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى تېخىمۇ غەم باستى.

«ئەبۇسەئىد مىرزا ئەندىجانغا ھەمدەمچى لەشكەر ئەۋەتكەن بولسا، پەيلى بۇزۇلغان ئوخشايدۇ. پولات باھادىر ئەندىجان نۇسرىتى-

تىدىن مەغرۇرلىنىپ جەڭ قىلىشنى تايىن تاپتى ئەتىمالىم. سە-مەرقەنت لەشكەرلىرى ئەندىجان لەشكەرلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرماق ئاسان ئەمەس. جەڭ قىلىپ ئۇلارنى يېڭۈالساققۇ ياخشى، ناۋادا يېڭىلىپ قالساق ئەندىجاننى ساقلاپ قېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۆزىمىزنىمۇ ساقلاپ قالالمايمىز. ئول چاغدا كىشىلەر مېنى دەسلەپتە غەلىبە قىلىپ ئەندىجاننى ئالغان دېمەي، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەركەردىسىدىن يېڭىلىپ قالدى، دەپ مازاق قىلىشىدۇ. ئەندىجان غەلىبىسى ئىككى پۇل بولىدۇ، ئەڭ ياخشىسى، سەمەرقەنت لەشكەرلىرى كەلمەستىلا ئەندىجاننى تاشلاپ كەتكىنىمىز ئەۋزەل. شۇنداق قىلساق ئۇلارغا دۇچ كەلمەگەنلىكىمىز ئۈچۈن ھېچكىم بىزنى يېڭىلىپ قاچتى دېيەلمەيدۇ. بىزمۇ ئەندىجان غەلىبىسىنى ساقلاپ قالغان بولىمىز. بۇ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ يېڭىلىپ چېكىنگەندىن كۆپ ياخشى...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان كاللىسىغا كەلگەن بۇ ئەخمىقانە خىيالدىن بىردىنلا روھلاندى. دەرھال ئاقسۇغا قايتىپ ئەندىجان غەلىبىسىنى كۆز ــ كۆز قىلىشقا ئالدىرىدى.

※ ※ ※

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ چېكىنىش پەرمانىنى ئاڭلاپ پولات باھادىر ھەيران قالدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن ھەمدەمگە كەلگەن لەشكەرلەر بىلەن جەڭ قىلىپ چېكىنگەن بىلەن ئۇلارنىڭ قارىسىنى كۆرمەي تۇرۇپ غىپپىدە چېكىنگەنىنىڭ ھېچقانچە پەرقى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈزاق يول بېسىپ ھېرىپ كەلگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە پىستىرما قويۇپ، ئارام ئېلىۋېلىشقا پۇرسەت بەرمەي توسۇپ زەربە بېرىپ غەلىبە قىلىشقا تولۇق ئىشەنچى بار ئىدى.

ــ شۇنچە جاپا تارتىپ كېلىپ ئەندىجاننى ئېلىپ، مۇشۇنداق سەۋەبسىزلا تاشلاپ كېتىمىزمۇ ئالىيلىرى، ــ دېدى پولات باھا-

دىر قايىل بولمىغان ھالدا، ـــ مېنىڭچە سەمەرقەنت لەشكەرلىرى گە تۇسۇپ زەربە بېرسەك، ئەندىجاننى شۇبھىسىزكى ساقلاپ قالالايمىز. ناۋادا قىبلىگاھىمىزنىڭ ئاستانىگە قايتقۇسى بولسا، مەن بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن ئەندىجاندا قالاي. ئەندىجاننى ساقلاپ قېلىشقا بېشىم بىلەن كېپىللىك قىلىمەن. ماۋەرائۇننەھر تەسەر ـ رۇپىنى ئىستېلا قىلىشتا ئەندىجان بەك مۇھىم.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاپىقىنى تۇردى:

ـــ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلمىسۇنلار!

ـــ يوقسۇ، ـــ دېدى پولات باھادىر بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، ـــ ئەندىجاننى بۇنچە ئالدىراپ تاشلاپ بەرمەيلى دېمەكچىمەن.

ـــ گەپ بىر، قۇلاق ئىككى. دەرھال چېكىنىشىنىڭ تەييارلىقىنى قىلسۇنلار! بارلىق ئەندىجان ئاھالىسى بىز بىلەن بىللە ئاقسۇغا بارىدۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان خەلقىنى ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ غەلىبىلىك ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ ئىسپاتى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. پولات باھادىر ئۇنىڭ بۇ ئەخمىقانە خىيالىغا قارشى چىقىشقا پېتىنالماي، ئىلاجسىز بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ماۋەرائۇننەھر سەلتەنىتىنى قولغا ئېلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالدى. ئەندىجان شەھىرىدىكى يول يۇرۇشكە يارىمايدىغان قېرى، مېيىپ، ئاجىز ـ مەجرۇھلاردىن باشقا بارلىق ئاھالىنى مەجبۇرىي ئالدىغا سالغىنىچە قەشقەر، ئاقسۇ تەرەپكە كۆچۈرۈپ كەتتى. بىر شەھەر خەلقىنى بۇنداق تولۇق كۆچۈرۈپ كېتىدىغان ئەھۋال تارىختا تولىمۇ ئاز كۆرۈلەتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان يولغا چىقار ۋاقتىدا نېمە ئۈچۈندۇر ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىكىنى قالدۇرۇپ قويدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

※ ※ ※

ئەبۇسەئىد مىرزا ھەمدەمچى لەشكەرلىرى بىرىپ بولغىچە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەندىجان شەھىرىنى تاشلاپ كېتىپ قالغانلىقىنى، پۈتكۈل شەھەر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەيران قالدى. بۇنىڭ تېگىگە ھەرقانچە ئويلىنىپمۇ يېتەلمىدى. ئەمما نېمىلا بولمىسۇن ئەندىجان شەھىرىنىڭ قولىغا ئاسانلا قايتىپ كەلگەنلىكىدىن خۇش بولدى. مىرزا ئەلى كىچىكىنى مەردلىك بىلەن ئەندىجانلىقلارنىڭ ئەمرىلىكىگە قايتا تەينىلەپ، ئەندىجان شەھىرىگە يېڭىباشتىن ئاھالە كۆچۈرۈشكە پەرمان بەردى.

ياندۇرقى يىلى يازدا ئىراقتا ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرى نۇرغۇن شەھەرلەرگە بىرىپ ئىزدەشتۇرۇپ يۇرۇپ ئاخىرى شىراز شەھىرىدىن خانزادە يۇنۇسخاننى تېپىپ كەلدى. ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخانغا بىر سەرگەردان، قاچقۇنغا ئەمەس، بىر ئەلنىڭ ھۆكۈمدارىغا مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلدى.

باغداد، شىراز مەدرىسەلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، شۇ جايىنىڭ ئالىملىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ «ئۇستاز يۇنۇس» دېگەن كاتتا ئاتاقىغا ئېرىشكەن يۇنۇسخان ئىزدەپ كەلگەن چاپارمەنلەردىن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئاڭلاپ، چاقىرتىش مۇددىئاسىنى بىلمەسمۇ دەرھال يولغا چىقتى. يول بويى ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن كۆرۈشۇپ، مۇددىئاسىنى بىلىپ بولغاندىن كېيىن تۇركىستانغا بېرىپ، كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن يىللار بولغان ئانىسى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن كۆرۈشۈشنى كۆڭلىگە پۈكتى. ئۇ ھىراتتا ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاجايىپ كاتتا ھۆرمەت ــ ئېھتىرام بىلەن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ بىرئاز گاڭگىرىدى، ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىشكە ئالدىرىدى. ھىراتتىكى

«باغى زاغان» ئاتلىق كاتتا باغدا كۈتۈۋېلىش سورۇنى تەييارلىغان ئەبۇسەئىد مىرزا بىر تەرىپىدە يۇنۇسخاننى، بىر تەرىپىدە ئوبۇل-قاسىم بابۇر مىرزىنى ئولتۇرغۇزدى. خانىمىڭ بۇ ئىشىدىن يۇنۇس-خان بىرئاز قورۇندى. ئاخىر بۇ كاتتا ھۆرمەتتىن ئەجەبلىنىپ ئە-بۇسەئىد مىرزىدىن ئۇدۇللا سوراشقا مەجبۇر بولدى:

ــ كەمىنىلىرى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ھەقلىق تاجۇ تەخ-تىمدىن مەھرۇم قىلىنىپ ئۆزگە يۇرتلاردا قازاقلىق[1]تا ياشاۋاتقان بىر ساياقمەن. جانابى خان ئالىيلىرىنىڭ بۇنچە ھۆرمەت ـ ئېھ-تىرام كۆرسىتىشىگە ئەرزىمەيمەن. قانداق مۇددىئالىرى بولسا ئوچۇق ئېيتقان بولسىلا.

ــ شۇبھىلەنمىگەيلا ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى «خانزادە» دېمەي ھۆرمەت بىلەن «ئالىيلىرى» دەپ ئا-تاپ، ــ ئەلۋەتتە ئۆزلىرىنى يىراق ئىراق زېمىنىدىن چاقىرىپ كېلىشىمىزدە كۆڭلىمىزگە پۈككەن مەقسەت ـ مۇددىئالىرىمىز باردۇر. بىراق بۇگۈن ھۆرمەتلىرىگە سېلىنغان بۇ داستىخاندا پە-قەت تۇز يېيىشىپ، مېھماندارچىلىقلا قىلىشساق، ئەسلىي مەق-سەتنى ئاللاھ خالىسا ئەتە بايان ئەيلىسەك دېگەن ئۈمىدتىمىز.

ــ مۇمكىن بولسا شول تاپىنىڭ ئۆزىدە بىلىشكە تەقەززا-مەن، ــ دېدى يۇنۇسخان جاھىللىق بىلەن، ــ بولمىسا خۇدۇك-سىرەپ قالىدىكەنمەن. مەقسەت ـ مۇددىئالار دۇرۇس بولسا بۇگۈن بىلەن ئەتىنىڭ پەرقى يوقتۇر. بەلكىم تەخىرسىز ئىشلارنى ئەتىگە قالدۇرۇش بىمۇجەتتۇر. ئالىيلىرىنىڭ مېنى شۇنچە يىراق يەردىن چاقىرتىشى بەلكىم تەخىرسىز بىر زۆرۈرىيەت بائىسىدىن بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن.

يۇنۇسخانىنىڭ ئوچۇق ـ يورۇق، كەسكىنلىكى ئەبۇسەئىد مىرزىنى قايىل قىلدى. ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ توغرا قىلغىنىغا يەنە بىر قېتىم ئىشەندى.

① قازاقلىق ــ ھۆكۈمدارنىڭ تەختىدىن ئايرىلىپ قېچىپ يۈرگەن ۋاقتى، يەنى قاچاقلىق.

ـــ ئاردىدىن شۇنچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ ئالىيلىرىنىڭ ئوچۇق ـ يورۇق، تۇز مىجەزى ئۆزگەرمەپتۇ، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا كۈلۈمسىرەپ، ـــ ئەسلىرىدە بارمىكىن، ئەينى يىلى ئىرازان بارىن بىلەن سەمەرقەنتكە كېلىپ مەرھۇم جەننەتماكان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشكەنلىرىدە تېخى يىگىتلىك مەۋسۇملىرىغا قەدەم قويمىغان بىر گۆدەك بالا ئىدىلە. شول چاغدىمۇ ئوچۇق ـ يورۇق مىجەزلىرى، چوڭلارغا خاس تەمكىن قىياپەتلىرى ۋە مېغىزلىق، ئورۇنلۇق سۆز ـ ئىبارىلىرى بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى قايىل قىلغان ئىدىلە. ئاشۇ مەھرەملەر قاتارىدا مەنمۇ بار ئىدىم. كۆڭلۈمدە سىلىگە ھۆرمەت ـ ئېھتىرامىم قوزغالغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى دىيانەتسىز، تۆزكور ئوغلى ئابدۇللەتىپخاندىن كۆڭلى ئازار يېگەن ۋاقىتلاردا ئىختىيارسىز سىلىنى تىلغا ئالاتتى، ئاللاھتىن ئۆزىگە سىلىدەك پەرزەنت نېسىپ بولمىغىنىدىن ئەپسۇسلىناتتى. نېمە ئۈچۈندۇر شول چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى تەلەپلىرىنى رەت قىلدى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىغا قۇلاق سالمىدى. كېيىن جەننەتماكان پەدىرى شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتىۋەتتى. شۇندىن كېيىن بىزگىمۇ قايتا دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇش نېسىپ بولمىدى.

ـــ جەننەتماكان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ شول چاغدا تەلىپىمنى رەت قىلغانلىقىدىن زەررىچە ئاغرىنىشىم يوقتۇر، ـــ دېدى يۇنۇسخان ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسكە ئېلىپ، ـــ يەر يۈزىدە ئۇنداق ئىلىم ـ ھېكمەتنە كامالەتكە يەتكەن دانىشمەن ھۆكۈمدار ئاز تېپىلمىدۇ. بىر ئەلنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇش ئۈچۈن ئىلىم ـ ھېكمەت، پەزىلەت ئۆگىنىش تولىمۇ زۆرۈر ئىكەن. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ماڭا مۇشۇ پۇرسەتنى يارىتىپ بەردى. ھىراتتا جەننەتماكان ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرىنىڭ ئىلىم خەزىنىسىگە يولۇقتۇم. كېيىن باغداد، شىراز دانىشمەنلىرىنىڭ تەربىيەسىگە مۇشەررەپ بولدۇم. ئىلىم ـ ھېك-

مەت، يۇرت ـ يۇرتدارچىلىق سىرلىرىنى ئاز ـ تولا چۈشەنگەندەك بولدۇم. بەلكىم شول چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى تەلىپىمـ نى قوبۇل كۆرگەن بولسا، ئىلىم ئىزدەشتىن ئىبارەت كاتتا پـۇرـ سەتتىن مەڭگۈ مەھرۇم قالار ئىكەنمەن. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئـول جەننەتماكانغا تەشەككۇرۇم چەكسىزدۇر.

ـــ ئۇنداقتا ئالىيلىرى ئاتا مىراس زېمىنلىرى بولمىش موـ غۇلىستان ئېلىنىڭ تاجۇ تەختىنى ئېلىش مۇددىئالىرىدىن ۋاز كەچكەن ئوخشىمامدىلا؟ ـــ سورىدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخانـ نىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ.

ـــ يوقسۇ، ـــ دېدى يۇنۇسخان، ـــ ئول ۋەتەن ئىشقى يـۇرـ كىمىزدە ھەرقاچان گۈلخاندۇر. لېكىن ئىنسان ئۆز ئەھۋالاتىنى بىلىشى كېرەك. بولمىسا كۆيدۇرىدىغىنىنى، ھالاك قىلىدىغىنىنى بىلىپ تۇرۇپ ئۆزىنى ئوتقا ئۇرىدىغان پەرۋانىدىن پەرقى بولمايدۇ. پەرۋانە مەخلۇقتۇر، ئۇنىڭدا قىلچىلىك ئىدراك يوقتۇر. ئەمما بىز جانابى ھەقتائالا بارلىق يارالمىشلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىلى قىلىپ ياراتقان ئىدراكلىق ئىنسانمىز. پەرۋانە جاسارىتىدىن ئەندىز ئېـ لىشىمىز كېرەككى، زىنھار قارىغۇلارچە دورىماسلىقىمىز كېرەك. چۈنكى، ئىمكانىيەتسىز ئىشقا بەل باغلاپ ئۆزىمىزنى ئوتقا ئۇرساق بىھۇدە ھالاك بولىمىز، ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرىمىز ئۆزىمىز بىلەن بىللە كۈل بولىدۇ. قاچانكى ئىمكانىيەت ھازىرلانسا ئول ۋەتەنگە بېرىشتىن بىزنى بەندە توسۇيالماس.

ـــ باربكاللا، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا ھاياجانلىنىپ، ـــ ئالىيلىرىنىڭ جاسارىتىگە يەنە بىر قېتىم قايىل بولدۇم. مەگـەر ـ كى ئالىيلىرىغا ئاشۇنداق ئىمكانىيەتلەرنىڭ ھازىرلانغانلىقىغا ئىسپات كۆرسەتسەم موغۇلىستان ئېلىگە بېرىشقا رىغبەتلىرى بارمىكىن؟

يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىغا يالت ئېتىپ قارىدى. ئىككى جۈپ كۆز بىر ـ بىرى بىلەن توقۇنۇشتى. يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۆزلىرىدىن تولۇپ ـ تاشقان بىر ئىشەنچنى ھېس

قىلدى.

ـــ ئەگەر ئاشۇنداق ئىمكانىيەتلەر بولسا پەرۋانە جاسارىتىنى كۆرسىتىشكە ئىشەنچىمىز باردۇر.

يۇنۇسخانغا تولۇق ئىشەنچ قىلغان ئەبۇسەئىد مىرزا ئىراق، ئىران ۋە ئەرەبىستاننى ئىستىلا قىلىش ئارزۇسى بارلىقىنى، ئەمما موغۇلىستان سۇلتانى ئىسان بۇغاخاننىڭ چوڭ تەھدىت بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بولالمايۋاتقانلىقىنى يوشۇرماي بايان قىلدى.

ـــ ئالىيلىرىنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەت ـ مۇددىئا ـ لىرىمىز ئەنە شۇ، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا، ـــ ئاتا مىراس تەخت ـ سەلتەنەتلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشلىرى ئۈچۈن لەشكىرىي ياردەمنى قىلچىلىك ئايمايمىز. بۇنىڭ بەدىلىگە سىلى بىزنى ئىنىلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تەھدىتىدىن ئازاد قىلىلا. گەرچە بىز ھەرقايسىمىز بىردىن ئەلنى تەسەررۇپىمىزغا ئېلىپ يۈرتدارچىلىق قىلىپ كەلگەن بولساقمۇ، ئاباـ ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ يىلتىزلىمىز، تىلىمىز، دىنىمىز بىر قوۋم ـ قېرىنداشلارمىز. جەننەتماكان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بۇيۇك تەسەررۇپ پارچىلىنىشقا يۈزلەندى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەۋكەتلىك بۇزرۇكۋارىمىز ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئالىيلىرىنى دەسلەپكى قېتىم كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ شەپقىتىگە نائىل بولغان ئەمىرلەر ئۇنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمەي ئىتائەت گەردىنىنى تولۇق سۇنمىدى. شول سەۋەبتىن ئۇلارنى قەتلى قىلسا ئەيىب بولاتتى. ئىلاجسىز سۇيۇرغاتمىش خاننى خان قىلىپ تىكلىدى. خانلىق پەرمان، تۈركىي نىشانلارنى ئۇنىڭ نامىدا پۇتتى. سۇيۇرغاتمىش خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى مەھمۇد سۇلتاننى ئۇنىڭ ئورنىدا ئولتۇرغۇزدى. ئەمما شەۋكەتلىك ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىران ئۈچۈن بۇ بىر ئىسمىدىنلا ئىبارەت ئىدى. مەھمۇد سۇلتان سەمەرقەنتتە تۇتقۇن ھالەتتە ياشايتتى. سەلتەنەت ئىشلىرىنى بابائى بۇزرۇك ئەمىر تۆ-

مۇر ئۆز ئالدىغا بېجىرەتتى. كېيىن بابائى بۇزرۇك رەسمىي تەختە ئولتۇرۇپ سەلتەنەتنى ئۆزىنىڭ نامىدا جاكارلىدى. ئول سا-ھىبقىران بۇزرۇكۋارىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتى شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. گەرچە شاھ-رۇخخان ئالىيلىرى سەلتەنەتنى ئادالەت بىلەن سورىغان بولسىمۇ، ئوغۇللىرىغا زىيادە كەڭ قولۇق قىلىپ تەسەررۇپىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇلارغا بېرىۋەتتى. ئۆز ئاغىسى بولمىش مىرانشاھ ھەزرەتلىرىنى چەتكە قاقتى. ئۇنىڭ پۇشتىنى سەلتەنەتكە يېقىن يولاتمىدى. ھالا بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان ۋە پەرغانە ۋادىسىنىڭ تەختگاھى ئول مىرانشاھنىڭ پۇشتى بول-مىش ماڭا نىسىپ بويتۇ. ئەمما بايا دېگەندەك، شاھرۇخىيلار پۇش-تىدىن بولمىش بىر قىسىم خانزادىلەر ئىنسابسىزلىق قىلىپ تەخت دەۋاسى قىلىۋاتىدۇ. موغۇلىستان سۇلتانى بولمىش ئىنى-لىرى ئىسان بۇغاخان بولسا پەرغانە ۋادىسىگە تەھلىكە سېلىپ قىستاۋاتىدۇ. تېخى يېقىندىلا ئەندىجاننى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ قايتىپ كەتتى. ھازىر مەن ئالىيلىرىنىڭ قازاقلىق ھاياتىغا خاتە-مە بېرىپ، ئالىيلىرىنى پېقىرلىق لىباسىدىن ئاجراتماقچىمەن. ئۇستىباشلىرىغا شاھانە خىلئەت[1]لەرنى كىيدۈرۈپ، خىللانغان با-ھادىر لەشكەرلەر بىلەن موغۇلىستانغا ئەۋەتمەكچىمەن. بۇنىڭدىكى شەرت شولكى، مۇندىن كېيىن ئىلگىرىكى موغۇلىستان خانلىرە-نىڭ يولىنى تۇتمىغايلا. چۈنكى، ئول خانلارنىڭ ھەممىسى تاكى ئىنىلىرى ئىسان بۇغاخانغىچە «ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادلىرىنىڭ ھەم-مىسى ئەۋلادمۇئەۋلاد بىزنىڭ نۆكىرىمىزدۇر» دەپ دەۋا قىلىشىپ، تەسەررۇپىمىزغا تەھلىكە سېلىپ كەلدى. ئەمدى سىلى بۇ دەۋانى تاشلىغايلا. گەرچە قەدىمدە شۇنداق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىر ئول مەرتىۋە قالماپتۇ. ھازىر مەن ئۆز ئالدىمغا پادىشاھدۇرمەن. باشقىلارنىڭ مېنى «نۆكىرىم» دېيىش ھەققى يوقتۇر. شۇڭا ھا-زىردىن باشلاپ «خوجايىن»، «خادىم» دېگەندەك ئاتاقلارنى تاشلە-

① خىلئەت ـــ چاپان، تون.

غايمىز. بىر ـ بىرىمىزنى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ئاتقى بىلەن ئاتاپ، پادىشاھلىق يوسۇنى بىلەن خەت يوللىغايمىز. بۇندىن كېيىنمۇ پۈتكۈل ئەۋلادلىرىمىز بۇ قائىدىنى ئەلەددامام داۋاملاشتۇرغاي. قېرىنداشلىق مېھرىنى جۇلالاندۇرۇپ، ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىنى خاتىرجەم قىلغاي.

ـــ ئارى، خان ئالىيلىرىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئالىرىدىن پۈتۈلگەن كالامى بىزگە خۇددى ئالدىمىزدىكى مۇنۇ ئاياقتىكى ئاش-تەكلا ئايان بولدى، ـــ دېدى يۇنۇسخان تەۋازۇ بىلەن ئېغىز ئېچىپ، ـــ راست ئېيتتىلا ئالىيلىرى، بىزلا ئەمەس، ئول ئىككى ئەلدىكى ئاۋام ـ رەئىيەتمۇ ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ قوۋم ـ قېرىنداشتۇر. قومۇل، تۇرپان، قەشقەر، ياركەنت، خوتەن-دىكى بىر ئاددىي ئاۋام ئەندىجان، بۇخارا، ھېرات، تاشكەنت، سەمەرقەنتكە كەلسە تىل ـ زەباندىن قىينالماس. شۇنداقلا بول تەسەررۇپتىكى ھەرقانداق بىر ئاۋام ئول تەسەررۇپقا بارسىمۇ ھەم شۇنداق بولۇر. تىل ـــ دىلنىڭ ئەلچىسىدۇر. تىلى بۆلۈنمىگەن قوۋمنىڭ دىلىنى زىنھار بۆلۈپ بولماس. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق چېگرا ـ توساقلار ئامالسىزدۇر. خان ئالىيلىرى شۇنچىلىك ھىممەت كۆرسەتكەن يەردە، كەمىنىلىرى ۋاپا، ساداقەت گۆھىرىنى ئەتىۋارلاپ ساقلىغايمەن. بەلكى ئۇنىڭغا دوستلۇق، قېرىنداشلىق مېھرى بىلەن جۇلا بەرگەيمەن.

يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئىنىسى ئىسان بۇغاخاندىن تاجۇ تەخت قايتۇرۇۋېلىشقا قەتئىي باغلىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بەرگەن لەشكەر ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇك بىلەن يولغا چىقتى. ئاۋۋال تۇركىستانغا كېلىپ ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن كۆرۈشتى. ئوغلىنىڭ ئۇزاق يىللار ئۆتكەندىن كېيىن كاتتا غەيرەت بىلەن لەشكەر تارتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ دۆلەتسۇلتان مەلىكە ھاياجىنىنى باسالماي يىغلىۋەتتى، ئىلكىدىكى تۇركىستان لەشكەرلىرىنىمۇ يۇنۇسخانغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن يۇنۇسخان بىردىنلا كۈچەيدى. ئايغاقچى ئەۋەتىپ

ئۆز ۋاقتىدا ئۆزىنى ۋەتەنگە قايتىشقا، تەختىنى قولىغا ئېلىشقا ئۇندىگەن مىركەزىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزىلار بىلەن يوشۇ-رۇن ئالاقە ئورناتتى. ئۇلار يۇنۇسخانىنىڭ ئاقسۇغا لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى قوللىدى ۋە كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجىبەگنىمۇ يۇ-نۇسخانىنى قوللاشقا كۆندۇردى. يۇنۇسخان ئۇدۇللا ئاقسۇغا لەشكەر تارتماي، ئاۋۋال كۆنچى ۋادىسىغا كىردى. ئۇ بىرىنچى قەدەمنى قارامىلىق بىلەن لەشكەر تارتىپ ئىنىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى بوي-سۇندۇرۇشتىن ئەمەس، خەلقنىڭ كۆڭلىنى رام قىلىشتىن باشلى-غانىدى. كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجىبەگ ساداقىتىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن قىزى ئىسان دۆلەت خېنىمنى يۇنۇسخانغا نىكاھلاپ بەردى ۋە يۇنۇسخان بىلەن ئىسان دۆلەت خېنىمنى ئەجدادلارنىڭ قائىدە-سى بويىچە ئاق كىگىزنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ رەسمىي خانلىق جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇنۇسخانىنىڭ نامى موغۇلىستان ئېلىدە قايتا تارىلىشقا باشلىدى.

تەدبىرلىك يۇنۇسخان بۇنىڭلىق بىلەن توختاپ قالمىدى. ئاستىرتىن ئەلچى ئەۋەتىپ ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى-نىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ رايىنى سىناشقا، بىر ئامال قىلىپ ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىشقا كىرىشتى. يەنە بىر تەرەپتىن بەدەخشان ھۆكۈمدا-رى سۇلتان مۇھەممەدخانىنىڭ ھۇزۇرىغا بىرىپ دوستلۇق، سادا-قىتىنى بىلدۇردى. سۇلتان مۇھەممەدخان بىلەن ئەبۇسەئىد مىر-زىنىڭ قېيىنئاتا ـ كۈيۈئوغۇللۇق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. يۇنۇس-خان بىلەن كۈيۈئوغلى ئەبۇسەئىد مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى دوست-لۇق، كېلىشىمدىن ئالدىنئالا خەۋەر تاپقان سۇلتان مۇھەممەدخان يۇنۇسخانىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۇرۇش ۋە شۇ ئارقىلىق بەدەخ-شان ھاكىمىيىتىگە موغۇلستاندىن كېلىدىغان خەۋپنى توگىتىش ئۈچۈن ئىككىنچى قىزى مەلىكە شاھ بېگىمنى يۇنۇسخانغا نى-كاھلاپ بەردى. شۇنداق قىلىپ يۇنۇسخان بەدەخشان ھاكىمىيىتى-نىڭمۇ كۈچلۈك قوللىشىغا ئېرىشتى.

ئاكىسىنىڭ لەشكەر تارتىپ كەلگەنلىكى ۋە خانلىق ئېلان

قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالدىراپ ـ تېنەپ ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە كىرىشتى.

شۇنداق قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخان ئارقىلىق ئىسان بۇغاخاننى چەكلەش مۇددىئاسىغا تولۇق يەتكەن، يۇنۇسخانمۇ ئەتراپىدىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ قوللىشىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى پۇختىلىۋالغاندى. مۇشۇ سەۋەبتىن ماۋەرا-ئۇننەھر ۋادىسىدا ئەبۇسەئىد مىرزا، تۇركىستان، كۆنچى ۋادىسىدا يۇنۇسخان، موغۇلىستاندا ئىسان بۇغاخاندىن ئىبارەت ئۈچ ھۆ-كۈمدارنىڭ داڭقان پۈتىغا ئوخشاش ئۈچ ئاچماق ھاكىمىيىتى شەكىللەندى.

مەسئۇل مۇھەررىر : ئەخمەتجان ھوشۇر
مەسئۇل كوررېكتور : قەيسەر قۇربان
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە (2)

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
پوچتا نومۇرى : 100013
تېلېفون نومۇرى : 010-64290862
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ شېڭتۇڭ باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2010-يىل 8-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014-يىل 3-ئايدا بېيجىڭدا 6-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 1230×880 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 15
باھاسى : 45.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-11014-8/I. 2197 (维319)

图书在版编目(CIP)数据

诸王传.2：维吾尔文/亚生江·沙地克著.—北京：民族出版社，2010.7（2014.3重印）
ISBN 978-7-105-11014-8

Ⅰ.①诸... Ⅱ.①亚…Ⅲ.①历史小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2010)第130126号

责任编辑：阿合买提江·吾守尔
责任校对：凯赛尔·库尔班
封面设计：艾克拜尔·萨力赫
出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com
社　　址：北京市和平里北街14号　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京盛通印刷股份有限公司
版　　次：2010年8月第1版　2014年3月北京第6次印刷
开　　本：880×1230毫米　大32开
印　　张：15
定　　价：45.00元

ISBN 978-7-105-11014-8/I.2197（维319）